

Roy Medvedev
Om socialistisk demokrati

Översättning: Lena Bäck

Svensk utg. 1977

Översättningen är gjord från engelska och ryska. Noterna som markeras med asterisk (*) är översättningar från engelska versionen (E. K.) resp. den svenska översättaren (L. B.)

Innehåll

Förord till den svenska utgåvan	1
I Sovjetunionen under 1960-talet	4
II Utvecklingen av den socialistiska demokratin	20
III Tendenser inom partiet och frågat om partiets enighet	33
IV Politiska rörelser utanför partiet: nationalistiska rörelser och grupper	45
V Enpartisystem och flerpartisystem under socialismen	64
VI Den inre partidemokratin	74
VII Sovjeterna	89
VIII Rättsväsendet och säkerhetstjänstens organ	99
IX Yttrande- och tryckfrihet under socialismen. Frihet att mottaga och sprida information .	110
X Rätten att fritt förflytta sig och andra problem	138
XI Socialistisk demokrati och socialistisk ekonomi	150
XII Den nationella frågan.....	176
XIII Utrikespolitiken	181
XIV Byråkratin under socialismen.....	187
XV Intelligentian	194
XVI Om former och metoder för kampen för socialistisk demokrati	201

ROY MEDVEDEV är född i Tbilisi (Tiflis) i Georgien den 14 november 1925. Fadern var lärare i historia vid en militär-politisk akademi, fängslades 1938 i samband med utrensningarna och dog i läger 1941. Roy studerade filosofi vid universitetet i Leningrad och undervisade därefter vid en skola i Ural. Senare blev han rektor vid en mellanskola (ung. gymnasium) i Leningrad och tog sedermera en akademisk grad i pedagogik. Mellan 1961 och 1968 var han chef för Moskvas forskningsinstitut för yrkesskoleutbildning, där han gav ut två böcker och skrev ett antal artiklar i ämnet. Efter Chrusjtjovs avstaliniseringskampanj, som började vid partiets tjugonde kongress 1956 gick Medvedev med i kommunistpartiet och började ett intensivt studium av den sovjetiska historien. Då han 1968 avslutat sin bok om stalintiden. ”K sudu istorii” (eng. *Let History Judge*), hade det politiska klimatet förändrats påtagligt jämfört med 1956 och åren strax därefter. Det fanns inte längre några möjligheter att trycka den typen av böcker. 1969 uteslöt man Roy Medvedev ur det sovjetiska kommunistpartiet, då ett brev han skrivit till redaktören för *Kommunist*, där han protesterade mot en artikel som försvarat Stalin, hamnat utomlands och publicerats i Tyskland. Han hade på nytt en sammanstötning med de sovjetiska myndigheterna våren 1970, när tvillingbrodern Zjores (numera bosatt i London), författare till en avslöjande undersökning om Lysenko, förpassades till ett mentalsjukhus – ett ”bekvämare sätt” att behandla oliktankande än med öppen rättegång. Roy lyckades dock få igång en massiv proteststorm inom den sovjetiska intelligentsian, telegrammen regnade in från utländska vetenskapsmän, och inom två och en halv vecka var Zjores frigiven. Brödernas gemensamma redogörelse för hela affären publicerades i väst på svenska under titeln ”En fråga om galenskap” (Stockholm 1971). Roy Medvedev arbetar numera enbart som frilansförfattare av artiklar och böcker i historia och samhällsvetenskap. Olika artiklar har tryckts i väst. Nyligen utkom boken ”Khrushchev – the years in power” (New York 1976), där brodern Zjores är medförfattare, och en bok som behandlar olika aspekter av det ryska inbördeskriget beräknas utkomma snart.

Förord till den svenska utgåvan

Jag blev glad att höra att boken ”Om socialistisk demokrati” kommer ut på svenska.

Boken skrevs under åren 1971-1973 och är en utökad och delvis omarbetad utgåva av den första versionen, som kom ut i Frankrike 1972. Jag betraktade det här arbetet som en logisk följd av min undersökning om stalinismens historia och uppkomst, ”Inför historiens dom”, som också översatts till flera språk (engelska, franska, italienska). I den nya boken har jag, så långt som det är möjligt för en enskild person, försökt att analysera strukturen och utvecklingstendenserna i dagens sovjetiska samhälle och stat och presentera någon form av positiv plattform för den vidare utvecklingen. Jag har då utgått ifrån de erfarenheter man kan dra av strömningar och diskussioner i sovjetsamhället under 60-talet, och från de nyväckta sociala tankegångar, som på ett allt mer påträngande sätt gjorde sig påmind efter trettio års stillastående och tystnad.

Arbetet på boken ”Om socialistisk demokrati” har ingalunda pågått i hemlighet. Jag har fört öppna diskussioner om den med mina vänner – historiker, sociologer, filosofer och skriftställare – om såväl enstaka kapitel som manuskriptet i sin helhet. Dessa diskussioner har hjälpt mig mycket när jag bearbetat manuskriptet för utgivning. Kort före publiceringen överlämnade jag manuskriptet till de officiella sovjetiska instanserna men fick, som väntat, inget svar.

Många av dem som läst mitt manuskript har ställt eget material och noter till förfogande, men detta kunde bara vara till viss hjälp vid de svårigheter som möter den som forskar i det sovjetiska samhället. Tyvärr förblir väldigt många viktiga sidor i vårt samhällsliv oåtkomliga för ett objektivet vetenskapligt studium. Inte ens angående de allra mest angelägna frågorna görs det några opinionsundersökningar. En oerhört stor mängd statistiskt material är alltfjänt

hemligstämplat. Många viktiga arbeten, skrivna av filosofer och politiker i väst, är nästan helt omöjliga att få tag på för sovjetiska forskare. Man har fortfarande kvar många onaturliga och skadliga begränsningar i det fria utbytet av tankar och informationer som befinner sig på det socialistiska idéområdet. I den sovjetiska pressen stryker man ned eller underlåter helt att publicera många programskrifter och uttalanden från kommunistledare i väst, och somliga nummer av kommunistiska tidningar och tidskrifter från Italien, Frankrike, England och andra länder finns inte att köpa eller når inte prenumeranterna. Av dessa orsaker är min kännedom om sådan litteratur i väst som behandlar frågan om socialistisk demokrati fortfarande mycket ytlig och ofullständig. Å andra sidan har jag lyckats få tag i många ytterst intressanta och innehållsrika skrifter av såväl enskilda sovjetiska författare som olika grupper och sammanlutningar, av vilka de allra flesta inte publicerats vare sig i Sovjetunionen eller i väst. Detta förklarar mängden av omfattande citat både i huvuddelen av min bok och i notapparaten.

Efter att den första, numera omarbetade, upplagan av ”Om socialistisk demokrati” utkom i Paris och Amsterdam 1972 har mycket förändrats i det sovjetiska samhällslivet. Visserligen var även på 60-talet nästan alla politiska idériktningar, förutom de nationalistiska, förankrade bara i en obetydlig del av en intelligens i Moskva och Leningrad. Sedan dess har underlaget för riktningarna blivit ännu smalare. Många människor har valt att tåga och gå åt sidan, eftersom de inte klarade av de motgångar och det tryck som drabbade nästan alla, som försökte att skaffa sig en självständig och objektiv ståndpunkt om vårt samhällsliv. Hundratals av de aktiva från 60-talet har, frivilligt eller efter påtryckningar, emigrerat till Israel, Västeuropa och USA, och många av dessa har förlorat kontakten med sina landsmän. *Samizdat* har nästan helt försvunnit – den massdistribution av olika manuskript, som under 60-talet gick ut i tusentals exemplar över hela landet. Man kan inte förklara hela den här utvecklingen bara med förekomsten av repressalier, eftersom dessa påtagligt minskat i jämförelse med senare delen av 60-talet. Snarare kan man notera ett annat förhållande mellan repressalierna och samhällsaktiviteterna – just det ökade förtrycket, och även de öppna försöken att rehabilitera Stalin, ledde under 1965-66 till en stark politisk aktivitet och till att olika rörelser av s k ”oliktänkande” uppstod.

Det faktum att den sociala och politiska aktiviteten hos den sovjetiska intelligentsian har försvagats vittnar dock inte på något sätt om att frågan om en demokratisering av det sovjetiska samhället förlorat sin aktualitet. Det auktoritära och byråkratiska systemet inom den politiska och ekonomiska förvaltningen i Sovjetunionen har för länge sedan överlevt sig själv och kommer allt mer i motsättning till de behov som en socialistisk utveckling av landet ställer. I första hand gäller det ekonomins behov. Det jättelika och allt mer komplicerade system som den sovjetiska ekonomin är kräver en allt mer avancerad teknologi, en utvecklad datateknik, stora företagsenheter och koncerner, som måste ha ett nära samarbete med en mängd små och medelstora företag, en höjd arbetsproduktivitet, övergång från extensiva till intensiva produktionsmetoder, en förbättrad kvalitet på alla slag av produkter etc – krav som alla är oförenliga med vårt övercentraliserade, jättelika, byråkratiserade system för ekonomisk ledning och planering. Med alltför få incitament för ”gräsrotterna”, för litet ansvar för de lokala organen och förvaltningsinstanserna på mellannivåerna, bristande självständighet hos företagsledare, odemokratisk struktur hos fackföreningarna och ett alldeles för lågt deltagande från de arbetande själva i beslutsfattande organ etc, med dessa och många liknande företeelser på halsen kan inte vår ekonomi klara av de problem den står inför. Särskilt tydligt framstod denna motsättning i det sovjetiska jordbruket under perioden 1971 – 75. Aldrig någonsin tidigare har så många maskiner, kemiska gödningsämnen och andra investeringar satts in i vårt jordbruk som under den gångna femårsplanen. Och aldrig någonsin tidigare har den totala tillväxten varit så låg som under dessa fem år. De jättelika investeringarna orsakade endast en snabb ökning av kostnaderna för att framställa jordbruksprodukter och ledde till stora förluster. Samma sak har skett också inom många industrigrenar.

De antidemokratiska inslagen i Sovjetunionens inrikespolitik under de senare åren väcker en allt starkare kritik från allmänheten i väst. Till den här kritiken har också en del kommunistpartier sällat sig. De förkunnar högtidligt sin strävan att bygga ett samhälle, där socialismens principer skall kunna förenas med alla grundläggande demokratiska principer. Det är en storlagen och viktig uppgift, vars lösning kommer att ha avgörande betydelse för hela mänskligheten. Bristerna i det sovjetiska samhället får inte skymma bristerna i det egna samhället för massorna i väst. Hur stora den borgerliga demokratin landvinningar än varit så är många av de demokratiska friheterna även där fortfarande formella. Dessutom har en aldrig tidigare skådad ekonomisk utveckling under 50- och 60-talen i väst förbytts i stagnation, energikris, finansiella och ekonomiska kriser, som medfört en kombination av massarbetslöshet och galopperande inflation, som man aldrig tidigare stått inför. Allt detta rubbar också den politiska stabiliteten i många länder i väst. Den ekonomiska, politiska och militära integrationen mellan dem kan bara fördröja, men inte avvärja, utvecklingen av kristillståndet i Västeuropa, USA och Japan, en kris som kan förklaras både av att det allmänna läget förändrats i de kapitalistiska länderna idag, och av en rad brister som finns inbyggda i det kapitalistiska produktionssättet. Ser vi på Europa och Japan, så håller de borgerliga partierna av moderat och centrumkaraktär, som hade ett så avgörande inflytande på 50- och 60-talen, på att förlora sitt inflytande. Självklart har inte faran för en högervändning försvunnit i väst. Men i det läge, som nu uppstått, är ändå en vänstervridning det troligaste. Man kan utgå ifrån att Västeuropas framtid i allt högre grad kommer att bestämmas av en koalition av socialdemokratiska och mer moderata kommunistiska partier, men även av fraktioner ur vissa kristna och liberala partier och grupperingar. Uppenbarligen är det bara en koalition, som stöder sig på den överväldigande majoriteten av väljarna, som kan övervinna krisen i väst. Ty för detta krävs att grundläggande strukturella reformer av hela det ekonomiska systemet i väst genomförs i förening med verklig demokrati, politisk pluralism och socialism, där man bevarar alla den västliga civilisationens värden. Här måste ett samhälleligt ägande av produktionsmedlen i nationell skala (och ännu mer i multinationell) förenas med ett bibehållet privat initiativ inom den mindre företagsamheten, en stor del av jordbruksnäringen och servicesektorerna.

Det faktum att byggandet av socialismen i Sovjetunionen, och i en del länder i Asien och Östeuropa, åtföljts av massrepression, lagövergrepp och att man helt oberättigat undertryckt grundläggande demokratiska rättigheter, innebär inte alls att utvecklingen av socialism i varje annat land nödvändigtvis måste följas av massförtryck och terror. I motsats till vad ett välkänt ordspråk säger, kan historien lära både den enskilda människan och hela nationen något.

Det finns en lögn, som omhuldas av både försvarare av och de mer extrema motståndarna till Sovjetunionen, där dagens sovjetiska samhälle framställs inte bara som den enda verkliga, utan också den enda möjliga, formen av socialism. I väst och i vårt land framförs också ett annat lögnaktigt påstående, om att det nuvarande sovjetiska samhället inte innehåller några drag av socialism, utan egentligen är en variant av statskapitalismen. I själva verket finns det i vårt samhälle viktiga element, sammanflätade i varandra av både äkta socialism och pseudo-socialism. Naturligtvis har vi inga garantier för att den socialistiska utvecklingen i Japan och Västeuropa inte kommer att ske utan allvarliga svårigheter och misstag. Men det är ett faktum att Västeuropa (och Japan) av flera historiska skäl har mycket större möjligheter att skapa ett verkligt rättvist samhälle, att bygga en socialism med inte bara "ett mänskligt ansikte", utan också "en mänsklig själ". Ett sådant historiskt initiativ skulle skänka Europa en förstarangsplats i den mänskliga utvecklingen och ha ett enormt inflytande över Sovjetunionen, USA och även den "tredje världens" länder. Ur den synpunkten kan de sovjetiska erfarenheterna, både de positiva och de negativa, vara en stor hjälp för de progressiva rörelserna i väst. Och jag känner djup tillfredsställelse över att min bok, som skrivits för en sovjetisk läsekrets, mottagits med intresse också av läsare i väst.

Roy Medvedev

I Sovjetunionen under 1960-talet

1960-talet var en enormt viktig period i Sovjetunionens historia. Det första kapitlet är avsett att vara en allmän beskrivning av den ytterst motsägelsefulla utveckling som ägde rum under årtiondet och gör inte anspråk på att vara strikt systematiskt eller uttömmande.

En imponerande industriutveckling

Framför allt var det en tid av industriell expansion. Den totala industriproduktionen ökade med 230 procent. Framställningen av konsumtionsvaror fördubblades, medan produktionen av produktionsvaror ökade ungefär två och en halv gånger. Kapitalinvesteringarna i industrin mer än fördubblades. Tiotusentals nya industriföretag byggdes upp och majoriteten av gamla fabriker och industrianläggningar moderniserades. En betydande utveckling av industripotentialen i Sibirien och Fjärran Östern ägde rum.¹

Nya järnvägslinjer, landsvägar och broar byggdes. Sanatorier och vilohem, nya skolor, sjukhus och daghem uppfördes. Servicesektorn byggdes ut och förbättrades liksom nästan alla områden av sjuk- och hälsovården.

Arbetsproduktiviteten inom industrin steg under decenniet med 66 procent och anläggningstillgångarna inom industrin ökade 2,5 gånger. Den samlade industriproduktionen uppnådde 75 procent av USA:s produktionsnivå.

Landets försvarskapacitet förbättrades ytterligare. Armén och flottan utrustades med nya moderna vapen: u-båtar och hangarfartyg, kryssare, tanks och flygplan, robotar och anti-robotar, atom- och vätebomber.

Den ekonomiska reformen 1965 innebar en bättre styrning och planering av ekonomin, då man i större utsträckning började förlita sig på ekonomiska kriterier och materiella incitament. Industriföretagens självständighet vidgades, större vikt lades vid vinst och självfinansiering, och försåld produktion blev det främsta framgångskriteriet för ett företag. Som resultat förbättrades kvaliteten på många produkter. En förstärkning av både kollektiva och individuella incitament att höja produktionens effektivitet ledde till att ekonomin stärktes och produk-

¹ Elkraften ökade från 292 miljarder kilowatt 1960 till 740 miljarder 1970 [1975:1040–sv. övers.]. Under samma period ökade oljeproduktionen från 148 till 353 miljarder ton [1975:485]; gas från 47 till 200 miljarder kubikmeter [1975:290]. Kolproduktionen steg från 510 till 624 miljarder ton [1975:701]. Stålproduktionen 1970 uppgick till 116 miljarder ton mot 65 miljarder ton 1960 [1975:141]. Framställningen av konstgödsel fyrdubblades – från 14 till 55 miljarder ton [1975:90]; produktionen av syntetiskt gummi och plast ökade fem gånger – från 312 000 till 1 672 000 ton [1975:2 840 000]; av syntetfiber nästan tre gånger – från 211 000 till 623 000 ton [1975:955 000]; metallskärningsmaskiner från 156 000 till 202 000 per år [1975:232 000]. Turbinkapaciteten fördubblades nästan. 1970 hade industrin utrustats med 579 nya kompletta automatiska och halvautomatiska transferlinjer för framställning av verktyg, mot 174 år 1960 [1975:715]. Utrustning för automation värd 3 102 000 rubel framställdes 1970, mot 1 182 000 1960. Framställningen av utrustning för den kemiska industrin mer än fördubblades. Det skedde en märkbar ökning av maskinproduktionen för oljeindustrin; och av järnvägsvagnar, diesel- och elektriska lok, lastbilar och personbilar, traktorer, skördetröskor, gruvborrar och de flesta andra sorters maskiner och utrustning.

Cementproduktionen steg från 45,5 till 95 miljarder ton [1975: 122] och armerad betong för byggnadsändamål från 30 till 85 miljarder ton [1975:114]. En stor mängd bostäder uppfördes, där mer än 100 000 miljarder människor fick möjlighet att bo bättre än tidigare. Den totala bostadsytan i städerna ökade från 858 miljarder till 1,6 miljarder kvadratmeter.

Produktionen av alla slags tyger ökade från 8 till 10 miljarder meter mätt i längd; stickade material av alla sorter från 964 till 1 338 miljarder artiklar [1975:1 494], läderskor från 584 till 1 236 miljarder par. 1970 framställdes 22 miljarder armbandsur [1974: 29] mot 16 miljarder 1960. Produktionen av radioapparater och gramfoner ökade från 4 till 8 miljarder [1974:8,4], tevemottagare från 1,7 till 6,7 miljarder [1974:7]. 1960 framställdes drygt 500 000 kylskåp, och 1970 mer än 4 miljarder [1974:5,6]. 900 000 tvättmaskiner framställdes 1960, och 5,2 miljarder 1970 [1974: 3,3]. Produktionen av nästan alla andra konsumtionsvaror, inklusive livsmedel, böcker, leksaker etc ökade.

tiviteten höjdes genom att dolda resurser kunde mobiliseras.

Med en befolkningsökning på 30 miljoner ökade antalet sysselsatta i landet med nära 25 miljoner (från 66 till 90 miljoner). Lönerna ökade också betydligt för flertalet anställda.

2 Om brister och misstag i den industriella utvecklingen

Men trots alla dessa uppenbara framgångar var takten inte så snabb och imponerande, som man hoppats på i början av decenniet. Både sjuårsplanen 1959-65 och den åttonde femårsplanen 1966-70 innehöll många viktiga indikatorer på ekonomisk utveckling, som inte uppnåddes, även om planerna uppfylldes vad gäller ”totalproduktion”.²

Som vi vet började tillväxttakten inom industrin i alla ledande kapitalistiska länder att öka starkt vid slutet av fyrtioåret. 1948-57 ökade den genomsnittliga tillväxttakten i USA med 4,4 procent, i Frankrike med 6,5 procent, i Italien med 9,1 procent, i Västtyskland med 15,3 procent och i Japan med 18,2 procent.³ Under de följande tolv åren sjönk dessa siffror betydligt i ett antal länder. I Västtyskland, t ex, låg den genomsnittliga årliga tillväxten under perioden 1958-69 på 6 procent, i Italien på 8 procent, i Japan på 13,8 procent. Men i USA fortsatte tillväxttakten att öka och på så sätt behöll den kapitalistiska världen totalt sett under 1960-talet den tidigare tillväxttakten (5,8 procent under 1958-69 mot 5,9 procent 1948-57).

I Sovjetunionen var den genomsnittliga tillväxten i nationalprodukten och industriproduktionen lägre på 60-talet än på 50-talet. Tillväxten inom industrin var under samtliga år under perioden 1951-60 högre än 10 procent och genomsnittet för tioårsperioden var omkring 12 procent per år. Under hela 1960-talet inträffade endast en gång 1967 – att industriproduktionen ökade med 10 procent medan den genomsnittliga årstillväxten endast var 8,5 procent. Resultatet blev att Sovjetunionen inte kunde lösa den främsta uppgiften som 1961 års parti-program föreskrivit – att hinna upp och gå förbi alla kapitalistiska länder vid sextioårets slut.⁴ Sovjetunionens andel av världens industriproduktion ökade inte under 60-talet – den låg stilla på ungefär 20 procent. Och fortfarande ligger Sovjetunionen betydligt efter de större kapitalistiska länderna ifråga om grundläggande kriterier på ekonomisk effektivitet, inklusive det viktigaste – arbetsproduktiviteten.

Sovjetunionen gick om USA i kol- och järnmalmsutvinning, i produktion av cement, diesel-

² Också av den ofullständiga informationen som publiceras i den sovjetiska pressen är det möjligt att läsa ut att man för femårsplanen 1966-1970 inte uppnådde målen för så grundläggande indikatorer som gasproduktion (200 miljarder kubikmeter 1970 i stället för planerade 225-240 miljarder), kol (624 miljoner ton i stället för 665-675 miljoner), konstgödsel (55,4 mot 62-65 miljoner ton). 1970 framställdes 1,67 miljoner ton plaster och syntetgummi i stället för 2,1-2,3 miljoner ton, och 623 000 ton syntetfibrer i stället för den planerade siffran som låg på 780 000-830 000. Produktionsnivån för alla slags tyger nådde upp till 8,7 miljarder kvadratmeter mot slutet av femårsperioden i stället för 9,5-9,8 miljarder och 1,2 miljarder stickade plagg producerades i stället för planerade 1,65-1,75 miljarder. Den planerade totala investeringsvolymen uppnåddes mer än väl men nya företag och maskinutrustningar fick inte planerad kapacitet. Den årliga produktivitetsökningen inom industri- och byggnadssektorn nådde inte heller planerad nivå. De siffror som planerats för kapitalavkastning och många andra viktiga indikatorer uppnåddes likaledes inte. Och det här är bara en del av listan över misslyckade försök att uppfylla planmål [för motsvarande poster i 1975 års statistik gäller att ingen, med undantag av kolproduktionen, uppnådde planerade siffror för 1971-1975].

³ *Problemy mira i sotsializma* (Fredens och socialismens problem) 1971, Nr 1, s 58.

⁴ Enligt den nionde femårsplanen skulle vi 1975 nå den bruttonationalprodukt som USA hade 1970. Om den nuvarande tillväxttakten består i båda länderna skulle Sovjetunionen kunna hinna ifatt USA vad gäller totalproduktion vid slutet av 1970-talet och i per capita-produktion av de flesta traditionella varor 1985. Men med den nivå på arbetsproduktivitet och produktionseffektivitet som vi har nu och att döma av de viktigaste tekniska och ekonomiska indikatorerna är det inte möjligt att nå USA:s nivå ens 1985. Man har gjort beräkningar som visar att Sovjetunionen för närvarande ligger fem-tio år efter de flesta västeuropeiska länder och femton-tjugo år efter USA. Vi kan eventuellt hoppas på att hinna ifatt Europa i början eller vid mitten av 1980-talet (då får vi förutsätta bästa tänkbara ekonomiska administration). Men det är inte tal om att vi kan nå USA:s nivå före år 2000. Vi måste vara realistiska och inte ha falska illusioner.

lok, traktorer och skördetröskor, i försörjning av träråvaror till industrin, liksom i framställning av skor, bomullsvävnader och en del andra produkter. Vi hann åtminstone nästan upp USA i produktion av stål och tackjärn, med frakttransporter och i investeringsvolym. Man kan alltså konstatera, att Sovjetunionen hann upp och till och med gick förbi USA inom många av de gamla traditionella industrigrenarna, där utvecklingen gått långsammare i nästan alla industriländer på 60-talet.

Men på andra produktionsområden är situationen helt annorlunda. Produktionen av elkraft är fortfarande mer än dubbelt så stor i USA som i Sovjetunionen, och USA producerar *inom sina egna gränser* nästan en och en halv gång så mycket olja och tre gånger så mycket naturgas som Sovjetunionen. Vi framställde vid slutet av 60-talet en fjärdedel så många lastbilar som Japan eller USA och långt färre personbilar än Italien, Frankrike, Japan och Västtyskland, för att inte tala om USA, som producerade nästan 20 gånger så många personbilar som vi. I Sovjetunionen produceras hälften så många TV-apparater som i USA eller Japan, hälften så många radioapparater som i USA och en fjärdedel så många som i Japan. Kylskåpsproduktionen ligger på USA:s femtiotalnivå. I produktion av syntetiskt gummi och plast ligger vi fortfarande efter nästan alla de europeiska länderna, inklusive Italien. Här framställer USA sex gånger så mycket som vi.

Vår cellulosa- och pappersindustri är den mest efterblivna bland alla högutvecklade länder. USA producerar sju gånger och Kanada en och en halv gång mer papper och kartong. Under sextioalet utvecklades dessutom vår träförädlings-, cellulosa- och pappersindustri betydligt långsammare än industrin i sin helhet.

Den totala järnvägssträckan är två och en halv gång längre i USA, som ändå omfattar en mindre landareal än Sovjetunionen. Dessutom utökades spårlängden under decenniet med bara 12 000 kilometer (från 209 000 till 221 000). Den totala längden av permanentade landsvägar var en tiondel av den i USA, där vägarna dessutom är bredare och av bättre kvalitet. Den nordamerikanska flygtrafiken tar två och en halv gång så många passagerare som den sovjetiska.

Sovjetunionen ligger oerhört långt efter väst ifråga om telekommunikationer, särskilt utveckling av och kvalitet på telefonnätet. Det totala antalet telefoner i bruk är lägre hos oss än i något av de större europeiska länderna, som alla har ett mycket lägre invånarantal. USA har femton gånger så många telefonapparater och är tio gånger snabbare med telefoninstallationer, USA ligger före i utvecklingen med automatkoppling, i storleken på totala telefonnätet, i utvecklingen av kabel-TV etc.

Sovjetunionen ligger också efter Västeuropa, Japan och framförallt USA i produktion och användning av datamaskiner och helautomatisk maskinutrustning. Ändå är införandet av data i industriproduktionen och den ekonomiska styrningen kärnan i den vetenskapligt-tekniska revolutionen.

Otillräcklig utbildning av företagsledare och svårigheter med att omflytta och fördela arbetskraften, en ytterligt ansträngd budget och konservatismen hos många administrativa myndigheter och partiauktoriteter gjorde att den ekonomiska reformen under 1965-70 genomfördes alldeles för långsamt och ojämnt. På många nivåer i ekonomin fortsätter rent administrativa metoder att dominera över ekonomiska. Följaktligen har industrin effektiviserats alltför långsamt, och kvaliteten på många viktigare industriprodukter kan fortfarande inte mäta sig med världsstandarden. Vår industri fortsätter att framställa osäljbara produkter i stor skala samtidigt som det finns stor brist på varor, som lätt kunde ha framställts av tillgångar och material, som nu går till spillo.

I de högutvecklade kapitalistiska länderna påverkas ca 70-80 procent av BNP-ökningen av intensiva faktorer, som ökningen av effektivitet och produktivitet, förbättringen i varukvalitet osv. I den sovjetiska industriutvecklingen har i realiteten tyngdpunkten legat på extensiva

faktorer – dvs på en ökning av antalet arbetare, konstruktion av nya fabriker och anläggningar och utvinning av nya mineraltillgångar. Den vetenskapligt-tekniska revolutionen kräver att man satsar på intensiva produktionsmetoder – dvs skapar förmåga att uppnå bästa möjliga resultat med minsta möjliga resurser. Det är utmärkande att den tekniska framstegstakten (där måttet är ökningen av ny utrustning som tas i bruk) minskade i Sovjetunionen på sextioalet jämfört med åren 1956-60.⁵ Idag är produktiviteten i den amerikanska industrin ca två och en halv gång så hög som i den sovjetiska, och i de större kapitalistiska länderna i Västeuropa och i Japan är den en och en halv gång så hög.⁶ Lenin själv påpekade i början av sovjetperioden, att arbetsproduktiviteten skulle bli den viktigaste faktorn när den nya samhällseliga ordningen segrade ”Kapitalismen”, skrev Lenin, ”kan och kommer att slutligen besegras av en mycket högre arbetsproduktivitet under socialismen.”⁷

Vi har fortfarande alldeles för mycket arbetskraft sysselsatt med att reparera utrustning samt med lastning och lossning. Enligt sovjetiska ekonomiska beräkningar anställs fler arbetare till att reparera än att tillverka traktorer. Ungefär en tredjedel av landets kapningsutrustning är koncentrerad till reparationsverkstäder och reparationsavdelningar på fabrikena.

Sovjetiska ekonomer har noterat att 1960-talet innebar en märkbar nedgång i lageromsättningen inom industrin. Lagren – reserver av råmaterial, halvfabrikat och utrustning – är fortfarande enorma på företagen. Andelen halvfärdig produktion är också otillåtligt stor. Många lagrade industriprodukter ökar mer än till och med den industriella tillverkningen i stort.

Särskilt besvärliga har problemen med investeringar varit. Under hela 1960-talet påpekades ständigt det stora antalet ofullbordade projekt, splittringen av tillgångarna, oförmågan att hålla tidsschema och kalkylerade kostnader. Våra större företag har byggts mycket långsammare än de amerikanska och västeuropeiska.

Sovjetunionen har visserligen hunnit upp och till och med gått om USA i råvaruproduktion i många fall, men ligger långt efter i förmågan att effektivt utnyttja dessa resurser i industriproduktionen. Det går åt mer bränsle per producerad kilowattimme elektricitet hos oss, mer tackjärn per producerat ton stål och mer stål per producerat ton valsjärn. Vår maskinutrustning är i regel tyngre och utnyttjas oftast med lägre effektivitet än i USA. Det finns en stor mängd oinstallerad och outnyttjad maskinutrustning i vår industri.

Kostnaden för att framställa många sovjetiska industriprodukter och råvaror är fortfarande hög, vilket gör det ytterligt svårt för vår industri att konkurrera på världsmarknaden. Detta förklarar det helt otillfredsställande mönstret i Sovjetunionens utrikeshandel. Inget land i Världen är så rikt på naturresurser som Sovjet, men fortfarande består exporten, inklusive den till de socialistiska länderna, till stör del av råvaror i stället för förädlade produkter: olja, gas, malmer, timmer, guld, pälsar, sällsynta fisksorter, krabba, kaviar och andra livsmedel. Maskiner och utrustning utgör bara litet över 20 procent av vår export och förädlade konsumtionsvaror endast 3 procent. Den sovjetiska utrikeshandeln är mindre än en tredjedel av den amerikanska.

Det främsta kriteriet, slutligen, på effektiviteten i den tunga industrin är kapitalproduktiviteten – förhållandet mellan storleken på insatt kapital och värdet av produktionen. Det förhåller sig

⁵ Uttryckt i procent steg den 1955-60 till 6,7 procent och minskade sedan till 2,2 procent under perioden 1960-66 (*Ekonomitjjeskaja gazeta*, 1968, Nr 27, s 9).

⁶ Trots att Sovjetunionen redan låg efter de kapitalistiska länderna i fråga om arbetsproduktivitet gick man ytterligare bakåt på detta område under 1960-talet. På 1950-talet var den genomsnittliga årliga tillväxten 7 procent, 1961-65 sjönk den till 5 procent och 1966-70 till 4,5 procent. Enligt sovjetisk statistik steg arbetsproduktiviteten genomsnittligt i USA med 4,6 procent per år, i Västtyskland med 5,2 procent och i Japan med 10 procent per år.

⁷ Lenin, *PSS (Polnoje sobranije sotjinenij – fullständiga samlade verk)* XXXIX, s 21.

naturligtvis så att, om en mindre mängd kapital och utrustning används för en enhet producerat vara, dvs om mängden insatt kapital i produktionen minskar – med övriga faktorer oförändrade – ökar effektiviteten i produktionen. Statistiken visar, att på 1960-talet sjönk kapitalproduktiviteten i produktionen i USA och i andra utvecklade kapitalistiska länder, medan den steg i Sovjetunionen under samma period. Det här ger ett mycket skrämmande perspektiv inför den ekonomiska tävlan mellan socialismen och kapitalismen i framtiden.

3 Jordbruksnäringens resultat

Också det sovjetiska jordbrukets utveckling har varit mycket motsägelsefull under 1960-talet. Mellan 1953 och 1958 ökade jordbruksproduktionen betydligt efter åtgärder från partiet och regeringen, och situationen på landsbygden förbättrades stegvis. Men mot slutet av femtioalet började situationen att på nytt försämrats. Det begicks många allvarliga misstag i jordbrukspolitiken på grund av inkompetens och voluntarism* hos ledarskapet. Ett exempel var den urskillningslösa odlingen av majs i alla delar av landet, förbudet mot växelbruk, underlåtenheten att växla grödor och odla fodergrödor samt den omotiverade upplöjningen av många ångar och betesmarker.

Nyodling av mark följdes inte av ett rationellt odlingssystem, varför skördarna snart minskade inom samtliga nyodlingsdistrikt och miljoner hektar upplöjd mark gick förlorade. Man underlät att plantera skog i de södra regionerna, vilket ledde till stora förluster på grund av sand-stormar. Omorganisationen av maskin- och traktorstationerna** gick alltför snabbt, ofta med förödande resultat för många kollektivfarmer. Det orsakade kaos i hela underhålls- och reparationssystemet för jordbruksmaskiner, produktionen av jordbruksutrustning sjönk, och man prioriterade inte längre mekanisering av jordbruket i samma utsträckning. Man misslyckades med att rätta till felaktiga upphandlings- och försäljningspriser, särskilt på animala produkter.

Till följd av felaktiga kampanjer på landsbygden vid slutet av 1950-talet skedde en masslakt av boskap, samtidigt som tvångsbegränsning av boskap på de privata lotterna infördes. Många kollektivjordbruk omvandlades godtyckligt till statsjordbruk, och administreringsmetoderna utsattes för ogenomtänkta och förhastade förändringar. Misstag av det här slaget ledde till en stagnation i jordbruksproduktionen som höll i sig från 1959 till 1965. Avkastningen av de viktigaste grödorna stod inte bara stilla under den här perioden utan sjönk i många fall, medan produktionskostnaderna steg. Många andra ekonomiska kriterier försämrades också. Under en lång tid skedde ingen förbättring i levnadsstandarden för jordbruksarbetarna, som blev allt sämre ekonomiskt motiverade att öka jordbruksproduktionen. Naturligtvis uppfylldes sjuårsplanen för jordbruket inte på långt när.

Först efter centralkommitténs oktoberplenium och marsplenium*** skedde en viss förbättring i jordbrukspolitiken. Upphandlings- och försäljningspriserna höjdes för de flesta jordbruksprodukter. Man vidtog följande åtgärder: jordbruksproduktionen i icke-svartjordsregionerna**** stimulerades; systemet med statliga uppköp, som tidigare hade skapat en osäker situation för kollektiv- och statsjordbruket och hindrat dem att lägga upp en vettig planering av sin produktion, förändrades; finansieringssystemet för kollektiv- och statsjordbruk och beskattningssystemet för kollektiva gårdar förbättrades; kreatursskötseln på de privata lotterna uppmuntrades; man underlättade mekanisering, användning av kemiska produkter i jordbruket och

* En term som används i sovjetisk press, särskilt efter Chrusjtjovs fall, för att beteckna felaktigheter och misstag hos ledare; ungefär: självsvald. E. K.

** Mellan 1932 och 1958 fanns större delen av jordbrukets maskinutrustning koncentrerad till de s k maskin- och traktorstationerna som tillhandahöll maskiner och reparationer mot betalning in natura. Dessa stationer hade också en politisk övervakningsroll. E. K.

*** Chrusjtjov avsattes vid oktoberpleniumet i partiets centralkommitté. E. K.

**** Svartjordsområdena är de rikaste jordbruksområdena i Sovjetunionen, finns särskilt i Ukraina. E. K.

bevattning; höjde de materiella incitamenten för jordbruksexperter och införde en garanterad minimilön för kollektivjordbrukare; bruksningsmetoderna förbättrades; mark fick åter ligga i träda och växelbruk återinfördes, jorderosion förhindrades och majsodlingen skars ned; investeringarna i jordbruket ökade betydligt. Som resultat förbättrades produktionen i kollektiv- och statsjordbruket 1966-70 och inkomsterna för kollektivjordbruk och bönder, sovchozarbetare och jordbruksexperter ökade betydligt.⁸

Man kan dock inte bortse från, att utvecklingen gick långsamt och ojämnt. De flesta planmålen för jordbruksutvecklingen nåddes varken i sjuårsplanen (1959-65) eller den senaste femårsplanen (1966-70). Jordbruksproduktionen steg med endast 10-11 procent 1961-65 och 20-21 procent 1966-70, eller för att ta siffran för hela decenniet: med omkring 35 procent totalt. Ändå hade partiprogrammet talat om en ökning på 250 procent under tioårsperioden 1961-70! Ökningen i köttproduktionen antogs bli 300 procent, medan den i realiteten blev endast ca 40 procent. Det här betyder att vi misslyckats inte bara med att bygga upp nödvändiga livsmedelslager utan också med att vid goda skördar tillfredsställa landets normala behov av livsmedel och industriråvaror. Spannmål, kött och många andra jordbruksprodukter exporteras numera, men under missväxtår (vilket inträffat tre gånger under decenniet) har vi fått betala flera hundra miljoner rubel i guld och utländska valutor för att köpa spannmål och andra utländska produkter.

Landsbygdsbefolkningen minskade bara från 108,8 miljoner till 104,7 miljoner – mycket mindre än vad partiprogrammet förutsett – vilket tyder på en extremt långsam arbetsproduktivitetsökning i jordbruket. Så är också arbetsproduktiviteten inom USA:s jordbruk fem eller sex gånger högre och i Västeuropa tre eller fyra gånger högre än i Sovjetunionen. Om man i beräkningen av produktiviteten tar med den arbetstid som åtgår inte bara på kolchozer och sovchozer, utan också på de privata lotterna, så ligger den på USA:s 1920-talsnivå!

Sovjetunionen ligger mycket långt efter Väst vad gäller mekanisering och användningen av kemiska produkter i jordbruket. Antalet traktorer är uppskattningsvis en tredjedel av USA:s och utnyttjas mindre effektivt. Om man utgår från att traktorer har en livslängd på fem, sex år håller traktorförsörjningen till kolchozer och sovchozer knappa steg med det antal som behöver ersättas – omkring 300 000 per år.⁹ Dessutom minskade faktiskt den årliga avkastningen per traktor i kolchozerna under sextiotalet (1960-67) med 17 procent, samtidigt som plöjningskostnaden per hektar ökade 25 procent.¹⁰ Detta pekar på ett minskat maskinutnyttjande i jordbruket. Trots vårt lands enorma areal använder vi bara en tredjedel så många lastbilar i jordbruket som USA. Många viktiga typer av maskiner och utrustning, som använts länge i USA och Västeuropa, finns helt enkelt inte att få tag på hos oss.

⁸ Följande siffror kan ge en uppfattning om hur jordbruket i sin helhet utvecklade sig under årtiondet: jordbrukets totala produktionsvärde ökade från 59 till 80 miljarder rubel (för att ta den genomsnittliga årliga siffran för 1959-60 och 1966-70 för alla typer av gårdar) [1971-1974:91]; spannmålsproduktionen ökade från 121,5 till 167,5 miljoner ton [1975:140]; råbomull från 4,36 till 6 miljoner ton [1974:8,4]; sockerbetor från 45,6 till 81 miljoner ton [1974:79]; solrosfrön från 3,7 till 6,4 miljoner ton [1974:6,8]; lin från 438 000 till 458 000 ton [1974:409 000]; potatis från 88 till 95 miljoner ton [1974:81]; grönsaker från 15,1 till 19,3 miljoner ton [1974:25]. Man producerade 11,6 miljoner ton kött jämfört med 7,9 miljoner vid slutet av femtotalet [1975:15,2]. Mjölkproduktionen steg från 57 till 80 miljoner ton [1975:91]; ägg från 23,6 till 35,8 miljarder styck [1974:55]; ull från 317 000 till 397 000 ton [1975:470 000]. .

Skörderesultatet för samma två femårsperioder steg på följande sätt: spannmål från 10,1 till 13,7 centner per hektar, bomull från 20,5 till 24,1; sockerbetor från 184 till 228; solrosfrön från 9,1 till 13,2; potatis från 94 till 115; lin från 2,6 till 3,4; grönsaker från 101 till 132 [En centner = 100 kilo].

Försörjningen med konstgödsel till gårdarna steg från 11,4 miljoner ton 1960 till 45,6 miljoner ton 1970 (dvs från 12,2 kilo till 47 kilo per hektar plöjd mark). Antalet boskapsdjur steg under de tio åren från 74,2 till 95,2 miljoner; grisar från 53,4 till 56,1 miljoner. Traktorer i bruk i jordbruket (beräknade i enheter på femton hästkrafter) ökade från 1 985 000 till 4 343 000.

⁹ *Voprosy ekonomiki*, 1970, Nr 2, s 76.

¹⁰ *Ekonomitjeskaja gazeta*, 1969, Nr 6, s 29.

För närvarande är en amerikansk bonde lika välutrustad med produktionsmedel som en industriarbetare och i vissa avseenden bättre. 1960 hade den amerikanske bonden 39 hästkrafter till sitt förfogande jämfört med ungefär 5,4 för hans sovjetiska ”kollega”. 1967 hade dessa ökat till 78 för amerikanen – exakt en fördubbling – medan den sovjetiska jordbruksarbetaren bara hade 8,8 hästkrafter, en ökning med omkring 65 procent.¹¹ Medan jordbruket i USA idag till största delen är elektrifierat, har en sådan process nätt och jämnt kommit igång i Sovjetunionen. Av all elenergi som produceras i vårt land går bara 5 procent till produktion och konsumtion på landsbygden.

Det råder fortfarande akut brist på agronomer liksom en brist på all slags utbildad arbetskraft på landsbygden. Idag är 50 procent av de anställda i jordbruket helt outbildade. Investeringsnivån är fortfarande låg, och därför utvecklas stordriftsjordbruk och mekanisering ytterligt långsamt. Användningen av kemiska produkter är fortfarande mycket primitiv – Sovjetunionen ligger långt efter de hög-utvecklade länderna i mängden gödningsmedel per hektar.¹²

Under 1960-talet var den årliga genomsnittliga ökningen av jordbruksproduktionen 3,4 procent – betydligt lägre än perioden 1954-60. Boskapsskötseln fortsätter att vara den ekonomiskt sett mest efterblivna sektorn i jordbruket. Såväl antalet nötkreatur och fjäderfå som avkastningen från dem ökade mycket långsamt under 60-talet, och kostnaden för boskapsskötsel 1966-70 var till och med högre än under 1961-65. Följaktligen förblir boskapsskötseln olönsam i många delar av landet. Fastän tillgången på maskiner och utrustning för en mekaniserad kreatursuppfödning har ökat under de senaste fem, sex åren, har det visat sig omöjligt att ersätta manuellt arbete med mekaniserat, därför att maskinleveranserna varit opålitliga (med nästan alltid någon saknad del), och amorteringsnormativen har stigit. Dessutom har man inte uppfyllt de senaste årens planer för leverans av ladugårdar, nödvändiga maskiner och utrustning, eller av kombifoder och fodertillsatser. På en överväldigande del av kollektiv- och statsjordbruket är metoderna för förvaring och utfodring av boskapen desamma som för flera årtionden sedan. Det genomsnittliga antalet djur per sysselsatt i jordbruket är ungefär detsamma som vid slutet av 30-talet. Under 20 år – från 1951 till 1970 – steg produktiviteten i de viktigaste grenarna av boskapsskötseln med ungefär 30 procent medan den under samma period i USA steg med inte mindre än 300 procent och i vissa länder i Västeuropa med så mycket som 500–600 procent. Följande siffror kan ge en uppfattning om jordbrukets mekaniseringsgrad: vid uppfödning av nötkreatur är utfodringen till 15 procent mekaniserad, transporter av gödsel 30 procent, mjölkning ca 55 procent; vid svinuppfödning är utfodringen till ungefär 30 procent mekaniserad och rengöring av stierna till 40 procent. Av alla 560 000 gårdarna med nötkreatur och fjäderfå är bara 25 000 eller mindre än 5 procent helt mekaniserade. Bara genom mekanisering kan påtagliga ekonomiska resultat åstadkommas.

Beställningar på maskiner och utrustning uppfylldes till 82 procent 1965, 64 procent 1967 och bara till 40 procent 1969. Dessutom är utrustningen för kreaturskötsel som produceras idag av dålig kvalitet, dyr och med kort livslängd. Större delen av våra maskiner är faktiskt betydligt underlägsna de bästa utländska modellerna, liksom våra ladugårdar och svinstior. Vår produktion av billigt och allsidigt kreatursfoder är låg med ständiga avbrott i leveranserna. Produktionen av visst grundläggande basfoder minskade faktiskt under andra hälften av

¹¹ *Voprosy ekonomiki*, 1969, nr 12, s 62.

¹² Så till exempel användes 1967-68 i Sovjetunionen 35,1 kilo gödningsämnen (uttryckt i procent av sitt näringsvärde) på en hektar besådd mark mot 62,5 i Jugoslavien, 173,1 i Tjeckoslovakien, 82 i USA, 224 i Storbritannien. Dessutom är kvaliteten på våra gödningsämnen fortfarande underlägsen de bästa utländska.

Produktionen av herbicider och andra kemikalier för att skydda grödorna skulle enligt planen ha uppgått till 800 000-900 000 ton 1970 (med en beräknad efterfrågan på 2 miljoner ton). 1970 uppgick den inte till mer än 400 000 ton (*Voprosy ekonomiki*, 1969, Nr 12, s 62).

60-talet. Det råder brist på nödvändiga maskiner för skörd och bearbetning av foderväxter, där avkastningen knappt ökat alls de senare åren. Det finns ingen välutvecklad industri för kombifoder och fodertillsatser, och antalet kreatur på de privata lotterna har åter minskat på grund av otillräcklig foderförsörjning.

Listan över misslyckandena i jordbruket kan fylla flera sidor till. Siffror visar, att med nuvarande tillväxttakt kommer Sovjetunionen att fortsätta ligga långt efter de kapitalistiska länderna minst ett par årtionden framåt. Avståndet kommer inte i någon större utsträckning att ha minskat 1980.

4 Några allvarliga disproportjoner i den ekonomiska utvecklingen

För vår ekonomi innebar 1960-talet sålunda att störningarna inte upphörde. I vissa fall förvärrades tillståndet och blev ett allvarligt hinder för landets utveckling. Så uppstod exempelvis mot slutet av 60-talet plötsligt en akut brist på elektricitet och bränsle, inklusive olja och gas. Ekonomin påverkades drastiskt av att en mängd viktiga produkter, för både industriella och icke-industriella ändamål, inte kunde tillverkas, t ex valsningssaxar, tunnvalsad plåt, cement, kylskåp, strykfria tyger, trikåvaror, kött, högkvalitativa fiskprodukter m m. På grund av den låga arbetsproduktiviteten i framställningen av basråvaror åtgår det fortfarande alltför stor mängd arbete och kapital för att framställa mineraler och jordbruksprodukter. Ca 35 miljoner människor – 25 procent av den arbetande befolkningen – var i slutet av 60-talet anställda i jordbruk, skogsbruk och extraktiv industri. Utnyttjas arbetskraft och materiella tillgångar på detta sätt får man höga produktionskostnader och begränsade möjligheter att utveckla tillverkningsindustrin och servicesektorn.

Mer än 30 miljoner sysselsätts fortfarande i jordbruket, men enligt data från 1966 års materialbalans var det bara 2,1 procent av industriprodukterna, som sattes in i jordbruket, samtidigt som industrin konsumerade 43,9 procent av jordbruksprodukterna.¹³

Under 60-talet kvarstod och till och med förvärrades den allvarliga obalansen mellan produktionen av konsumtionsvaror och produktionsvaror (inklusive den militära teknologin). Proportionen konsumtionsvaror i den totala mängden produktion minskade från 27,5 procent 1960 till 26,6 procent 1970.¹⁴ Den tunga industrin fortsätter i stort sett att producera för sina egna behov. Uppåt 75-80 procent av produktionsmedlen tillverkas för användning i den tunga industrin och inte för att utveckla de sektorer som tillverkar konsumtionsvaror. Som kontrast kan nämnas att i USA lägger den tunga industrin beslag på bara en tredjedel av all industriell produktion medan konsumtionsvaruindustrin tar ungefär två tredjedelar.

En extremt stor del av Sovjetunionens nationalinkomst fyller direkt eller indirekt militära behov och bidrar på så sätt inte till den ekonomiska tillväxten. Enligt beräkningar i väst tidubblades den strategiska vapenarsenalen i USA under 1960-talet.¹⁵ Detta ansåg man sig tvungen att besvara i Sovjetunionen. Men eftersom vi har en lägre nationalprodukt än USA måste vi lägga en större del av denna på försvaret än USA, Västeuropa eller Japan. Vår ekonomi överansträngs följaktligen, och därmed begränsas vår konkurrensförmåga. De närmaste årtiondena kan innebära sämre möjligheter att utrusta både vårt eget och våra allierades försvar.

Disproportionerna mellan satsningen på tung och lätt industri gjorde att lönevolymen ökade betydligt mer än mängden konsumtionsvaror. Tillgången på konsumtionsvaror motsvarade inte den verkliga efterfrågan, med inflationistiska tendenser till följd, förstärkta under 1960-talets lopp. Mot slutet av årtiondet steg den genomsnittliga prisnivån för en mängd produkter.

¹³ *Voprosy ekonomiki*, 1971, Nr 7, s 49.

¹⁴ Se den statistiska årsboken *Narodnoje choziajstvo SSSR*, 1970.

¹⁵ *SSJA (USA)*, 1972, Nr 2, s 27.

En kraftig prishöjning ägde rum på kolchozmarknaden,^{*} och kostnaderna steg för många tjänster, inklusive alla privata.¹⁶ Rubelns köpkraft minskade. Sparade medel (uppskjuten efterfrågan) ökade fyra å fem gånger, vilket knappast är ett tecken på en sund ekonomisk utveckling. Rubeln fortsatte att vara osäker valuta och andra länder har knappast förtroende för den.

Naturligtvis fanns det 1970 inte bara mer pengar utan också mer varor än 1960. I stort ökade levnadsstandarden påtagligt. Men den effektiva efterfrågan ökade snabbare. Allt fler konsumtionsvaror började anses nödvändiga för en sovjetisk familjs minimistandard. Ändå hade 1970 bara 32 av 100 familjer kylskåp, 51 hade TV-apparat och 52 tvättmaskin. Bara i 2 procent av de sovjetiska familjerna fanns det bil.¹⁷ Förbättringen i levnadsstandard var dessutom mycket ojämn. Minsta förbättringen fick personer med helt fasta löner, särskilt intelligenstian – lärare, läkare, ingenjörer och tekniker, universitetsanställda, – där lönerna visserligen steg under decenniet, men sällan höll jämna steg med prisökningen på varor och tjänster. Inflationstendenser och bristen på konsumtionsvaror innebar att levnadsstandarden allmänt sett ökade mycket långsammare än vad partiprogrammet föreskrevit. Vi lyckades inte fördubbla realinkomsten. Fortfarande har tiotals miljoner människor betydande materiella svårigheter och löner långt under minimistandarden. Bostadsbristen, som man föresatt sig att eliminera under loppet av 1960-talet, är fortfarande inte avhjälpt. Miljontals människor lever i ytterligt trånga, omoderna bostäder, ibland i källarvåningar, i väntan på en lägenhet. Hela den sociala servicen, hälso-, sjukvårds- och socialförsäkringssystemet, har utvecklats mycket långsammare än planerat. 35-timmars arbetsvecka (30-timmars för underjordsarbete), som talas om i programmet, har inte förverkligats. Så har alltså inte Sovjetunionen blivit landet med den kortaste arbetsdagen eller landet där arbetarna producerar mest mot den högsta lönen. Mängden varor och tjänster som en kvalificerad arbetare eller tjänsteman kan få för sin månadslön är fortfarande mindre än i de kapitalistiska industriländerna (särskilt USA), även inräknat de fria förmåner, som sovjetmedborgaren åtnjuter (bl a fri hälso- och sjukvård och delvis betald semester). Den genomsnittliga levnadsstandarden i Sovjetunionen ligger kvar på mellan tjugonde och trettionde plats bland världens länder.¹⁸

* Marknader där kollektivbönderna får sälja en del av sina produkter (särskilt från egna lotter). Priserna är oftast högre än i statliga butiker och återspeglar marknadsrelationer. E. K.

¹⁶ Enligt uppgifter i sovjetisk press har detaljprisindex i USA stigit under 1960-talet med 37,4 procent, med priserna 1957-59 som bas (se tidskriften *SSJA [USA]* 1971, Nr 4, s 73). Under samma period steg levnadskostnadsindex i Västtyskland (inklusive kostnader för konsumtionsvaror och tjänster) med ungefär 20 procent, i England med ca 40 procent och i Japan med 65 procent. Liknande information om Sovjetunionen finns inte publicerad eller tillgänglig för allmänheten eller för fackföreningarna.

Inofficiella beräkningar visar dock att ökningen av kostnaden för konsumtionsvaror och tjänster i Sovjetunionen under 1966-70 var minst 25 procent och för hela decenniet inte understeg 50-60 procent.

¹⁷ *Voprosy ekonomiki*, 1971, Nr 11, s 22.

¹⁸ Enligt officiell sovjetisk statistik (se 1970 års statistiska årsbok från Statistiska Centralstyrelsen) var per capita-inkomsten i Sovjetunionen 1970 1 325 dollar. Sovjetiska ekonomer uppskattar motsvarande siffra för USA till 2 819, för Schweiz 2 010, för Sverige 1 820 och för Kanada och Danmark 1 780 respektive 1 760 dollar. Sovjetunionen ligger också efter länder som Västtyskland, Norge, Australien, Luxemburg, Frankrike, Holland och Belgien men före Nya Zeeland, Finland, Japan, Storbritannien, Österrike och Italien. Men nu kan inte dessa beräkningar bara godtas rätt upp och ner. För det första grundar sig sovjetisk statistik på den officiella valutakursen (en rubel är 1,2 dollar), vilket uppenbarligen skriver upp rubelns värde, och inte har något med verklig köpkraft att göra. Myndigheterna har tvingats acceptera det här genom att införa en s k ”certifikatrubel” och genom att öppna specialbutiker i sovjetiska storstäder där bara certifikat eller utländsk valuta får användas. För det andra används en oproportionerligt stor del av den sovjetiska nationalinkomsten till att framställa produktionsvaror och militärutrustning. Därför säger den relativt höga per capita-inkomsten föga om den verkliga levnadsstandarden, som klart och tydligt ligger lägre än Nya Zeelands, Österrikes, Storbritanniens, Finlands och Japans. Slutligen inkluderar data om bruttonationalprodukten från de kapitalistiska länderna servicesektorerna. USA:s per capita-inkomst för 1970 var, om tjänstesektorns kostnader medräknas, i själva verket omkring 4 000 dollar. Sovjetiska statistiker beräknar BNP på basis av enbart industriproduktionen. Med tanke på den tjänstesektorns ökande betydelse förefaller västerländsk statistisk praxis att vara mer realistisk.

Okvalificerat och fysiskt tungt arbete har inte eliminerats som programmet föreskrev. Minst 20 miljoner människor inom industri, jordbruk och transportväsen är sysselsatta med sådant arbete. Försöken att avskaffa sociala, ekonomiska och kulturella skillnader och skillnader mellan stad och land och storstäder och landsort har gått mycket trögt. Klyftan mellan höga och jämförelsevis låga löner utjämnas mycket långsamt. Matlagning i kantiner och matserveringar är fortfarande mycket mindre omfattande än matlagning hemma; daghem, ålderdoms- och handikapphem har byggts i mycket mindre omfattning än förväntat.

Den totala ekonomiska situationen i vårt land är med andra ord långt ifrån tillfredsställande; utsikterna för en ekonomisk tävlan mellan Sovjetunionen och de främsta kapitalistiska staterna de kommande tio eller tjugo åren är mycket dåliga.

5 Miljöförstöringen i Sovjetunionen

Fastän miljöförstöringen ännu inte är ett problem i samma skala som i USA och andra industriellt utvecklade länder, har det faktum att man inte brytt sig om problemet under 1960-talet, lett till en alarmerande situation för miljövården. Våra sjöar och floder har fått en ökad nedsmutsning, och fiskmängden i de flesta vattendrag sjunker stadigt.

Bajkalsjön, Azovska sjön, Kaspiska havet och Aralsjön har redan utsatts för omfattande skador, medan Balchasj och Isyk-Kul är hotade. I jorderosioner i stor skala gick många miljoner hektar värdefull mark förlorade för jordbruket under 1960-talet; skador enbart av jorderosion orsakade förluster för åtskilliga miljarder rubel om året.¹⁹

En otillräcklig och slarvigt genomförd jordförbättringsteknik i vattensjuka områden har förstört hundratusentals hektar torvmark, som förvandlats till ofruktbar jord. Tio-tusentals hektar sand har bildats på Vitrysslands lätta jordmån och blåser iväg för minsta vind. En mängd små floder har torkat ut och ett tjugotal medelstora och stora sjöar i de västra och nordvästra områdena har vuxit igen. Allt detta var resultatet av en intensiv och rovgirig trädavverkning i områden med växlande nederbörd – till exempel i mellersta och övre Volgaregionerna. Grundvattennivån har sjunkit märkbart i dessa områden, med grundare floder och en tilltagande torka som följd. Uppförandet av jättelika kraftstationer i Volgas, Dnjeprs och Dons bäcken och i Sibirien och Centralasien har fått allvarliga konsekvenser. Våldiga jordbruks- och skogsområden som satts under vatten och ännu större arealer som drabbats indirekt: jorden har försaltats, flodstränder förstörts, träskmarker och vinderosion har uppstått. Alla dessa processer, som orsakar markförstöring i närheten av reservoarerna, har fått fortgå okontrollerat. De enorma vattensamlingarna i de större flodbassängerna har minskat det totala vattenomloppet, vilket i sin tur kraftigt sänkt förmågan hos många floder att rena sig själva från ständigt ökande utsläpp från industrier och hushåll. Vattendragen i många industriområden har därmed starkt försämrats. Förstöringen av det naturliga vattenvägs-systemet, deltan och flodmynningar har tillfogat fisket stor skada i nästan alla landets vattendrag. Felaktiga bevattningsmetoder i torra områden medförde att stora arealer bevattnat land fick sämre jordmån, och dessutom att hundratusentals hektar land helt gick förlorade som jordbruksland. De flesta glest och normalt bevuxna tillgängliga skogsområden har utsatts för kalhuggning i en skala, som innebär ren rovdrift. Följden har blivit, att den skogbevuxna landarealen i landets utvecklade områden minskat, och att kvaliteten på timmer försämrats. Också de stora skogarna har utsatts för en orationell exploatering. Felaktiga metoder för

¹⁹ Enligt data från Institutet för forskning om markbeskaffenhet vid vetenskapsakademien är mer än 50 miljoner hektar brukbar jord i europeiska Ryssland utsatt för vattenerosion, medan vinderosionen för bort de värdefullaste beståndsdelarna i jordmån (de som hjälper upp fertiliteten) på 35-40 miljoner hektar, framförallt i delar av Kazachstan, Volgaområdet och Sibirien (*Voprosy ekonomiki*, 1970, Nr 2, s 82). De fruktansvärda sandstormarna som härjade under våren 1969 i nästan alla områden vid Kuban och i de centrala svartjordsområdena förorsakade förluster för flera miljarder rubel för kollektiv- och statsjordbruk och visade åter hur illa förberett det sovjetiska jordbruket är för naturkatastrofer.

timmerflottning har orsakat enorma förluster. Stockarna sjunker i floderna och förs ut i havet. I många skogar har viltbeståndet minskat. Samtidigt har det viktiga arbetet med plantering av trädväxterna som skydd för jordbruksmark nästan helt upphört: insatserna för att motverka ravinbildning och för att skapa dammar och reservoarer på skogsstämpan och i stäppområden har varit helt otillräckliga. Det är uppenbart, att socialismen i sig själv inte är något skydd mot rovdrift på landets naturrikedomar, när man för kortsiktiga resultat är beredd att förorsaka jättelika och ibland oersättliga skador på landets tillgångar.²⁰

6 Om framsteg och tillbakagång i vetenskap och kultur

Alla länder i den rika världen utmärktes under 1960-talet av en snabb utveckling av vetenskap och utbildning och Sovjetunionen utgjorde inget undantag. Antalet studerande i mellanskola, fackskola, yrkesskolor och högskolor ökade starkt och översteg i vissa fall antalet i ett land som USA.²¹ Inom många läroanstalter infördes nya och bättre undervisningsmetoder.

Antalet vetenskapliga institutioner i Sovjetunionen ökade kraftigt under decenniet, och fältet för den vetenskapliga forskningen breddades.²² Den sovjetiska forskningen har gjort betydande insatser inom matematik och natur- och samhällsvetenskaperna. Ett viktigt framsteg är att biologin och agronomin nu återgått till det normala, sedan klicken kring charlatanen Lysenko berövats sin monopolställning.* Utvecklingen av cybernetiken, som omotiverat stoppades på 1950-talet, har tagit fart igen.

Tekniska och andra tillämpade vetenskaper har gått framåt. Sovjetunionen kan med rätta vara stolt över sina framsteg inom rymdforskningen. I början av 1960-talet var en sovjetisk människa den första, som reste runt jorden i ett rymdskepp. Vid slutet av årtiondet landade ett sovjetiskt automatiskt rymdlaboratorium ("Lunochod") på månen. Men resultaten inom utbildning och forskning var ändå mycket sämre än väntat och motsvarade långt ifrån behoven i en modern ekonomi. USA upplevde en explosiv utveckling av vetenskap och teknik under 1960-talet, medan Sovjetunionen fortfarande befinner sig i början av denna process och i många avseenden endast står på tröskeln.

Obligatorisk mellanskoleutbildning är fortfarande inte genomförd.** Det är bara omkring 60 procent av våra ungdomar som har en fullständig sådan utbildning, medan 10–15 procent inte ens har åtta skolår. Fastän den amerikanska befolkningen är mindre, har Sovjetunionen färre barn i de högre klasserna och färre universitetsstuderande än USA. Vi ligger också efter Japan och ett antal andra kapitalistiska länder i fråga om utvecklingen av mellansko- och högre utbildning. Antalet utexaminerade personer från mellanskola och högskola per tiotusen invånare är betydligt lägre i Sovjetunionen än i USA och Japan. Utbildningsnivån i landet, räknat både i absoluta tal och i andelen mellanskole- och högskolestuderande av totalbefolkningen, ligger femton, tjugo år efter USA:s. En större del av den amerikanska än av

²⁰ En rad viktiga statliga åtgärder beslöts i början av 1970-talet i miljöskyddande riktning. Man kan bara hoppas att de kommer att strikt genomföras.

²¹ Antalet personer med fullständig avslutad högre utbildning steg från 3,8 miljoner i januari 1959 till 8,3 miljoner i januari 1970, medan motsvarande siffror för oavslutad eller ofullständig högre utbildning gick upp från 1,7 till 2,6 miljoner och fullständig mellanskoleutbildning (minst 10 år, specialiserad eller allmän) ökade från 17,8 till 46,8 miljoner personer. 1970 fick 47,3 miljoner människor ofullständig mellanskoleutbildning (8 klasser), mot 35,4 1959. Det fanns 4,6 miljoner högskolestuderande i Sovjetunionen 1970, varav 257 000 utbildades till ingenjörer, vilket är en mycket högre siffra än i USA (cirka 50 000 per år).

²² Antalet vetenskapliga institutioner i Sovjetunionen ökade under årtiondet från 4 200 till 5 000, medan antalet vetenskapsmän och forskare ökade från 350 000 till 930 000, doktorer från 11 000 till 24 000 och licentiater från 98 000 till 224 500 personer.

* Trofim Lysenko ansåg att förvärvade egenskaper kunde ärvas. Han dominerade sovjetisk genetik och biologi i mer än 25 år. E. K.

** Enl 1973 års sovjetiska lag om utbildning är 10 års skolgång obligatorisk. Mellanskolan är beteckningen på den utbildning, som börjar efter åttonde klassen, och som antingen är övervägande teoretisk och förberedande för universitet och högskolor eller yrkesutbildande. L. B.

den sovjetiska arbetarklassen har fått gymnasieutbildning, och skillnaden i utbildning hos de båda ländernas landsbygdsbefolkning är ännu större. Utbildningskostnaderna är i Sovjetunionen något mer än hälften av de amerikanska och stiger också långsammare. Under det gångna årtiondet tredubblades de totala utgifterna för utbildning i USA medan de fördubblades i Sovjetunionen.

Lärarlönerna är fortfarande låga i Sovjetunionen. Partiprogrammet utlovade en ordentlig höjning, som inte genomförts, och många lärarkategorier får löner som inte räcker till att leva på. Samtidigt är deras arbetsbörda enorm och ofta större än för många andra grupper tjänstemän och intellektuella. Därför finns det många begåvade unga människor som undviker läraryrket, och det är brist på manliga lärare. Deras möjlighet till fortbildning är dålig. Yrket har inte den respekt och det stöd det förtjänar i ett socialistiskt samhälle.

Den sovjetiska skolan har inte förändrats mycket under 1960-talet, varken till utseende, undervisnings- och uppfostringsmetoder eller teknisk utrustning. I vissa fall har den försämrats, särskilt inom yrkesutbildningen. Man förkortade den fullständiga mellanskoleutbildningen med ett år utan att öka effektiviteten i undervisningen som kompensation. På grund av dålig ledning, inkompetent planering och projektraseri lyckades man slösa bort de jättelika resurser, som sattes in i början av 60-talet för att låta yrkesförberedande inslag ingå i den allmänna grundutbildningen, och om man med enorma ansträngningar gjorde några framsteg, så tappade man ändå dessa under slutet av årtiondet. Återigen motsvarar vår mellanskoleutbildning inte de krav, som verkligheten ställer. Det mesta av yrkeslivsorienteringen inom mellanskolan förtjänar inte namnet; såväl psykologiskt som praktiskt har den en väldigt liten betydelse för att förbereda vår ungdom för yrkeslivet. Yrkesskolorna har utvecklats mycket långsamt och endast till viss del kunnat tillgodose behovet av utbildad arbetskraft. Det finns också allvarliga svagheter i yrkesutbildningen på mellanskole- och högskolenivå.

Också forskningens situation är ytterst otillfredsställande. Inom vissa fält har visserligen fördelarna med en centraliserad styrning och planering gjort att våra forskare blivit ledande i världen, men de flesta forskningsgrenar i Sovjet – inklusive de som idag är under snabbast utveckling – kan inte mäta sig med motsvarande i de kapitalistiska länderna och särskilt USA. Utrustningen i forskningsinstitut och laboratorier är av lägre kvalitet än de amerikanska, arbetsproduktiviteten är lägre (antalet forskare är ungefär detsamma i båda länderna), vi gör färre vetenskapliga upptäckter och ger ut färre vetenskapliga publikationer. Vi ligger med andra ord långt efter USA i att producera och utnyttja vetenskaplig och teknisk information. Sovjetunionen har till och med förlorat sin tidigare obestridda ledarställning på många områden av rymdforskningen – de första människorna på månen var faktiskt amerikaner. Klyftan är särskilt stor mellan USA och Sovjet inom biologi, tillämpad matematik, kemi och en rad viktiga områden av tekniken.

Sovjetunionen ger sig ut för att vara en stat, som styrs efter vetenskapliga principer, men befinner sig ändå på en lägre utvecklingsnivå än de kapitalistiska länderna, t ex vad gäller sociologiska undersökningar, pedagogisk forskning och forskning om metoder för att leda den industriella och agrara produktionen. Det jättestora fält som är statsvetenskapens har vi nästan helt försummat, liksom viktiga grenar av tillämpad ekonomi och juridik.

7 Den inrikespolitiska utvecklingen i Sovjetunionen På 1960-talet

Den politiska utvecklingen på 1960-talet var oerhört sammansatt och ofta motsägelsefull. Sextioåret började naturligtvis i tjugonde partikongressens tecken – i många avseenden ännu mer betydelsefull för inrikespolitiken än den tjugonde – där beslut från tjugonde partikongressen på nytt bekräftades och vidgades. Man tog inte bara öppet avstånd från många av de värsta brotten och exemplen på maktmissbruk under Stalin-eran, utan grep sig också an uppgiften att rätta till de smärtsamma följderna av övergreppen. Många av Stalins

anhängare och medarbetare avslöjades. Man avlägsnade Stalinkultens symboler, som var så främmande för socialismen: sarkofagen med usurpatorns kropp flyttades från Leninmausoleet; städer, gator, torg och institutioner fick nya namn.

Efter tjugoundra partikongressen uppstod en märkbart ökad politisk aktivitet i det sovjetiska samhället och särskilt bland författare och konstnärer. På tre år publicerades hundratals böcker och tusentals artiklar, som förde fram kongressens officiella linje om nödvändigheten av att ge en sann redogörelse för Sovjetunionens och kommunistpartiets historia. Vissa teman fick särskilt stor plats i litteratur och konst: personkulten, maktmissbruket, livet i Stalins fängelser och läger. Något liknande hade inte skett efter den tjugonde kongressen. Nu utvecklades inte bara samhällsvetenskaperna utan också litteraturen och konsten. Folk fick läsa framstående litterära verk, som gav en inträngande analys av livet i det sovjetiska samhället. Terrorns och förtryckets atmosfär mjukades långsamt upp och den socialistiska legaliteten förstärktes. Socialistiska principer och relationer, som till stor del upphört att gälla under Stalins diktatur, utvecklades på nytt.

Men alla dessa positiva politiska processer fullföljdes inte på ett riktigt sätt. Redan 1963-64 organiserades högljudda kampanjer mot vissa författare och konstnärer, som ledde till försämrade relationer mellan partiledare och den konstnärliga intelligentian. Inkompetenta personer tilläts åter att blanda sig i frågor om litteratur och konst och till och med i många komplicerade vetenskapliga och tekniska frågor. Den oklara politiska situationen fortsatte och förvärrades i vissa avseenden efter oktoberplenium.

Vid oktoberpleniumet tog Chrusjtjovs personliga maktställning slut och fördömdes. Man tog kraftigt avstånd från de ohämmade och godtyckliga dragen i hans beteende, voluntarismen, subjektivismen och projektraseriet, som alltmer blivit utmärkande för honom. För att förhindra nya försök att skapa en personkult beslöt pleniumet att förbjuda koncentrationen av oinskränkt makt i händerna på en person – ett positivt steg mot en mer djupgående och kritisk omvärdering av vår nutid och vår moderna historia.

Men framstegen på många viktiga områden har gått långsamt – de senaste fyra eller fem åren visar t o m en tillbakagång. Presscensuren har intensifierats, litteratur och konst har utsatts för allt starkare repression från konservativa och reaktionära krafter, och många viktiga nya litterära verk har inte fått nå ut till publiken. Resultatet har blivit att den skapande aktiviteten har minskat. Intressant samhällsvetenskaplig forskning har stoppats. Det klaraste uttrycket för hela denna process är utrensningen av redaktionen för *Novyj Mir*, – den tidskrift som förmedlat de mest uttrycksfulla och klagande bidragen till den sovjetiska litteraturen under 1960-talet. Betänk den enorma potential, som finns hos vår konstnärliga och vetenskapliga intelligentia, och av denna skatt får det sovjetiska folket inte en liten skärv.

Under de senaste åren har den socialistiska legaliteten allt oftare kränkts; människor utsätts för administrativ och juridisk förföljelse på grund av sina åsikter. Om vi börjar med 1966 förekommer mer än tio politiska rättegångar, som blev skarpt kritiserade av den allmänna opinionen i Sovjetunionen och framkallade stark oro både hos den sovjetiska intelligentian och bland progressiva kretsar i utlandet. Fall, där friska personer av politiska skäl dömdes till intagning på psykiatriska kliniker, blev allt vanligare. De ihärdiga försöken att återupprätta Stalin möttes inte med vederbörligt motstånd från partiets ideologiska ledning; i stället hände det att sådana försök uppmuntrades. Den nationella frågan har tagit en ny besvärlig vändning med både nationalistiska och stormaktschauvinistiska inslag. Den överväldigande majoriteten av det arbetande folket tar inte aktiv del i landets politiska liv och är inte med där de grundläggande politiska och ekonomiska problemen löses. Folket fortsätter att vara politiskt passivt.

Ett annat karakteristiskt drag för 1960-talet, som man inte kan komma förbi, är den ökande

alkoholismen och kriminaliteten – inte minst hos unga människor.²³ Narkotikavanor, som länge varit ett problem endast för de kapitalistiska länderna, började dyka upp i Sovjetunionen. I stället för att försvinna ökade mutor och korruption, särskilt inom många ekonomiska institutioner och handelsorganisationer, högre utbildningsanstalter, vissa förvaltningsorganisationer och företag och t o m inom partiet.

8 Sovjetunionens internationella position och, den internationella kommunistiska rörelsen

Sovjetunionens ställning inom den internationella politiken har vacklat under 1960-talet, och utvecklingen av den kommunistiska världsrörelsen var också mycket motsägelsefull.

Under decenniet har vi sett hur viktiga försök gjorts att stärka världsfreden, säkerheten och Sovjetunionens internationella ställning. Avtalet om förbud mot kärnvapenprov och avtalet om icke-spridning av kärnvapen undertecknades. Jämfört med 50-talet blev relationerna bättre mellan Sovjetunionen och länder som Frankrike, Italien, Västtyskland och Japan. Både det ekonomiska samarbetet mellan SEV-länderna och handelsutbytet mellan Sovjetunionen och de kapitalistiska länderna ökade. Banden med många u-länder i Asien, Afrika och Latinamerika stärktes. Men det fanns utvecklingslinjer som direkt motsade de positiva tendenserna. Sovjetunionens internationella ställning försämrades och hotet om ett nytt världskrig blev större än någonsin.

Den allvarligaste utvecklingen mot en förändrad styrkebalans i världen innebar splittringen i det socialistiska lägret. Nationalism, äventyrspolitik, stormaktschauvinism och dogmatik triumferade i Kinas utrikes- och inrikespolitik med klimax i den s k kulturrevolutionen, då det kinesiska kommunistpartiet i realiteten bröts ned och en regim etablerades, som bara kan beskrivas som militär despoti. Vänskapen mellan Kina och Sovjetunionen, som varit en källa till styrka för det socialistiska lägret, förvandlades till främlingskap, ömsesidig fiendtlighet och vid slutet av 60-talet t o m till öppen militär konfrontation med materiella förluster för båda länderna. Detta splittrade i sin tur andra partier, bl a i Indien, Sri Lanka och på andra ställen.

Allt färre socialistiska länder har i realiteten idag Sovjetunionen som ledare; vid slutet av sextioalet var det omkring 300 miljoner människor, eller en tiondel av världens befolkning. Och under de senaste åren har vi bevittnat hur de splittrande tendenserna nästan oavbrutet förstärkts t o m inom sovjetblocket. Relationerna har försämrats med Kuba och med Rumänien, vars medlemskap i Warszawapakten blivit alltmer formellt. Den skarpa krisen 1968 mellan Sovjetunionen och Tjeckoslovakien slutade i en militär intervention från fem Warszawapaktsländers sida, och en stor kontingent sovjetiska trupper stationerades på tjeckoslovakiskt territorium.

Den ekonomiska integrationen inom SE V har gått långsamt och ojämnt, särskilt jämfört med EG.

Till problemen i det socialistiska lägret kom så en försämring i relationerna mellan Sovjetunionen och Förenta staterna under 1960-talet. Fortsatt militär rivalitet intensifierade

²³ Alla data om ökad brottslighet och alkoholism i Sovjetunionen är hemligstämplade, vilket antyder att det rör sig om allvarliga problem. Siffror och uppgifter som publicerats i *Voprosy ekonomiki* bekräftar indirekt att det finns en mycket omfattande alkoholism. Enligt beräkningar som gjorts av B Kolpakcov och A Semjonov utgör kött, mjölk, mejeriprodukter, ägg och honung omkring 34 procent av all livsmedelskonsumtion i Sovjetunionen, bröd 9 procent, mjölprodukter och olika slags makaroner, socker och sötsaker 11 procent, medan öl, vin och sprit uppgår till 24 procent. Det betyder att i Sovjetunionen spenderas en fjärdedel av de totala utläggerna för livsmedel på alkoholdrycker. Detta är ett genomsnitt för hela landet – i somliga familjer ligger siffran på femtio procent.

Följande siffror är också av intresse: beräknat på tusen invånare föll födelsesiffran från 25 till 17,4, dödstalet ökade från 7,1 1960 till 8,2 1970, antalet skilsmässor fördubblades under årtiondet, och antalet ingångna äktenskap sjönk kraftigt från 12,1 till 9,7.

kapprustningen. En ny typ av interkontinentala robotvapen tillsammans med ett system för antirobotvapen innebar början till en ny runda i kapprustningen med strategiska vapen, skadlig redan för den amerikanska ekonomin och ännu mer för den sovjetiska.

De lokala väpnade konflikterna, där USA eller Sovjetunionen var direkt eller indirekt inblandade, blev fler. Den amerikanska aggressionen i Vietnam skapade ett utdraget blodigt krig, som absorberat väldiga resurser från både USA och de socialistiska länderna, och skapat ett konstant hot mot freden, inte bara i Sydostasien, utan över hela världen. Spänningen i Mellanöstern har ökat de senaste åren. Våra allierade arabstater led ett allvarligt militärt nederlag 1967 och förlorade stora delar av sitt territorium. Den olyckliga utvecklingen har tvingat Sovjetunionen att satsa energi och tillgångar på att återställa den arabiska militära och ekonomiska styrkan; ändå är den arabiska ställningen fortfarande osäker.

Relationerna har försämrats med många länder i "tredje världen". I Indonesien, Ghana, Kambodja och i någon mån Mali och Algeriet har sovjetvänliga regimer störtats i militärkupper. Den växande kapprustningen och vår militära ställning gentemot Kina och USA gör det omöjligt för oss att öka vår ekonomiska och kulturella hjälp till utvecklingsländer i Asien, Afrika och Latinamerika; vår ställning i dessa länder stärks knappast av detta.

Vi får inte heller glömma att samtidigt som vår militära och ekonomiska ställning försvagats har också vår moraliska och politiska status sjunkit. Vi har allt färre verkliga vänner runt världen, och vi ser en växande sovjetfientlighet nästan överallt på grund av en mängd faktorer. Det finns attityder, som medvetet frammanas av ledande kretsar i USA, Kina och en del länder i Västeuropa. Men det finns också antisovjetiska känslor som är svar på negativa sidor i sovjetisk utrikespolitik och inrikespolitik, och vi tvingas erkänna att dessa känslor alldeles påtagligt spritt sig bland massorna i de socialistiska länderna i Europa, och trots vår militära och ekonomiska hjälp till arabstaterna, som varit betydligt större än vad våra socialistiska allierade i Europa fått, blir sovjetfientliga stämningar allt vanligare också där. Progressiva intellektuella och unga människor i Västeuropa och USA har blivit mer kritiska mot Sovjetunionen, som på så sätt förlorat mycket av den ställning det hade mot slutet av 1950-talet. Än en gång är vi isolerade, med allvarliga konsekvenser för vår ekonomi.

Sextioalet medförde också en märkbar försvagning av den internationella kommunistiska rörelsen, som skakades av djupgående kriser. Allvarligast var den skada som de kinesiska partiledarna åstadkom med sin splittringsaktivitet. Det indonesiska kommunistiska partiet, en gång en viktig länk i världskommunismens kedja, krossades efter en reaktionär militärkupp. I många andra asiatiska länder försvagade allvarliga inre sönderingar kommunistpartierna. I arabländer förföljdes de kommunistiska partierna brutalt och led allvarliga förluster. En bitter motsättning fortsatte att präglade förhållandet mellan Japans och Sovjetunionens kommunistpartier, och allvarliga meningsskiljaktigheter uppstod mellan de kubanska och sovjetiska kommunistpartierna, liksom mellan det kubanska partiet och många av kommunistpartierna i Latinamerika. Relationerna mellan de sovjetiska och jugoslaviska kommunistpartierna förbättrades obetydligt. Inmarschen i Tjeckoslovakien förorsakade en ytterst allvarlig kris i den internationella kommunistiska rörelsen, där de flesta västeuropeiska kommunistpartierna uttalade sitt kategoriska fördömande av våra handlingar.²⁴

De kapitalistiska ländernas kommunistpartier ökade inte sitt medlemsantal under 1960-talet. I många länder minskade det. Inte heller den tredje världens kommunistpartier fick fler

²⁴ Dåvarande generalsekreteraren i det italienska kommunistpartiet, Luigi Longo, skrev i augusti 1969: "Våra tjeckoslovakiska kamrater slog in på en kurs som uteslöt möjligheten att återvända till auktoritära, byråkratiska repressiva metoder. De var framförallt angelägna om att utveckla den inre partidemokratin, demokratin för arbetarna och för folket ... Den militära invasionen inte bara misslyckades med att lösa de komplicerade problem som fanns i Tjeckoslovakien, den trampade också på nationalkänslan och väckte en stark förbittring. Den krossade förhoppningarna om en demokrati och öppnade vägen för fortsatt agitation från de inre och yttre fienderna till socialismen." (*Unitá*, den 21 augusti 1969.)

medlemmar. Först vid slutet av decenniet, efter långa och segdragna förhandlingar, kunde ett nytt internationellt kommunistmöte sammankallas, men då var nästan en tredjedel av de partier, som deltagit vid det internationella kommunistmötet 1960, frånvarande. Och flera partier, som nu deltog, vägrade antingen att skriva Under slutresolutionen eller skrev under med många reservationer och efter omfattande kritik.²⁵

Så tedde sig vår situation i stora drag när vi gick in i 1970-talet, och vi måste ju oundvikligen ställa oss frågan: hur kommer den internationella situationen att utveckla sig under kommande årtionde? Kommer den att bli bättre? Eller kommer dagens oroande tendenser att ta överhanden och spänningen att öka? Mycket ligger utanför vår kontroll. Men ändå beror mycket på oss, den sovjetiska staten och det sovjetiska folket. Och det gäller inte bara vår utrikespolitik utan kanske ännu mer vårt inrikespolitiska handlande. Avgörande är den ytterst komplicerade frågan hur vi skall kunna genomföra en långtgående demokratisering av vårt sociala och politiska liv.

²⁵ Uppkomsten av olika tendenser och en ideologisk konflikt inom den kommunistiska rörelsen är i vissa avseenden inte ett tecken på svaghet utan på hälsa, det enda sätt som dogmatiska och sekteristiska attityder kan bekämpas på. En enighet i den kommunistiska världsrörelsen kan endast nås om dess ideologiska och politiska principer förnyas och utvecklas. Och det kan inte ske utan dialog och konflikt. Tyvärr är den ömsesidiga kritiken inom rörelsen ofta onödigt bitter – argumenten är ibland grova och framförda i syfte att skada, som vi kunnat se i splittringen mellan SUKP och det kinesiska kommunistpartiet; även enskilda och grupper har tvingats bryta med kommunistpartier till följd av oenigheter som lätt borde ha kunnat lösas inom världsrörelsens ram.

II Utvecklingen av den socialistiska demokratin

1 Om borgerlig och socialistisk demokrati

Sovjetmaktens seger efter oktoberrevolutionen betydde uppkomsten av en ny proletär socialistisk demokrati. Proletariatet, tillsammans med de fattigaste bönderna, tog över statsmakten från de tidigare härskande klasserna, exproprierade alla grundläggande produktionsmedel och avskaffade människornas exploatering av varandra. Borgerliga och aristokratiska privilegier togs bort. Man hade börjat bygga ett nytt, socialistiskt samhälle.

Lenin uteslöt aldrig möjligheten av att proletariatet kunde komma till makten med fredliga medel genom att maximalt utnyttja de demokratiska institutioner som den borgerliga demokratiska revolutionen skapat, men han ansåg, att denna väg, alla sina fördelar till trots, sällan var framkomlig och därför knappast möjlig i världens första segrande proletära revolution.

Och sovjetmaktens seger var ju resultatet av ett väpnat uppror och av att den borgerliga provisoriska regeringen störtats med våld. Den väpnade interventionen från den internationella imperialismen och den ryska kontrarevolutionen skapade ett grymt och utdraget inbördeskrig, som inte bara krävde en yttersta mobilisering av alla ekonomiska och mänskliga resurser i den unga sovjetstaten, utan också en påtaglig begränsning av politiska och medborgerliga friheter. ”En klass diktatur”, skrev Lenin, ”måste betyda avskaffandet (eller en mycket stark begränsning, som i realiteten är en sorts avskaffande) av demokratin för den klass över vilken diktaturen utövas.”¹ Som Lenin påpekade i det första manifestet han skrev för Komintern* : ”Att begära av proletariatet att det noggrant skall hålla sig till reglerna för politisk demokrati ... är detsamma som att be en man som försvarar sitt liv mot ett gäng mördare att hålla sig till överenskomna, uppgjorda och konventionella regler för brottning, som inte hans fiender håller sig till.”²

Men även om Lenin bestämt försvarade begränsningar i den politiska demokratin och såg dem som något oundvikligt och försvarbart under kritiska revolutionära perioder, insåg han klart att alla dessa restriktioner måste vara av tillfällig och övergående art – nödvändiga vid en väpnad kamp mellan proletariatet och dess fiender men efteråt möjliga att stegvis avskaffa av det segrande proletariatet. När motståndarna till proletariatets diktatur avstår från att försöka avskaffa denna diktatur med våld, kan också den proletära staten avhålla sig från revolutionärt våld i olika former. För det revolutionära våldet är, som Lenin påpekat, ”en nödvändig och legitim metod för revolution *endast vid vissa punkter i dess utveckling och under särskilda omständigheter*; det avgörande draget i revolutionen. liksom villkoret för dess seger, är, och kommer alltid att vara, organiseringen av den proletära massan, organiseringen av arbetarna”.³ Lenin återkom ofta till att om det under övergångsstadiet från kapitalism till socialism fortfarande finns begränsningar i demokratin (och de måste gradvis reduceras), kommer alla restriktioner i den politiska demokratin att försvinna när socialismen segrat helt och fullt. ”*Socialismens seger är omöjlig utan att demokratin förverkligas.*”⁴

Begreppet ”demokrati” kommer av de grekiska orden ”demos” – folk, och ”kratos” – makt. Demokrati betyder folkets makt, folkmakt. Begreppet uppstod redan under antiken i de slavägande republikerna, där, till skillnad från i de monarkiska, tyranniska eller oligarkiska

¹ Lenin, PSS, XXXVII, s 244.

* Komintern – även kallad Tredje internationalen – bildades 1919 som ett alternativ till Andra socialistiska internationalen. Hade ett mycket starkt inflytande över t ex de europeiska kommunistpartierna på 30-talet. Upplöstes 1943. L. B.

² *Kommunisttjeskij internatsional*, 1919, Nr 1, s 14.

³ Lenin, PSS, XXXVIII, s 74 (min kursivering, R M).

⁴ Lenin, PSS, XXVII, s 253 (kursiv, R M).

samhällena, alla fullvärdiga medborgare, direkt eller via fritt valda representanter, kunde ta del i diskussioner och beslut av viktiga åtgärder, som rörde deras samhälle.

”Demokrati” hördes på nytt vid tiden för de borgerliga demokratiska revolutionerna, då folkmajoriteten, ”tredje ståndet”, ledda av borgerliga eller småborgerliga grupper, reste sig mot aristokraterna och kungarna och krävde frihet, jämlikhet och folkmakt. Resultatet av denna långdragna och svåra kamp blev att det skapades så kallade borgerliga demokratier – sinsemellan olika till form och innehåll – i de flesta länder i Europa och Nordamerika.

Vi har vant oss att tala om borgerlig demokrati med förakt, och avser med ordet en ofullständig demokrati, något illusoriskt, falskt, en läpparnas bekännelse etc. Ett sådant betraktelsesätt är emellertid alltför ensidigt och tendentiöst och därmed felaktigt. Naturligtvis är den borgerliga demokratin mycket begränsad och därför lätt att kritisera. Det är inte svårt att påvisa hur olika de möjligheter är, som den borgerliga demokratin kan erbjuda en arbetare och en kapitalist, en fattig och en rik. Den grundläggande principen för en borgerlig demokrati är allas lika rätt inför lagen – formellt. Där ägnas inte någon större uppmärksamhet åt det arbetande folkets sociala rättigheter och friheter eller materiella garantier för de fri- och rättigheter som proklamerats. Därför fortsätter kommunistpartierna i alla kapitalistiska länder, även där den borgerliga demokratin är mycket väl utvecklad, att driva allmänna demokratiska krav i sina program – samtidigt som man uppmanar folket att kämpa för socialism.

Med dessa reservationer är det viktigt att framhålla, att summan av alla politiska och sociala institutioner och mekanismer, som utgör den borgerliga demokratin, inte bara är en fiktion, trots att många vänstergrupper genom tiderna försäkrat motsatsen. Tvärtom är allt detta produkter av decenniernas och ibland seklers ihärdiga kamp som folket fört för sina rättigheter. Det demokratiska systemet är många västeuropeiska länders viktigaste tradition, det allra värdefullaste i det politiska arvet. Den demokratin gör det möjligt för arbetarklassen i de kapitalistiska länderna. inte bara att kämpa för utökade rättigheter och en högre levnadsstandard under kapitalismen, utan också att arbeta för att kapitalismen avskaffas och ersätts av socialism.

De kommunistiska partierna i Italien, Frankrike och de flesta andra europeiska länder existerar legalt; de håller öppna sammankomster och möten, ger ut tidskrifter, tidningar och böcker, finns i ledningen för fackföreningar, strejker, politiska kampanjer – och detta är långtifrån någon fiktion, det är verkliga framsteg för arbetarklassen. Inom ramarna för den borgerliga demokratin har arbetarklassen i väst fått en betydande förbättring av sin materiella standard – och det är inte heller någon fiktion. Fascismens tillfälliga seger i Tyskland och andra europeiska länder gav tydliga prov inte bara på den borgerliga demokratis brister, utan också på dess förtjänster, som vi inte bör underskatta. Den demokratiska ordningen i många länder i väst hjälper de arbetande i det egna landet i kampen att bevara och utvidga sina rättigheter och underlättar också kampen för hela världens arbetande folk. Det är ingen tillfällighet att Karl Marx och Friedrich Engels levde och arbetade i England i mitten av 1800-talet. Det är inte heller någon tillfällighet att samtliga revolutionära partier i Tsarrysland, inklusive bolsjevikerna, upprättade centra utanför Rysslands gränser – i Schweiz, Frankrike, Belgien, England. De politiska organisationer, som arbetat med att störta fascistdiktaturerna i Spanien, Portugal och Grekland, har haft sina högkvarter i Frankrike och Italien.

När vi kontrasterar borgerlig demokrati med socialistisk får vi inte tappa bort kontinuiteten, det inbördes beroendeförhållandet, mellan dem, som har en dubbel karaktär: de borgerligt demokratiska friheterna underlättar arbetarklassens kamp för socialismen, och många av de demokratiska institutionerna som skapats före den socialistiska revolutionen kan och bör behållas efter revolutionen, med ett nytt innehåll. 1916 skrev Lenin:

”... proletariatet kan inte genomföra den socialistiska revolutionen, om det inte förberett sig genom kampen för demokrati ... Att kämpa mot opportunismen, som vägrar att utnyttja befintliga demokratiska institutioner i ett givet kapitalistiskt samhälle, under förevändning att dessa för-

vanskats av borgarklassen, som skapat dem, det är att fullständigt kapitulera inför opportunisten.”⁵

Liksom det socialistiska samhället utnyttjar de produktivkrafter som skapats före den socialistiska revolutionen, och den socialistiska kulturen tillgodogör sig vad som är värdefullt från tidigare kulturer, måste man också i socialismens politik utnyttja många av de demokratiska nor mer och institutioner, som skapats under den föregående mänskliga utvecklingen. Idag kan vi ju tydligt se, att ju färre erfarenheter ett folk har av borgerlig demokrati, desto svårare har detta folk att skapa verkliga socialistiska demokratiska institutioner och traditioner. Den socialistiska demokratin skall inte förkasta utan omvandla den borgerliga demokratins former. Tomma fraser skall bli lagar, illusoriska rättigheter reella rättigheter och formella demokratiska institutioner få ett nytt innehåll. Socialistisk demokrati är inte bara folkets makt, utan det är det arbetande folkets makt, eller, mer exakt, makten för hela det arbetande folket under ledning av arbetarklassen, som är i majoritet i ett utvecklat kapitalistiskt samhälle; det är makten att bygga ett socialistiskt och slutligen ett kommunistiskt samhälle.

Förr förknippades begreppet demokrati i första hand med olika statsformer; hur den politiska makten utövades och hur politiska beslut fattades och verkställdes. Idag har den alltmer sammansatta sociala verkligheten fått oss att se begreppet mycket vidare, att få det att omfatta också andra sidor i det samhälleliga livet: arbete och fritid, konst och vetenskap. Ändå kan man räkna upp vissa väsentliga medborgerliga rättigheter, vilkas befintlighet eller icke-befintlighet gör det möjligt att bedöma graden av demokrati i ett samhälle.

För inte så länge sedan gjordes ett viktigt försök att sammanställa de grundläggande rättigheterna och institutionerna, nödvändiga för varje demokratiskt samhälle, antingen det kallar sig socialistiskt eller bara demokratiskt. Försöket resulterade i de två konventionerna som togs i Förenta Nationernas generalförsamling i december 1966: ”Om de ekonomiska, sociala och kulturella rättigheterna” och ”De medborgerliga fri- och rättigheterna”. Det är betecknande, att delegater från både kapitalistiska och socialistiska länder var med och utarbetade dokumenten, vilket tog nära tjugo år. Den sovjetiska FN-delegationen röstade för konventionerna, och i den sovjetiska pressen framhölls, att Sovjetunionen deltagit mycket aktivt i utarbetandet av dessa, och att tack vare vår delegations konstruktiva insatser många viktiga punkter kunde tas med. Tyvärr har Sovjetunionen fortfarande inte ratificerat någon av konventionerna fastän ”alla punkter i FN:s deklarationer och konventioner länge varit normala inslag i det sovjetiska livet”, enligt *Izvestija* den 9 december 1966. De har aldrig publicerats i sovjetiska tidningar, eller ens i juridiska facktidsskrifter. Endast maskinskrivna upplagor har cirkulerat i mindre kretsar. Det är synd, för kännedom om dessa texter skulle göra det lättare att förstå problemen med både borgerlig och socialistisk demokrati.*

Hur demokratiskt är dagens sovjetsamhälle? Vi finner ibland två diametralt motsatta svar på frågan. Å ena sidan upprepas ihärdigt påståendet, att sovjetmedborgarna har alla demokratiska rättigheter, att vårt samhälle är det mest demokratiska i världen etc. Å andra sidan hävdas den lika extrema ståndpunkten att det inte existerar tillstymmelse till demokrati i vårt land, att de sovjetiska medborgarna saknar varje demokratisk rättighet av värde. Båda utsagorna är lika felaktiga. Läser man FN-dokumentet om de mänskliga rättigheterna utan förutfattade meningar, är det uppenbart att det sovjetiska samhället nått långt ifråga om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter under de snart 60 år som gått efter oktoberrevolutionen. Jag syftar på rätten till arbete och yrkesskolning, rätten att organisera fackföreningar och få utbildning, social trygghet, mödravård och familjebidrag, sjukvård samt rätten att få del av kulturella och vetenskapliga framsteg. Omedelbart efter revolutionen infördes åtta timmars arbetsdag och senare sänktes den till sju timmar. Rätten till fritid garanterades, barnarbete i industrin begränsades och avskaffades så småningom. Den sovjetiska kvinnan var först i

⁵ Lenin, *PSS*, XXX, s 128.

* Deklarationen ratificerades av Sovjetunionen i september 1973. E. K.

världen med att få samma rättigheter som mannen, och man gjorde oerhörda ansträngningar för att säkra hennes emancipation. Stora framsteg har gjorts för att övervinna den väldiga skillnaden mellan manuellt och intellektuellt arbete och mellan stad och landsbygd. Varje arbetsför sovjetmedborgare har garanterats ett samhällsnyttigt arbete och ingen kan längre leva på andras arbete. Diskriminering på nationell eller rasmässig grund har avskaffats, och mycket har gjorts för att övervinna den ekonomiska och kulturella efterblivenhet som fanns hos de många minoritetsfolken i Tsarryslands gränsområden. Det arbetande folkets liv har berikats både materiellt och kulturellt. Listan över ekonomiska och sociala framsteg kan göras längre. Mot bakgrund av förhållandena i det efterblivna och fattiga land som Ryssland var, är det lätt att förstå, att vid revolutionen inte bara ledarna, utan också folket i första hand var inriktat på att uppnå just ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter.

Naturligtvis har även i de utvecklade kapitalistiska länderna de ekonomiska och kulturella rättigheterna utvecklats. Arbetarna har fått högre levnadsstandard och kortare arbetsdag, möjligheterna för deras barn att få studera har förbättrats. Kvinnor och ungdomar har fått rösträtt nästan överallt, åldringar åtnjuter större social trygghet, barnen får bättre tillsyn etc. Men inte ens borgerliga samhällsvetare förnekar, att dessa demokratiska framsteg har inte arbetarna fått till skänks, utan det är resultatet av en ihärdig kamp, där det sovjetiska exemplet varit en stark inspirationskälla.

Men även om vi bör vara stolta över vad Sovjetunionen åstadkommit i fråga om sociala, ekonomiska och kulturella rättigheter måste vi inse, att vårt samhälle fortfarande är efterblivet när det gäller den totala summan av medborgerliga och politiska rättigheter.⁶ Vi har naturligtvis gjort påtagliga framsteg idag i jämförelse med det tsaristiska Ryssland, eller med den mer näralliggande stalinistiska autokratin. Men om man betänker de väldiga möjligheter och behov som finns i ett socialistiskt samhälle, är de politiska och medborgerliga rättigheter som nu uppnåtts helt otillräckliga.

Många av de mest skräckinjagande stalinistiska metoderna tillhör idag det förflutna. Men skuggorna finns kvar och mycket återstår att reparera. Vårt politiska system är fortfarande inte någon socialistisk demokrati. Det är med övervägande elitistiska metoder och utan demokratiska principer som landet och partiet styrs. De högsta maktorganen har starka inslag av byråkrati och kastsystem; den offentliga kontrollen av deras verksamhet är minimal eller obefintlig. Valen till sovjetorgan* på alla nivåer är en formalitet; där finns ingen som helst konkurrens trots att tävlan verkligen är förenlig med ett socialistiskt system. Valen till de ledande partiorganen är också en formalitet – från räjongkommittéerna och uppåt.

⁶ Somliga av dem som forskar om det sovjetiska samhället hävdar att så snart grundläggande sociala och ekonomiska rättigheter tillförsäkrats arbetarna kommer politiska och medborgerliga rättigheter att följa i stort sett automatiskt. Så skriver t ex A K Uledov: "För den enskilde innebär den socialistiska revolutionen frihet från utsugning och förtryck. I det nya samhället arbetar människor för sig själva, för sitt land och de är fria. När en gång ekonomiska rättigheter och friheter har upprättats, uppstår i realiteten också *andra individuella rättigheter och friheter helt och fullt* – det kommer att finnas möjlighet att delta i samhällets politiska och kulturella liv och frihet att diskutera och bedöma detta samhälle." (Se *Obsjtjstvennoje mnenije sovjetskogo obsjtjstva* [Den allmänna opinionen i sovjetsamhället], Moskva 1963, s 138-39.) Uppenbarligen är saken inte fullt så enkel som Uledov föreställer sig den. För sovjetisk erfarenhet visar ju att arbetarna kan befrias från ekonomisk utsugning och förtryck utan att i den processen få sin beskärda del av andra rättigheter och friheter. I praktiken har det visat sig att även om ett socialistiskt samhälle bättre förmår att organisera de enorma materiella resurser som krävs för att alla gamla människor skall kunna få en anständig pension att leva av och alla unga människor en rimlig utbildning, har det haft väldigt svårt att ge sina medborgare vare sig verklig yttrandefrihet, tryckfrihet eller frihet att bilda sammanslutningar. Och detta trots att införandet av dessa politiska och medborgerliga rättigheter inte skulle innebära några materiella kostnader, medan restriktionerna kräver att man upprättar stora och dyra apparater som censur och hemliga informatörer, som skall förvarna om stämningar och åsikter hos olika samhällsgrupper.

* Hierarkin av sovjetorgan (eg rådsorgan) följer landets territoriella förvaltningshierarki med, uppifrån och ned, fyra huvudsakliga nivåer: 1) unionen, 2) republiken, 3) oblasten, 4) räjongen (landsbygdsdistrikt) och staden. För den nationella administrativa indelningen, se not, s. 314. L. B.

Följaktligen känner sig de valda ledarna inte tvingade att svara för sina handlingar vare sig inför partiet eller folket. Fortfarande finns det ingen normal demokratisk procedur för en regelbunden förnyelse av landets politiska ledare. Ledarskiften har alltid ägt rum under krislägen och har därför varit osunda inslag, då de ställt nationen inför fullbordat faktum med en olycksbådande biton.

Att ge samhällsvetenskaperna en så utomordentligt underordnad roll, när det gäller att utforma metoder för politisk styrning och förvaltning, som man gjort i Sovjetunionen, är detsamma som att förneka principerna för den vetenskapliga kommunismen. Censuren lägger allt större hämsko på utbytet av information och idéer och kringskar den intellektuella friheten allt mer.

I en samizdatpublikation* med stor spridning framhölls nyligen, att ... det finns en öppen misstro mot alla kreativa, kritiska och aktiva individer. I denna situation skapas förhållanden där ens karriär inte gynnas av yrkesskicklighet eller principfasthet; befordran är till för dem, som ger en läpparnas bekännelse för partiets sak, medan de i verkligheten ägnar den det minsta möjliga personliga intresse eller passivt lyder order. Begränsad informationsfrihet gör inte bara kontrollen av ledarna svårare och undergräver det folkliga initiativet, utan håller också de styrande på lägre nivåer i okunnighet och förvandlar dem på så sätt till byråkratiska funktionärer, utan uns av självständighet. På den högsta nivån är informationen ofullständig och utslätad, vilket gör det omöjligt för ledarna att effektivt utöva sin makt.

Majoriteten av arbetarna,** kollektivbönderna och intelligentian deltar knappast i något politiskt liv. Det beror till största delen på att beslutsfattandet reducerar till ett minimum varje möjlighet för arbetare eller intellektuella att ha inflytande över ekonomiska, politiska och andra viktiga frågor. På nästan alla nivåer av politiken har den en skildes roll förblivit underordnad. Industrierbetare, tjänstemän och bönder är i stor utsträckning alienerade från produktionen och deltar knappast alls i den reella styrningen av sina företag och institutioner.

Vi har fortfarande inte de friheter, som vårt socialistiska samhälle kräver: yttrande- och åsiktsfrihet, tryck- och tankefrihet. Vi har inte någon frihet för konstnärligt skapande och vetenskaplig forskning, särskilt inte inom samhällsvetenskaperna. Den personliga integriteten skyddas inte. Vi har inte frihet att förflytta oss, byta bostadsort, resa utomlands eller emigrera, som det föreskrivs i den internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter. Vi har ingen förenings- och organisationsfrihet eller rättighet att hålla fredliga möten och demonstrationer – något som borde finnas i ett socialistiskt samhälle.

Friheten i ett samhälle kan naturligtvis inte vara absolut och obegränsad – den måste underkastas vissa rimliga restriktioner. Jag förespråkar inte obegränsad frihet för var och en, eftersom det oundvikligen skulle inkräkta på andras frihet, vilket också författarna till konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter klart insåg. många av artiklarna fastslås att

”... utövandet av denna rättighet må ej underkasta andra inskränkningar än sådana som är angivna i lag och som i ett demokratiskt samhälle är nödvändiga med hänsyn till den nationella säkerheten, den allmänna säkerheten, den allmänna ordningen, för skyddande av den allmänna hälsovården eller sedligheten eller av andra personers fri- och rättigheter.”

Men vi måste klart ta avstånd från sådana begränsningar som reducerar de mänskliga och sociala rättigheterna till noll och intet och förvandlar dem till tomma deklamationer, formaliteter på ett papper – endast till för att lura folket. Det är faktiskt inte så, att det råder en

* *Samizdat* är en ironisk parafras på *Gosizdat* (gosudarstvennoje izdatelstvo – statlig utgivning). *Samizdat* betyder ungefär ”själpublicering”. Företeelsen – handskrivna manuskript som oftast cirkulerar underjordiskt – är gammal, eftersom Ryssland/Sovjetunionen nästan alltid haft censur, medan begreppet myntades i slutet på 1950-talet. L. B.

** Till arbetare räknas enligt sovjetisk sociologisk klassifikation också de anställda på statsjordbruken – sovchozerna – medan kolchozbönderna p g a den kollektiva ägandeformen utgör c klass för sig. L. B.

motsättning mellan de demokratiska friheterna och den allmänna ordningen, fastän detta ofta hävdas av sovjetiska författare och ibland av vissa utländska marxister.⁷

I partiprogrammet framhålls att utvecklingen av den socialistiska demokratin är den viktigaste tendensen i det nästkommande stadiet av den sovjetiska statens utveckling:

”Allsidig utveckling och fulländning av den socialistiska demokratin, alla medborgares aktiva deltagande i statsförvaltningen och i ledningen av det ekonomiska och kulturella uppbygget, förbättring av statsapparaterns arbete och skärpning av folkets kontroll över dess verksamhet – det är huvudriktningen i det socialistiska statsväsendets utveckling under det kommunistiska uppbygget.”⁸

Hela samhället skulle vinna på en snabb utveckling av den socialistiska demokratin – arbetare och tjänstemän, kollektivbönder och intelligentia. Bara en försvinnande liten minoritet – det rör sig främst om byråkratiska element i den styrande apparaten – är oemottaglig för opposition och försöker skrämja och lura de okunniga om vilka följder en demokratisering skulle få. Hotet mot byråkratin beskrivs som ett hot mot hela samhället.

Den socialistiska demokratin är på samma gång mål och medel. Demokratin har ett värde i sig. Att kunna uttrycka sina åsikter fritt utan rädsla för förföljelse eller förtryck är ett grundläggande drag i ett fritt socialistiskt levnadssätt, liksom frihet att motta och sprida information, resa och bosätta sig där man själv önskar och frihet för konstnärlig och vetenskaplig verksamhet. Utan dessa friheter är ett socialistiskt samhälle omöjligt. Demokrati – med alla politiska förehavanden öppna för offentlig granskning som sitt viktigaste element – är också

⁷ Den amerikanske filosofen Scott Nearing beskriver på ett övertygande sätt hur skenbara och begränsade många av de demokratiska friheterna i väst är i sin bok ”Frihet; Löfte eller hot”. Men då han blir så påverkad av sin egen kritik av den borgerliga friheten börjar han avvisa friheten i allmänhet och kontrasterar idén om ”frihet” med idén om ”samhällelig disciplin”. Han betraktar sovjetsamhället som en modell, där friheten inte ses som ett ”mål i sig själv” utan enligt honom baseras på principer om förnuft, rättvisa och samhällelig disciplin. Nearing rekommenderar det sovjetiska exemplet med ”begränsade friheter” för de unga länderna i Asien och Afrika, vilkas problem han anser ”inte är att skapa frihet, utan en målmedveten förvandling av en samhällsordning som fixerat deras beroende och slaveri”. Det är som om politisk frihet och demokrati inte vore ett primärt villkor och ett mäktigt vapen för att lösa ekonomiska och sociala problem också i underutvecklade länder. I ett primitivt försvar för det sovjetiska historiska exemplet skriver Nearing: ”Frihet är i sig själv otillräckligt. En tid av våld ropar inte främst efter fria män och kvinnor utan efter disciplinerade människor som är hängivna samhällets intressen och som har ett högt utvecklat ansvarskännande. För framtidens bästa, ja för själva överlevnaden, behövs inte i första hand fria nationer utan människor som vill och förmår underordna de nationella intressena fredens och rättvisans sak och främja världens välgång.”

Det är inte förvånande att Nearings bok publicerades i Sovjetunionen med en så känd stalinist som akademiledamoten F V Konstantinov som utgivare, som var personligen ansvarig för många sovjetiska vetenskapsmäns död.

I ett svar till Scott Nearing har den sovjetiska filosofen G Sjachnazarov skrivit: ”Vi kan inte hålla med om att socialismens framsteg endast hänger samman med den samhälleliga disciplinen. Ett sådant påstående avslöjar en brist på tilltro till den skapande kraften hos massorna och till deras medvetande ... Erfarenheten visar att när ett socialistiskt samhälle blir mer moget sker det en motsvarande ökning i dess behov av demokrati och av att fria relationer utvecklas på det ekonomiska, politiska och alla andra områden av det offentliga livet. Det är inte bara fråga om att själva friheten är ett av målen med kommunismen och inte bara ett mål i sig själv. Att minimera frihetens roll betyder helt enkelt att man spänner kärran för hästen och ger upp det mäktiga instrumentet för framsteg som den skapande kraften i folkets initiativ utgör ... Man kan inte annat än darra vid tanken på den framtid som odefinierad breder ut sig framför oss, vilket Nearing förutspår för mänskligheten. I själva verket talar han om ett liv under fullkomligt totalitära förhållanden där relationerna mellan samhället och den sociala gruppen å ena sidan och den enskilde å den andra är som herrens och slavens. Och vad värre är, slaven är nöjd med sin ställning och får tillräckligt med materiella fördelar i utbyte mot sina tjänster och klagar inte över sin underordnade ställning. Nearing ser detta inte bara som ett oundvikligt tillstånd utan också som i viss utsträckning berättigat ... Men att på detta sätt ersätta frihet med disciplin är fullkomligt förstocket. I verkligheten kan bara fria människor göra medvetna bedömningar och upprätthålla en disciplin på ett ansvarsfullt och förnuftigt sätt. Oavsett om detta är Nearings avsikt eller inte låter det av hans slutsatser som om han ringer dödslockan över friheten.” (*Novyj Mir*, 1967, Nr 2, s 255-57)

⁸ *Programma KPSS*, Moskva, 1961, s 101.

nödvändig för att rensa vårt samhälle på byråkrati och korrupktion. Dokumentet, som nämns på s. 51, fastslår att bara en demokratisering

”... kan återskapa dynamiken och kreativiteten i vårt ideologiska liv (i samhällsvetenskaperna, konsten och propagandan) genom att göra slut på den byråkratiska rituella, dogmatiska, hycklande och obegåvade stil, som idag är så vida spridd. En demokratisk politik kommer att utplåna klyftan mellan parti- och statsapparaten och intelligentian och i stället för ömsesidiga missförstånd kommer vi att få ett nära samarbete. Demokratiseringen kommer att framkalla en våg av entusiasm, som kan jämföras med tjugotalets. Landets bästa intellektuella förmågor kommer att kunna mobiliseras för att lösa ekonomiska och sociala problem.”

En konsekvent socialistisk demokratisering skulle sålunda inte bara berika det sovjetiska samhället materiellt och andligt utan också snabbare eliminera de misstag och defekter, som fortfarande finns i våra sociala, politiska och ekonomiska institutioner.

Det kommer att bli omöjligt att skapa en verklig kommunistisk moral, att skola sovjetmedborgarna till självständiga, ansvarskännande och politiskt aktiva människor, om vi inte har demokrati. Idag bör vi vara helt på det klara med att socialismens fördelar inte främst ligger i att kunna tillfredsställa materiella behov. Den vetenskapligt-tekniska revolutionen har visat, att för en överväldigande del av människorna kommer kapitalismen att i stor utsträckning kunna svara mot grundläggande materiella behov. Därför är uppgiften att skola människor så ytterligt viktig i ett socialistiskt samhälle – att skapa människor med ett högt utvecklat moraliskt och socialt medvetande. Och det problemet löser vi inte enbart genom att utveckla produktionen.

För att kunna fostra en ny sorts människa krävs att vi frigör den andliga potentialen i vårt land. Somliga tror att Sovjetunionen redan befinner sig i ett stadium av utvecklad socialism med en aldrig tidigare upplevd materiell nivå och en lika hög nivå av intellektuell och andlig frihet. Det sovjetiska folket, säger man, har tillgång till ett överflöd av andliga resurser. Det är bara önsketänkande. Det vore riktigare att säga, att det sovjetiska folket bara har kommit igång med att skapa ett utvecklat socialistiskt samhälle men inte kommit särskilt långt på den vägen. Det är också en illusion att tro, att ”andlig näring” kan beredas artificiellt i förväg och sedan portioneras ut efter behov. Man kan inte använda samma metoder för att leda ett samhälles andliga liv, som när man lägger ett schema i skolan. Det sovjetiska folket måste ha största möjliga urval och beredas verklig möjlighet att själv bedöma och fatta beslut i alla frågor, som hänger samman med hur det andliga livet gestaltas.

Det har naturligtvis funnits en tid (och jag syftar inte på de stalinistiska ytterligheterna); när det var nödvändigt med rimliga begränsningar i den socialistiska demokratin, för att inte tala om demokratin i allmänhet. Många kännbara restriktioner av den inre partidemokratin har också varit oundvikliga. Men det var för länge sedan. Idag förstärks inte vårt samhälle av begränsningar i den socialistiska demokratin – tvärtom undergrävs socialismen; i Sovjetunionen och alla socialistiska länder bromsas kulturella och ekonomiska framsteg. Hindren blir alltmer uppenbara.

Den accelererade teknologiska processen gör det nödvändigt att människor är så välutbildade och informerade om möjligt, att deras andliga förmåga utvecklas och att de möjliggör tillvaratas maximalt. Men, återigen, et här kan man bara uppnå med frihet och demokrati om plattform. Dagens teknologi befriar arbetaren från att mekaniskt upprepa samma rörelser och kräver större kreativitet i arbetet och förmåga att fatta sådana beslut som det inte finns färdiga mallar till. Också politiska ledare och personer i ansvarig ställning måste kunna närma sig sitt arbete på ett kreativt sätt. Den allsidigt utvecklade individen har blivit ett absolut villkor för den totala utvecklingen av produktionen.⁹

⁹ Den tjeckiske filosofen R Richta har skrivit: ”Med tanke på att vetenskapen blir en produktivkraft, är det

2 Demokratins väsen. Majoritetens och minoritetens rätt

Det faktum att många teoretiska problem fortfarande inte utforskats på ett korrekt sätt utgör också ett allvarligt hinder för att den socialistiska demokratin skall kunna utvecklas. Vi har en tendens att låta påståenden, som gäller för en viss period i vår historia bli generellt giltiga, på samma sätt som vi tillämpar idéer som är giltiga för ett socialistiskt land på alla socialistiska länder och till och med på den samlade kommunistiska världsrörelsen. Relativa sanningar, som kräver preciseringar och tolkningar, görs ofta till oomtvistade dogmer.

Så definieras t ex demokrati vanligtvis som majoritetens makt över minoriteten, och det är i grunden riktigt. Den socialistiska revolutionen störtade den utsugande minoriteten, och den politiska makten övergick till representanter för de arbetande, som utgjorde den överväldigande majoriteten av samhället.¹⁰

Bara en socialistisk revolution kan i praktiken förverkliga den demokratiska principen om majoritetsstyre. Det innebär, att under de första åren efter revolutionen fattar arbetarklassen, som är i majoritet, beslut som de tidigare utsugarna – jordägare och kapitalister och deras politiska representanter – måste underordna sig. Men även efter att det socialistiska samhället upprättats och ingen utsugning finns fortsätter majoritetsprincipen att vara det viktigaste draget i socialismen. I partiet beslutar majoriteten, och minoriteten underordnar sig beslutet. I alla kollektiva organ, vid val och omröstningar och på partimöten, fattas beslut genom majoritetsomröstning. Det här har blivit en truism, som ständigt återkommer i alla arbeten om socialistisk demokrati. ”Demokrati”, skriver J Sjobanov,

”betyder att minoriteten underkastar sig majoritetens beslut inom alla områden av det politiska livet ... Termen demokrati används också i ett annat sammanhang, för att beteckna att minoriteten underordnar sig majoritetens vilja i alla offentliga organisationer. Det är detta vi menar, när vi talar om demokrati inom partiet, i fackföreningarna, Komsomol eller kollektivjordbruken.”¹¹

avgörande att utveckla den skapande kraften hos alla individer för att skapa den materiella basen för en civilisation, som tidigare bestämts av tillgången på kapital och arbete.” Richta anser att en medlem i det socialistiska samhället inte kan och inte bör endast utföra andra människors order. Samhällets framstegstakt är beroende av hur aktivt alla arbetande deltar i beslutsfattandet i samhällslivet, i att utföra olika funktioner i teknologiska, organisatoriska, vetenskapliga, konstnärliga och alla andra slags skapande aktiviteter som finns i människans utveckling. Detta är nödvändigt därför att ”en total framgång i att omvandla världen är absolut avhängig av att den enskilda personligheten deltar. Möjligheten att aktivt genomföra och delta i civilisationens framsteg kommer att bero på den mänskliga existensens karaktär under socialismen.” (*Voprosy filosofii*, 1970, Nr 1, s 70, 77.)

¹⁰ Majoritetsprincipen godtas i teorin i socialistiska länder, men iakttas inte alltid i praktiken. Som vi vet betraktade Lenin det inte alls som ett villkor för en seger i oktoberrevolutionen att vinna över en majoritet av befolkningen. Det var bara nödvändigt att ha majoritetsstöd i vissa politiska centra och regioner i landet. Lenin ansåg att man kunde vänta till efter revolutionen med att vinna majoriteten i de andra delarna av landet. Han argumenterade på ett mycket övertygande sätt för ståndpunkten att i ett land som Ryssland, med till största delen en landsbygdsbefolkning, en fattig obildad och mångnationell stat, kunde en socialistisk revolution lyckas bara om den utfördes av en revolutionär minoritet, organiserad och ledd av proletariatet. Vid den tiden framlades denna åsikt öppet. Till 1937 återspeglades den också i vårt valsystem – valen var inte hemliga och representationen indirekt och inte lika, utan en arbetares röst hade samma tyngd som flera bönders. Man utgick emellertid ifrån att i och med att socialismen började byggas skulle vårt parti snabbt få stöd inte bara av den revolutionära minoriteten utan också av en överväldigande majoritet av folket, inklusive bönderna. Vi vet att majoriteten i själ och hjärta också stödde socialismens sak efter revolutionen. Tyvärr överskuggades den tendensen senare av att en odemokratisk regim växte fram underblåst av en personkult. Nu vore det emellertid ett misstag att reducera Stalins regim till enbart politisk terror och våld. Stalin förlitade sig inte bara på tvångsmedel och bedrägeri; han kunde också dra nytta av den tro som majoriteten hade på socialismen och kommunistpartiet – en tro som var resultatet av de sociala reformerna efter oktoberrevolutionen. Också under Chrusjtjov fortsatte i någon mån detta ytterligt komplicerade och motsägelsefulla läge. Många av de åtgärder som hans administration vidtog stöddes egentligen av en majoritet av folket, även om Chrusjtjov ibland drog slöjor över sina snabbt fattade och ofta helt felaktiga beslut genom att ta till låtsasdemokratiska mystifieringar av typ kampanjer för ”landsomfattande diskussioner” av sina olika ”reformer”.

¹¹ *Problemy sotsialistitjeskoj demokratii v period stroitelstva kommunizma* (Den socialistiska demokratins

Men medan man koncentrerar sig så starkt på att förverkliga denna fundamentala demokratiska princip – och en socialistisk demokrati har betytt den första verkliga möjligheten att göra det – så har man haft en tendens till att försumma det element i demokratin som inte är mindre viktigt: minoritetens rätt att formulera och försvara sin ståndpunkt. Ett samhälle kan inte vara verkligt demokratiskt om inte majoriteten har rätt att styra och möjlighet att fatta och verkställa beslut. Men en verklig demokrati kan inte överleva, om det inte finns ett skydd för minoritetens rätt att uttrycka sin åsikt. Minoriteten måste foga sig i majoritetens beslut – men bara till en viss gräns: den ska inte behöva utplåna sig själv eller tvingas ansluta sig till majoritetens uppfattning.¹² Minoriteten måste inom demokratins ramar kunna behålla och försvara sin avvikande åsikt. Och det här är viktigt inte bara för minoriteten utan också för majoriteten och för hela samhället. Vi vet ju att majoriteten inte alltid haft rätt. Tvärtom – vad som är en minoritets åsikt idag kan komma att stödjas av en majoritet i morgon. En gång i tiden var bara en försvinnande minoritet inom vår arbetarklass övertygad om marxism-leninismens betydelse. Senare blev den en ideologi för majoriteten av arbetarna och hela folket.

Kommunisterna är fortfarande en obetydlig minoritet i Många länder och de får göra enorma ansträngningar för att kunna övertyga andra om sina åsikter. De kräver naturligtvis, att deras länders regeringar respekterar de politiska minoriteternas rättigheter. Tyvärr möter vi inte samma attityd gentemot minoriteter i de länder där kommunisterna har tagit makten.

Thomas Jefferson, en lysande företrädare i både teori och praktik för den borgerliga demokratin och författare till den amerikanska självständighetsdeklarationen, förklarade att minoritetens rätt att hävda sin åsikt är kärnan demokratin och att ett förnekande av den rättigheten leder till ”majoritetens tyranni”. Robespierre uttryckte sig liknande i ett av sina tal: ”Minoriteten har överallt en evig rättighet: rätten att förkunna sanningen, eller vad den upp fattar som sanningen.”

Sådana påståenden gäller inte bara för den borgerliga demokratin utan också för den socialistiska.

Lenin ansåg ju att det i framtiden skulle bli möjligt, att lösa problemet på ett annat sätt med de politiska rättigheterna för borgarklassen, som fråntagits sin egendom. Under andra förhållanden, utan inbördeskrig och utländsk intervention, skulle man kunna tillåta den besegrade bourgeoisin att återfå vissa politiska rättigheter. Men det visade sig nödvändigt i vårt land att även efter inbördeskriget bibehålla begränsningarna i politiska rättigheter för dem

problem under byggandet av kommunismen), Minsk, 1969, s 73.

¹² I en gammal partimedlems memoarer träffar vi på följande passage om majoritetens och minoritetens åsikter: ”Eftersom majoritetens åsikter, grundade på en politisk erfarenhet, ligger närmare den objektiva sanningen än vad den enskildes åsikt kan göra, följer därav logiskt, att, såvitt man kan veta och förutse, framtiden kommer att ge rätt åt majoritetens linje och den enskilde förr eller senare kommer att tänka i samma banor. För partiets sak behärskar en människa sitt inre motstånd (som kan vara aldrig så naturligt ur psykologisk ståndpunkt) därför att förnuftet säger honom att allt sådant motstånd senare kommer att försvinna konfronterat med händelsernas logik ... Partiets enighet är inte avhängigt av en likformighet i åsikter, vilket är en omöjlighet i en frivillig sammanslutning av tänkande-människor, utan av att man medvetet och uppriktigt underkastar sig majoritetens beslut. Men detta får inte följas av en ålagd botgöring, vilken reducerar partiets verksamhet till ett slags religiösa ritualer, till något som liknar muhammedansk självbestraffning.”

Men av detta får man inte dra den förhastade slutsatsen att majoritetens åsikter alltid bekräftas av efterföljande händelser. Minoritetens åsikter kan vara och visar sig ofta vara riktiga.

Dessutom, om partiet verkligen respekterar minoritetens rätt att hålla fast vid sin ståndpunkt och försvara den, är det alltid så mycket lättare att på ett senare stadium vända en åsikt som majoriteten haft och som visat sig vara felaktig. När demokratin inom partiet krossades, när minoriteten inte bara tvingades att underkasta sig utan också måste ta tillbaka sina ord under hotet att bli straffade eller uteslutna, (här avser jag inte sådana fall, där minoriteten verkligen vanns genom argumentering) blev det oerhört svårt att rätta felaktiga beslut. Att genomföra en viss politik kunde vara mycket plågsamt och svårt både för majoriteten och minoriteten i fall där den ena just hade lyckats krossa den andra. Dessutom visar det sig ofta i verkligheten att både minoriteten och majoriteten haft fel, vilket gör det nödvändigt att skapa en plattform någonstans mellan dem. Men en ”åsiktsenhet” som uppnåtts genom tvång hindrar oss i sökandet efter en kompromisslösning.

som motsatte sig sovjetmakten och proletarietets diktatur. De fick inte rätt att organisera sig och de berövades yttrande- och tryckfrihet. Men sådana restriktioner i demokratin kunde bara försvaras i ett yttersta krisläge, när Sovjetunionen var det enda socialistiska landet och förberedde sig för den oundvikliga sammanstötningen med den kapitalistiska världen. Att vidhålla att den metoden är den enda gångbara i alla lägen och för alla socialistiska länder, betyder att man inte tror på styrkan i den revolutionära ideologin och på marxism-leninismens möjligheter.

Men problemet med politiska minoriteter i ett socialistiskt land är inte så mycket frågan om de tidigare utsugande klasserna och deras politiska representanter, som olika stämningar och attityder inom arbetarklassen själv, hos folket. Stalin presenterade en enkel lösning: varje minoritet med avvikande åsikt anklagades för att utöva ett fientligt borgerligt inflytande över arbetarklassen och den kommunistiska rörelsen – den var medvetet eller omedvetet agent för fienden. Stalins syn på verkligheten var alltså mycket förenklad.

Varje land, som är i färd med att bygga socialismen, kommer att uppleva en mängd oerhört svåra problem, och kommer inte att omedelbart finna vettiga lösningar. Det finns dessutom ingen entydig uppfattning om begreppen kommunism och socialism. Till och med inom ramen för ett enhetligt socialistiskt program kan delade meningar finnas om vägen till målet. Det kan uppstå oenighet om saker, som i ett historiskt perspektiv kan verka obetydliga, men som just då är enormt betydelsefulla, kanske avgörande. Eftersom det fortfarande existerar så stora skillnader bland de arbetande i de socialistiska länderna – i utbildning, levnadsstandard, erfarenheter av det sociala och politiska livet – kan en viss händelse få ett mycket skiftande gensvar. Oenighet kan uppstå av naturliga orsaker, som åldersskillnad eller mängden information som människor har i en fråga. Det är alltså väsentligt, om man är intresserad av sanningen, att också skydda minoritetens rättigheter.

3 Till frågan om rätt till opposition

Om minoritetens rättigheter inte bara omfattar möjligheten att formulera, utan också försvara sin ståndpunkt i en fråga, innebär detta i realiteten opposition. Skall politisk opposition tillåtas i en socialistisk demokrati?¹³

¹³ Hur konstigt det än kan låta undviker en så aktiv förkämpe för en verklig socialistisk demokrati som Valentin Turtjin att använda ordet ”opposition”. I sin intressanta opublicerade studie ”Fruktans tröghet”, skriver han: ”Vi måste börja med att vara ärliga. Vi har rätt att vara ärliga och vi måste försvara den rättigheten. Låt oss erkänna att vi själva är ansvariga för lögnen och hyckleri. Vi måste bekämpa lögnens och hysterins virus med ärlighetens och självbehärskningens vaccin, genom att göra ärligheten till en doktrin, till en trosartikel. Var och en som omvänt måste bibringa denna tro till sin nästa och han får inte gå förbi någon som har så mycket som en droppe av humanitet i sig. En konspiration, kanske ni säger? Ja, om ni så vill – en konspiration mot lögnen, man bara propagerar ärlighetens idé. Tror du på att Stalin var en 'vis fader och lärare'? Att alla hans offer verkligen var 'folkets fiender'? Jaha. Gärna det. Du har rätt att tänka så, men jag kan inte hålla med dig, så låt oss tala om det. Anser du att vi har yttrandefrihet? Utmärkt! Eller anser du motsatsen, men att den inte behövs? Bra! Jag kan inte hålla med om något av påståendena, men också detta är jag beredd att diskutera. Du kanske till och med kommer att övertyga mig. Det enda som jag kräver är att du tror på vad du själv säger, att du lägger fram din sak ärligt och låter mig framföra vad jag har att säga.

Var och en måste ge sitt ord på att han kommer att följa dessa elementära principer. Aldrig under några omständigheter direkt eller indirekt medverka till att sprida falska informationer, lögnen eller förtal! Aldrig rösta på ett möte för resolutioner vilkas klokhets man kan ställa sig tveksam till; aldrig rösta på ett möte på en kandidat vars integritet kan betvivlas.

Detta är inte ett politiskt program eller en 'oppositionell plattform'. Jag vill varna vår intelligens och särskilt ungdomen för att upprätta något slags 'opposition'. Det finns inget som är mer destruktivt för samhället än när människor i stället för att tänka i begrepp som sanning, plikt och frihet börjar se i termer av 'våra' och 'deras' intressen. Detta tjänar bara till att ytterligare nära ett hat och till att bryta kommunikationer och förtroende. Skiljelinjen mellan gott och ont löper inte mellan en människa och de andra utan tvärs igenom varje enskild människas hjärta. Därför måste vår strävan mot det goda först och främst riktas in i oss själva – var och en måste börja med sig själv. Detta är en stor och djup sanning, som bekräftats av hela vår historia.”

Svaret från dogmatikerna är nej, som vi kan se av följande uttalande:

”Frihet för 'oppositionen' är något helt annat. Frågan måste ställas: Skall revolutionen garantera frihet för kontrarevolutionärer? ... Vi får inte låta demagogernas rop om att 'yttrandefriheten' förnekas skymma den viktigaste frågan: vem nekas att säga vad? Det är ett specifikt drag i den socialistiska demokratin och den kommunistiska humanismen, att dess anhängare, högt och klart, utan hyckleri och självgodhet, utan att ta sin tillflykt till tal om 'universell demokrati', kan säga, att proletariats diktatur har rätt att för miljoners lycka avskaffa friheten för kontra. revolutionärer, en rätt som världshistorien givit.”¹⁴

Följaktligen fördömdes de tjeckiska studenternas berömda slagord våren 1968, ”Bara den fruktar opposition, som är osäker på sanningen i sin egen uppfattning”, som antisocialistisk och kontrarevolutionär propaganda. I resolutionerna från Polska Arbetarpartiets femte kongress fastslog man, att det inte finns någon plats för opposition inom den politiska strukturen i ett socialistiskt samhälle:

”Det fria spelet för politiska krafter och en konkurrens mellan olika partier skulle leda till att de blev centrum för en antisocialistisk opposition. En ohämmad demagogi skulle utveckla sig, samhället skulle avledas från sina verkliga uppgifter, och en anarkism i det politiska och ekonomiska livet skulle uppstå.”

I ett socialistiskt samhälle kan det inte finnas någon politisk opposition, enligt den bulgariske författaren J Radev. Detta därför att

”... i det kapitalistiska samhället uttrycker oppositionen mot utsugarna majoritetens vilja. Men i ett socialistiskt samhälle är oppositionen mot arbetarklassens diktatur en antisocialistisk hållning från en reaktionär minoritet. Därför är begränsningar i minoritetens aktivitet till förmån för demokratin och nödvändiga för att skydda arbetarklassens frihet.”¹⁵

Sådana påståenden är fulla av logiska och politiska absurditeter. För det första identifierar man a priori ”opposition” med ”kontrarevolution”, ”antisocialistiska krafter” och ”anarki”. Men nu är det ju faktiskt så, att opposition kan existera inom ramarna för en socialistisk eller kommunistisk ideologi, som både majoriteten och minoriteten ansluter sig till. Även där man är överens om målen kan en opposition förespråka alternativa vägar och stödja en alternativ metod att lösa vissa praktiska eller teoretiska problem.

Det är naturligtvis ingen av de citerade författarna, som förnekar behovet av att olika problem, som uppstår under det socialistiska uppbyggnadsarbetet, diskuteras. Men de hävdar vanligtvis, att en diskussion endast kan tillåtas innan ett beslut är fattat. Efter att en fråga är avgjord måste diskussionen upphöra, och minoriteten blir tvungen att inte bara underkasta sig majoritetens vilja, utan också avstå från rättigheten att försvara sin egen ståndpunkt, dvs avstå från opposition. Den måste reservationslöst acceptera majoritetens åsikt och se till att den omsätts i praktiken. Här har man emellertid missuppfattat de grundläggande principerna för en socialistisk demokrati.

Majoritetsbeslut skall omedelbart verkställas. Men detta betyder sannerligen inte, att all diskussion måste upphöra. Politiska beslut är inte detsamma som militära order. Ofta syns nackdelarna med ett visst beslut först i praktiken. Därför bör minoriteten ha rätt och möjlighet att försvara sin syn, inte bara före utan också efter det att ett beslut har tagits, och detta

Det är intressant att notera, att dessa idéer som Turtjin uttryckte 1968 starkt påminner om de åsikter som framförts av den amerikanska sociologen Charles Reich med vad han kallar ”medvetandeträdet”. Hans bok *The greening of America*, som utkom första gången 1971, riktade sig främst till unga människor.

Den blev snabbt en bestseller, särskilt inom den ”nya vänstern”. Det viktiga är emellertid att om Turtjins förslag omsattes i praktiken stulne det oundvikligen leda till mycket låsta majoritets- och minoritetsriktningar, dvs i själva verket till just den ”opposition”, som han, av någon anledning, anser vara så fördömande.

¹⁴ *Ideologija sovremennogo reformizma* (Den moderna reformismens ideologi), Moskva, 1970, s 444.

¹⁵ *Problemy mira i sotsializma* (Fredens och socialismens problem), 1971, nr 8, s 19.

betyder rätt till opposition. Minoriteten får inte vägra att verkställa ett majoritetsbeslut. Men den skall inte behöva avsäga sig sina åsikter i kontroversiella frågor.

Hur många viktiga politiska och ekonomiska frågor och riktlinjer var det inte, som beslutades om under åren 1954 till 1963 av en överväldigande majoritet, eller t o m enhälligt? I praktiken visade sig somliga beslut vara riktiga, somliga bara delvis korrekta och andra fullständigt felaktiga. Ändå tilläts ingen egentlig diskussion eller öppen kritik före oktoberplenium 1964. Omfattande missnöje och motsättningar fick inte komma till uttryck, med påföljd att misstagen blev ännu större och hotade att föra landet till ekonomisk och politisk katastrof. Efter oktoberplenium blev en relativt fri diskussion möjlig, och många av felaktigheterna från de gångna tio åren kom i dagen. Men friheten att diskutera och kritisera utsträcktes inte till att gälla beslut, som togs efter oktober 1964. Kommer detta att leda landet till katastrofens rand ännu en gång om några år?

Men om en verklig socialistisk demokrati tillåter opposition inom ramarna för en socialistisk och kommunistisk uppfattning (som under socialismen alltid kommer att vara den överväldigande majoritetens ideologi), bör den också tillåta att icke socialistiska åsikter kommer till uttryck och t o m att sådana politiska plattformar och grupper bildas. Vad jag talar om är naturligtvis en opposition på åsiktsområdet – fortfarande måste man kräva demokratiska former för politisk kamp, att existerande lagar följs och att en grundläggande respekt för majoritetens politiska överhöghet finns.

Det är helt fel att tro att rätten att opponera sig mot de styrande är karakteristisk bara för den borgerliga demokratin. Det är faktiskt en ytterst viktig aspekt av all sorts demokrati.¹⁶ Bara i undantagssituationer, i ett krisläge av något slag eller under krig, får ett demokratiskt samhälle förbjuda eller begränsa opposition. Och detta måste vara tillfälliga begränsningar. T o m i England, där ”Hennes majestäts opposition” anses vara ett av de viktigaste inslagen i det politiska systemet, satt en koalitionsregering under andra världskriget. Och i Sovjetstaten förbjöds under de fruktansvärda förhållanden, som rådde under inbördeskriget och åren strax efter, all opposition utanför partiet, och även inom partiet begränsades oppositionen.

Men det är fel att projicera en undantagssituation på hela perioden för byggandet av socialismen och kommunismen i Sovjetunionen. Man får inte heller tro att vissa historiska omständigheter skall kunna kopieras av andra socialistiska länder. Det är absurt att ta problemlösningar från ett läge där våldsamma klasstrider råder, göra dem till oåterkalleliga dogmer och tillämpa dem på ett samhälle, där det inte längre finns antagonistiska klassmotsättningar. För det kan mycket väl vara så, att det som under andra förhållanden såg ut som majoritetens intresse, nu har blivit något som en liten byråkratisk minoritet försvarar sina intressen och privilegier med. Därför är det ytterst väsentligt att man skapar någon sorts dialog både inom partiet och mellan majoriteten och minoriteten i landet; en dialog med oliktankande och bland de oliktankande. Och jag talar om ett reellt problem, eftersom det redan nu finns olika politiska riktningar såväl inom som utanför partiet – riktningar som vi inte längre kan

¹⁶ Några vänner har föreslagit att eftersom ordet ”opposition” blivit misskrediterat av vår politiska erfarenhet borde det hellre ersättas av ordet ”oliktänkande”. Det är sant att ”opposition” under Stalin fick en olycksbådande anstrykning som fortfarande biter sig fast i folks minne. Men ändå vore det bättre att behålla begreppet och låta det få tillbaka den normala betydelse det en gång hade. En vän har skrivit att när man försvarar rätten till opposition är det nödvändigt att tala för en konstruktiv och civiliserad form av opposition och fördöma nihilism, extremism och anarkism. Men vem skall dra upp den skiljelinjen? Under normala förhållanden där yttrande- och åsiktsfrihet garanteras uppstår faktiskt naturligt en konstruktiv och civiliserad opposition. Nihilister och extremister får aldrig grepp om mer än en obetydlig minoritet. Eftersom vi här talar om att uttrycka åsikter och inte att utföra handlingar gäller det att begränsningarna måste vara minimala, särskilt som det också kan vara nyttigt att få en del extrema åsikter framförda. Extremism och destruktiv anarkism kan däremot bli verkligt farliga under totalitära förhållanden, där all kritik och opposition är bannlysta under förevändningen att man bekämpar ”fiender till regimen”.

förhindra eller ignorera.¹⁷

¹⁷ En österrikisk kommunist, F Fürenberg, skrev i tidskriften *Problemy mira i sotsializma* 1971: ”Det finns ingen politisk rörelse som är mer beredd att diskutera olika frågor än den kommunistiska. Även om kommunister är helt på det klara med att det är klasskampen och inte pratet som är den drivande kraften i historien, anser de att diskussionen kan öppna miljontals människors ögon för vilken klassituation de befinner sig i och hjälpa dem att inse vilka deras sanna intressen är och hur dessa skall försvaras. På det sättet blir diskussionen ett sätt att fortsätta kampen mot kapitalismen. Marxister har aldrig hävdat att de vet allting; de är beredda att lära av ”oliktänkande” och har gjort det många gånger under årtiondena. Vi vet att Lenin ofta underströk att man kan lära sig något också av fienden.” (1971. Nr 4, s 8) Detta kan naturligtvis inte syfta på så många avsnitt i den kommunistiska rörelsens historia hittills.

En framstående medlem av det italienska kommunistpartiet, G Boffa, kom betydligt närmare sanningen, när han gav en beskrivning av de inre förhållandena i Sovjetunionen i sin bok ”After Khrushchev”: ”Sovjetiska institutioner och sovjetisk press kan aldrig bli mindre slutna och dogmatiska, eftersom det finns ett synsätt som inte uttrycks öppet men som är underliggande i hela det politiska livet, att alla avvikande åsikter betraktas som fientliga, särskilt om de framförs öppet. Detta är en av kvarlevorna från stalinperioden, som är så svår att göra sig av med. Även om avvikande åsikter inte längre ses som förräderi betraktas de fortfarande som ett hinder för framsteg och möts med misstänksamhet. Varje människas plikt är att arbeta, att bygga upp och att skapa något; den som är oenig med majoritetens åsikter ställer sig vid sidan om, eller 'håller inte jämna steg' med utvecklingen och misslyckas med sin uppgift som medborgare. Man har fortfarande inte accepterat att meningsskiljaktigheter kan utgöra en möjlig stimulans, en varning för att ha några olösta motsättningar och problem – stora som små ... Men när motsättningarna inte ges något utrymme, finns det inga lösningar på de problem som meningsmotsättningarna kretsar kring. Det här har skapat ett mycket spänt läge i den internationella rörelsen ... En förändring i Sovjetunionens politiska liv vore otänkbar för närvarande. Är det verkligen vettigt att toppledarna i ett så stort land som Sovjetunionen skyddas från kritik ända fram till det ögonblick när de förlorar makten, då det ackumulerade missnöjet plötsligt får sitt uttryck i en flod av skymford? Det kan inte ha varit annorlunda på den tiden personkulten regerade oinskränkt; men det ökar knappast för närvarande anseendet och auktoriteten hos dem som styr landet.”

En total enighet kan visserligen ge ett samhälle eller ett politiskt parti en betydande styrka i vissa ögonblick av dess existens. Men tiderna och omständigheterna förändras, och det förhåller sig mycket oftare så att om rätten att tycka annorlunda förnekas, i stället för att få vara en källa till styrka, leder detta till att det sociala och politiska maskineriet blir bräckligt och oförmöget att motstå plötsliga chocker och tillspetsade ögonblick i vår komplicerade politiska verklighet. Lenins åsikter om opposition skall diskuteras senare. Just nu räcker det med att citera en mening ur ett brev från Lenin till Bucharin och Zinovjev, som uppenbarligen inte tidigare har publicerats i sin helhet: ”Om man gör sig av med alla de intelligenta men inte påfallande lydiga människorna och bara behåller de lydiga idioterna, kan man vara säker på att leda partiet in i katastrofen.” (*Stenografitjeskijotjot VI kongressa Kominterna*, Vypusk I, Moskva–Leningrad, 1929, s 614).

III Tendenser inom partiet och frågat om partiets enighet

1 Uppkomsten av ideologiska och politiska riktningar inom SUKP

Stalins diktatur på 1930-talet vilade på ideologiskt tryck och terror mot befolkningen, som gjorde de flesta kommunister politiskt passiva och apatiska. I partiorganisationer på alla nivåer blev en lydnad som var blind och icke ifrågasättande regel. Man uppnådde på detta sätt en enighet eftersom alla mekanismer för en demokratisk diskussion av partipolitiken sattes ur spel. Oliktänkande utrensades systematiskt och förintades fysiskt.

De tjugonde och tjuogoandra partikongresserna fördömde Stalin-kulten och den laglöshet och det godtycke som förbands med den. Resolutionerna från dessa kongresser markerade början till ett nytt stadium i partiets liv, en vändpunkt i parti- och regeringspolitiken och i sovjetmedborgarens liv. Den politiska aktiviteten bland kommunister ökade, partiet vitaliserades. Oktoberplenums dom över Chrusjtjovs subjektivism och voluntarism och talrika ekonomiska och politiska misstag gjorde det än mer nödvändigt, i partimedlemmarnas ögon, med en fundamental omprövning av många sidor av partiets historia och en översyn av dess nuvarande organisatoriska och politiska principer.

Men en del av partiet, som kände sig berövad sin tro och sina illusioner, lade sig till med en särskild sorts politisk pragmatism. Det är många kommunister som lever en ganska snäv intressesfär, utan att ägna sig åt de grundläggande problem som den kommunistiska rörelsen står inför i sin nuvarande kris. Dessutom har de ekonomiska och politiska svårigheterna under de senaste årtiondena fått många av de vanliga medlemmarna, och t o m folk utanför partiet, att idealisera vårt stalinistiska förflutna. Folk ser att priserna stadigt går uppåt och talar om hur "Stalin sänkte priserna". Inför splittringen i det socialistiska lägret och oenigheten inom den kommunistiska rörelsen, minns de tider när sådant inte förekom. Men inte så många funderar på hur "ordning" upprätthölls inom den kommunistiska rörelsen på Stalins tid, eller vad "prissänkningarna" verkligen kostade oss. Många arbetare och tjänstemän, som inte fått tillräcklig utbildning, har svårigheter med att anpassa sig till dagens vetenskapliga och tekniska framsteg. Deras liv har varit hårt, med svikna förhoppningar, och det är inte förvånande, att okunnighet får dem att söka sig tillbaka till det förflutna.¹ Men det finns inte bara nostalgi bland massorna. Hos många av partiets medlemmar, särskilt intelligentian och de progressiva i arbetarklassen, finns en stark önskan att komma framåt, att ge nytt liv åt marxismen och utveckla den, att återvända till förlorade ideal och skapa ett nytt system av politiska och moraliska värden med rötter i marxismen.

Detta är bakgrunden till att det på senare år växt fram strömningar och grupper i vårt parti, som skapat nya politiska och ideologiska plattformar. Partimedlemmarna reagerar inte längre

¹ I artikeln "Ord är också handling", som analyserar olika politiska tendenser idag, skriver en anonym författare: "1930-och 1940-talens stalinism var ett verk av skurkar, som förlitade sig på folkmajoritetens blinda entusiasm och det självuppoftande stödet från de bästa, ärligaste och lojalaste elementen i den nya generationen av partifunktionärer. Dagens stalinism är fortfarande ett verk av skurkar, men den trampar omkring i en djungel av folklig apati eller misstroende från folket och har inte längre stöd från de yngre partifunktionärerna. Detta innebär naturligtvis inte att stalinismen är helt främmande för folket. En del av arbetarna ser fortfarande bakåt och tänker med nostalgi på en absolut, oomtvistad och förgudad mästare, som de betraktade som en allsmäktig beskyddare gentemot förtryckare på den lokala nivån och som en som drabbade deras fiender med rättvisan, särskilt tjuvaktiga byråkrater och administratörer. I någon mån förkroppsligar stalinismen den underlägsnes dröm om hämnd med hjälp av en högre, om än aldrig så grym, rättvisa, mot alla dem som förödmjukar honom i hans dagliga liv. Oförmågan och svagheten söker skydd hos en högsta straffande makt. Men detta slags 'stalinism' är en dold kritik av byråkratismen, ett uttryck för hatet mot den. Vi har sett flera exempel i historien på progressiva sociala stämningar som börjat förklädda till reaktionära utopier. Som ett smutsigt djur som förtär sina egna ekskrementer, lever stalinismen av sin egen avföring, sina egna avfallsprodukter; massorna flyr dess karakteristiska förvridna drag och de hemska följderna förvandlas i minnena av stalinismens guldålder till legender."

enhetligt på olika händelser inom eller utanför landet. Det har naturligtvis alltid funnits åsiktsskillnader inom partiet, men de har blivit mer konkreta nu, bättre definierade, och de behandlar ett vidare spektrum av samhälleliga problem. Skall vi betrakta det som positivt eller negativt? Fenomenet är faktiskt just nu oundvikligt. På de senaste fyrtio–fyrtiofem åren har avvikelserna från marxismen och leninismen varit så stora, att man aldrig kommer att kunna återfinna den rätta linjen, om man inte ägnar sig åt djupgående politiska och teoretiska analyser och låter olika synpunkter fritt komma till tals. Om inte olika riktningar och plattformar får kämpa mot varandra, kommer varken vårt parti, eller den samlade kommunistiska rörelsen, att kunna fullfölja sin historiska uppgift. Och ju aktivare och öppnare vi kan föra våra diskussioner desto snabbare kan vi återgå till sunda vanor.

Tyvärr är verkliga politiska diskussioner fortfarande omöjliga. Endast i en mycket begränsad utsträckning konfronteras åsikter med varandra i pressen – t o m i fackpressen. De viktigaste diskussionerna och åsiktsutbytena sker fortfarande inofficiellt – privat hemma hos folk, vid tal på möten och genom att ett omfattande maskinskrivet material cirkulerar. Den här situationen hindrar en politisk och litterär debatt och gör det svårt att särskilja olika grupper. En överväldigande majoritet av partimedlemmarna känner inte till att det finns en oenighet och kan alltså inte jämföra olika synpunkter för att sedan uttrycka sin egen åsikt. Effekten blir att många partimedlemmar, som skulle kunna vara politiskt aktiva, inte spelar någon politisk roll. Den intellektuella stagnation, som följer av detta, är särskilt märkbar i landsorten.

2 Nystalinisternas fraktion.

Av de många riktningar och grupper, som bildats inom partiet, eller snarare kommit upp till ytan efter oktoberplenomet, har nystalinisterna* varit de mest aktiva. Som Valentin Turtjin helt riktigt påpekar, är den fraktionen inte bara konservativ, den är reaktionär och vill vända samhällsutvecklingen bakåt. Kanske har de i sig själva ingen makt,

”... men deras ödesdigra inflytande kommer av att de infekterar folk omkring sig med fördomar, och fördomar har en beklaglig tendens att sprida sig! De försöker sprida misstro och fientlighet mot intelligentian hos arbetarklassen och i partiet, och håller sig inte för goda för att använda ett så gammalt och slitet mörkmannavapen som antisemitism ... De anklagar intelligentian för list och bedrägeri och för att använda demokratisering som kamouflage för att underminera partiet ... Allting som de inte själva gillar klassar de omedelbart som 'antisovjetiskt', ett ord som är en förgiftad pil ... Sådana ord kan aldrig vara rent abstrakta – de har alltid emotionella övertoner och associationer från det förgångna ... Eftersom hundratusentals fullständigt oskyldiga människor arresterades och dödades av denna anklagelse så blir en vanlig person som hör ordet 'antisovjetisk' knäsvag och blockerad i hjärnan. Den som hotar en hederlig sovjetmedborgare med sådant är inte bättre än en mördare som sätter kniven på hans strupe.”

Nystalinisterna vill revidera besluten från tjugonde och tjugooandra partikongresserna och förespråkar en politisk rehabilitering av Stalin. Med sin ställning i parti- och statsapparaten och i massmedia har de på senare år kunnat publicera artiklar och litterära verk, där Stalin inte porträtteras som en brottsling med miljontals helt oskyldiga människors liv på sitt samvete, en despot som upprättade en regim av oinskränkt personlig diktatur, eller en som förvrängt marxism-leninismen, utan framställs som en ”vis statsman”, en ”enastående militärledare”, en ”god husbonde”, den ”största marxistiska teoretikern” och t o m som den som ”behandlade de sovjetiska lagarna med respekt”. Olyckligtvis har hela den här propagandakampanjen haft viss framgång hos utpräglat konservativa skikt av befolkningen, bland partimedlemmar med en småborgerlig inställning och t o m bland ungdom.²

* Vid samtal med författaren har denne hävdats, att nystalinismen, i betydelsen viljan att rehabilitera Stalin, numera minskat i inflytande. L. B.

² Framgångarna för den nystalinistiska propagandan kan man se av reaktionerna vid filmföreställningar, där Stalin visar sig på vita duken i filmer som ”Sovjetunionens ambassadör” och ”Befrielsen”. På många biografier,

Det väsentliga i den nystalinistiska plattformen är dock inte attityden mot Stalin, utan att man vill återupprätta ett ”starkt” ledarskap och en ”stark” regim – dvs återinföra Stalins administrativa och terroristiska metoder, utom kanske de mest extrema. I stället för att önska en socialistisk demokratisk utveckling kräver nystalinisterna ytterligare restriktioner – strängare censur och återupprättad ”ordning” i samhällsvetenskaperna, litteraturen och konsten, en starkare byråkratisk centralisering av hela samhällslivet. De motsätter sig den ekonomiska reformen och vill upphäva den,³ de är motståndare till vidgade rättigheter för unionsrepublikerna och förespråkar ett närmande till det maoistiska Kina och hårdare tag mot de europeiska socialistländerna och kommunistpartierna. Nystalinisterna var de som aktivast stödde en väpnad intervention i Tjeckoslovakien 1968. De gav en starkt förvrängd bild av situationen där och utövade en oerhörd press på partiets ledare. De mest extrema krävde också intervention i Rumänien och Jugoslavien. Nystalinisterna kräver att förbindelserna tonas ned med alla slags kapitalistiska länder, i realiteten ett återupprättande av det ”kalla kriget”, vilket skulle betyda att Sovjetunionen ytterligare isolerades i den internationella politiken. Nästan allt nytt i de västeuropeiska kommunistpartiernas politik döms ut som ”opportunist”, ”revisionism” eller ”högeravvikelse” och man är särskilt fientlig mot det italienska kommunistpartiet. Stormaktschauvinism är ett viktigt inslag i nystalinismen, inte bara ur pragmatisk synpunkt som ett instrument för att skapa patriotism hos ungdomen, utan också som en grundläggande beståndsdel av själva ideologin. Det är nystalinisterna som hårdast insisterar på en intensifierad ideologisk kamp i dagens läge – egentligen en version av Stalins teori om behovet av skärpt klasskamp ju längre det socialistiska uppbygget fortskrider.

Den moderna varianten av tesen spelar samma reaktionära roll som då och är nära besläktad med de ideologiska argumenten bakom ”kulturrevolutionen” i Kina. Nystalinismen har uppstått ur en övertygelse om socialismens svaghet, att socialismen bara kan bestå genom att

även de som ligger i arbetarkvarter, utbryter applådåskor. Det här sker av många olika orsaker, där missnöje med den situation som landet befinner sig i och önskan att protestera mot påfrestningar och ouppfyllda löften är en förklaring. Vi har verkligen anledning att tala om ”kulten av Stalin”. Den var ett religiöst lika mycket som ett politiskt fenomen, en mycket speciell sovjetisk form av dyrkan. Det kommer att behövas långvariga skolningskampanjer bland massorna för att utrota den religionen. Men under de senaste sex åren har egentligen ingenting gjorts för att angripa stalinkulten och de fruktansvärda brott som är förbundna med den. Är det något att förvåna sig över då, att denna kult börjar återupplivas? Dagens ungdomar, studenter och skolbarn känner nästan inte till något om Stalins brott och har bara en mycket allmän föreställning om vad beslutet från de tjugonde och tjugoundra partikongresserna går ut på. Vi får läsa mindre om Stalin i våra läroböcker än vad man i Västtyskland läser om de nazistiska brotten.

³ En intressant artikel av den sovjetiska sociologen N om den socialistiska demokratins problem kopplar också samman nystalinismen med landets ekonomiska situation. N skriver: ”Under den period som följde omedelbart efter den tjugonde partikongressen började landet hämta sig både ekonomiskt, politiskt, ideologiskt och kulturellt. Av det skälet kunde idén om att rehabilitera Stalin och återvända till gamla vanor knappast finna något stöd hos inflytelserika krafter, vilket vi kunde se av tjugoundra partikongressen. Att en återgång ändå gradvis skedde berodde på att avstaliniseringen bara var halvhjärtad, att den ekonomiska organisationen var så dålig och att Chrusjtjov gjorde så många allvarliga misstag. När Chrusjtjov fallit uppstod nästan omedelbart farliga tendenser att vilja återinföra gamla metoder, samtidigt som man försökte återupprätta Stalin. Dessa försök omintetgjordes temporärt genom att den ekonomiska reformen infördes, som i grunden är oförenlig med hårda administrativa metoder. Tyvärr har det faktum att reformen inte förverkligats på ett följdriktigt sätt lett till förnyade svårigheter under de senaste åren, och många människor ser det som den enda utvägen att man återvänder till den 'ordning' som rådde under Stalin, och hoppas därmed att ekonomisk ineffektivitet skall kunna avhjälpas genom stränga åtgärder och genom att man tystar missnöjet. Brezjnev tog upp sådana attityder vid decemberplenumet, och han hade rätt i att en återgång till det förflutna skulle kunna medföra nya och till och med svårare problem. En av orsakerna till att stalinismen återupplivades är att det inte gjordes några försök efter den tjugonde kongressen att gå till botten i analysen av det system som skapades av Stalin. Man drog bara fram massterrorn i ljuset, även om detta kanske inte var det främsta draget i hans regim. Därför har många partimedlemmar och människor i statsapparaten, som gjort sin entré på den politiska arenan först efter kriget och som inte berördes av massutrensningarna på 1930-talet, fått känslan av att Stalins system inte alls var så tokigt och att man nog kunde möta dagens problem bättre om man återvände till samma system. Det framstår aldrig som möjligt för dem, att de själva till stor del bär ansvar för svårigheterna och för att reformen genomförs så trögt och så föga genomtänkt.”

totalt undertrycka alla fientliga krafter. Bara med administrativa metoder och förföljelser kan den socialistiska ideologin försvaras mot kritik. För nystalinisterna är marxism-leninismen och stalinismen identiska.

Om nystalinisternas reaktionära politik fick ta överhanden i partiet skulle det få ödesdigra följder. Inrikespolitiskt skulle det betyda en oundviklig stagnation och nedgång i ekonomin, vetenskapen och kulturen, på alla områden av det sociala och politiska livet. En massterror skulle med säkerhet sättas in mot alla skikt av befolkningen, och särskilt mot den skapande intelligentian.

Vi vet idag, att det grundläggande draget i stalinismen var det politiskt irrationella sättet att bruka terror och administrativa metoderna. De användes inte för att de behövdes, utan för att de fanns tillgängliga. I alla stater är behovet att använda terror ett tecken på svaghet: då visas plötsligt ett totalt ointresse för de enorma kostnader och negativa konsekvenser den medför. När en stat är säker på sin styrka och stabilitet föredrar den en mer liberal politik och behöver inte förlita sig på tvång. Under Stalin gällde det omvända: ju starkare staten blev, desto mer drog den fördel av terroranvändning. En stalinist försöker att krossa och förintna en motståndare bara för att han har avvikande åsikter, och ju mer makt han har, desto mer vill han förintna alla som är obekväma för honom. Det här primitiva draget i den stalinistiska psykologin är karakteristiskt för de flesta nystalinister. På det internationella planet skulle nystalinismens seger i Sovjetunionen inte bara leda till en skärpt spänning, utan också till ett nytt världskrig. Risken är mycket reell. Det är meningslöst att försöka överdriva styrkan hos nystalinisterna, men också att underskatta den. Fortfarande är den en dominerande ideologi hos en stor del av parti- och statsapparaten, särskilt på mellannivån – i oblast- och stadskommittéerna och bland de funktionärer som sysslar med ideologiska frågor.⁴ Nystalinistiska tendenser finner vi också i partiets ledarskikt och i toppskikten inom armén, fackföreningarna och ungdomsorganisationerna; de har ett mäktigt inflytande inom litteraturen, konsten och samhällsvetenskaperna. De var de första att bilda en egen fraktion efter oktoberplenomet. Deras uttalande på ideologiska möten och i tidskrifter som *Oktiabr* (Oktober), *Ogonjok* (Den lilla elden), *Moskva, Journalist* och *t o m i Kommunist* har en utpräglad fraktionskaraktär.⁵ Den nystalinistiska politiska plattformen har fått sin utförligaste beskrivning i V Kotjetovs roman ”Vad är det du vill?” (1969)⁶

⁴ I samma artikel säger N att reaktionära och konservativa dogmatiska uppfattningar är jämförelsevis mer spridda bland ”partifunktionärer mellan fyrtiofem och femtiofem. Den generationen har inte upplevt massterrorn på 1930-talet, som drabbade ett stort antal kommunister och särskilt funktionärer i partiet, och de är därför mindre negativt inställda till stalinismen än vad den äldre generationen är. Dessutom fick de sin politiska skolning när personkulten var som starkast under efterkrigsåren, vilket skiljer dem från den yngre generationen, vars åsikter formats under inflytande av tjugonde partikongressen. Det här är naturligtvis bara ett statistiskt genomsnitt och är inte nödvändigtvis tillämpligt på en enskild individ.”

⁵ Här kan man nämna vilket intryck inom partiet som de många talen gjort som hållits på konferenser om ideologiska frågor av funktionärer i parti- och statsapparaten som Trapetsnikov, Stepakov, Sturua, Jegorytjev, Jepisjev, Pospelöv, Michailov, Semitjastnyj och många andra. Det är tillfredsställande att notera, att många av dessa aktiva nystalinister nyligen förlorat sina poster och att deras personliga ställning inom apparaten är påtagligt försvagad. Detta betyder dock inte att nystalinismen som sådan har förlorat mark.

Av alla de politiska artiklar, som förekom i de uppräknade publikationerna var den som väckte starkast reaktion såväl inom som utanför partiet en artikel i *Kommunist* (Nr 3, 1969) signerad av fem personer: V Golikov, S Murasjov, I Tjchikvisjvili, N Sjatagin och S Sjamujan. Den förkastades sedermera av politbyrån, som förklarade att den stred mot partiets linje, men detta fick majoriteten av partiets medlemmar och propagandister aldrig veta något om.

⁶ En ytterst detaljerad politisk diskussion av Kotjetovs roman som från höger smutskastar de nuvarande politiska ledarna finner vi i Raissa Lerts artikel ”Han söker sig tillbaka” och i en annan artikel som cirkulerar anonymt med titeln ”Vad är det Kotjetov vill?”

Lert skriver: ”I hela den sovjetiska litteraturen finns det ingen annan bok som det är mer berättigat att kalla kränkande. Och detta inte bara på grund av balansen mellan positiva och negativa karaktärer (i Kotjetovs roman är de förra inte det minsta bättre än de senare), utan snarare därför att författaren är fullkomligt övertygad om att alla människor, utan undantag, i grunden är usla, och om man inte håller dem under uppsikt och behandlar dem i stort sett som kuggar i maskineriet och underkastar dem rigorösa lagar och restriktioner, kommer de inte att klara

Nystalinisterna utövar ett allt starkare tryck på partiets ledarskikt och strävar efter att komma in till maktens nervcentra inom parti och stat. De har redan uppnått en del, och det enda som kan stoppa dem är en utveckling av en socialistisk demokrati.

3 Den moderata eller konservativa riktningen i partiet

Den andra riktningen kan vi kalla de moderata eller konservativa. Den här ”mittengruppen” är den, som uppenbarligen är starkast representerad bland de nuvarande ledarna inom stat och parti. Det är en mycket sammansatt riktning, som vid närmare analys sönderfaller i grupper, som starkt skiljer sig från varandra – där en del ligger ganska nära nystalinisterna och andra, att döma av deras framträdanden och allmänna beteende, är mer progressiva. Som ofta är fallet med ”mittengrupper” tenderar de moderat-konservativa att pendla mellan två extremer ”bestämda” åtgärder som vrider klockan tillbaka och plågsamma beslut som tvingar oss framåt en bit. Deras eklekticism och brist på konstruktivt program (till skillnad från nystalinisterna som åtminstone har ett destruktivt) gör det svårt att säga vad medlemmarna av den här gruppen står för, eftersom de inte har någon linje i de flesta frågor. Utmärkande tycks vara en önskan att bevara den nuvarande ordningen och förhindra varje slag av egentlig förskjutning åt höger eller vänster. De många akuta politiska och ekonomiska problem, som vårt land står inför, vill man inte kännas vid utan motsätter sig en modernisering av samhället, förnekar behovet av en genomgripande analys av hela vår tidigare och vår nuvarande politik och bromsar nya och progressiva metoder i inrikes- och utrikespolitiken. De moderat-konservativa motsätter sig dock att Stalin fullt ut rehabiliteras,⁷ att den ekonomiska reformen upphävs, att ett omfattande förtryck mot oliktankande återinförs eller, att man återvänder till en aggressiv utrikespolitik. De anser, eller säger sig åtminstone anse, att ”leninistiska normer” redan återupprättats i partiet. Men politiskt, kulturellt och i frågan om Stalin har de moderat-konservativa i realiteten gjort avsteg från den hållning partiet intog efter de tjugonde och tjuogoandra partikongresserna. Men det är en långsam och ofullständig reträtt, med många reservationer och mycket tvekan, vilket skapar ett starkt missnöje hos nystalinisterna. Inom ekonomin har de moderat-konservativa genomfört, visserligen begränsade, men dock progressiva reformer. Och man kommer antagligen att fortsätta med åtgärderna eftersom ekonomin annars skulle stagnera.

Den moderata eller konservativa gruppen utgörs huvudsakligen av människor som har en byråkratisk inställning, dvs de är ofta dåligt informerade och vana att förlita sig på apparaten.

sig utan att börja stjäla, ge efter för lättsinnet och förråda sitt fosterland... Det vore ett stort misstag att, som somliga gör, påstå att Kotjetovs roman, fastän den konstnärligt sett är svag, innehåller några idéer som är överensstämmande med sanningen. I själva verket är hans idéer värda förakt, de är felaktiga och omoraliska - medvetet förvrider han realiteterna i vårt liv, framhäver de sämsta sidorna som de bästa, försöker att rehabilitera sådant som omöjligt kan få rehabiliteras och att ersätta kommunistiska ideal med stalinistiska.” Författaren till artikeln ”Vad vill Kotjetov?” sammanfattar sin artikel med orden: ” Det finns ingen anledning att vederlägga alla Kotjetovs kränkande påståenden eftersom orsaken till att han attackerar den kurs partiet för närvarande har slagit in på är helt uppenbar; han och hans vänner vill att partiet frångår den linje som proklamerades på den tjugonde kongressen och bekräftades på alla efterföljande kongresser och centralkommittens plenarsammanträden. De vill att vi återvänder till de gamla administrativa metoder, som nu fördömts av partiet. Det är ingen tillfällighet att publiceringen av Kotjetovs roman inföll samtidigt med nittioårsdagen av Stalins födelse.”

⁷ Följande historia om nittioårsdagen av Stalins födelse belyser ”moderaternas” position. Under påtryckningar från nystalinisterna beslöts först att dagen (21 december 1969) skulle firas på olika sätt. I första hand förbereddes en stor artikel som skulle slås ut över två sidor; den skulle ha tryckts i sovjetiska och en del andra socialistländers tidningar, tillsammans med ett porträtt av Stalin. Även om artikeln innehöll vissa reservationer skulle den ha setts som en slutgiltig rehabilitering. I diskussionerna om artikeln framkom emellertid ett betydande motstånd, och tydligen protesterade till och med några utländska kommunistledare. Följden blev att artikeln röstades ned av en majoritet inom politbyrån, och man publicerade i *Pravda* en annan artikel, som de flesta inom intelligentian var ganska tillfredsställda med. Övriga tidningar omnämnde överhuvudtaget inte jubileet. Det var bara den mongoliska tidningen *Unen* som tryckte den ursprungliga artikeln och citerade *Pravda* som sin källa. Uppenbarligen hade någon funktionär inte hunnit meddela Ulan-Bator eller glömt bort det.

Deras beslut är vanligtvis inte svaret på verkliga behov utan på en byråkratiserad och verklighetsfrånvärd apparats önsknings. De moderat-konservativa utsätts för tryck från alla håll, och de flesta av dem kommer snarare att ge efter för trycket från höger – nystalinisterna – än från vänster – olika progressiva riktningar. Och att partiledningen hittills varit mer mottaglig för påtryckningar från höger, kunde vi se av beslutet 1968 att sända Warszawapaktstrupper till Tjeckoslovakien. Många människor trodde också att detta beslut skulle innebära ett radikalt steg åt höger, följt av en våg av förföljelser inom Sovjetunionen. Men det visade sig att vår aktion i Tjeckoslovakien, trots sina tragiska konsekvenser, inte betydde någon egentlig radikal förändring i vår utrikes- och inrikespolitik – det var en begränsad handling, som inte alls förde så långt som nystalinisterna ville. Inte heller var de beklagliga politiska rättegångarna 1966-68 eller det politiska förtrycket mot enskilda, som rapporteras om i *Krönikan över löpande händelser** någon avgörande seger för nystalinisterna. Händelserna är resultatet av en mängd samspelande krafter och påtryckningar. Och även om det är förståeligt att den, som utsätts för administrativa och juridiska förföljelser på grund av sina politiska åsikter, intar en pessimistisk hållning, håller jag inte med dem som hävdar ”allt är förlorat”, ”nu finns inget mer att göra”, ”stalinisterna har redan vunnit”, etc.

I viss utsträckning har den moderat-konservativa gruppen på senare år utövat påtryckningar på nystalinisterna, och några av de mest fanatiska reaktionärerna har rensats bort från apparaten; man förändrade redaktionerna för *Kommunist* och *Molodaja Gvardia* (Det unga gardet), och några uppenbart stalinistiska alster attackerades. På det hela taget har emellertid de ”moderata” vanligtvis visat en underlig obeslutsamhet och en undfallenhet även inför de fräckaste tilltag från nystalinisternas sida. Det var påtryckningar från, höger som sprängde redaktionen på *Novyj Mir* (Den nya världen). Utmärkande för alla moderat-konservativas aktivitet är en önskan att undvika varje form av kris eller öppen konflikt och, så långt det är möjligt, vidmakthålla det inte alltför stabila jämviktsläge, som för närvarande råder inom partiets toppskikt. Man skyndar sig därför inte att finna lösningar på ekonomiska och politiska problem, trots att det ibland är överhängande problem, och grundläggande frågor förbigås ibland med tystnad.

4 Den partidemokratiska riktningen i partiet

En tredje riktning består av vad vi kan kalla ”partidemokrater”. Det är en vänstergrupp inom partiet som intagit en kommunistisk, marxist-leninistisk hållning. Också partidemokraterna är mycket blandade och sönderfaller i mindre grupper, en del mer moderata, med uppmärksamheten riktad på ett begränsat antal av dagens problem, andra med mer radikala förslag, och ett ibland onödigt skarpt och överdrivet språkbruk. Partidemokraterna förespråkar inte bara att de leninistiska normerna återställs inom parti och stat, utan att de också vidareutvecklas; de kräver att Stalin-kulten och alla dess följder helt skall fördömas. Marxism-leninismen skall fortfarande, anser de, vara grunden för den sovjetiska ideologin och samhällsvetenskapen, men den måste utvecklas till att passa både förändrade sociala realiteter och nya upptäckter inom vetenskap och teknik. De krav som är fundamentala för partidemokraterna kan ungefär sammanfattas i följande ”program”:

Skapa en omfattande och konsekvent genomförd demokratisering av partiet och samhället. Inför yttrande- och tryckfrihet, mötes- och organisationsfrihet, frihet för vetenskap och konst. Upprätta fungerande kanaler både inom och utom partiet för åsiktsutbyte och diskussioner och för dialog med oliktankande. Bekämpa byråkratin inom parti- och statsapparaten och rensa ut stelbenta byråkrater. Lätta på den centrala kontrollen överallt där det är möjligt och uppmuntra lokala initiativ. Starta en genomgripande kampanj mot korruption och maktmissbruk av alla

* En samizdatpublikation, som under fem år (1968-1972) utkom i stort sett regelbundet varannan månad. Krönikan ansågs vara anmärkningsvärt objektiv i beskrivningar av politiska rättegångar, sitt stöd för nationella rättigheter m. m. L. B.

slag. Stifta en tryckfrihetslag med minimala och bara absolut nödvändiga begränsningar, och ersätt censuren med en flexiblare form för partikontroll av det tryckta ordet. Genomför konsekvent de ekonomiska reformerna, med en betydande ökning av konsumtionsvaruproduktionen och en utvidgning av servicesektorn. Utveckla olika former av ekonomisk demokrati, innefattande även arbetarsjälvstyrelse, och vidga fackföreningarnas rättigheter och ansvarsområden och förverkliga principerna om självstyrelse på kollektivjordbruken. Förändra valproceduren till sovjeterna genom att införa ett element av konkurrens, där de valda görs mer ansvariga inför sina väljare – ett sätt att stärka banden mellan folket och deras representanter. Öka unionsrepublikernas rättigheter och ansvarsområden, för att därmed skapa demokrati för nationella minoriteter både små och stora. Respektera de nationella minoriteternas lagliga rättigheter och undvik varje form av tvång. Här står problemen med sovjettyckarna och krimtatarerna i centrum, liksom diskrimineringen av sovjetmedborgare av judisk härkomst.

Partidemokraterna anser, att i utrikespolitiken inte bara motståndet mot imperialismen och de fredshotande krafterna är viktigt, utan också principerna för en fredlig samexistens. Alla progressiva, socialistiska och demokratiska rörelser skall stödjas, liksom nationella befrielse-rörelser, men man måste också se upp med de extrema nationalistiska och chauvinistiska element, som finns inom de progressiva rörelserna.

Jag anser mig själv vara representant för den här gruppen och i det följande kommer jag att ge en mer detaljerad redogörelse för plattformen så som jag uppfattar den.

För närvarande verkar denna uppenbarligen vara den svagaste riktningen både inom och utanför partiet. Men jag är ändå övertygad om att det bara är den gruppen som kan föreslå lösningar på de problem och svårigheter vi har framför oss på ett sätt som majoriteten kan acceptera. Jag anser att gruppen varit den mest aktiva när det gäller att utarbeta konstruktiva politiska och ekonomiska idéer, och den har gett röst åt en majoritet av den sovjetiska intelligentian och åt de politiskt mest medvetna och utbildade skikten i arbetarklassen.

Partidemokraterna är idag nästan helt utan representation i partiets högsta organ. Men det är troligt att det även på denna nivå finns personer som har bättre överblick över dagens problem än andra och som under andra omständigheter och i en annan omgivning skulle vara ett viktigt stöd. Det finns många sympatisörer bland tjänstemännen i parti- och statsapparaten på alla nivåer – särskilt bland de relativt unga, som kom in i apparaten efter tjugonde och tjugoundra kongresserna.⁸ För närvarande kan partidemokraterna också räkna med ett ganska starkt stöd från universitetsgrupper – ekonomer, filosofer, sociologer, historiker etc – liksom från delar av den vetenskapliga och tekniska intelligentian, vissa författare och andra som sysslar med kulturella aktiviteter. Det finns också grupperingar som stöder den här riktningen bland partiveteraner, särskilt de som återvänt från fängelse och exil efter Stalins död. Vi kan nog räkna med att den partidemokratiska riktningen får ett starkt stöd i framtiden bland studenter och över huvud taget bland yngre människor. Likheten är stor mellan denna riktning inom vårt parti och vissa riktningar inom den kommunistiska världsrörelsen – i det italienska, det spanska, det australiensiska och några andra kommunistpartier.

⁸ I den här frågan har författaren till "Ord är också handling" följande att säga: "Den nya eran håller på att infiltrera apparaten och skapa en partiintelligentia inom den. Det måste medges att detta skikt är mycket tunt, ojämnt fördelat och det nöts ständigt bort när någon korrumpas och någon annan klättrar högre på karriärstegen, för att inte tala om hur delarna av detta skikt trängs bort av lismare, galningar, pedanter, degenererade människor, skandalspridare, jesuiter, medelmåttor, fega typer och andra som ynglas fram i den byråkratiska processen. Och även om det är så, kan detta nya skikt under gynnsamma omständigheter mycket väl tänkas förena sina krafter med den övriga intelligentian i vårt samhälle, för vilken det redan fungerar som ett slags 'påtryckargrupp' inom statsmaskineriet. Den här gruppen kommer oundvikligen att växa och med tiden bli en osynlig opposition som inte är organiserad eller ens medveten om sin existens, men inte desto mindre högst verklig och djupt förankrad i administrationens olika förgreningar. Allt beror på om det kommer att vara möjligt för de *inre* krafterna, dvs de som finns inom byråkratin, att förnya sig, göra gemensam sak med de *yttre*, dvs de som finns utanför, och om intelligentian kommer att kunna förena sina krafter med sin 'avläggare i byråkratin'."

Betraktar man partidemokraternas framtida möjligheter, vågar man nog förutsäga ett mycket brett stöd under loppet av 1970-talet. Det är inte otroligt, att det som idag är stämningar inom en minoritetsgrupp, snart förvandlas till en massrörelse. Men kommer en sådan rörelse att bli kaotisk, oorganiserad, utan en fastlagd plattform och därmed vidöppen för en konservativ och dogmatisk kritik som i Tjeckoslovakien 1968? Eller blir det en sammanhållen, väldefinierad rörelse, säker på mål och medel och därför osårbar? Svaret beror i stor utsträckning på det förberedande teoretiska arbete, som pågår.

5 Om möjligheter och begränsningar för en kamp inom kommunistpartiet

Då det redan existerar olika riktningar inom partiet har vissa inre partikonflikter varit oundvikliga. En grundläggande oenighet i alltför många frågor gör det omöjligt att undvika sammandrabbningar. Nystalinisterna kan inte förlika sig med besluten från tjugonde och tjuogoandra partikongresserna, samtidigt som en stor del av partiintelligentian kämpar för att gå längre än besluten, med föresatsen att till varje pris förhindra att stalintidens system och dogmer återupprättas, vilket vore katastrofalt för vårt parti och för hela den kommunistiska rörelsen. Det rör sig alltså inte om sekundära problem utan om absolut grundläggande principer för ideologi och politik. I realiteten har en inre partistrid redan börjat, och den kommer att intensifieras och ta många olika former.

Men kan vi acceptera inre partikonflikter? Hur skall det kunna förenas med nödvändigheten av att bevara enigheten inom partiet?

Det är naturligtvis bara ohjälpliga dogmatiker som ser en motsägelse här. För alla verkliga marxister är det ett elementärt påstående att partiets enighet aldrig kan göras till något absolut, som utesluter all diskussion eller konflikt. I grundläggande frågor, när det råder oenighet om de viktigaste problemen i partipolitiken, är en konflikt nödvändig, det är enda sättet att komma över hindren för partiets utveckling och uppnå en ny och starkare enighet.⁹ Ett enat parti är inte ett självändamål, det väsentliga är att det finns ett enhetligt synsätt, eftersom partiet framför allt är en organisation av likatänkande. Men ett enhetligt synsätt uppnås inte genom direktiv uppifrån, utan bara genom att åsikter byts och bryts mot varandra. Det måste

⁹ Om det så bara kan vara av intresse för en del dogmatiker, kan det vara värt att notera att vid mitten av 1920-talet var inte ens Stalin så primitiv i sitt sätt att behandla frågan om partiets enighet som vissa av de personer som skriver om den idag är. Vid den tiden insåg Stalin att den inre partikampen inte bara måste tillåtas utan att den också var riktig. Vid den sjunde, förlängda, plenarsessionen med Komintern 1926 sade han: "Om vi ser på vårt partis historia... kan vi utan överdrifter konstatera att historien om vårt parti är historien om kampen mellan motsättningarna inom detta parti – historien om hur dessa motsättningar övervinns och hur partiet gradvis stärks genom att dessa motsättningar överbryggas... Det är både möjligt och nödvändigt att komma överens med människor inom partiet som tänker annorlunda i frågor av politisk dagskaraktär, om problem som rör rent praktiska ting. Men om frågorna inbegriper skilda principer kan inte någon 'kompromiss' eller 'medelväg' rädda situationen. Det finns inte och kan inte finnas någon 'medelväg' i principfrågor. Partiets verksamhet måste grundas på den ena eller andra uppsättningen av principer. En 'medelväg' i principfrågor är en väg som förvirrar människors medvetande, en hållning som suddar ut skiljelinjerna, en väg som leder till partiets ideologiska urartning och död. Hur ser utvecklingslinjerna ut för närvarande i de västeuropeiska socialdemokratiska partierna? Finns det motsättningar inom dessa partier, skillnader i principer? Naturligtvis finns det det. Blottlägger man dessa motsättningar och försöker överbrygga dem öppet och ärligt under full insyn från massorna eller vanliga partimedlemmar? Naturligtvis inte! Socialdemokraternas praxis är att förvandla sina konferenser och kongresser till innehållslösa maskerader, skyltfönster som arrangerats för att få människor att tro att allt står väl till, eftersom man noga döljer och slätar över sina inre meningsskiljaktigheter. Men detta kan bara leda till att människors medvetande förvirras och partiet utarmas ideologiskt. Det här är en av orsakerna till nedgången för den västeuropeiska socialdemokratin, som en gång var revolutionär och nu är reformistisk. Men en sådan utvecklingslinje kan vi inte slå in på, kamrater. Att följa en 'medelväg' i principfrågor är att slå in på samma väg som de partier gjort som håller på att vittra sönder, och en sådan politik måste med nödvändig': het leda till att partiet förvandlas till en tom byråkratisk apparat som opererar i ett tomrum och är skild från de arbetande massorna. Den vägen är inte vår väg." (*Sotjinenija*, vol. 9, s 4-5.) Tyvärr finner vi här en klar skillnad mellan ord och handling hos Stalin.

grundas på principer, inte på blind disciplin och obetingad lydnad mot ledarna som nystalinisterna förespråkar, eftersom detta motsäger det som är själva kärnan i den leninistiska tolkningen av partiets enighet. Lenin förordade aldrig partiets enighet och disciplin till varje pris och oavsett grundläggande principer. Själv var han alltid lidelsefull motståndare till enighet med opportunisterna och framhöll ständigt vikten av att bekämpa dem och att avgränsa sig själv mot dem såväl ideologiskt som, om det var nödvändigt, organisatoriskt. Lenin bekämpade hårt dem som förvrängde marxismen oavsett om de utgjorde en majoritet eller en minoritet i partiets ledning. Men ingen opportunism eller pseudomarxism har förorsakat den kommunistiska och socialistiska världsrörelsen så mycken skada, som stalinismen. Och nystalinismen fortsätter att skada vår rörelse runt om i världen.

Det är ingen hemlighet att den leninistiska synen på enighet och disciplin blev gravt misstolkad under den stalinistiska eran. Under de första åren av vårt partis existens föreslog Lenin, att debatten inom partiet skulle skyddas i partiets stadgar. ”Behovet av en sådan reform visar sig tydligt av våra erfarenheter från striderna efter partikongresserna. Vad som behövs är att minoritetens rättigheter värnas i partistadgarna och på så sätt undanröjer de ständiga källor till missnöje, oenighet och irritation, som har sitt ursprung i de gamla underjordiska revolutionära grupperna med sin kärlek till skandaler och småaktigt käbbel, och i stället blir en källa till en värdig och organiserad kamp om övertygelser”.¹⁰ Lenin förordade själv vid samma tidpunkt största möjliga garantier för ”publicerandet av partilitteratur, som kritiserar de centrala partiinstitutionernas verksamhet”.¹¹

Under RSDAP:s* Pragkonferens var det återigen Lenin, som bestämt tog avstånd från en resolution där strider mellan olika grupper och riktningar inom partiet fördömdes. ”Det är omöjligt att generellt fördöma inre partikonflikter”, förklarade Lenin. ”Vi kan bara motsätta oss principiösa strider. Att fördöma striden som sådan mellan två grupper vore att fördöma bolsjevikernas kamp mot likvidatorerna**”.¹²

¹⁰ Lenin, PSS, IX, s 19. Det är inte bara i SUKP:s utan uppenbarligen också i de flesta andra kommunistpartiers stadgar som man inte lyckats få med dessa kloka förslag från Lenin. Sommaren 1968 diskuterades i den tjeckoslovakiska pressen olika tänkbara ändringar i partistadgarna. Flera kommunister föreslog (se t ex R Paroleks förslag i *Rude Pravo* den 26 juni 1968) att en partiminoritets rättigheter skulle garanteras i en stadgepunkt. Parolek skrev att det var nödvändigt ”att tillförsäkra en minoritet inom partiet följande rättigheter, samtidigt som man fullt ut behöll principen om demokratisk centralism: representation i styrande och kontrollerande organ i partiet; rätten att försvara sin position och att publicera den i partipressen; rätten att, efter att en viss tid förflutit, lägga fram sina synpunkter till diskussion i lokala, regionala och nationella fora.” Ett svar på detta återfanns i *Pravda* i form av en lång artikel av S Seljuk med titeln: ”Partiets styrka är dess leninistiska principer om enighet” (25 juli 1968). Seljuk avvisade Paroleks förslag med sådana motiveringar som att de var ”i realiteten riktade mot den demokratiska centralismen”, ”mot de organisatoriska åtgärder som garanterar en enhetlighet i vilja och handling bland partimedlemmarna”, etc. Som stöd för sina argument citerade Seljuk Lenin: ”... om inte majoritetens vilja genomförs kan det inte bli tal om någon partisolidaritet eller ens om någon organiserad politisk aktion i allmänhet.” (PSS, XXV, s 409.) Detta är att medvetet och offensivt trolla med fakta. Seljuks tolkning av den demokratiska centralismen har ingenting med Lenin utan med Stalin och hans anhang att göra. Inte heller får man glömma att Lenin alltid insisterade på att minoritetens opposition skulle vara representerad i partiets styrande organ. Efter att Vänsterkommunisternas grupp knäckts på den sjunde partikongressen föreslog Lenin, att många av dem som stödde gruppen ändå skulle väljas till centralkommittén, trots att ledarna fortsatte att försvara sina ståndpunkter och just då inte hade några avsikter att upplösa sin fraktion. I samma stund som hans linje hade segrat på den tionde kongressen föreslog Lenin invalet av några av Trotskijs anhängare till centralkommittén, liksom av några demokratiska centralister och medlemmar ur några andra grupper.

¹¹ Lenin, PSS, IX, s 10.

* Beteckningen på det ryska socialdemokratiska partiet, bildat 1898. Pragkonferensen hölls 1912. Partiet kom senare att kallas Ryska kommunistpartiet (bolsjevikerna) RKP(b) och slutligen Sovjetunionens kommunistiska parti, SUKP (ry KPSS). L. B.

** Likvidator var den nedsättande beteckningen på en riktning inom socialdemokraterna, som förordade skapandet av ett massparti genom arbete i duman, fackföreningarna, arbetarnas bildningsorganisationer osv och att den illegala aktiviteten skulle överges. E. K.

¹² *Voprosy istorii*, KPSS, 1965, Nr 2, s 34.

I sina skrifter definierade Lenin mycket exakt de tillåtna gränserna för en strid inom ett revolutionärt parti. De skulle innefatta idéer och övertygelser och argument om lämpligaste medel för en revolutionär och politisk aktivitet, men kampen fick inte utgöra ett hinder för ett enat handlingsprogram från partiets sida. Med andra ord, efter att ha gett sin syn på ett problem måste minoriteten i partiet underkasta sig majoritetens beslut när det kommer till praktisk handling. Alla åsikter kan naturligtvis inte, som Lenin påpekade, rymmas i ett kommunistiskt parti. Varje medlem måste acceptera program och stadgar. Men, inom de gränser som parti-programmet utstakar, skall det finnas en vidsträckt frihet för partimedlemmar att komma med kritik och diskutera vilken fråga som helst, inklusive de högsta partiorganens handlingar. ”Principen om demokratisk centralism och de lokala organisationernas oavhängighet”, skrev Lenin, ”betyder inget annat än en fri kritik på alla nivåer, förutsatt att den enighet som krävs för ett visst syfte inte bryts upp; varje kritik, som undergräver eller förhindrar enigheten i en fråga som partiet beslutat i, är oacceptabel.”¹³ Lenin karaktäriserade idén om disciplin i ett sant revolutionärt parti med orden ”*enighet i handling, frihet i diskussion och kritik* – detta är vår definition. Det är den enda disciplin värdig den ledande klassens demokratiska parti”.¹⁴ ”Utan frihet i diskussion och kritik accepterar inte proletariatet enighet i handling.”¹⁵

I sitt motstånd mot legitima former av kamp inom partiet mot nystalinismen, fortsätter dogmatiker idag att citera resolutionen från tionde partikongressen om partiets enighet. Men denna resolution togs som en *tillfällig* åtgärd under de mycket speciella förhållanden, som rådde 1921.

En hastig blick på de två första volymerna av ”Resolutioner och beslut från kongresser, konferenser och plenarmöten i SUKP” är tillräcklig för att inse hur många ytterligt anmärkningsvärda beslut och resolutioner om utvecklingen av den inre partidemokratin från början av 20-talet, som helt är bortglömda idag. Men *dessa* resolutioner var inte avsedda som tillfälliga åtgärder utan som en grund för partiets liv på lång sikt. Ändå är det resolutionen från tionde kongressen om enighet i partiet, som då betraktades som en nödåtgärd, ett tillfälligt brott mot väsentliga principer i den inre partidemokratin, som fortfarande idag anses gälla, trots att de villkor som skapade den för länge sedan upphört att existera.

Det faktum, att tionde partikongressen antog en särskild resolution om enighet i partiet, där fraktioner och grupper utifrån en annan politisk plattform förbjöds, visar att fraktioner och grupper inte formellt var förbjudna i vårt kommunistiska parti. Och vi vet ju, att fraktioner som vänsterkommunisterna, demokratiska centralisterna, arbetaroppositionen m fl, förde en helt legal tillvaro i vårt parti. Lenin fördömde vissa regelvidriga metoder, som vänsterkommunisterna använde i sin protest mot Brest-freden, men ifrågasatte inte fraktionens rätt att existera, och han gick med på att val hölls till den sjunde partikongressen på basis av olika plattformar. T o m valen av delegater till tionde kongressen skedde med olika politiska plattformar, vilket beslutats i centralkommittén genom majoritetsomröstning, på förslag av Lenin.¹⁶

Våra dogmatiker citerar ständigt resolutionen från tionde kongressen, men citerar aldrig den fullständiga texten eller Lenins kommentarer till densamma. Ändå framhålls i resolutionen att samtidigt som man bestämt ”avvisar osaklig och fraktionsförankrad kritik kommer man i partiet att experimentera med nya metoder och använda alla till buds stående medel för att

¹³ Lenin, *PSS*, XIII, s 129.

¹⁴ Lenin, *PSS*, XIV, s 125.

¹⁵ *Ibid*, s 126.

¹⁶ I sina intressanta hågkomster från tionde kongressen beskriver Mikojan hur Lenin vid tiden för kongressen organiserade ett strängt konspiratoriskt möte för sin fraktion, med inbjudningskort som trycktes privat. Till och med Stalin uttryckte en rädsla för att detta möte skulle kunna utnyttjas av trotskisterna för att anklaga Lenins anhängare för fraktionism. Lenin log godmodigt och svarade skämtsamt: ”Vad är det jag får höra från en gammal inbiten fraktionskämpe?” (A Mikojan, *Mysli i vospominanija o Lenine* [Tankar och minnen om Lenin], 1970, s 136-139.)

fortsätta den outtröttliga kampen mot byråkrati och för en utvidgad demokrati och självständiga initiativ. I resolutionen om enighet finns den oerhört viktiga punkten 4, som säger: ”Varje partiorganisation måste noggrant se till, att den absolut nödvändiga kritiken av partiets brister, alla analyser av partiets allmänna linje, rapporter om den praktiska verksamheten, all kontroll av hur besluten verkställs och misstag korrigeras etc, förs fram till diskussion, inte till grupper, som bildats kring någon 'plattform' utan till alla partiets medlemmar. Därför föreskriver kongressen att en diskussionsbulletin regelbundet ges ut, liksom en särskild material-samling. Den, som för fram kritik, måste komma ihåg att partiet är omgivet av fiender, men samtidigt sträva efter att genom direkt deltagande i sovjet- och partiarbete i praktiken rätta till partiets misstag.” Lenin underströk för delegaterna på tionde kongressen nödvändigheten av att förbjuda alla fraktioner och plattformar inom partiet men framhöll upprepade gånger, att det bara var en tillfällig lösning, dikterad av den särskilt svåra ställningen partiet hade efter inbördeskriget. ”Förbudet mot opposition i partiet”, framhöll Lenin, ”är ett resultat av politikens logik *just nu* ... *I dag* klarar vi oss utan en opposition, kamrater, *det är inte tid för en sådan nu!* ... Det objektiva nuläget kräver detta, det är meningslöst att klaga ... *Just nu* är massan utanför partiet anfäktad av den småborgerliga vacklan, som i dagens ekonomiska läge i Ryssland är oundviklig. Vi måste komma ihåg, att den inre faran i vissa avseenden är större än den, som Denikin och Judenitj hotade med,* och vi måste visa upp en enighet som inte bara finns på papperet, utan som går djupare. För att skapa en sådan enighet måste vi anta denna resolution.”¹⁷

Lenin framhöll särskilt, att den antagna resolutionen inte skulle få någon utsträckt giltighet och att den inte ens skulle kunna binda partiet vid valen till nästa kongress. När Rjazanov* föreslog, att val till partikongresserna utifrån politiska plattformar helt skulle förbjudas, avvisade Lenin bestämt förslaget. ”Jag anser”, förklarade han, ”att kamrat Rjazanovs förslag är omöjligt att realisera, hur beklagligt det än är ... *Den sittande kongressen kan inte ta bindande beslut, som på något sätt kan påverka valen till den kommande kongressen. Om omständigheterna framtvingat en grundläggande oenighet, hur skall man kunna förbjuda hela partiet att ta ställning till dessa omständigheter? Det är en omöjlighet!*”¹⁸

Lenin förnekade inte, att resolutionen om partiets enighet, som tionde partikongressen antagit, satte gränser för vissa elementära normer för partidemokrati, men ansåg detta vara nödvändigt i en undantagssituation. I resolutionen finns bl a en punkt som ger centralkommittén rätt att med två tredjedels majoritet av medlemmarna i plenum degradera en medlem av centralkommittén till kandidatmedlem** eller t o m utesluta denne ur centralkommittén och partiet. Lenin förklarade denna punkt på följande sätt: ”Att centralkommittén, som valts av kongressen, har fått rätten att utesluta sina egna medlemmar har inget att göra med vare sig demokrati eller centralism ... Kongressen väljer centralkommittén och uttrycker därmed ett obetingat förtroende och anförtror den sitt ledarskap. Men att centralkommittén skulle ha en sådan rättighet gentemot sina medlemmar är något som vårt parti aldrig någonsin har tolererat. Det är en yttersta åtgärd vidtagen i medvetande om faran i vår situation.”¹⁹

Det är också viktigt att notera att även om Lenin föreslog kongressen ett förbud mot fraktioner och grupper krävde han ingalunda, att deras ledare och medlemmar skulle avsäga sig sina åsikter eller sin rätt att försvara dem i pressen. Han fann det t o m nödvändigt att i en kris-situation bibehålla vissa former i partiet för dialog med oliktankande. Det vore omöjligt,

* Vita (antibolsjevnikiska) generaler under inbördeskriget. E. K.

¹⁷ *X sjezd RKP (b). Stenografitjeskij otjot*, Moskva, 1963. s 521 (min kursiv, R M).

* Marxistisk teoretiker som senare grundade Marx-Engelsinstitut och var chef där till 1930. Inblandad i mensjevnikrättegången, ensad ur partiet 1931. Försvann under utrensningarna. E. K.

¹⁸ *X sjezd RKP (b)*, s 540 (min kursiv R M).

** Dvs medlem utan rösträtt. L. B.

¹⁹ Lenin, *PSS*, XLIII, s 108.

ansåg han, att få publicera oppositionella åsikter i skrifter som gick ut i upplagor om 250 000 exemplar. Att i stället föra fram samma åsikter i särskilda publikationer – med en begränsad spridning bland partimedlemmar – förordade han.²⁰

Så tidigt som 1923, när det åter uppstod en diskussion i viktiga principfrågor, blev det uppenbart, att en verklig debatt var omöjlig utan att tillfälliga grupper skapades. Därför tillämpades *även då* resolutionen från den tionde kongressen i en mycket begränsad omfattning, även om den inte revs upp. Så publicerade t ex *Pravda* den 14 december 1923 en artikel av N Krylenko, en framstående parti- och statsfunktionär, med titeln: ”De tillåtna gränserna för grupper inom partiet.” I artikeln skrev Krylenko: ”Att reducera demokratin i partiet till en rätt för enskilda isolerade kamrater att hålla avvikande tal innebär att man avskaffar själva arbetardemokratin i partiet. För inte ens i ett enat parti kan man tänka sig en verklig demokrati utan möjlighet till samlad aktion från enskilda kamrater för att försvara sina ståndpunkter. När människor givits rätten att stå för sina åsikter, kan man inte förbjuda dem att tala utifrån en i förväg avtalad ståndpunkt på en avtalad plats vid en avtalad tidpunkt ... Rätten att samlas kring plattformar är en oförytterlig rätt i den inre partidemokratin, utan vilken själva demokratin förvandlas till ett tomt skal ... Gränsen måste dras vid den punkt, då en enskild grupp, enad kring en viss plattform, börjar ställa sig i opposition till partiet i sin helhet och skapa en egen gruppdisciplin skild från partiets, och avgöra i förväg hur medlemmarna skall ta ställning i frågor vid allmänna partimöten. Detta är otillåtligt och måste skoningslöst bemötas och utrotas ur partiet. Detta kan vi kalla ett stadium av 'otillåtna grupperingar'.”

Allteftersom diskussionerna om den inre partidemokratin utvecklade sig på 20-talet, blev det uppenbart att i stort sett inga diskussioner egentligen var möjliga utan att det bildades grupper, oavsett om de var tillfälliga, på grundval av någon politisk plattform. Naturligtvis måste ett parti ordna leden i kritiska ögonblick, och tillfälligt skjuta oenigheterna framför sig. Så skedde 1921 i den bittra politiska krisen efter inbördeskriget som medförde svält och förödelse, missnöjda bönder och ett påtagligt försvagat och t o m fysiskt decimerat proletariat i landets viktigaste industricentra. Själva existensen för proletariats diktatur och partiet som ledande kraft hotades.

Men i normala politiska omständigheter, där det inte finns risk för att proletariats diktatur skall störtas med våld, kan vårt parti, i likhet med andra sunda politiska organismer, inte existera utan en fri diskussion inom rimliga gränser, utan inre partikonflikter inom givna gränser, och följaktligen inte heller utan risk för olika inre partiströmningar och grupperingar.

Utifrån det sagda måste det stå fullkomligt klart, att resolutionen från tionde partikongressen inte kan utgöra grunden för partiets arbete idag. Vårt parti existerar i en helt annan samhällelig omgivning än den som fanns 1921. En öppen konflikt mellan riktningar inom partiet kan hota en och annan ledare eller t o m en hel grupp inom ledarskiktet, men inte partiet som sådant eller socialismens hela framtid. Dessutom behövs en sådan kamp för att förnya partiet, och rensa det på främmande element. Det har ackumulerats en sådan enorm mängd av misstag i partiledningens verksamhet efter Lenins död, att det inte är möjligt att genomföra någon analys eller förbättring, utan en öppen politisk diskussion. Oenigheten i många grundläggande frågor är större idag än vid tiden för Brest-Litovsk-överenskommelsen, och det är en illusion att tro att vi kan vara utan olika rörelser och politiska plattformar. Rörelserna finns redan och plattformar för dem att stå på håller på att byggas upp. Konflikter är oundvikliga, och vi borde se till att de utvecklas med hela partiet som deltagare, utan maktövergrepp från de ledande.

²⁰ X *sjezd RKP (b)*, s 523.

IV Politiska rörelser utanför partiet: nationalistiska rörelser och grupper

1 Om uppkomsten av riktningar utanför partiet

Stalintidens fruktansvärda brott följdes av en påtaglig urartning av partiapparaten och av en utveckling av, å ena, sidan, de mest extrema former av byråkratisk centralism, och, å andra sidan, en politisk passivitet i partiet och bland folket. Marxism-leninismens viktigaste grundsatser förvrängdes och förvandlades till dogmer, med påföljd att teorin stagnerade, avskuren från verkligheten. De djupgående följderna av Stalinkulten repareras alldeles för långsamt och utan klara linjer, och partiets vitalisering går för trögt. Farliga symptom dyker upp på att element av stalinism håller på att återupplivas, samtidigt som försök görs att rehabilitera Stalin. Försöken avvisas inte tillräckligt kraftigt av partiets ledning, och av olika mellanskikt i partiapparaten uppmuntras de t o m aktivt. Partiet har inga ledare, som är verkligt populära och folkliga, lika litet som det har några teoretiker med förmåga att ge nya impulser till marxism-leninismen. Alla dessa och en mängd andra faktorer har fått marxism-leninismens och partiets ideologiska inflytande och auktoritet att sjunka de senaste tio, femton åren.

Vårt parti ökar sitt medlemsantal, men dess inflytande på samhället och i synnerhet på den unga generationen och på intelligentian minskar. Och det är ju ändå ungdomen, som är vår framtid och intelligentian den sociala grupp som ökar snabbast, både i storlek och betydelse.

Dagens partipropaganda vilar på en dogmatisk, förvrängd och ytterligt förenklad version av marxism-leninismen. I den formen kan inte vår partiideologi ge något svar på komplicerade problem idag, och kan därför inte erbjuda något handlingsalternativ för tänkande människor. Visst har vår propaganda fortfarande ett stort inflytande över människor som är dåligt informerade, men även här minskar den i betydelse. Den enorma och dyrbara propagandaapparat, som partiet har, arbetar mer och mer i ett vakuum. Ofta går den sovjetmedborgarna spårlost förbi.¹

Försöken att stoppa avvikande åsikter kommer allt tätare och har ytterligare minskat partiets ideologiska inflytande och ledarnas prestige, förorsakar oenighet bland ledarna och förstör slutligen varje möjlighet för partiet att spela en ledande roll i landets politik. Det uppstår oundvikligen stämningar, rakt motsatta partipropagandans intentioner, attityder av missnöje med de former som dagens sovjetiska socialism har tagit och misstro mot partiets propaganda och ledare. Det finns en aktiv apolitisk hållning bland folk idag jämsides med ett ökat intresse för religion och propaganda från väst. Samtidigt sprider sig en anda av kommersialism och krasst konsumtionstänkande.

Ur dessa stämningar hos folket har det uppkommit klart uttalat politiska riktningar och grupper under senare år. Det vanliga är att de intar en socialistisk ståndpunkt men samtidigt försöker att ge sin egen tolkning av kommunism och socialism. De existerar och utvecklas

¹ Det är lämpligt att här citera dr Valentin Turtjin, fysikern som är väl förtrogen med hur dagens stämningar ser ut bland ungdomen och den vetenskapliga intelligentian. I "Fruktans tröghet" läser vi: "Skillnaden mellan ord och handling har antagit katastrofala proportioner i vårt land och som en följd befinner sig det ideologiska arbetet i ett högst bedrövligt stadium. För att kunna bevisa det obevisbara tar vi till undanflykter, trollar med fakta eller helt enkelt ljuger. Vi hävdar att vår ideologi är vetenskaplig och vi tränar människor till att tänka vetenskapligt och kritiskt, och sedan ställer vi dem inför stela dogmer, där varje del är förutsagd att vara sann och inte kan utsättas för en diskussion eller modifikation ... Vuxna, vilkas tankemönster och vanor redan är fastlagda, håller fast vid vissa grundläggande attityder av ren tröghet – nya omkullkastade faktorer bryr man sig helt enkelt inte om. På så sätt kan de bevara traditioner, som ger en viss stadga åt deras liv, och fortsätta att fungera enligt vanemässiga normer. Men dessa attityder går inte att överföra på den yngre generationen. Ett fruktansvärt tomrum har skapats i de yngres sinnen, de har slutat att tro på någonting ... Men med tanke på intelligentians ökade roll och inflytande är detta ett fullkomligt oacceptabelt tillstånd (s 56, 59)."

främst *utanför* partiet, även om anhängare också finns i partiet. De utvecklas ofta utanför marxism-leninismens ideologiska ramar, även om några av dem inte tar avstånd från själva grundsatserna. De flesta är oppositionella, men det är en lojal opposition, eftersom den bara rör idéer och åsikter.

De olika grupperna – västinfluerade, etiska socialister, kristna socialister, legalister – speglar olika framträdande drag i det sovjetiska livet, och ger samtidigt en bild av rörelser, som finns över hela världen idag och som överallt konfronteras i häftiga ideologiska strider. I de nya strömningarna i Sovjetunionen finns också drag av förrevolutionära politiska idéer.

2 De "västinfluerade"

Den största rörelsen är de s k *wästinfluerade*,* som är ganska vitt spridd bland vetenskapsmän, akademiker, författare och konstnärer och bland ungdomar. De är starkt avvisande till all slags dogmatism och stalinism och vill omvärdera den sovjetiska historien. Men de har inte lyckats skilja mellan stalinism och ett sovjetsystem som sådant, eller mellan stalinism och marxism. De ser ofta stalinismen som en logisk följd av marxism-leninismen, som det naturliga sätt, varpå proletariatets diktatur och oktoberrevolutionen måste utvecklas. De *tillfälliga* begränsningarna efter revolutionen i tryck- och organisationsfrihet, rätten till direkta val osv betraktar de som oskiljaktiga från en proletär diktatur och sovjetmakt och en urartning som oundviklig. Enskilda extrema beklagansvärda inslag under revolutionens första år betraktar de som grundläggande och typiska drag.

De västinfluerades attack på stalinismen utgår alltså inte från marxism-leninismen, utan påminner om det synsätt som finns hos vissa liberala intellektuella i väst. De västinfluerade hos oss är tydligt påverkade av moderna teorier om det postindustriella samhället, den nya kapitalistiska revolutionen, direktörernas revolution och begrepp som "folkets" – eller en planerad och kontrollerad – kapitalism, liksom av nya socialdemokratiska riktningar utomlands.

De är oftast kritiska mot den traditionella kapitalismen och fördömer den egoism, som är förbunden med det privata ägandet av produktionsmedlen. Men många anser att dagens kapitalism har genomgått en grundläggande förändring, och att en reglerad kapitalism har många goda sidor och något att lära oss. De är inte medvetna om att de västliga demokratierna i realiteten är våra politiska och ideologiska motståndare och ser inte symptomen på en andlig kris i de kapitalistiska länderna – där förlorade ideal och upplösta moraliska normer är så uppenbara. De lockas av det som är karakteristiskt för borgerliga demokratier: yttrandefrihet, mötes- och organisationsfrihet, rörelsefrihet och ett flerpartisystem. De imponeras också av den materiella tryggheten i väst, den höjda levnadsstandard som arbetare och tjänstemän fått under det senaste årtiondet och de höga löner man betalar till forskare, tekniker, läkare och många andra yrkesgrupper; de noterar de snabba tekniska framstegen samt den höga kvaliteten och de låga priserna på konsumtionsvaror. Som de västinfluerade ser det, "ruttnar" inte de kapitalistiska länderna bort, utan befinner sig i själva verket inne i en mycket snabb utveckling, som i många avseenden lämnar de socialistiska länderna långt efter. En skillnad görs naturligtvis mellan olika kapitalistiska länder. När det gäller den demokratiska utvecklingen nämns länder som Frankrike, England, Italien, Schweiz och Sverige. Och på senare år har intresset ökat för ett land i öst, nämligen Japan. Många västinfluerade stöder tanken på en "konvergens" i någon form och menar då främst att vi bör tillägna oss de positiva dragen i västvärldens livsstil. (Bland ungdomar kan det här ibland ta sig ett mer primitivt uttryck, med en passion för filmer, danser, tidningar, konsumtionsvaror, mode, beteendemönster från väst.) Även om de flesta västinfluerade uttrycker sig i socialistiska

* Författaren använder här den ryska benämningen "zapadniki", som även var en rörelse i 1800-talets Tsarrysland, med stark påverkan från västeuropeisk individualism och utvecklingsoptimism. L. B.

termer, utgår de i verkligheten ifrån att marxism-leninismen inte längre har något att bidra med i den vetenskapliga och teknologiska och över huvud taget samhällsliga utvecklingen idag. Därför gäller det inte längre att anpassa marxism-leninismen till nya förhållanden, eftersom den upphört att vara en metod att lösa motsättningar i samhället, utan att finna en ny och mer tidsenlig ideologi. Majoriteten av de västinfluerade har inga förhoppningar om att deras synpunkter skall tas upp av kommunistpartiet, eftersom de inte tror på en förnyelse av partiet. Deras ideal är ett flerpartisystem.

Som grupp är de västinfluerade ytterligt heterogena. Somliga intresserar sig bara för sin *egen* frihet och bekvämlighet, sin egen rätt till nöje och resor. Då de knappast ägnar en tanke åt folkets situation, visar de en egoism som är ett typiskt småborgerligt drag i väst.

Det finns också extrema grupper bland de västinfluerade, som nästan är apologeter för kapitalismen, med en öppen beundran för dess framgångar. Samtidigt förringar de eller förnekar helt socialismens framgångar. En grupp kallar sig ”Februarigruppen” (den är alltså för februari- och mot oktoberrevolutionen). En annan grupp som kallar sig själva ”demokrater” har spritt ett dokument, där de lovordar kapitalismens framgångar och förnekar att ”socialismen i öst” haft några alls.² Vi har fått en paradoxal situation: extrema grupper bland intelligentian och unga människor i de socialistiska länderna tar avstånd från marxismen och framhåller kapitalismen som sitt ideal, medan ytterlighetsgrupper i väst anklagar kapitalismen för att manipulera människor under en täckmantel av demokrati och bär plakat på Roms och Paris gator med porträtt av Stalin, Trotskij och Mao Tse-tung.³

² Författarna till detta dokument med titeln ”En översikt över världsläget” (*Obzor mirovogo polozenije*) döljer inte sin extrema fiendtlighet gentemot det sovjetiska kommunistpartiet, oktoberrevolutionen och det system den skapat. De avvisar Marx lära och menar att Marx och Engels iakttog det kapitalistiska samhället när det befann sig i sin linda och därför kom till felaktiga slutsatser. Demokraterna hävdar att de sociala missförhållandena i kapitalismen inte är organiska utan ett osunt inslag i dess tillväxtstadium, och att den redan befinner sig i en självläkande process. De försöker bevisa att kapitalismen under de senaste decennierna lyckats övervinna sjukdomar som överproduktionskriser, arbetslöshet, brottslighet, rasism etc. Där finns inte ett ord om arbetarklassens kamp för att uppnå sina rättigheter och friheter, vilket förvisso varit källan till många reformer, som genomförts av kapitalistiska regeringar. Författarna till ”Översikten” rättfärdigar till och med den koloniala expansionen. De hävdar att ”de kapitalistiska länderna har haft en stor kulturell och civiliserande mission i kolonierna och också gjort de tidigare outnyttjade resurserna i kolonierna tillgängliga för hela mänskligheten.” De förklarar sig själva vara anhängare till ickevåldsaktioner, eftersom våld ”alltid är av ondo och omintetgör varje syfte”; men naturligtvis var den kapitalistiska koloniala expansionen ansvarig för att ett aldrig tidigare skådat våld släpptes lös och den var den yttersta orsaken till två världskrig. De socialistiska länderna betecknas som specialfall av ett slags ”östsocialism” och allt vi uppnått här misskrediteras. Men är inte också socialismen något som bara befinner sig i sin linda, om man ser det i ett historiskt perspektiv? Och är det inte därför alltför lätt att dra felaktiga slutsatser? Ett annat programdokument från de extrema västanhängarna finns i det omfattande manuskript, som fått titeln ”Vår nya värld. Teori. Experiment. Resultat.” (*Nasj Novyj mir. Teoria, Eksperiment, Rezultat*, 1969), signerad av pseudonymen V Mogdan. Författaren presenterar ett mycket stort men ytterst ensidigt urval av statistiskt material för att bevisa, att länderna i väst fortfarande ligger före Sovjetunionen inte bara vad gäller teknik och ekonomi utan att kapitalismen också ger bättre möjligheter till utveckling i alla avseenden. Bogdan identifierar medvetet socialism med stalinism. Han framhåller att ”det inte har varit någon vattendelare, inte någon grundläggande skillnad mellan dagens och det förgångnas politik på samma sätt som det inte finns något egentligt val mellan åsikterna hos Lenin, Stalin och dagens styrande”. Bogdan lägger skulden för Stalins brott på den marxist-leninistiska teorin. Han anser, i likhet med många antikommunister i väst, att Stalin förkroppsligade det socialistiska systemet och att ”socialismen inte kan se annorlunda ut än vad den gör idag... det är en återvändsgränd”, från vilken det inte finns någon väg ut annat än ett sammanbrott eller en återgång till kapitalismen. Å andra sidan bortser Bogdan från bristerna i dagens kapitalism. Han till och med rättfärdigar den amerikanska aggressionen i Vietnam som ett försök att hindra kommunismens och maoismens spridning i Asien.

Den här sortens extremism bidrar inte bara till att kompromettera äkta demokratiska tendenser i Sovjetunionen. Dessa program underlättar för stalinisterna. Men eftersom det helt är en fråga om åsikter och övertygelser, finns det absolut ingen ursäkt för den brottsliga förföljelsen av västinfluerade och demokrater, av vilka några arresterats 1969 och 1970.

³ Dessa predikningar från våra extrema västinfluerade måste förefalla märkliga för radikala intellektuella och arbetare i väst. Men medlemmar av den progressiva sovjetiska intelligentian är lika förbryllade av artiklar som

Den överväldigande majoriteten av de västinfluerade har dock inte mycket gemensamt med dessa extremister. De flesta kommer från den del av intelligentian, som av många skäl är missnöjd med situationen idag men som inte ser något annat alternativ till en ”kasern-socialism” än att utveckla de borgerliga demokratiska friheterna. De förmår inte skilja mellan verklig marxism och den vulgariserade form som *Pravda* och *Kommunist* presenterar. Den här attityden återfinns man i ett typiskt västinfluerat dokument av en känd författare (felaktigt identifierad som akademiledamoten Varga) med titeln ”Den ryska vägen till socialism”, som fick stor spridning genom *samizdat* för flera år sedan. Man kan också hitta västinfluerade element hos akademiledamoten Sacharovs ”Tankar om framtidskridande, fredlig samexistens och intellektuell frihet”⁴ även om innehållet i denna ytterst intressanta och viktiga bok inte bara kan reduceras till detta.

Bland riktningar utanför partiet är de västinfluerade mycket framträdande och ökar snabbt i antal, något som ägnats förvånansvärt liten uppmärksamhet av de styrande. Det finns många orsaker till att västinfluerade attityder är så utbredda. För det första tar allt fler ärliga människor avstånd från dogmatism, byråkrati och konservatism, i såväl stalinistiska som mer moderata former. Den oerhört fientliga hållningen hos majoriteten av intelligentian mot alla byråkratiska former av socialism och förvrängningar av marxism-leninismen riktar sig mot teorin som sådan, och orsaken är främst propagandan, som oupphörligt intalar oss, att den byråkratiska socialism vi har idag helt överensstämmer med den äkta, vetenskapliga socialismen. (Samma uppfattning sprids också av västpropagandan.) För det andra har den sovjetiska intelligentian blivit starkt imponerad av de utomordentligt snabba vetenskapliga och tekniska framsteg som skett i väst efter andra världskriget. Även om det också i de kapitalistiska länderna finns gränser för den intellektuella friheten, går de inte att jämföra med de restriktioner hos oss, som började under stalintiden och fortfarande gäller, anser många av våra vetenskapsmän och författare. Spridningen av väst-influerade attityder underlättas också av olika slag av vetenskapligt och kulturellt utbyte och, naturligtvis, turismen. Den långa isolering vårt land befunnit sig i tillhör snart det förflutna och det är i stort sett en positiv och progressiv förändring. Utan ökade ekonomiska, kulturella och vetenskapliga förbindelser med andra länder kan inget land vänta sig snabba ekonomiska eller kulturella framsteg.

Västinfluerade politiska åsikter underblåses också av en intensiv propaganda från väst, som inte förfelar sitt syfte. Den vanliga sovjetmänniskan får bara en ofullständig och ytlig information i sitt land om vad som pågår i världen. Det kan knappast tillfredsställa en bildad människa och den sovjetiska intelligentian hungrar – något annat ord duger inte – efter information. Hos oss läser alla människor i vårt jättelika land i stort sett samma dåliga och trista dagstidning (även om den ges ut i olika versioner), lyssnar till samma radiosändningar och ser samma tv-program. Det är den intellektuella undernärningen, där man förgäves väntar på information om händelser av intresse, som får miljontals människor i Sovjetunionen att dagligen ta in utländska radiosändare. Här får man den eftertraktade informationen, men i en viss tolkning.⁵

vissa författare från väst skriver, som James Aldridge och Dean Reed, som publicerats i den sovjetiska pressen. Författarna försöker bevisa att det inte förekommer övergrepp på tryckfriheten eller några andra demokratiska friheter i Sovjetunionen.

⁴ Finns i engelsk översättning i *Sacharov Speaks*, New York och London, 1974. – Engelska översättaren.

⁵ En film om Lenin som gick på våra biografier för flera år sedan innehöll följande uppenbarligen uppbyggda episod. Lenin, som är allvarligt sjuk, vill höra nyheter om partiet och sovjetlivet, men läkarna har förbjudit honom att läsa tidningar och tidskrifter, och hans besökare är tillsagda att undvika politiska samtalsämnen. Nu lyckas emellertid en arbetare, en mångsysslare, att komma fram till Lenin, som ber honom konstruera en liten radiomottagare. Lenin döljer den för sin läkare och sina anhöriga och lyssnar på den nattetid. Från en utländsk radiosändare får han veta om den bittra kamp som pågår i partiet, att Trotskij har hotat de ledande i partiet och kämpar för makten. Lenin blir oerhört tagen. Med uppbyggande av sina sista krafter reser han oväntat till Moskva och talar på ett arbetarmöte, där han angriper Trotskij och trotskisterna. Det är naturligtvis påhittat alltsammans.

Vi publicerar många böcker av västerländska författare, och en del filmer och pjäser från väst visas på biografier och teatrar. Det är något man bara kan välkomna. Eftersom kulturellt utbyte är ömsesidigt, innebär det att sovjetiska böcker, filmer och pjäser dyker upp på västs ”kulturella marknad”. Vi har ingen möjlighet att härifrån bedöma vilken effekt sovjetisk propaganda har på väst. Men här hemma kan vi se hur den lämnar folk likgiltiga, så urvattnad och gammalmodig som den är, till både form och innehåll, att den inte kan konkurrera med informationsflödet från väst. Det är betecknande, att tidskrifter som *Amerika*, *England* och *Frankrike*^{*}, som här ges ut i små upplagor, säljs ut under loppet av några timmar. Och vore inte försäljningen begränsad skulle de tveklöst slå ut *Sovjetunionen* och *Ogonjok*, för att inte tala om *Kommunist* eller *Agitator*, publikationer som till stor del skulle förbli osålda, om vi inte haft tvångsprenumerationer.^{**} Dogmatism och stalinism tappar på så sätt sitt inflytande, och många ur den unga generationen och intelligentian sluter upp kring de västinfluerade – inte minst på den tilltalande bild av det egna samhället som västpropagandan ger de socialistiska länderna. Det är helt enkelt fråga om en kamp om själarna, som utkämpas mellan en dogmatisk marxism och diverse varianter av en borgerlig, demokratisk ideologi. Vänstermarxistiska grupper och partidemokrater i Sovjetunionen har däremot ingen möjlighet att nå fram till sina landsmän, eftersom de inte har tillgång till några former av massmedia. I längden kan det bli en farlig situation. Våra dogmatiker ser en lösning i att störa utländska radiosändare, hindra turismen i båda riktningar och att skära ned antalet människor som får resa utomlands för forskarutbyten eller i andra angelägenheter, dvs att minska de kulturella och vetenskapliga kontakterna. En högt uppsatt tjänsteman inom armens politavdelning höll ett föredrag för en tid sedan, där han föreslog att man skulle minska antalet internationella industrimässor i Sovjetunionen. Det är en farlig och orealistisk inställning. I vår teknologiska tidsålder kommer västpropagandan alltid att hitta ett sätt att tränga in i Sovjetunionen. Vi tillfogar dessutom den sovjetiska forskningen, teknologin och kulturen en mycket stor skada, om vi begränsar kontakterna med väst. Det bästa sättet att möta västpropagandan måste vara att tillämpa verkliga socialistiska principer, att utveckla marxism-leninismen på ett kreativt sätt och att föra en konsekvent kamp mot stalinism, byråkrati och dogmatism; men också att samtidigt låna in till det egna systemet de bästa tekniska och kulturella sidorna av västvärlden. Det är det enda sättet att utveckla ett socialistiskt samhälle och en socialistisk och kommunistisk ideologi och kultur.

3 De ”etiska socialisterna”

Den rörelse jag kallar den ”etiska socialismen” är mindre utbredd inom intelligentian. Anhängarna är påverkade av Tolstojs och Gandhis moralförkunnelser, liksom av vissa socialdemokratiska ledare, som hävdade att det är moraliska ställningstaganden, som är grunden för samhällets utveckling och som har en avgörande effekt på ekonomi, politik och kultur. De tar bestämt avstånd från maktmissbruket under Stalins tid och har också försökt att omvärdera sovjetmaktens första år genom att fördöma allt revolutionärt våld. Kärnan i socialismen är inte produktionsförhållandena, utan iakttagande av vissa moraliska normer. Om normerna inte följs är det ingen verklig socialism. Revolutionärt våld är alltid till mer skada än nytta.

Den etiska socialismen kommer på ett märkligt sätt ofta in på de västinfluerades område. Många intellektuella fördömer det förgångna, kritiserar nuet och dras till kapitalismens goda sidor. Men när det blir fråga om att ställa upp ett konstruktivt program, framhålls inte väst som ett exempel. I stället försöker man utarbeta olika modeller för moralisk socialism, som t

Men filmen illustrerar klart hur människan som hungrar efter information tar till vilken källa som helst för att tillfredsställa sina krav.

* Tidskrifter som ges ut på ryska av de tre ländernas informationstjänster och säljs enligt ömsesidiga kulturavtal. E. K.

** Partimedlemmar kan i realiteten tvingas att köpa eller prenumerera på olika publikationer. E. K.

ex ”representanter för estniska intellektuella”, som sände ett anonymt brev till akademiledamoten Sacharov. I brevet hävdas, att i de politiska omvälvningarna på 1900-talet har kristendomen gått under som den grundläggande ideologiska kraften och kristna moraliska värden förstörts. Men den nya materialistiska filosofin kunde inte ersätta de värden som gått förlo-
rade och ett moraliskt vakuum skapades, som slutligen ledde till Stalintidens övergrepp.⁶ Därför står vi nu inför uppgiften att skapa en ny moralisk och filosofisk lära som kan vägleda miljoner människor i deras liv och handlingar.

Ett annat dokument, som presenterar ett program för den moraliska socialismen, är en essä av Lev Ventsov* med titeln ”Tänk!” Den grundläggande konflikten i vårt samhälle, framhåller denne, gäller inte ”politiska doktriner, ideologier, partier och klasser, utan någonting helt annat, någonting djupare liggande, djupare än någonting annat – det är en konflikt mellan sanningen och den lögn som främjar egennyttnen, mellan hederlighet och egoism av värsta slag, mellan en känsla för rättvisa, en varm medmänsklighet och en grymhet som är obarmhärtig, därför att den döljer en feg hämndlystnad, mellan rättskänsla och laglöshet; till syvende och sist är det en konflikt mellan en värdig självkänsla och brist på självkänsla upphöjd till livsnorm. Denna historiska kollision mellan värden finns inom varje människa, och hos var och en som har förmågan att välja ställs kravet: ta ställning! Historiens vågskålar ger utslag av de enskilda ställningstagandena. Det är nonsens att förneka att ett lands och en världs öde hänger på hur människorna betar sig där. Det är bättre att inte fly in i dylika falska föreställningar utan i stället komma underfund med graden av det egna ansvaret ... Konflikten rör sig kring själva moralens grundpelare, och kärnan kan inte längre döljas i ideologiska myter (som under Stalintiden) eller spelas bort av tillfälliga omständigheter. Det är endast mycket okunniga människor som idag inte kan skilja på sant och falskt. Att inte kunna urskilja var roten till det onda i samhället idag finns måste innebära en total avsaknad av moraliska begrepp. De grundläggande mänskliga värdena – sanning och godhet – framträder öppet för var och en att beskåda. Kanske syns de så tydligt därför att dagens regim inte längre har förmågan att ens låtsas att man besitter dem.”⁷

⁶ Författaren till brevet argumenterar sålunda: ”Vi har bevittnat uppkomsten i vårt samhälle av en moraliskt splittrad personlighet. Å ena sidan har vi ceremoniella morallagar som bara tas fram utåt med alla sina hycklande anspråk på att vara kollektivistiska, medan det å andra sidan finns en dold, privat moralkod som är ytterst primitiv, egoistisk och rovgirig. Och så kommer samhället, trots en mekanisk enighet, i själva verket att bestå av alienerade individer, som är rädda för varandra, som upplever sig själva som obetydliga och ensamma gentemot det enorma statsmaskineriet... Här är det på sin plats att med eftertryck ställa, denna fråga: Läger vi inte för stor skuld på Stalin och hans betrodda 'kadrer' för mycket av vad som händer? Naturligtvis har hela samhället ett direkt ansvar. Dess tröghet, likgiltighet, underdånighet, okunnighet och slutligen allt genomträngande grymhet underlättade alla överdrifter i personkulten. Ingen idol utan tillbedjare. Och om en ny 'Stalin' uppstod, skulle alltihop kunna börja om igen från början, eftersom de moraliska, psykologiska och sociala förutsättningarna fortfarande finns närvarande. Färd av en blodig orgie kan bara avvärras effektivt om den moraliska standarden höjs, om människor deltar aktivt i medborgerliga angelägenheter och om känslan av personligt ansvar väcks.”

* Pseudonym för filosofen Boris Sjragin, som emigrerade till Väst 1974. E. K.

⁷ Lev Ventsov ser en utväg för intelligentian i att utföra sin egentliga uppgift – skapa nya kulturvärden som kanske med tiden kunde omvända den ”andligt döda, okunniga, fördummade massan” som vi nu ser runt omkring oss. Han skriver: ”Innan vi helt och fullt erkänner kulturen som ett mål i sig och inte bara ett medel, innan vi totalt har accepterat det andliga som ett inneboende värde i livet, innan vi inser att sociala förhållanden förändras medan det fria skapandets landvinningar består, att det är meningslöst att använda naket fysiskt våld mot sanning, rättvisa och skönhet – så länge kommer vi att leva under förhållanden som, långt ifrån att vara idealiska, inte ens är normala ... Kulturell kreativitet måste bli ett positivt medel i kampen. Vi behöver det slags mångsidiga och pålitliga kunskap som man endast kan få genom många människors ansträngningar; vi måste göra noggranna ekonomiska och sociala undersökningar av högsta vetenskapliga kvalitet. Vi behöver en egen filosofi, som vi för närvarande inte har. Vi behöver suga upp världskulturens rikedomar. Man kommer antagligen att säga mig att mina förslag är tämligen utopiska – det finns endast en mycket trång cirkel av verkligt kultiverade människor i vårt samhälle, vars förhoppningar folket står främmande inför, och genom att stanna kvar i kulturens värld kommer de inte att kunna finna något språk, gemensamt med samhället i övrigt; de kommer inte att kunna utöva något inflytande eller stå emot censurernas hårda tryck och annan förföljelse. Men

I några av sina skrifter tycks också Solzjenitsyn tänga den etiska socialismen. För naturligtvis är det ingen tillfällighet vad några personer i ”Cancerkliniken” säger om etisk eller moralisk socialism.⁸ Grigorij Pomerants uttrycker liknande idéer i några av sina essäer (se ”Luftens människa”, ”Den moraliska sidan av den historiska personligheten” m fl.)⁹

Man kan inte förneka att det är väsentliga problem som den etiska socialismen tar upp. Marxism-leninismen har faktiskt i alltför ringa grad ägnat sig åt den moraliska aspekten av sin doktrin och egentligen inte klargjort de egna moraliska begreppen. Vi har lutat åt att förenkla de moraliska frågorna, det framgår inte minst av den välkända formuleringen ”allt som gagnar revolutionen är moraliskt”. Det blev ju snart uppenbart att man inte kan bygga ett stabilt moralsystem på en sådan grund. Vem skall avgöra om en handling gynnar revolutionen? Och vilka revolutionens intressen är de avgörande – de kortsiktiga eller de långsiktiga? Bristen på medvetenhet om den moraliska aspekten av revolutionära handlingar fick oss att oupphörligen anamma principen ”ändamålet helgar medlen” och att godtyckligt använda våld. En högstämd retorik om stora och riktiga mål har använts till att dölja verkliga syften hos enskilda personer eller grupper.

Oviljan att uppmärksamma den etiska sidan av socialismen har lett till en rad förvrängningar, som länge snarare varit regel än undantag i vårt samhällsliv: en bristande respekt för individens intressen som dolts bakom vackra fraser om kollektivets intresse, en egendomlig sorts partiegoism, som identifierar partielitens intressen med hela partiets (och vidare partiets

alla dessa invändningar och varningar stöder bara de grundläggande premisserna för min analys. Ja, det är riktigt. Men, om situationen nu är sådan, betyder det då att vi inte kan göra någonting?”

Ventsov fortsätter: ”De som förföljer kulturen vet vad de gör. De känner att kulturen hindrar dem, får dem åtminstone att vara mer vaksamma och tar ifrån dem det självförtroende som gör att de vågar bete sig som om sanning och fred vore formlösa lerklumpar. Det finns inget behov för kulturen att konstitueras som ett politiskt parti, lägga fram ett program för social förändring, som kan leda massorna till barriaderna. På det sättet fungerar inte kulturen, och vi har sett de olyckliga följderna, när man försökte få den att göra det ... Låt tio, tjugo eller hundra läsare som förstår sig på saken absorbera de litterära och vetenskapliga verk, som nu befinner sig under skapande; de skulle edan kunna bli ett livskraftigt bidrag till landets andliga utveckling och av en enorm historisk betydelse. Sällan i historien har ens de mest framstående författarna eller filosoferna kunnat utöva ett direkt inflytande på sakernas gång ... Thomas More, till exempel, blev halshuggen. Men vem vågar antyda att kulturen i grunden inte har haft något inflytande över mänsklighetens öde? Och varför måste vi förutsätta att våra egna handlingar skall ha en omedelbar effekt och att vi vägrar att agera annars? ... Våra alternativ är mycket begränsade – antingen kan vi sätta igång en strid eller vänta på bättre tider. Men vår kamp måste vara kreativ och inte bara ett negativt markerande av tiden. De bättre tiderna finns inom oss, om det är meningen att de skall komma alls. Och just därför får vi inte tillåta oss att vänja oss vid andlig fattigdom. Även om det inte kommer några bättre tider ... skall vi fortsätta att fullfölja vår uppgift och sätta spår i vår egen och i hela världens kultur.”

Det är tydligt att Ventsov främst sysselsätter sig med utvecklingen av något slags elitkultur, baserad på en mycket smal sektor av intelligentian, som är avskuren från folkets massa. Han räknar med en förändring i en mycket avlägsen framtid och anser att den individuella kulturella utvecklingen av några hundra människor är viktigare än att skapa ett enda program för samhällsförändring. Ventsov och de som undertecknat brevet från ”representanter för estniska intellektuella”, som avvisar marxismen, medger att de ännu inte har någon egen filosofi, men att de måste skapa en. Men hur många decennier kommer det att ta? Det är en ohållbar position. Den genuina marxismen (till skillnad från en vulgariserad form av den), ger stora möjligheter för en plan över demokratiska reformer som kan godtas av en folkmajoritet. Där skulle inte bara finnas utrymme för materiella förbättringar utan också för att höja den moraliska standarden och låta kulturen blomstra. Naturligtvis är det nödvändigt att vi skapar litterära och vetenskapliga verk som kan bestå i århundraden och inte bara är av kortsiktigt intresse. Men vi måste också utveckla rörelser som kan få en mer ”omedelbar social effekt”.

⁸ Med sin roman ”Augusti 1914” lämnar Solzjenitsyn också de etiska socialistiska idéerna. I sin beskrivning av det förrevolutionära Ryssland finns hans största sympatier hos personer, som tjänar på en ”sund” och fri kapitalistisk utveckling men som hindras av å ena sidan det totalt korruperade självhärskarsystemet och å andra sidan alla revolutionära partier, utan undantag. Dessa åsikter ligger egentligen i linje med kadetternas, som under första världskriget bidrog till att bilda det progressiva blocket i duman. Ledarna för detta parti besatte de främsta posterna i den provisoriska regeringen när den konstituerade sig första gången 1917. Denna tankeutveckling hos Solzjenitsyn är emellertid inte bara ett resultat av inre företeelser – den speglar också de yttre omständigheter som han för närvarande är tvingad att leva under.

⁹ Se *Neopublikovannoje* (Opublicerade verk), Frankfurt, 1972. – Engelska översättaren.

intresse med hela folkets och det sovjetiska folkets intresse med hela mänsklighetens), en total likgiltighet för vissa elementära rättigheter, begränsningar av människors andliga frihet, synen på människan som en kugge i en komplicerad samhällsmaskin. Alla sådana avvikelser från socialismen har varit till en enorm politisk och moralisk skada för vår rörelse och vårt land. Men det vore helt fel att avvisa marxismen på grund av detta. Det vore också ett stort misstag att inte kunna föreställa sig marxism-leninismen som en utgångspunkt för att utveckla en ny socialistisk moraluppfattning och som grund för en omfattande moralisk och kulturell upplysning av vårt folk.

4 De "kristna socialisterna"

Ett stigande intresse hos en stor del av intelligentian för religionen och kyrkan och för kyrkohistoria och teologiska problem i allmänhet är också ett karakteristiskt drag i vårt kulturliv. Och det gäller inte bara ett plötsligt uppflammande mode att samla ikoner. Inflytelserika röster kräver att man förbättrar de eländiga förhållanden, som kyrkan försatts i. Framstående representanter för intelligentian protesterar häftigt mot den massförstörelse av kyrkobyggnader som skedde, inte bara strax efter revolutionen och under Stalins år, utan också i början av sextiotalet. En troende intellektuell väcker inte längre förakt, utan snarare en viss respekt. De religiösa attityderna sprider sig också till ungdomen.

Det finns många orsaker till vad som kan tyckas vara en oväntad renässans för religiösa känslor. Hos många människor uttrycker dock intresset för religion och kyrkan inget annat än ett naturligt intresse för landets historia, där kyrkan och religion en gång spelat en stor roll. Andra, som själva inte är troende, ser samvetsfrihet som ett viktigt inslag i en reell demokrati och protesterar mot övergrepp mot denna frihet av demokratisk, snarare än religiös, övertygelse.

Naturligt nog försöker kyrkan dra fördel av att delar av intelligentian och den yngre generationen är desillusionerade. Eftersom religionen är det enda tillåtna ideologiska alternativet fungerar den som en tillflykt för många oppositionella personer. Förr hade religionen en rad funktioner, där den, förutom att ge tröst åt de troende, också spelade en social roll, då den reglerade förhållanden mellan människor och utgjorde en kanal för kommunikation. Många av de här rollerna behövs fortfarande i vårt samhälle – för återigen har vi fått en klyfta mellan samhälle och individ, som tidigare fick människorna att vända sig till religionen. Många har fortfarande samma behov av tröst, som, tillsammans med längtan efter kontakt, är grunden för en religiös känsla. Det finns många människor som efter livsbesvikelser, sjukdom eller förlust av någon närstående inte söker en utväg i politiska eller sociala aktiviteter, utan i religionen.

Även om den överväldigande majoriteten av bildade och tänkande människor inte ser bibeln och andra konkreta uttryck för religiös tro som något annat än en samling myter, i likhet med de gamla grekiska myterna (vilket uppenbarligen är orsaken till den "kyrkans kris" som vi hör så mycket om i väst idag), finns det ändå ett stigande intresse hos en del av vår intelligentia för den etiska sidan av olika religiösa läror. Många ser dessutom kyrkan som den som slår vakt om nationella traditioner. Idén om Gud och själen upplevs vara av stor filosofisk och moralisk betydelse.¹⁰

¹⁰ Det finns uppenbarligen vissa kunskapsteoretiska skäl för att religiösa känlostämningar återuppväckts hos intelligentian, och däribland också forskare. De enorma vetenskapliga framstegen under de senaste tjugo eller trettio åren har inte bara utvidgat vår kunskap om världen alldeles påtagligt, de har också gjort oss medvetna om vår gränslösa okunnighet. I själva verket har vi bara kommit några steg framåt i den ändlösa kunskapsprocessen att förstå naturens och människans väsen. Nästan alla vetenskapsmän idag är stolta över vad som åstadkommit, men samtidigt är det lätt för dem att se hur litet vi lyckats upptäcka om världens och den mänskliga naturens ursprung. Det faktum att så mycket förblivit okänt (kanske är allt detta egentligen omöjligt att känna till, med de begränsningar som det mänskliga medvetandet har) skapar en grogrund inte bara för vetenskapliga spekulationer

Sådana pånyttfödda religiösa känslöstämningar hos intelligentian har också bidragit till uppkomsten av mindre grupper och organisationer, som stöder sig på vad de kallar en ”kristen socialism”. (Många motsvarande grupper och rörelser finns idag både i den kapitalistiska västvärlden och i den ”tredje” världen. I öst finner vi en märklig blandning av socialistiska idéer och religiösa system, som inte är kristna.) Troligen var det ”socialkristna partiet”, som bildades i Leningrad för några år sedan, en organisation av det slaget. Deras program går inte att få tag i, men vi känner till det bistra öde gruppen gick till mötes – de flesta ledarna sitter nu i fängelse. Nyligen arresterades den välkände förespråkaren för en kristen socialism, Krasnov-Levitin, på ytterst tvivelaktiga grunder. ”Jag tror fullt och fast på”, skriver han i sin essä ”I gryningens timme”, ”att en kraftfull religiös och moralisk rörelse kommer att uppstå, som leder nationen till en moralisk pånyttfödelse. Denna stora moraliska omvälvning kan bara följas av en rörelse som omfattar alla skikt i samhället och som föder en andlig revolution över hela världen. Den skall bryta fram och förvandla världens ansikte ... Då kommer vi att få se Karl Kautskys ord förverkligade, där socialism definierades som organisation på industrins område och anarki på idéernas.” I en annan essä skriver Krasnov-Levitin: ”Jag är övertygad om att det Heliga Rysslands sista ord kommer de kristna populisterna att stå för.”

5 ”Legalisterna”

Bland de nya politiska riktningarna hör också nämnas flera grupper (eller människor som uppträder individuellt) som kan kallas ”legalister” (de kallas ibland också ”konstitutionalisterna”). Om de moraliska socialisterna lägger största vikten vid att utveckla ett moraliskt medvetande och att skapa ett nytt moralsystem, ser legalisterna som sin huvuduppgift att skapa en rättskänsla i vårt samhälle och särskilt hos ledarna. Men det är mer än en fråga om att popularisera de sovjetiska lagarna – vilket redan sker via flera officiella kanaler, bl a tidskriften *Människan och lagen*, som getts ut i massupplaga under de senaste åren man strävar efter att reformera den sovjetiska lagstiftningen och kräver att skillnaderna upphävs mellan olika lagar och särskilt mellan konstitutionen och vissa andra lagtexter (det finns t ex en klar motsägelse mellan författningen och artikel 190:1 i strafflagen från 1966).^{*} Legalisterna har helt riktigt konstaterat att det sovjetiska samhället har en oerhört underutvecklad rättskänsla. Stora delar av samhällslivet omfattas över huvud taget inte av några rättsregler, och till dags dato har vi t ex ingen tryckfrihetslag, trots att vikten av en sådan betonades i ett av dekreten från sovjetregeringen, som Lenin undertecknade några dagar efter oktoberrevolutionen. Det är bara några år sedan man antog en grundläggande lagstiftning för fängelser, läger och platser för tillfälligt omhändertagande, dvs vad man brukar kalla fångvårdssystemet. Och legalisterna kräver att hela samhällslivet regleras i lag. 1967 samlade en grupp legalister namnteckningar under ett brev, där man krävde en särskild tryckfrihetsförordning.

En del av våra samhällsinstitutioner utnyttjar folks okunnighet och låtsas som om vissa existerande lagar inte funnes. Otaliga lagbrott har begåtts under politiska rättegångar de senaste åren. I fall, där psykiatrin blivit ett instrument för politisk förföljelse, har man upprepade gånger gått emot existerande direktiv om tvångsmässigt omhändertagande och förfarande vid psykiatrisk undersökning. Legalisterna ser sin kamp mot sådana övergrepp som en central del av sin aktivitet. De anser det också vara ytterst viktigt att sprida kunskap om Förenta Nationernas deklARATIONER om de mänskliga rättigheterna.

Under några års tid har en av de legalistiska grupperna öppet gett ut en tidskrift med titeln *Texter från samizdat*, ägnade sociala problem. Utgivarens namn, adress och telefonnummer finns på omslaget. Akademiledamoten Sacharov har gett sitt stöd åt den legalistiska rörelsen

(för att inte tala om allt vad som kommer ut av science fiction) utan också för tron på idén om att naturen i sitt ursprungliga tillstånd består av både materia och ande.

^{*} Se kapitel VIII.

genom att grunda ”Kommittén för de mänskliga rättigheterna”, i november 1970.¹¹ Men lagarnas betydelse får inte överdrivas och göras till något absolut. Kampen för en strikt tillämpning av lagarna, och för lagreformer, är bara en sida av kampen för en demokratisering.

6 Om ytterligare en samhällspolitisk grupp

En riktning, som intagit en särskild plats under de senaste sex åren, är förbunden med namn som Grigorenko, Jakir, Litvinov, Bogaraz, Gorbanevskaja, Krasin, Jacobson och ett dussintal av deras vänner och åsiktsfränder. Ytterligare några hundratals eller mer är förmodligen sympatisörer. Gruppen började agera efter rättegången mot Sinjavskij och Daniel, som väckte missnöje i vida kretsar av författare och vetenskapsmän, vilket hundratals protestbrev mot rättegången visade.* De starkaste protesterna uttrycktes i dokument från olika grupper av yngre människor och intellektuella. Några demonstrerade på Pusjkin-platsen den 5 december 1966 och krävde att författningen skulle följas och frihet ges åt Sinjavskij och Daniel. Senare protester mot rättegångarna mot Chaustov och Bukovskij (1967) och mot Ginzburg, Galanskov, Lasjkova och Dobrovolskij (1968) ledde till att olika oppositionella kretsar förenades i en urskiljbar rörelse med vissa drag av organisation.

Tyngdpunkten har legat på att öppet, legalt, och inte underjordiskt, organisera demonstrationer (den 25 augusti 1968 i protest mot inmarschen i Tjeckoslovakien och den årliga samlingen på Pusjkinplatsen på Författningens dag), regelbundet ”publicera” den maskinskrivna tidskriften *Krönika över löpande händelser*, organisera materiell hjälp åt offer för juridiskt och administrativt förtryck och hålla möten, där aktioner och dokument planeras.

Efter att Grigorenko arresterats** beslöt de mest aktiva medlemmarna i rörelsen att ta ännu ett steg mot en formell organisering genom att skapa ”Initiativgruppen för försvar av de mänskliga rättigheterna i Sovjetunionen”, där ett av dokumenten fastslår att ”gruppens syfte framgår av dess namn – försvaret av mänskliga rättigheter i Sovjetunionen ... När vi tog namnet 'Initiativgruppen' hade vi också något annat i åtanke: att utan förhandstillstånd göra anspråk på vår rättighet att bilda en organisation. Det står i överensstämmelse med den universella förklaringen om mänskliga rättigheter, som antagits av Förenta Nationerna och

¹¹ I det första programuttalande som kommittén gjorde deklarerades: ”Vi utgår ifrån övertygelsen att frågan om att garantera de mänskliga rättigheterna är viktig för att kunna skapa gynnsamma förhållanden för mänskligt liv, för att stärka freden och för att utveckla en ömsesidig förståelse och är en integrerad del av dagens kultur; vi strävar efter att stödja internationella ansträngningar för att offentliggöra de mänskliga rättigheterna och försöka finna effektiva medel att garantera dessa rättigheter; vi har märkt ett växande intresse på senare tid bland sovjetmedborgare på detta kulturområde; vi uttrycker vår tillfredsställelse med vad Sovjetunionen åstadkommit på det juridiska området i den här frågan sedan 1953 och hoppas kunna vara till hjälp med våra råd för att ytterligare ansträngningar skall kunna göras från statens sida för att upprätta garantier för att skydda rättigheterna samtidigt som man tar hänsyn både till de speciella problem som kan uppstå i ett socialistiskt system och den särskilda karaktär som de sovjetiska traditionerna har på detta område, och därför har vi, A Sacharov, A Tverdochlebov och V Tjalidze, gemensamt beslutat att fortsätta vår aktivitet som är inriktad på att konstruktivt studera problemet genom att bilda en Kommitté för de mänskliga rättigheterna ...

Syftet med Kommitténs aktiviteter är:

hjälp i form av rådgivning till statliga instanser med att skapa och tillämpa garantier för de mänskliga rättigheterna; sådan assistans kan initieras antingen av Kommittén eller av intresserade statliga myndigheter; kreativ hjälp åt personer som är sysselsatta med att göra konstruktiva undersökningar av den teoretiska aspekten av de mänskliga rättigheterna och studera den specifika karaktären av detta problem i ett socialistiskt samhälle; att ytterligare främja den juridiska utbildningen och, i synnerhet, spridandet av dokument om internationell och sovjetisk lagstiftning rörande mänskliga rättigheter.” (Se *Dokumenty komiteta prav tjeloveka* [Documents of the Human Rights Committee], New York, 1972. – Engelska översättaren.)

* Den 10-14 februari 1966. Två uppseendeväckande drag i rättegången var att för första gången i Sovjetunionens historia dömdes författare för vad de hade skrivit, och vad som var ännu märkligare, de vägrade att erkänna sig skyldiga. E. K.

** General Grigorenko arresterades i maj 1969 i samband med aktioner för krimtatarerna' Efter fem år på mentalsjukhus släpptes han 1974. E. K.

som är fullt förenlig med Sovjetunionens författning.”

Den ideologiska plattformen hos rörelsen är ytterligt heterogen. Människor av de mest skiftande åsikter har anslutit sig, ibland bara för en kort tid, tilltalade av möjligheten till reell handling. Det gäller såväl partidemokrater som de som öppet är i opposition till leninismen och kommunistpartiet. Den har dragit till sig etiska socialister, liksom kristna socialister och till och med några legalister.

Det första programdokumentet skrevs under starkt inflytande av Grigorenko – terminologin var i grunden marxistisk, samtidigt som den påminde om dokument och deklamationer gjorda av anarko-kommunisterna från tiden 1917-20. I brev och uttalanden som Grigorenko skrivit under finns inte bara en kraftfull protest mot stalinism i alla former, utan också förslag som har anarkistisk anstrykning. Ett förslag innebar att så gott som samtliga statliga organisationer och institutioner på grund av sin byråkratiska natur omedelbart skulle ersättas av olika former av offentlig kontroll, en reform som enligt Grigorenko är möjlig t o m inom sovjetarmén. Han förespråkar också ett fullständigt avskaffande av säkerhetsorganen vilket i sin tur skulle göra det möjligt att skapa nödvändiga garantier för full yttrande-, tryck- och organisationsfrihet. Tyvärr vittnar dokumenten inte bara om goda intentioner, utan också om en extrem radikalism, en ”vänsterism” lik den som finns hos vissa vänstergrupper i väst idag. De återspeglar också en mycket ytlig kunskap om grundsatserna i marxism-leninismen eller samhällsvetenskaper över huvud taget. Därför har Grigorenko och hans vänner oundvikligen rört sig mot överdrifter, typiska för alla extrema oppositionella riktningar.¹²

Med Grigorenkos arrestering och Kosterins* död har den marxistiska terminologin nästan helt

¹² Så skrev till exempel Grigorenko i sitt brev till den rådgivande konferensen för kommunistiska och arbetarpartier i februari 1968, att i Sovjetunionen hade demokratin avskaffats ”fullständigt och spårlöst”, trots att marxism-leninismen antas förutsätta en ”obegränsad utvidgning av demokratin”. Grigorenko citerar Engels och förordar ett omedelbart ”bortvittrande av staten”, som blivit ”en gigantisk bläckfisk som stryker hela samhället och krossar all dess vitalitet”. Grigorenko känns inte vid de värden som skapats av det sovjetiska folket under de senaste femtio åren och nu är en viktig del av det gemensamma mänskliga arvet. Han hävdar att vi i Sovjetunionen har bevittnat ”det totala fiaskot i människans första försök att skapa en mer rättvis social ordning bortom kapitalismen ... Ingen vettig person som känner till hela sanningen skulle kunna gå med på att byta ut ens den mest efterblivna form av kapitalism mot den här sortens socialism”. I detta typiskt extrema yttrande uppmanar Grigorenko de europeiska kommunistpartierna att helt bryta med den ”socialistiska” praxis som funnits i Sovjetunionen. Han menar att det ”svaga återsken av en demokratisering i partiet” som började skönjas efter de tjugonde och tjugooandra partikongresserna ”för länge sedan har slocknat”, att ”säkerhetspolisens organ återfått sin tidigare ställning” och att folket förs bakom ljuset mycket mer nu än under stalinismen. Vad det gäller kommunistledarnas möte i Budapest protesterar Grigorenko mot själva idén med sådana sammankomster och gör följande demagogiska och anarkistiskt färgade anmärkning: ”Diskussioner om enighet måste överlämnas till partimedlemmarna att föra.” Han fortsätter: ”Bara genom att upprätthålla en sådan princip kan ert möte motsvara de förväntningar som finns inför det. Det är förvånande att ingen tidigare föreslagit detta.” (Se *Mysli sumassjedsjego* [En galnings funderingar], Amsterdam, 1973, s 103-126. – Engelska översättaren.)

I ett annat dokument, ”Brev till akademiledamoten Sacharov”, lägger Grigorenko fram sina åsikter i internationella frågor och förordar att hemliga överenskommelser tas bort. Han kräver att FN ges rätt att avsätta den regering vars politik inte främjar avspänningen. Sacharov hade skrivit att bönderna under Stalin befann sig ”nästan i ett tillstånd av slaveri”, men Grigorenko rättar honom: i själva verket var situationen på landsbygden mycket värre på 1930- och 1940-talen än under livegenskapen. Grigorenko föreslår att vetenskapsmän och arbetare får ansvaret för ekonomin i landet, varigenom behovet av yrkesadministratörer skulle försvinna. De flesta sektorerna i den nationella hushållningen bör inte planeras. ”Industribranscherna borde i sin nuvarande form producera i förhållande till efterfrågan och deras produkter säljas i ett fritt marknadssystem. Vetenskaplig statistik skulle vara den enda centrala 'planeraren' ...” Han framkastar förslaget att hela statsapparaten omedelbart löses upp, eftersom dess tjänstemän ”alltid har tillhört den utsugande klassen”. Han anser att sovjetstatens roll enbart är av parasitär art, och i grunden inte skiljer sig från en kapitalistisk stat. Alla dessa utpräglade anarkistiska stämningar ligger väldigt långt borta från marxismen, även om Grigorenko fortfarande kallar sig marxist.

Men samtidigt som man måste kritisera Grigorenkos åsikter kan man inte annat än respektera hans personliga mod och ärlighet. Hans brev och artiklar, med alla misstag och överdrifter, uttrycker en bestämd ståndpunkt, som kan delas av andra. Att ta in honom på mentalsjukhus var en olaglig och godtycklig handling.

* En partiveteran som suttit 17 år i läger. Han dog den 16 november 1968. E. K.

försvunnit från rörelsens skrifter, som nu närmar sig en del av de ovan beskrivna riktningarna – den etiska socialismen och legalismen – samtidigt som den behållit en viss identitet genom att ha ökat sin aktivitet. ”Initiativgruppen”, förklarar man i ett uttalande från maj 1970, ”tar inte del i politiken. Vi lägger inte fram några positiva lösningar på problem inom de styrandes område. Det enda vi säger är: 'Bryt inte mot era egna lagar!' Vi har inget eget politiskt alternativ, men vi kan inte acceptera att man straffar oliktankande. Att opponera mot laglöshet – det är Initiativgruppens uppgift ... Initiativgruppen består av människor, som delar vissa grundläggande åsikter. Alla förenas vi – troende som icke-troende, optimister som skeptiker, kommunister som icke-kommunister – av en känsla av personligt ansvar för allt som sker i vårt land, av övertygelsen att grunden för ett normalt samhällsliv består i ett erkännande av det absoluta värdet i den mänskliga personligheten.”

Det är svårt att inte ställa sig bakom ett sådant uttalande. Men i andra dokument finns, förutom extremism och överdrifter, som redan påtalats, en viss urskillningslös attityd, som stöter bort en stor del av intelligentian som befinner sig till vänster och är inställd på en mer måttfull opposition.

Avslutningsvis kan man konstatera om den här rörelsen att den, som den mest radikala och bäst organiserade av de oppositionella riktningarna, har fått utstå mer juridisk och annan förföljelse än någon annan grupp. Inte bara Grigorenko, utan majoriteten av ledarna har varit, eller är, i fängelse, landsflykt eller har spärrats in på psykiatriska kliniker, där de utsätts för tvångsbehandling.

7 Om utvecklingen av nationalistiska rörelser i republikerna

En särskild presentation bör ges de olika nationella och nationalistiska rörelser och riktningar, som under de senaste åren spelat en allt mer framträdande roll.¹³

Sovjetunionen är en multinationell stat. Därför har relationerna mellan olika nationella grupper alltid varit en av de viktigaste faktorerna i vårt lands liv, även om de inte alltid varit de bästa. Man kunde förvänta sig, att det efter femtio år inte längre skulle finnas någon grogrund för nationella och nationalistiska rörelser. De växande nationella spänningarna under de senaste åren, där centrifugala tendenser uppstått i några delar av landet, har skapat en situation som många av våra teoretiker och politiska ledare inte har kunnat få grepp om. Några har föreslagit att man ska ignorera dessa rörelser, som kommit så helt oväntat. Andra söker lösningar av administrativt slag eller använder förföljelse som ett medel, vilket bara kan försvåra problemet. Dessa byråkrater, som inte vill erkänna att vårt lands mångnationella liv har utvecklats på ett nytt sätt, fortsätter att fördöma den borgerliga propagandans inflytande och resterna av en borgerlig nationalism. I själva verket kan man skönja flera ytterst komplicerade orsaker till de allt mer besvärliga relationerna mellan nationella grupper i Sovjetunionen. Jag skall diskutera några av dessa nedan.

a) I ett antal regioner finns det problem, som härstammar från stalintiden och som antingen

¹³ Det är viktigt att vara medveten om skillnaden mellan begreppen ”nationell” och ”nationalistisk” (rörelse, krav, medvetenhet etc.). En nationell rörelse uppstår vanligtvis som en berättigad protest mot övergrepp på en viss nations naturliga och lagliga rättigheter. Det är sålunda fråga om progressiva och demokratiska strävanden som inte står i motsättning till den kommunistiska rörelsens krav. Men nationella rörelser dras ofta in i nationalistiska rörelser. I regel är nationalistiska rörelser sammankopplade med idéer om nationell utvaldhed, en nedlåtande eller fientlig hållning gentemot andra nationella grupper och en strävan i riktning mot nationell separatism. Den nationella frågan ges då högsta prioritet och alla andra ekonomiska och kulturella problem anses komma i andra hand. Man ser ofta försök till att bevara otidsenliga delar av det nationella arvet, medan en naturlig och progressiv integration och ett samarbete mellan nationerna motarbetas. Vi stöter alltså här på konservativa eller till och med reaktionära krav som står i motsättning till den kommunistiska rörelsens mål och syften. I Sovjetunionen idag förekommer ofta en märklig blandning av nationella och nationalistiska idéer i människors medvetande – vilket talar för att vi behöver en lagligt förankrad och väl genomtänkt nationalitetspolitik.

inte har lösts eller fortfarande finns i färskt minne hos befolkningen. Trots att de flesta av de grupper, som råkade i onåd under Stalin och deporterades, nu har tillåtits att återvända till sina hemorter, har Stalins kriminella handlingar skapat en sårad stolthet och en utmanande nationalism. Detta finner man i Nordossetien i förhållandet mellan ingusjier och osseter, i Tjetjeno-Ingusjien i förhållandet mellan tjetjener och ryssar och i Kabardino-Balkarien i relationerna mellan kabardiner och balkarer. Som tidigare nämnts, finns det nationaliteter, som än idag inte fått återvända till sitt nationella territorium, något som på många sätt förstör deras liv som nation. Det gäller främst krimtatarerna, av vilka en majoritet fortfarande är helt inställda på att återvända till sina förfäders land.¹⁴ Det finns många volgatyskar, som också kräver nationell upprättelse och att återfå sin nationella autonomi, och de stöds av andra sovjetyskar, som en gång betraktade den Volgatyska republiken* som sitt nationalhem.

Under det ohyggliga förtrycket i Stalins despoti kunde en anklagelse för nationalism innebära livstidsförvisning till Sibirien eller lägerdöden, vilket gjorde att många nationella problem och missförhållanden doldes och inte kunde ta sig öppna uttryck. Det är alltså inte förvånande, att ackumulerade spänningar måste fram, när Stalins brutala system upphörde.

b) Stalin trampade på alla unionrepublikers rättigheter. Men ett utmärkande drag i hans nationalitetspolitik var att det gjordes skillnad i behandlingen av olika nationaliteter, där några favoriserades framför andra. Därför innebar slutet på stalinregimen missnöje i en del områden. Man borde ha kunnat vänta sig, att avslöjandet av Stalins brott skulle framkalla andra reaktioner hos ingusjier och osseter än hos georgier och armenier. Men något sådant förutseende inför olika slags initialreaktioner fanns inte inbyggt i det byråkratiska systemet. Man slog hårt mot varje missnöjesyttring, och i Georgien uppstod till och med blodsutgjutelse. Allt detta försvårade allvarligt de inre nationella förhållandena i Kaukasus, och för många georgier blev frågan om Stalin en fråga om nationell prestige, ett faktum som bara spelade den stora gruppen nystalinister i den georgiska parti- och statsapparaten i händerna.

c) De växande nationella stämningarna bland de många olika folkslagen i Sovjetunionen skärps oundvikligt av allmänna företeelser som intelligentians missnöje med den överdrivna centraliseringen och byråkratin inom vetenskapen och kulturen, liksom irritationen hos många kolchozbönder, tjänstemän och industriarbetare över en levnadsstandard, som ännu inte uppfyller moderna krav.¹⁵ Dessutom klarar i regel inte en central byråkrati av att handskas med lokala egenheter och traditioner, den förmår inte ta hänsyn till de nationella intressen och attityder som borde respekteras.¹⁶ En mängd frågor, som lätt kunde redas ut i respektive

¹⁴ Ett brev sändes 1966 till Moskva som krävde att krimtatarerna skulle få återvända till Krim och att deras nationella autonomi helt skulle återupprättas. Brevet hade mer än 130 000 underskrifter, dvs majoriteten av den vuxna krimtatariska befolkningen.

* Volgatyska autonoma republiken, upprättad 1924. Förintades som republik efter att hela den tyska befolkningen där, liksom sovjetyskar på andra håll i Sovjetunionen, deporterats österut. L. B.

¹⁵ Vissa ukrainare, georgier, ester, letter och litauer har försökt påvisa, att deras republiker bidrar med mycket mer till den centrala budgeten, än vad de får tillbaka. Men detta är helt normalt i en mångnationell stat och gäller antagligen för alla republiker, utan undantag, eftersom en stor del av våra materiella resurser suggs upp av försvarsmaktens behov, biståndet till andra länder, kostnaderna för att upprätthålla den centrala statsapparaten etc. Och vissa av de norra och östra regionerna av landet skulle inte kunna utvecklas utan hjälp från de äldre industriregionerna. Under vissa av sina historiska utvecklingsperioder har olika republiker fått mycket mer av centrum än vad de betalat för, och detta är helt naturligt.

¹⁶ När Chrusjtjov 1959 skulle besöka Sverige och andra skandinaviska länder beslöt man sig för att inte fira 250-årsjubileet av slaget vid Poltava. Ingen verkade ha något att invända mot beslutet; i själva verket var det ytterst få som ens märkte att tidningarna inte nämnde något om Peter den Stores berömda seger över den svenska armén.

1966 teg den centrala pressen om femtioårsdagen av en fruktansvärd armenisk nationell tragedi – när det ottomanska imperiet krossade den armeniska befolkningen (mer än 800 000 armenier mördades av rabiat turkiska nationalister, och omkring 700 000 spreds runt om i världen). Detta gjorde man för att inte någon skugga skulle falla över ett planerat statsbesök av den turkiske statschefen. Man gjorde till och med försök att förbjuda dagens firande i själva Armenien, vilket väckte påtagligt missnöje och motvilja.

Samma år uppstod en ny rörelse i Abchazien som protesterade mot det föraktfulla sätt varpå olika georgiska

republikhuvudstad, underställs fortfarande Moskva för beslut eller godkännande. Det gäller såväl ekonomiska som kulturella frågor och utbildningsfrågor. Det finns stora skillnader mellan nationaliteterna i kulturell nivå och historia – t ex tidpunkten för och omständigheterna kring den ryska annekteringen av området (som ibland var frivillig, ibland resultatet av våldshandlingar). Republikens storlek är en annan viktig skiljande faktor. Ett system med en extremt centraliserad administration kan inte på ett rimligt sätt ta hänsyn till dessa särarter.

d) Snabba vetenskapliga framsteg och en ekonomisk utveckling runtom i världen följs av en internationalisering, eftersom ekonomi, teknologi och vetenskap i allmänhet är oberoende av specifika språkliga och kulturella bindningar. Och i Sovjetunionen har också en kulturell integration ägt rum, som ett resultat av såväl ekonomiska och vetenskapliga framsteg som politiska och ideologiska faktorer. Ett nytt slags nationell enhet har uppstått och fortsätter att formas, något vi kallar det *sovjetiska folket*, som har en gemensam *sovjetisk kultur*, som grundar sig på värden som kan delas lika av alla de sovjetiska nationaliteterna. Den sovjetiska kulturen förnekar inte enskilda nationella prestationer; den får i stället tjäna som arvtagare till allt det, som är det bästa i de olika folkens kulturella historia. Men dess främsta uttrycksform är på grund av historiska omständigheter det ryska språket.

Den ekonomiska och kulturella integrationen har ofta lett till förändrade traditioner och livsmönster i de olika republikerna' Särskilt märkbar är förändringen på landet' Stadsbefolkningen har ökat kraftigt på bekostnad av landsbygdsbefolkningen, som varit den som slagit vakt om nationella traditioner. Även om det är en i grunden progressiv utveckling ger den samtidigt upphov till nationalistiska stämningar, som främst vill bevara föråldrade vanor och mönster. Sådana reaktioner har märkts särskilt där förändringar genomförts snabbt och ogenomtänkt och utan hänsyn till berättigade nationella krav och lokala traditioner – en oundviklig följd av ett system med en alltför hårt centraliserad och byråkratisk administration.

Ta t ex arkitekturen – ett område där det sker väldiga förändringar, tack vare nya material och byggnadsmetoder, som skapat nya internationella former. Men det är ingen ursäkt för att bygga fullkomligt opersonliga bostadsområden med identisk standardutformning i Moskva, Baku och Tasjkent. Det som lämpar sig för en industristad kanske inte alls passar i en viss republikhuvudstad. Och det som passar i en huvudstad kanske inte alls passar i en annan.

e) Vissa befolkningsprocesser har också gjort de nationella problemen mer akuta. Industri- och jordbruksutvecklingen i Kazachstan, Basjkirien, Burjatien och i många andra republiker med stora men underbefolkade områden har medfört en betydande ökning av ryska, ukrainska och andra befolkningsgrupper. Det finns t ex många fler ryssar i Kazachstan än det finns infödda.¹⁷ I de baltiska republikerna har den snabba industriella utvecklingen lett till en liknande kraftig ökning av ryssar.¹⁸ Relationerna mellan georgier och armenier är ansträngda i

statsorgan förhållit sig till det abchaziska folkets rättmätiga intressen och historiska legalitet.

¹⁷ Den snabba upplöjningen av miljontals hektar oplöjd mark i Kazachstan upprörde lokala boskapsuppfödare, som använt marken som betesjord. Dessutom var hela projektet ganska världslost planerat. En stor del av den nyplöjda marken utsattes för vinderosion och gick helt förlorad för jordbruket. Jordmånen blev oanvändbar för såväl växtodling som boskapsuppfödning.

¹⁸ Självklart får inte krav på att få behålla en nationell identitet bli ett hinder för ekonomisk utveckling i en republik. Efter att ha tillbringat en tid i de baltiska staterna blev jag emellertid övertygad om att vissa större industrier hade uppförts utan att det egentligen fanns tillräckliga ekonomiska skäl för det. Till stor del använder industrierna sig av råmaterial, som hämtas från andra områden, och de befinner sig i områden som inte har något arbetskraftsoverskott, varför de anställda måste hämtas från andra republiker. Detta innebär ofta att tjänstemän och arbetare lämnar områden som t ex Sibirien, med en akut brist på arbetskraft, för att komma och bosätta sig i de baltiska staterna. Samtidigt lider också andra delar av landet av överskott på arbetskraft. Den nationella intelligentian motsätter sig av förklarliga skäl hela den här politiken – majoriteten av dem som nu bor i Tallinn och Riga är varken ester eller letter. Jag hörde följande typiska historia i Litauen; den kan tjäna som exempel på hur det ibland saknas respekt för nationella traditioner, som verkligen borde bevaras och utvecklas. I en liten litauisk stad finns det ett monument över en halvt legendarisk litauisk drottning (antagligen Biruta). Enligt litauisk folksägen är hon den kvinnliga kärleken och troheten personifierad, eftersom hon väntade så länge och

Georgien, liksom mellan azerbajdzjaner och armenier i Azerbajdzjan. I några regioner och städer i Ukraina är ukrainarna i minoritet.

I några av de sydliga republikerna, t ex Georgien, Azerbajdzjan och de centralasiatiska, har den snabba mekaniseringsprocessen i jordbruket skapat problem med överbefolkning på landsbygden. Städerna kan inte suga upp tillströmningen från landsbygden, och av nationella, sociala och psykologiska skäl flyttar inte gärna ungdomen i de här områdena till landets östra delar som just nu genomgår en snabb utveckling.

f) En viktig faktor är också den naturliga russificeringsprocess – särskilt den språkliga (och därmed ofta hela den kulturella) – som äger rum i många republiker. Det finns åtskilliga nationaliteter i Sovjetunionen som hade ett skriftspråk och en litteratur långt före ryssarna och de andra slaviska folken. De georgiska och armeniska kulturerna, t ex, är äldre än den ryska. Med deras samlade rikedom av traditioner och kulturella värden, litteratur och historia, kan man förstå, att georgier och armenier jämsides med många andra folk i Sovjetunionen vill bevara sina nationella särdrag. Georgiska och armeniska barn får ofta mellanskoleundervisning på sitt eget språk. Och inom de flesta högre utbildningsinstitutioner i Georgien och Armenien talas det egna språket. Det här är positivt, eftersom utvecklingen av det egna kulturarvet gör det möjligt för dessa folk att berika hela den sovjetiska kulturen.

Men situationen skiljer sig starkt härifrån vad gäller många andra republiker och nationella minoriteter. En mängd folkslag i det gamla tsarryska imperiet hade ingen utvecklad kultur före revolutionen, ofta inget eget skriftspråk eller litteratur. Först efter oktoberrevolutionen blev det möjligt för mer än fyrtio mindre nationaliteter att skapa skriftspråk och litteratur, skolor och teatrar m m. Men under de senaste tio åren har dessa unga nationalkulturer haft allt svårare att utvecklas. Det har ofta visat sig omöjligt för dem att konkurrera med den ryska kulturen och språket. Den ökande omfattningen av massmedia – radio, tv, film – och av tidningar och böcker på ryska har underminerat de lokala kulturerna. Ofta är ryskan inte längre ett medel för kommunikation mellan olika nationaliteter, utan ett andra modersmål. Idag samtalar burjater, basjkirer, mordviner och tjuvasjer på ryska också med varandra, inte bara med ryssar eller ukrainare. Ryska är det dominerande språket i den lokala radion och televisionen. Lokala teatrar sätter upp pjäser, som är skrivna av författare från Moskva och av utländska författare, och bryr sig ibland inte ens om att översätta styckena till det inhemska språket. Somliga författare har börjat föredra ryska framför sitt eget språk. Föräldrar väljer ofta att skicka sina barn till ryska skolor, och övergången till ryska som undervisningsspråk sker tidigare idag – i en del republiker används det infödda språket i de första åtta klasserna, i andra till sjunde och i vissa bara till femte klassen. Det finns regioner, där barnen undervisas på sitt eget språk bara i låg- och mellanstadiet, och ibland bara på lågstadiet. Kiev har bara några ukrainska skolor kvar idag, och de har lyckats hålla uppe antalet inskrivna bara genom att införa engelska som undervisningsspråk i flera ämnen.

Dessa problem, som hänger samman med utvecklingen av de nationella kulturerna, språken och skolorna, har fått människor att inta antingen en överdrivet kritisk hållning till sin egen kultur eller en motsatt extrem attityd med krav på tvångsåtgärder för att upprätthålla den egna kulturen.¹⁹

troget på Vitautas, kungen, som älskade henne. Hon anses vara kärleksparens beskydderska och enligt gammal sed lägger älskande och nyförlovade par blommor vid hennes staty. Så plötsligt en vacker dag förbjöd den lokala polismyndigheten detta. Några av de styrande hade tolkat det som en manifestation av nationalism. Folk började lägga dit blommor på natten. Och tidigt på morgnarna kom polisen och tog bort dem. Det är lätt att föreställa sig vad ungdomen (och förresten inte bara de unga litauerna) ansåg om detta beteende från myndigheternas sida.

¹⁹ Majoriteten tatariska barn i den tatariska autonoma republiken undervisas i ryska skolor. Många av dem har vägrat att följa den tatariska språkundervisningen, som finns i de högre klasserna, eftersom deras föräldrar varit rädda att detta skulle innebära för stor arbetsbörda och få barnen att försumma andra ämnen, och att deras chanser att få tillträde till högre utbildning på så sätt skulle minska. I ett försök att motarbeta den här tendensen

En intensiv russificering sker också av den vetenskapliga och tekniska litteraturen, något som berör alla övriga republiker' Också här har framkommit olika typer av reaktioner och förslag om hur situationen skall behandlas.²⁰

g) Vissa internationella händelser har också haft sitt inflytande. Framväxten av nationalistiska stämningar i Rumänien har komplicerat förhållanden i Moldavien. Utvecklingen i Mellan-östern har starkt påverkat den judiska frågan: diskrimineringen gentemot personer av judiskt ursprung har skärpts, samtidigt som den judiska nationalismen har ökat.

8 Om förekomsten av rysk nationalism och chauvinism

Förutom de nationalistiska strömningarna i de icke-ryska områdena finns också problemet med *den ryska nationalismen*, som är på stark framryckning och som många gånger har drag av stormaktschauvinism.

Nog har det ryska folket anledning att vara stolt över sin storslagna kultur, sitt språk, sin historia, och många drag i den ryska nationalkaraktären har väckt stor respekt. Men på senare år har vi kunnat se i många artiklar och litterära verk, hur orden ”rysk” och ”Ryssland” fått en alldeles för vid tolkning, ungefär som före revolutionen. Att det utomlands alltid funnits en vana att istället för ”sovjetisk” säga ”rysk” – många människor där tycks ha svårt att få tungan att forma ord som ”sovjetisk” och ”socialistisk” – ursäktar inte att begreppen blandas samman också i vår egen press.

Återigen har vi fått en litteratur, som glorifierar ryska tsarer och tsaristiska generaler som Skobelev och Jermolov, de ”orättvist glömda” erövrarna av Centralasien och Kaukasus. Än en gång ser vi, hur det ryska folket omtalas som ”det mest framstående folket” i Sovjetunionen. ”storebrodern”, den ”främste bland jämlikar” etc.

Vi har i själva verket fått en ny nationalistisk rörelse med centrum i klubbarna *Rossija*

tog den tatariska regionala partikommittén en särskild resolution den 21 maj 1968, som gjorde det obligatoriskt för tatariska barn i ryska skolor att studera sitt hemlands språk och litteratur. Denna resolution gällde även efter att man antagit en lag i december 1968 – ”Hur banden mellan skolan och livet utanför skall kunna stärkas och utbildningen i Sovjetunionen vidareutvecklas” – som gav föräldrarna rätt att bestämma om deras barn skulle studera ryska i en infödd skola eller sitt eget språk i en rysk skola. Ändå har en ledande företrädare för den ukrainska kulturen ihärdigt krävt att ukrainska barn skall förbjudas att gå i ryska skolor i Ukraina och att det skall vara obligatoriskt för ukrainska barn att undervisas i ukrainska språket, om de flyttat med sina föräldrar till en annan republik. Ministerrådet i tjuvasjiska autonoma republiken intog en motsatt ståndpunkt, när man antog en resolution 1962 som uppdrog åt tjuvasjiska skolor att undervisa i alla ämnen på ryska med undantag av lektionerna i republikens eget språk och litteratur. Beslutet var ett svar på upprepade krav från en majoritet av föräldrarna. När man diskuterade åtgärden framhölls det att läroböcker på det tjuvasjiska språket höll en låg standard, också de som var översatta just för ändamålet. Detta gjorde nivån på undervisningen i tjuvasjiska skolor lägre än i ryska.

²⁰ I republiker som Georgien, Armenien, Ukraina och Estland publiceras framstående forskningsresultat, inklusive högt specialiserade arbeten, på det egna språket. Detta kan inte vara särskilt praktiskt. Och ibland krävs det av lokala författare, som skrivit på ryska, att de översätter sina arbeten till det egna modersmålet innan de får tryckas. Därför blir många av dessa studier i realiteten oåtkomliga för forskare utanför republiken. Utgåvorna är vanligtvis mycket små, men vad som är viktigare är, att när en bok väl utkommit på ett republikspråk dröjer det vanligtvis länge innan den översätts och trycks på ryska. Och ofta sker detta överhuvudtaget inte. Vi har också problemet med vetenskapliga tidskrifter på de lokala språken – prenumeranterna befinner sig nästan uteslutande inom republiken. Hela situationen är ganska absurd, om man utgår ifrån att alla intressanta forskningsresultat och studier är avsedda för samtliga sovjetiska vetenskapsmän (och till sist också för forskare utomlands), som är sysselsatta inom samma område. Vi måste naturligtvis närma oss det här problemet med mycket stor försiktighet. Det är fullt förstäeligt att varje nation skulle vilja ha inte bara litterära, utan också framstående vetenskapliga verk på sitt eget språk. Ändå måste en författare kunna ha rätt att välja det språk han själv föredrar att arbeta på. Om mer av den vetenskapliga forskningen publicerades på ryska skulle detta ändå inte utestänga några forskare i republikerna, eftersom mycket av vad de måste läsa ändå är på ryska. Nästan all vetenskaplig och teknisk terminologi har blivit en del av ett internationellt språk. Därför är hela den här frågan om den nationella karaktären, som är så viktig i skönlitteratur och konst, inte särskilt relevant i fråga om vetenskapliga rön och publikationer.

(Ryssland) och *Rodina* (Fosterlandet)* och litterära tidskrifter som *Molodaja Gvardija* och *Nasj sovremennik* (Vår samtida). Rörelsen omfattar olika grupper, där den mest reaktionära har ett rasistiskt program med begrepp som ”den ryska rasen”, ”blodets röst”, ”folkets kosmiska mission”, ”plikten mot förfäderna” och krav på ”sterilisering av kvinnor, som ger sig åt utlänningar”. Programmet lades fram 1965 av en ledande funktionär i Moskva, Valerij Skurlatov, i hans *Moralregler*”, som trycktes och distribuerades bland aktivisterna i Moskvas partikommitté och Komsomols centralkommitté.²¹ Idén om att återvända till ”källorna till den ryska nationen” presenteras något mindre öppet i en artikel av Viktor Tjalmajev, ”Det oundvikliga”.²² Tjalmajev lovprisar extrema reaktionärers doktriner, som Vasilij Rozanov och Konstantin Leontiev,^{**} och anser dem vara väsentliga delar av det ryska andliga arvet. Samma linje följer J Ivanov i en artikel med titeln ”Ekot från det ryska folket”²³ och andra författare som publicerats i *Molodaja Gvardija* och *Nasj Sovremennik*. Den här ”russistiska” riktningen får en mer ”kultiverad” form i några av Vladimir Solouchins verk, t ex i hans ”Brev från Ryska museet” där han berättigt kritiserar att ryska kulturmonument utsätts för en urskillningslös och fullständigt onödig förstörelse.

En del av russisterna och ”nyslavo-*filerna*”^{***} använder marxistiska termer i sin argumentering, medan andra avvisar dem som ”främmande ideologi”. I tryck uttrycker man sig naturligtvis försiktigt, men vid privata sammankomster i sina hem deklarerar russisterna öppet, att ”oktoberrevolutionen var ett misstag”, att Lenin under de första revolutionsåren raserade de ”urgamla grunderna för det ryska nationella livet och började förstörelsen av landsbygden, ryska kyrkan”, osv.

Majoriteten av russisterna blickar bakåt, söker våra kulturvärden i tiden före revolutionen, i de ryska tsarernas och den ortodoxa kyrkans bedrifter, i landsbygdens liv.

Detta har gjort att de fått ta emot kritik t o m från en nystalinist som Kotjetov, och ”nyslavo-*filerna*” har något ändrat sin inställning. För det första har de börjat prisa Stalin för att han på 30-talet återgav de ryska nationella värdena en framträdande plats. För det andra förekommer vissa av oktoberrevolutionens framgångar i russisternas bedömningar av den ryska historien, men på ett speciellt sätt, med en nationalistisk vinkling. Ett bra exempel är S Semanovs artikel ”Relativa och eviga värden”,²⁴ där han skriver följande:

* Grundades i mitten av 60-talet för att främja studiet av historiska monument och uppmuntra intresset för rysk historia och kultur. Medlemmar, som sysslar med kyrkorestaurering, arbetar frivilligt. E. K.

²¹ 1971 gavs spridning åt ett tämligen nytt manifest, kallat ”Nationens ord” (*Slovo natsii*) och undertecknat av anonyma ”ryska patrioter”. Det var en klart chauvinistisk deklaration, där man predikar rasism och vissa stater överhöghet. Författarna till manifestet angriper sovjetiska ”liberaler” för att ha åsikter som kan leda det ryska folket in i en katastrof. Dessa ”patrioter” kämpar för att den vita rasens renhet inte ska hotas av en ”okontrollerad rasblandning” och efterlyser en återfödelse av det ”stora, enade och odelbara” Ryssland och en restauration av den ryska ortodoxa kyrkan. Vissa andra grupper av extrema ryska nationalisterna förordar en separering av RSFSR från de andra sovjetrepublikerna för att undvika att den ryska nationen får en ”inblandning” från andra folk.

Från 1971 har en maskinskriven tidskrift kallad *Vetje* som gått från hand till hand i Moskva ”utgivits” av en annan, mer ”moderat” grupp av ryska nationalisterna. De yrkar på att vi skall ”vända tillbaka till Ryssland, återupprätta och vårda oss om vår nationella kultur och våra förfäders moraliska och intellektuella resurser”. Tidskriften manar folk att ”fortsätta längs slavofilernas och Dostojevskijs väg”. Dess utgivare hävdar att *Vetje* är en ”tidskrift för ryska patrioter”, vars mål dock inte är att ”förringa de andra nationerna i vårt land”.

²² *Molodaja gvardija*, Nr 9, 1968.

** Båda var framstående filosofer, essäister och litteraturkritiker. Vasilij Rozanov (1856-1919) var politiskt konservativ och ägnade mycket av sitt skrivande åt sex och religion. Konstantin Leontiev (1831-1891) förkastade den europeiska borgerliga demokratin och sökte mänsklighetens frälsning i estetiska värden Och kristen tro. E. K.

²³ *Molodaja gvardija*, Nr 6, 1969.

*** Slavofilerna utgjorde ett slags motpol till zapadnikerna på 1800-talet (se not, s 86). De framhävde de specifikt ryska (slaviska) kulturella och politiska traditionerna och hade en mindre individualistisk utgångspunkt för bl a sitt frihetsbegrepp (”människan som en del av gemenskapen”). L. B.

²⁴ *Molodaja gvardija*, Nr 8, 1970, s 316.

”Jag vill betona, att det inte bara är monumenten från det för länge sedan förgångna, inte bara de mycket gamla traditionerna och vanorna, som skall skyddas och bevaras, utan också det som skapats under de senaste fem decennierna, och då särskilt under Den Stora Revolutionen. För också Den Stora Revolutionen är en del av vårt oersättliga nationalarv. Och vi, sovjetiska medborgare ... är stolta över Den Stora Revolutionen, som öppnade en ny epok i vårt fosterlands och hela världens historia. Man kan inte annat än vara stolt över ett folk, som gjorde en revolution, som aldrig tidigare skådats i historien, ett folk som barfota och hungrande byggde en väldig industri, ett folk vars söner lade sig under fiendens tanks med granater i händerna eller kastade sina kroppar mot fiendens gevär. Det är i ljuset av detta, som vi skall bedöma vad som sker i vårt samhälle idag. Här får vi det viktigaste kriteriet på en handling värde för samhället, det absoluta kriteriet: bidrar den till att stärka vårt statssystem eller ej? Detta är den väsentliga frågan.”

På så sätt görs oktoberrevolutionen, industrialiseringen och t o m segern i andra världskriget till framgångar för det ryska folket enbart. Och vi får lära oss, att det viktigaste i dessa historiska bedrifter inte varit förekomsten av specifika historiska och ekonomiska förhållanden, utan vissa mycket speciella kvaliteter, som är unika för det ryska folket. Idag skall vi alltså främst se till att stärka det ryska statssystemet, inte att återskapa socialistiska principer eller utveckla socialistiska och kommunistiska relationer (vilket bl a förutsätter ett försvagande av staten). Semanovs artikel lovordar inte bara Stalin, utan rättfärdigar alla tsaristiska erövringar – inte en antydning om att Ryssland en gång beskrivits som ”ett fängelse för folket”.²⁵

²⁵ S Semanov har följande att säga om Stalin och stalintiden: ”Idag står det helt klart att det vid mitten av trettio-talet var ett krisläge i kampen mot destruktiva element och nihilister. Hur mycket ovetta har inte i efterhand östs över denna period! Vi har dem som älskar att nostalgiskt sucka om ”guldåldern”, tjugotalets litterära och konstnärliga salonger, och som inte kan se något annat av värde i vårt kulturella och nationella liv. Men det vore på sin plats om de kom ihåg att det var först efter att vår författning antagits (som är ett juridiskt erkännande av att en social förändring av enorma mått äger rum) som sovjetiska medborgare blev helt jämlika inför lagen. Detta var en mycket viktig landvinning ... Från det ögonblicket blev alla hederligt arbetande människor i vårt land till ett, en enad monolitisk helhet. Det tycks mig som om vi ännu inte helt och fullt har insett betydelsen av den kolossala förändring som ägde rum då.” (Ibid, s 319) I sin dikt ”Med minnets rätt” skrev kommunisten Aleksandr Tvardovskij om ”den totala jämlikheten” 1937 på ett lite annorlunda sätt:

Utanför lagens gränser
gjorde ödet alla män lika:
Söner till kulaker, kommissarier,
Röda kommandanter och präster.
Några klasskillnader fanns där inte längre -
I lägren var de alla bröder,
Stämplade som förrädare allihop.
Fäderneslandet kunde aldrig drömma om
Att under Magadans himmel
En sådan mängd av ”fiender” kunde samlas;
Inte heller kunde det sägas
Hur det hela hade börjat,
Hur det hade kunnat fostra
En sådan härskara av söner som nu hölls fången
Bakom taggtråd i den fjärran avlägsna zonen.

Det finns en genomträngande kritik av Semanovs arbete i Raissa Lerts lysande essä ”Avhandling om piskans charm”. Hon skriver: ”Det är helt klart varför ett sådant försvar för 1937 dyker upp i en artikel som har filosofiska anspråk. Vi kan se vilken plats det stalinistiska förtrycket intar på skalan av 'eviga värden'. Det var ju faktiskt inte förrän Stalin slutligen förintade den sovjetiska historiska vetenskapen på trettio-talet som det blev möjligt att förfälska historien och rehabilitera den ryska tsarismen. Under många år var disciplinerade 'ideologer' på Stalins order sysselsatta med uppgiften att omvärdera det ryska självhärskardömet, officiellt med syftet att glorifiera det ryska folket. Semanov, Tjalmajev och andra 'nyslavofiler' har skäl att känna tacksamhet mot Stalin. Naturligtvis gjorde kriget det mycket lättare att i kommunismen inympa främmande idéer om nationell utvaldhed och en privilegierad ställning. De fascistiska angriparna var verkliga nog, och chauvinismen lever på äkta känslor av nationell stolthet (människor hade verkligen skäl att vara stolta). Genom att dra fördel av de här stämningarna kunde man lätt skriva om historien. Aleksander Nevskij, Jurij Dolgorukij, Ivan den Förskräcklige och Ivan Kalita blev alla helgonförklarade därför att 'satta i sitt historiska sammanhang hade deras insatser varit framstegsvänliga'. Samtidigt nedvärderades olika nationella befrielseörelser (Sjamil och andra). I stort sett

De ryska nationalisterna har hittills fått öppet stöd i vissa inflytelserika organ, som arméns politavdelning och Komsomols centralkommitté, där idéerna kommer till användning i en ”patriotisk uppfostran”. Det är förmodligen så, att den växande politiska apatin hos ungdomen, det stigande ointresset för en vulgariserad och överförenklad marxism, som inte ger svar på några frågor längre, har fått funktionärer i Komsomol och armén, som är ansvariga för den politiska skolningen, att i stället vädja till djupt rotade nationalistiska känslor. Men vart tar internationalismen vägen, när känslor av nationell utvaldhet lockas fram? Den unga generationen får inte lära sig den sortens patriotism, som borde finnas hos det folk, som var de första socialisterna i världen.

De mest extrema yttringarna av nationalism har fördömts i partipressen²⁶ och till och med i en särskild resolution från politbyrån. Men den ”russistiska” rörelsen fortsätter att utvecklas i mer förtäckta former och får alltjämt stöd från inflytelserikt håll.

kunde alla handlingar som begåtts av den tsaristiska armén, administrationen och den diplomatiska kåren framställas på ett fördelaktigt sätt av de lydiga beställningsförfattarna i en skicklig blandning av marxistiskt språk och chauvinistiska idéer. Det tsaristiska Ryssland försvann; i historiska studier, romaner och läroböcker återfanns inte ett spår av 'folkets fängelse', 'Europas gendarm' som krossade revolutionen eller imperiet som förtryckte sina kolonier samtidigt som det var beroende av utländskt kapital. Historiska fakta bortförklarades på ett fullkomligt oacceptabelt sätt. Det blev en brottslig provokation att prisa Centralasiens lokala härskare, som hindrat den ryska framfarten, medan de khaner som hyllat tsaren nådigt fick epitetet 'progressiva' (som om de hade kunnat förtutse oktoberrevolutionen och De sovjetiska socialistiska republikernas union!...). Stalin deklarerade att stormaktschauvinismen var den enda sanna kommunistiska ideologin och att den som inte höll med om detta var antikommunistisk och sovjetfientlig. Internationalismen behöll man för skenets skull att tas fram 'vid speciella tillfällen' ... Den doktrin, som Stalin tvingade på den sovjetiska historieskrivningen och som nu vidareutvecklas med sådan framgång av folk som Semanov, är den banalaste formen av stormaktschauvinism, som skulle fått sitt godkännande av Araktjejev, Pobedonostsev eller Stolypin. Vissa av dagens historiker ger sina bidrag på olika sätt: antingen gör man klumpiga försök att dölja sig med fraser om kommunism och revolution eller så utnyttjar man de brännande moralproblem, som ungdomen idag engageras av – sökandet efter moraliska ideal, att omvärdera vad som är gott och ont – frågor som varje generation måste avgöra på nytt. Den unga generationen har också blivit mycket intresserad av gammal rysk konst, kultur och musik, ett i och för sig vällovligt intresse, men det skapar lätt grogrund för en chauvinistisk ideologi ... Chauvinistiska metoder måste blottläggas, göras kända och förkastas, eftersom naiva ungdomar kan ta Semanovs skrivelser för patriotism. Och detta vore ett misstag, eftersom de i själva verket är något rakt motsatt. I likhet med alla andra yttringar av stormaktschauvinism framlockar den en reaktion och förstärker nationalistiska stämningar hos de mindre nationerna. Naturligtvis blir dessa bara misstänksamma och skeptiska mot det folk, som Semanov och hans vänner (som inte fått någon som helst fullmakt till detta) håller fram som den överlägsna rasen, vars hela historia är helig-förklarad. Denna hållning kan knappast främja några idéer om internationalism eller stärka staten.”

²⁶ Se *Kommunist*, Nr 17, 1970 s 97-99.

V Enpartisystem och flerpartisystem under socialismen

I Flerpartisystem i övergångssamhället

Varje diskussion om socialistisk demokrati måste innehålla frågan om enparti- eller flerpartisystem i det socialistiska samhället och i det övergångsstadium som föregår det socialistiska.

Vi vet att den marxist-leninistiska teorin inte ser ett enpartisystem som en nödvändig förutsättning för proletariats diktatur och byggandet av socialismen. Marx och Engels ansåg, att proletariats diktatur mycket väl kunde existera i en parlamentarisk demokratisk republik. ”Något som är höjt över alla tvivel”, skrev Engels, ”är att vårt parti och arbetarklassen kan få hegemoni endast i en statsform av typ en demokratisk republik, som bara är en form av proletariats diktatur, vilket den stora franska revolutionen visade oss.”¹

Med revolutionen i Ryssland inleddes en ny form av revolutionär makt – sovjetrepubliken. Redan från början av den nya regeringens existens förutsattes att flera partier, enligt Lenin, i demokratisk kamp skulle säkerställa en fredlig utveckling av revolutionen. Så sent som i september 1917 skrev Lenin: ”Efter att ha gripit makten kan sovjeterna fortfarande – och det är antagligen deras sista chans – garantera revolutionens fredliga utveckling, att folket väljer sina representanter under fredliga former, att partierna utkämpar en fredlig tävlan i sovjeterna, att de olika partiprogrammen får prövas i praktiken och att makten fredligt övergår från ett parti till ett annat.”²

Den väpnade revolten i oktober, som störtade den provisoriska regeringen och överförde all makt till sovjeterna, var ett verk av bolsjevikpartiet ensamt. Ändå fanns det hos bolsjevikerna vid den här tiden inga avsikter att skapa ett enpartisystem eller ens en enpartiregering. Varken under eller efter den andra allryska sovjetkongressen krävde bolsjevikerna utslagning av mensjevikerna eller socialistrevolutionärer. Tvärtom erbjöd man dessa partier att delta i den första sovjetregeringen, naturligtvis under förutsättning att de erkände oktoberrevolutionen. ”Det är inte vårt fel”, sade Lenin på en konferens med representanter för Petrogradgarnisonens regementeskommittéer den 29 oktober (11 november)^{*} 1917, ”att SR:er^{**} och mensjevikerna tågade ut. Vi erbjöd dem att dela makten, men de ville vänta tills kampen med Kerenskij var över. Vi erbjöd dem att delta i regeringen. Vänster-SR:erna förklarade sig vilja stödja sovjetregeringens politik, och de gjorde inte ett enda uttalande som uttryckte missnöje.”³

Strax efter den andra sovjetkongressen i Petrograd vidtog förhandlingar om en koalitionsregering mellan bolsjevikerna och andra partier, som ansåg sig vara socialistiska. Strax före förhandlingarna fastslog bolsjevikernas centralkommitté i en resolution att ”centralkommittén inser det nödvändiga i att regeringens underlag vidgas och att förändringar i dess sammansättning sker ... Regeringen är utsedd av den centrala exekutivkommittén och ansvarig inför denna ... Regeringen bekräftar dekretet om fred och jord.”⁴

Det har påståtts, att Lenin motsatte sig en socialistisk koalition och kategoriskt krävde en ren bolsjevikisk regering. Så förhöll det sig nu inte. Däremot hävdade Lenin, att särskilda villkor skulle ställas för bildandet av en regering och fördömde de eftergifter, som den bolsjevikiska delegationen med Kamenev, Sokolnikov och Rjazanov i spetsen, kommit överens om med

¹ Marx–Engels, *Sotjinenija*, XXII, s 237.

² Lenin, *PSS*, XXXI, s 237.

^{*} Till den 14 februari 1918 använde Ryssland den julianska (gamla tideräkningen) kalendern, som på 1900-talet låg 13 dagar efter den gregorianska (som länge varit i bruk i övriga Europa). E. K.

^{**} Förkortning för socialistrevolutionärer.

³ Lenin, *PSS*, XXXV, s 36.

⁴ *Protokoly TsK RSDRP (b)*, Moskva, 1958, s 122.

andra partier. Lenin avvisade bestämt långtgående krav från mensjevikerna och socialistrevolutionärer som i realiteten ville skapa en ny regering under egen kontroll. Men samtidigt författade Lenin ett uttalande, som han fick igenom i centralkommittén och lät publicera: ”Till alla medlemmar i partiet och till hela arbetarklassen i Ryssland”, där det hette: ”Vi står fast vid principen om sovjetmakt, dvs makten hos den majoritet, som bildats vid senaste sovjetkongressen. Vi har varit och är villiga att dela denna makt med minoriteter i sovjeterna, på villkor av att de lojalt och ärligt lovar att underkasta sig majoritetens vilja och genomföra det program som antagits av hela den andra allryska sovjetkongressen – ett gradvis men orubbligt flyttande av positionerna fram mot socialismen.”⁵ Trots att höger-SR:er och mensjeviker hade lämnat den andra sovjetkongressen valdes ändå en exekutivkommitté, där bolsjevikerna endast utgjorde 62 av 101 medlemmar. Övriga var 29 vänstersocialistrevolutionärer, 6 internationalistiska mensjeviker, 3 ukrainska socialister och 1 högersocialistrevolutionär.⁶

I december 1917 gick vänster-SR med på att ingå i sovjetregeringen och erbjöds viktiga poster. Sålunda vilade sovjetregeringen fram till juli 1918 på ett tvåpartiblock av bolsjeviker och vänster-SR. Olyckligtvis blev koalitionen omöjlig att arbeta med när vänster-SR inlät sig på kriminella politiska aktioner (t ex mordet på den tyska ambassadören von Mirbach) i försök att provocera krig mellan Sovjetryssland och Tyskland. Vänster-SR:s ledare gick ut i häftig kritik mot Brest-freden och organiserade ett antal anfall mot sovjetregeringen.

På så sätt har en enpartiregering existerat i vårt land från sommaren 1918 till idag. I de flesta europeiska socialistländer har dock två eller flera partier varit representerade i regeringen under kommunisternas ledning.⁷

Det här innebär dock inte, att alla möjligheter skulle vara uteslutna till en koalition mellan olika, mot varandra vänligt sinnade, partier eller till att oppositionella partier eller organisationer *efter* en segerrik socialistisk revolution skulle vara uteslutna. Erfarenheten från Sovjetryssland talar inte alls för detta. De oppositionella partier, som lämnade den andra sovjetkongressen, deltog faktiskt i valet till den följande kongressen, och representationen till den fjärde extra sovjetkongressen såg ut på följande sätt: 675 bolsjeviker och 121 bolsjeviksympatisörer, 275 vänstersocialistrevolutionärer med sympatisörer, 64 höger-socialistrevolutionärer, 43 mensjeviker, 2 bundister, 24 anarkister, populistiska socialister och arbetarkosacker och 22 icke partirepresenterade.⁸

Strax efter revolutionen förbjöd sovjetregeringen endast de öppna borgerliga och monarkistiska partierna, som genast hade börjat förbereda störtandet av den nya proletära regeringen. Mensjevikerna, höger-SR och några andra oppositionspartier fortsatte att existera legalt till slutet av 1918 med öppna möten och publikationer, där många av sovjetregeringens åtgärder och lagar kritiserades. Först i slutet av 1918, under ett förbittrat inbördeskrig, var den centrala exekutivkommittén nödsakad att temporärt förbjuda alla oppositionspartierna, som i många fall stött de kontrarevolutionära elementen, vitgardisterna och interventionstrupperna. Då de småborgerliga partierna, mensjevikerna och SR ställde upp mot den imperialistiska interventionen – mot Koltjak och Denikin – tilläts de att åter fungera som partier. Deras aktivitet stoppades först efter Kronstadtrevolten och andra kontrarevolutionära händelser där mensje-

⁵ Lenin, PSS, XXXV, s 76.

⁶ *Sjezd sovjetov v dokumentach*, vol I, Moskva, 1959, s 7.

⁷ Det finns dogmatiker som fortfarande vidhåller att en politisk allians mellan kommunister och socialdemokrater bara kan komma till stånd om de andra accepterar kommunisternas ledande roll (se t ex *Kommunist*, 1969, Nr 5, s 77). Men detta är ett märkligt och absurt krav. Det är inte bara det att de kommunistiska partierna fortfarande tyvärr inte har ett tillräckligt folkligt stöd eller särskilt stort inflytande i de flesta kapitalistiska länder. Ett kommunistparti har inte någon automatisk rätt till en ledande roll, det kan inte ensidigt bestämma sig för att ha den ställningen – snarare kan den uppnås av historiska orsaker, först efter att partiet i många år, ja kanske decennier, har varit ett avantgarde för de progressiva krafterna i samhället. Det finns ingen anledning att här ta upp en diskussion om skillnaden mellan att vara ”ledande” och ”avantgarde”.

⁸ *Voprosy istorii*, 1971, Nr 3, s 204.

viker och i synnerhet SR spelade en viktig roll. Illegala organisationer av mensjeviker och SR fortsatte att existera under flera år i vissa städer och landsbygdsdistrikt. I praktiken upphörde deras aktivitet helt först på 1930-talet.

Vid många tillfällen gick socialistrevolutionärer, mensjeviker och övriga partier, som befann sig i opposition till bolsjevikerna, över gränsen för en lojal opposition och tvingade med sina handlingar bolsjevikerna att helt bannlysa dem. Bolsjevikernas uppförande var också långt ifrån oklanderligt under den här perioden (t ex under rättegången mot höger-SR 1922). Jag kommer inte här att gå in på de frågorna. Det är dock helt klart, att det under sovjetmaktens första år fanns en legal opposition mot den av bolsjevikerna ledda sovjetregeringen.

På liknande sätt var inte bara småborgerliga, utan också borgerliga partier och grupper legala i en majoritet av folkdemokratierna inom ramen för en i realiteten proletär diktatur. Några av dem ingick t om i regeringskoalition, samtidigt som de utgjorde opposition.

Idag innehåller så gott som alla västeuropeiska kommunistpartiers program stadgar om att alla partier, som stöder ett socialistiskt handlingsprogram, efter en socialistisk revolution skall kunna delta i regeringsarbetet i allians med kommunistpartiet. Samtidigt förklarar kommunisterna sig vilja respektera och garantera den lagliga rätten till *opposition* för politiska minoriteter, om deras aktivitet sker inom lagens gränser. ”Under en lång tid trodde vi själva”, skrev t ex den spanska kommunistledaren S Carillo, ”att proletariatets diktatur innebar enpartisystem och ett förnekande av politisk frihet för bourgeoisien. Men detta innebar faktiskt att vi avvek från Lenin och intog Stalins ståndpunkt. Vi förmådde inte skilja mellan diktaturens egentliga innehåll och den konkreta form den tog i Ryssland. Stalins misstag, som vi också begick, var att generalisera från ett konkret exempel och ge detta ställning av universell lag. Ändå har Lenin framhållit i 'Staten och revolutionen', att övergången från kapitalism till socialism kommer att utmärkas av att de politiska formerna kommer att se mycket olika ut.”⁹ Liknande uppfattningar har ledare för andra kommunistpartier i de kapitalistiska länderna gett uttryck för.

Hela den här frågan är av största, kanske avgörande vikt för den världskommunistiska rörelsen. Löser man inte den på ett korrekt sätt kommer det att bli omöjligt att skapa allianser mellan kommunister och socialister eller någon ny form av enhets- eller folkfront. Till och med vänsterpartier, som står nära kommunistpartierna, uttrycker ofta åsikten, att kommunisterna godtar idén om flerpartisystem under proletariatets diktatur och under socialismen bara i taktiskt syfte och är beredda att överge principen så snart den socialistiska revolutionen segrat och då krossa alla andra partier. Och uttalanden från dogmatiskt håll i SUK P har inte varit till någon hjälp för kommunistpartierna i väst, utan tvärtom undergrävt förtroendet hos tänkbara allierade för kommunistpartiernas program. Man kan t ex läsa i en artikel i *Kommunist*, skriven av L Slepov och I Judin, att efter en socialistisk revolution kan småborgerliga och borgerliga partier fortfarande finnas, eftersom det då kommer att vara blandekonomi. Under dessa förhållanden skall kommunisterna, enligt Slepov och Judin, ingå tillfälliga allianser med olika småborgerliga partier. Gentemot de borgerliga partierna, som ”alltid kommer att sträva efter att återupprätta den gamla ordningen och de tidigare sociala förhållandena, kan ingen annan hållning intas än revolutionär kamp, som utmynnar i att de besegras och fullständigt utestängs från den politiska arenan”.¹⁰ Slepov och Judin kan inte tänka sig möjligheten av en legal opposition i den proletära staten. Det finns inte en antydning om att kampen under vissa omständigheter kan föras utan revolutionära medel, dvs att använda våld eller att frånta den redan avväpnade borgarklassen dess politiska rättigheter. Valet av medel måste skifta allt efter den revolutionära omvälvningens karaktär, beroende på om den varit fredlig eller ej och beroende av de yttre omständigheterna (intervention av den internationella imperialismen gör

⁹ S Carillo, *Problems of Socialism Today*, London 1970.

¹⁰ *Kommunist*, 1969, Nr 14, s 45.

vanligtvis en fredlig utveckling av revolutionen omöjlig).

I skriften ”Den samtida reformismens ideologi”¹¹ hävdas att borgerliga oppositionspartier inte kan få finnas efter den socialistiska segern. Författarna citerar ett programutkast från det japanska socialdemokratiska partiet: ”Vi förordar parlamentarism inte bara som ett medel att gripa makten; även vid makten kommer vi att räkna med existerande antagonistiska partier och välkomna kritik från dem.” (Med största säkerhet har ”oppositions-” avsiktligt ersatts av ”antagonistiska”.)

Detta uttalande av de japanska socialisterna får författarna till boken att göra följande invändningar: ”Om det inte har att göra med någon sorts lek utan gäller verklig politik, låt oss studera vad uttalandet betyder: förekomsten av antagonistiska partier underförstår förekomsten av antagonistiska klasser, som företräds av dessa partier. Om de japanska demokratiska socialisterna avser att kämpa för en 'socialism' där klassmotsättningar bibehålls är deras program helt logiskt. Men i så fall har det inget med socialism att göra.”¹² Man kan hålla med författarna om att ”processen med att bygga socialismen förutsätter att antagonistiska klassförhållanden undanröjs”. Men inte desto mindre kan det röra sig om en mycket långdragen process. Till och med i DDR finns det fortfarande privatkapitalistiska företag. Man kan också hålla med om att ”tillsammans med de utsugande klasserna kommer deras partier att försvinna från historiens scen”. Men det finns ingen anledning att tro att det kommer att ske samtidigt. Även om borgerligheten försvunnit som social klass, kan borgerliga åsikter leva kvar oerhört länge hos vissa politiska minoritetsgrupper. Och det bästa sättet att komma till rätta med sådana attityder är inte nödvändigtvis att undertrycka dem med våld. Den standpunkten intar inte bara de japanska socialisterna, utan den återfinns också i programuttalanden från de japanska kommunisterna, som av någon anledning inte omnämns i ”Den samtida reformismens ideologi”.¹³

2 Om flerpartisystem i ett utvecklat socialistiskt samhälle

Jag har hittills sysselsatt mig med den fundamentala frågan om flerpartisystem i övergångsperioden, dvs den period då socialismen byggs. Frågan som nu infinner sig är: i vilken utsträckning kan man behålla ett flerpartisystem i ett samhälle som redan är socialistiskt, där övergångsperioden närmar sig ett slut och uppgiften är att skapa ett utvecklat socialistiskt eller till och med kommunistiskt samhälle?

I såväl vår teori som vår praktik har hela tiden ett antagande funnits om att det i ett utvecklat socialistiskt samhälle bara kan finnas en social bas för *ett* kommunistiskt parti. Visserligen finns det ett eller flera andra partier vid sidan av det kommunistiska i några av de östeuro-

¹¹ *Ideologija sovremennogo reformizma*, Moskva 1970.

¹² *Ibid*, s 441.

¹³ Det japanska kommunistpartiets program deklarerar följande:

”1. Japans kommunistiska parti är det enda parti i landet vars program sätter som mål att göra slut på allt organiserat och systematiskt våld, jämte annat slags våld mot människor. Under de senaste femtio åren är det bara kommunisterna som motsatt sig angreppskrig som den yttersta manifestationen av våld och konsekvent kämpat för folkets oberoende.

2. Kommunistpartiet förordar att landets förvaltning omvandlas med fredliga och legala medel genom att en regering bildas, som har stöd i en enhetsfront av de nationella demokratiska krafterna, som utgör en majoritet i parlamentet. Det vore helt naturligt för denna regering att, som ett försvar för den nationella suveräniteten och parlamentariska demokratin, tillsammans med folket vidta nödvändiga åtgärder för att upprätthålla ordningen, om reaktionära krafter utifrån eller inifrån försökte att störta staten eller tillgripa andra olagliga eller våldsamma handlingar.

3. När Japan har blivit ett oberoende och socialistiskt land kommer ... det grundläggande politiska systemet att vara en demokratisk folkstat, där parlamentet är statens högsta maktorgan både formellt och reellt. Alla politiska partier, inklusive de som är kritiska mot regeringen, kommer att få förekomma helt fritt, så länge de inte gör några försök att med våld omindetgöra det demokratiska systemet.” (*Problemy mira i sotsializma*, Nr 10, s 38, 39)

peiska socialistländerna. Men dessa har erkänt kommunistpartiets ledande roll, de har ingen egen politisk aktivitet och ingen egen politisk plattform.¹⁴ De existerar sålunda bara som en kvarleva, som skuggor av sina forna jag – ”drivremmar” för kommunisterna. De är med andra ord inga partier i ordets rätta bemärkelse. Och dessutom utgår den sovjetiska teorin ifrån att socialistländerna i Östeuropa befinner sig på en annan social och politisk utvecklingsnivå än Sovjetunionen.

I sina nya program talar kommunisterna i Västeuropa om politisk frihet för olika partier, inklusive oppositionella, inte bara under övergångsperioden, utan också i det socialistiska samhället. Sovjetiska teoretiker ser också en övergång till socialismen med ett flerpartisystem som ett steg framåt i det kapitalistiska samhället men återinförandet av den en gång bannlysta politiska oppositionen i de socialistiska länderna som ett *steg bakåt*.

Alla principuttalanden från den kommunistiska världsrörelsen erkänner vikten av att kommunister och socialdemokrater samarbetar under kapitalismen och under de första faserna av socialismens uppbyggnad. SUKP har också programpunkter som går i den riktningen. ”De kommunistiska partierna”, sägs det i programmet, ”vill samarbeta med de socialdemokratiska partierna inte bara i kampen för fred, för bättre levnadsförhållanden åt de arbetande, för bevarande och utvidgande av deras demokratiska fri- och rättigheter, utan också i kampen för maktövertagandet och det socialistiska samhällets uppbyggande.” (Min kurs.) Men när man försökte återuppliva ett socialdemokratiskt parti i Tjeckoslovakien 1968 stämplades det i sovjetisk (och delar av tjeckisk) press som en antisocialistisk och kontrarevolutionär handling.

Att angripa problemet med enparti- eller flerpartisystem på det sättet är orealistiskt och innebär att man inte inser hur komplicerad den socialistiska utvecklingen är. När vi betraktar det sovjetiska samhället idag, får vi inte överbetona vare sig den politiska eller den sociala likformigheten. Fortfarande finns det sociala och politiska skillnader mellan stadsbor och landsbygdsbefolkning, mellan arbetare och intelligentia och mellan alla dessa och de byråkratiska element, som fortfarande existerar i vår parti- och statsapparat. Och det finns dessutom klart urskiljbara sociala skikt och grupper inom arbetarklassen och intelligentian och bland de styrande. Det är just dessa skillnader som utgör grunden för de olika politiska stämningar bland folket, som diskuterats tidigare i denna bok, och som i sin tur ger upphov till olika politiska rörelser både inom och utanför partiet.

Varje allvarligt syftande riktning eller rörelse har fröet inom sig till ett politiskt parti eller

¹⁴ Kommunistpartiets ”ledande roll” i ett socialistiskt samhälle får ofta en oerhört ensidig och ytlig tolkning. Det är fel att betrakta kommunistpartiet som källan till makt i ett socialistiskt samhälle. Det är naturligtvis hela folket, alla arbetande människor, som är maktens källa. Partiet tog makten i deras namn och fortsätter att representera dem. Dess styrande roll baserar sig på det mandat det fått av folket och som regelbundet borde förnyas vid varje val; men med det valsysteem vi för närvarande har är hela exercisen till stora delar en tom formalitet.

Vad som gäller partiet som helhet gäller också för partiets ledande organ och särskilt för de ledande i parti och stat.

Det är också fel att tro, att partiet i kraft av sin dominerande roll nödvändigtvis måste styra och leda inte bara alla statliga organ, utan också arbetarnas organisationer. För om detta är fallet, finns det inte utrymme för politiska grupper eller organisationer, som är kritiska mot partiets politik, och folket – eller en del av folket – berövas möjligheten att jämföra och välja. Med andra ord upphör folket att vara den verkliga källan till makten och deras ”godkännande” av partipolitiken blir något automatiskt och meningslöst.

Uppkomsten av små oppositionella grupper borde välkomnas som ett medel för att kunna upprätthålla kontroll över maktorganens verksamhet. Naturligtvis kan man också utan opposition skapa olika strukturer med syftet att utöva kontroll nedifrån. 1970 publicerade en polsk sociolog en undersökning i ämnet med titeln ”Kontroll utan opposition”. Men i december samma år tvingade dramatiska händelser i de polska hamnstäderna partiledarna att avgå och visade därmed att det funnits mycket litet av folkligt inflytande över de makthavande. Det kan inte råda något tvivel om att förekomsten av en legal opposition skulle ha fått samtliga parti- och statsorgan i Gomulkas Polen att fungera bättre. En opposition ersätter inte och kan inte ersätta andra former av folkkontroll i socialistiska länder. Men samtidigt kan ingen kontroll bli effektiv utan att rätten till opposition finns.

organisation, och de som utvecklats under de senaste åren i Sovjetunionen är inga undantag. Det är ofta svårt att dra en skarp gräns mellan en politisk rörelse och ett politiskt parti. Vi har vant oss vid att betrakta SUKP som bilden av ett parti – en fast struktur med ett fastställt antal medlemmar, som har partibok och betalar partiavgift en gång i månaden, som har valda eller utsedda ledare, partipress etc. Men den sortens organisationsmönster gäller inte för alla partier överallt. De republikanska och demokratiska partierna i USA fungerar på ett helt annat sätt. Politiska partier kan faktiskt existera som grupper av likasinnade personer, utan formell organisation men med en mer eller mindre gemensam plattform och med ledare, som inte är formellt valda. Om man betraktar de politiska riktningarna i vårt land, är många av dem embryon till politiska partier eller organisationer. Och om vi inte hade bannlysningen av alla partier utom SUKP skulle förvandlingen från relativt oformliga politiska rörelser till verkliga organisationer gå betydligt snabbare. Inte ens idag kan vi utesluta en sådan process.

Av historien kan vi lära oss att inget politiskt parti någonsin skapats på initiativ av eller med tillåtelse från något annat. Nya partier uppstår endast som svar på specifika politiska omständigheter och sociala behov. När en gång behovet finns uppstår oundvikligen ett nytt parti för att tillfredsställa det. De förhållanden som är för handen kan påverka dess utseende, taktik, metoder m m, men inte hindra partiet från att spela en roll i landets politiska liv. Ett oändligt antal partier av det mest skiftande slag har funnits och finns fortfarande i många delar av världen. Och om deras program är ett direkt svar på viktiga sociala behov kommer de att bestå och få stöd även i de mest kritiska situationer. Aldrig så omfattande förföljelser eller försök att stoppa ett parti kan inte vara den enda orsaken till att det försvinner. Om det har starka rötter i samhället kommer det att fortsätta att existera i någon form, trots de grymmaste försök att förtrycka det. Vi såg ju hur de tyska kommunisterna lyckades överleva det extremt råa nazistiska förtrycket och därefter den genomgripande utrensningen av politiska flyktingar i slutet av 1930-talet. På samma sätt vore det felaktigt att förklara försvinnandet av de tidigare politiska partierna med den stalinistiska repressionen. Den var naturligtvis den omedelbara orsaken, men ett faktum var att partierna hade förlorat sin sociala bas; det fanns inte längre några sociala grupper och politiska riktningar, som kunde upprätthålla och stödja dem.

Men idag är situationen en helt annan; återigen har politiska riktningar uppstått, som kunde vara startpunkten för en politisk organisering. Det är t ex fullt möjligt att hemliga politiska grupper kommer att uppstå på högerkanten, dvs bland nystalinister och chauvinistiska nationalisterna. Liknande hemliga grupper kan uppstå bland nationalistiska kretsar i de icke-ryska republikerna. Med stöd växande nationalistiska stämningar (sådana föds oundvikligen i en byråkratisk centralism) kommer såväl hemliga som öppet existerande klubbar och föreningar att alltmer spela rollen av politiska partier. Hemliga organisationer kan uppstå bland extrema grupper av de västinfluerade, bland de kristna socialisterna och anarkisterna. De flesta västinfluerade och partidemokrater, vilka främst stöds av intelligentian, kommer antagligen att förbli oorganiserade. Men de kommer att fortfara att existera som sociala idé-riktningar, som sociala rörelser med ett allt starkare stöd; de kommer att tränga in i parti- och statsapparaten på alla nivåer. Vi kommer också att få bevittna hur ständigt nya områden kommer att uppmärksammas av dessa rörelser: nya program kommer att växa fram och beteendenormer skapas och nya ledare frambringas vars exempel och råd man kommer att följa av sanningslidelse och moralisk övertygelse, i stället för av lydnad för organisatoriska stadgar. En viss del av processen kan liknas vid framväxten av en speciell sorts politiskt parti, vars brist på formell struktur är en försvarsreaktion mot en centralstyrd och allsmäktig byråkrati, som har instrument för kontroll och bevakning i en omfattning vi aldrig tidigare skådat. I stället för att vara en svaghet blir organisationens formlöshet en styrka.

Jag anser sålunda att politisk ”pluralism” är en oundviklig följd av den nuvarande situationen. Inom bestämda gränser kommer pluralismen att fortsätta att utvecklas under de närmaste åren och kanske fortsätta ett årtionde till. Är det något vi bör välkomna? Det kan man inte ge något

entydigt svar på.

Först måste vi komma ihåg att Sovjetunionen är ett land som under många år bara haft ett styrande parti. Partiet har praktiskt taget obegränsade möjligheter att föra ut sin propaganda i press, radio, television och genom många andra kanaler. Det kontrollerar inte bara landets regering utan också hela ekonomin, utbildningssystemet och alla forskningsinstitutioner, fackföreningar, ungdomsorganisationer, konstnär- och författarföreningar etc. Det övervakar i stort sett hela förlagsverksamheten, militär- och utrikespolitiken och säkerhetsorganen. Därför skulle ett oppositionsparti, även om det sanktionerades av myndigheterna, inte kunna räkna med någon större framgång. Det mesta som skulle kunna uppnås vore att partiet drog till sig en mindre del av väljarna och på så sätt kanske fick ett tjugotal platser i de lokala representativa organen och några stycken i högsta sovjet. Men bara existensen av ett nytt parti eller kanske en grupp av oppositionspartier, skulle vara tillräckligt för att förändra hela det politiska klimatet. Det skulle inte behöva vara något hot mot det socialistiska systemet eller partiets ledande roll, men det skulle tvinga SUKP att arbeta under helt andra förhållanden. Hur skulle ledarna bete sig i en sådan situation? Vi kan tänka oss två möjligheter.

Den första möjligheten (som väl realistiskt sett är den minst tänkbara, men ändå inte utesluten) är att attityderna och politiken i kommunistpartiet förändras till det bättre. Efter en mycket lång tids ovana vid inrikespolitisk kamp och normal ideologisk debatt med motståndare skulle partiet tvingas friska upp sina metoder för politisk aktivitet och ledning. Inom partiets toppskikt finns idag praktiskt taget inga politiker värda namnet, inga ideologer eller teoretiker eller ens offentliga talare, som kan tala en halvtimme i tv utan att läsa från en i förväg skriven text. Vad vi finner är i stället en hop världsfrånvända byråkrater, och om partiet skulle tvingas ut i öppen konfrontation i en aldrig så liten skala skulle det behöva visa upp ledare med helt andra kvaliteter. Pressen och propagandan skulle få omorganiseras. Byråkrater skulle ersättas av politiker, som verkligen var politiker. Med tiden skulle vi kanske få politiska ledare, som kunde mäta sig med våra tidigaste partiledare.

Varje politisk organisation försvagas och försämras utan stimulansen från verkliga politiska konflikter och opposition. Om borgarklassen i de kapitalistiska länderna skapar och ger sitt stöd åt fler än ett parti, är det inte bara för att slå blå dunster i ögonen på arbetarklassen. De två stora partierna i USA speglar olika politiska riktningar och åsikter inom landets styrande kretsar. Konflikterna mellan dessa partier bidrar också till att de skickligaste politikerna och administratörerna kommer fram, med kompetens att försvara det kapitalistiska systemets intressen. Följaktligen har också demokratiska borgerliga regimer visat sig betydligt stabilare än totalitära borgerliga. Socialistländerna har en hel del att lära av exemplen från de borgerliga demokratierna för sin egen utveckling. Tyvärr är det osannolikt att byråkraterna som befolkar ledningen i socialistländernas kommunistpartier drar samma slutsats.

Tack vare den starka politiska förankring som de nya ledarna i det tjeckiska kommunistpartiet hade under det första halvåret 1968, kunde man, trots partiets alla tidigare politiska misstag, ganska lugnt åse hur små oppositionella grupper och föreningar uppstod. Man såg inga skäl att tillgripa förtryckarmetoder utan förlitade sig på politiska och ideologiska argument i den nya politiska konfliktsituationen. Sådana ledare kunde inte ta någon verklig skada ens av en ocensurerad press, som var full av oansvariga och demagogiska artiklar och uttalanden. Själva existensen av en fri diskussion stärkte i stället kommunistpartiets ideologiska position, som allvarligt hotats under den förre ledaren, Antonin Novotny. För den nuvarande tjeckoslovakiska ledaren är det knappast möjligt att tillåta något sådant, eftersom både han och hans kolleger Indra, Bilak, Strougal m fl är oerhört impopulära både hos intelligentian och folket.

Det finns för närvarande knappast något som är viktigare för vårt samhälle än en liberalisering i politiken. Men jag avser då inte samma process som vissa borgerliga experter gör, när de hoppas att kommunistpartiets ställning ska undergrävas. Vitsen med en öppen dialog med

oliktänkande är att den stärker kommunismen och kommunistpartiet och underlättar övergången till nya förhållanden. Partiet måste bli mer rörligt och starkt nog att möta ideologiska impulser utifrån. Om man fortsätter att låtsas som om det inte fanns en spontan och okuvlig utveckling av meningsskiljaktigheter, som uppstått inte bara ur ett behov av att omvärdera den egna historien, utan också därför att vi nu är mer utsatta för ett yttre tryck än tidigare; om partiet inte försöker att ge svar på de nya frågor, som hela tiden ställs, och vägrar att föra politiska diskussioner inom landet; om det nöjer sig med att ge ut en press, överlastad av mördande tråkiga fraser, vars ideologiska produkter är ytliga, trista och fullständigt odugliga för sitt ändamål; och slutligen, om partiet fortsätter att avskärma sig från nya strömningar inom intelligentian kommer det att kunna behålla sin ideologiska styrka bara till det yttre. Den ledande rollen kommer alltmör att innehas av den nakna makten, som mindre stöder sig på idéer än på en administrativ kontrollapparat.

Men om partiet skulle förmå sig att tillåta organiserat oliktankande med tillgång till pressen eller till och med tillåta oppositionella grupper att fungera normalt, skulle det inte då betyda att partiet inte längre var kommunistiskt, att det i praktiken tagit över socialdemokraternas ideologi och politik?

”Den förhärskande synen i väst idag”, skrev den kände borgerlige Sovjetspecialisten Z Brzezinski 1966, ”är att kommunisterna gradvis kommer att modereras för att slutligen hamna i närheten av socialdemokratin ... I väst räknar man med tidens nötande effekt och med kravet på förändringar inom kommunistländerna själva.”¹⁵

Brzezinskis uttalanden har tagits som förevändning att kräva hårdare tag mot kommunistiska ”revisionister”. Men vad våra dogmatiker här hemma betraktar som kommunism och leninism är egentligen en samling politiska rekommendationer, som ligger mycket långt från ett genuint leninistiskt eller kommunistiskt sätt att närma sig ett komplext, nytt problem. Lenin var anmärkningsvärt flexibel i sin politiska hållning, i sitt sätt att finna nya lösningar i en förändrad verklighet. De tvära kast som ledde till NEP* 1921 är ett mycket bra exempel. I ett skede, där många dogmatiker sökte lösningar på den dåvarande krisen i repressiva åtgärder och en brutalare politik gentemot bönderna och till och med gentemot arbetarna (dvs genom statlig kontroll över fackföreningarna), lade Lenin fram förslaget om övergång till en ”Ny Ekonomisk Politik”. Vartenda skolbarn känner till de grundläggande punkterna i den politiken och vet också, att det bara var NEP, som räddade sovjetmakten från en katastrof. Ändå skrevs det mycket vid den tiden om urartning och upplösning av sovjeterna och kommunistpartiet; det fanns till och med en hel rörelse bland ryska emigranter (gruppen ”Sjömärkenas flytning”^{**}), som stödde en sovjetregim under NEP. Lenin lät sig dock inte rubba av alla förutsägelser och lyckliga förväntningar bland kommunismens fiender han svarade på krav i en reell situation, där varje annan politik kunde lett till undergång.

Bara människor med mycket begränsade vyer likställer kommunism med krav på förtryck av oliktankande, förbud mot opposition och upprättande av enpartidiktatur. Så såg de grundläggande dragen i stalinismen ut, och det var ingen kommunism alls. Därför ska vi inte i onödan oroa oss för Brzezinskis profetior. Att det finns olika tankeriktningar i socialistiska länder är ett faktum idag. Naturligtvis kan man behandla deras representanter med förföljelse och repressalier, men det kommer bara att ytterligare kompromettera den kommunistiska

¹⁵ Citat från E D Mordzjinskaja, *Leninism i sovremennaja ideologitjeskaja borba* (Leninismen och dagens ideologiska kamp), Moskva, 1970, s 99.

* Efter inbördeskriget och perioden av sk krigskommunism avskaffades böndernas tvångsleveranser till staten och återgick vissa företag och framförallt handeln i privata händer 1921. Systemet upphörde i slutet av 1920-talet. L. B.

** Tidigare i opposition till sovjetssystemet men började 1920 att erkänna bolsjevikerna som det enda partiet som kunde styra Ryssland effektivt och försvara de nationella intressena. De kallade sin politiska filosofi ”national-bolsjevism” och välkomnade NEP som ett tecken på att Ryssland var på väg mot en ”normalisering”. E. K.

ideologin och försvaga dess inflytande i världen idag. Alternativet är en dialog: inte den fredliga samexistensen mellan ideologier – vilket är en omöjlighet – utan en öppen idéernas kamp mellan olika tankeriktningar, i syfte att stärka kommunismen. Det här förutsätter ingalunda att kommunister blir socialdemokrater. I stället skulle det främja ett effektivt samarbete mellan kommunister å ena sidan, och vänstersocialdemokrater och vänsterrörelsen inom intelligentsian å andra sidan. Ett sådant närmande är väldigt viktigt om en socialistisk revolution skall lyckas, inte bara i de kapitalistiska länderna, utan också i många länder i tredje världen. Jag återkommer till detta i ett senare kapitel.

Den andra möjligheten, som vi redan sett i Tjeckoslovakien, är att uppkomsten av oppositionella attityder och grupper i stället förändrar ledarskiktets politik till det sämre. För de flesta byråkrater och dogmatiker i partiets övre skikt vore en öppen politisk debatt detsamma som politisk katastrof. Under många år har dessa människor vant sig vid att se sig själva som partiet – härav deras tendens att jämställa risken för en egen politisk förlust med slutet på socialismen och sovjetmakten. Därför har deras reaktion varit så förbittrad mot varje försök att genomföra en socialistisk demokrati annat än i ord. Vi kan vara förvissade om att dessa byråkrater kommer att kämpa med näbbar och klor mot all sorts opposition. Och behövs det, kommer de inte väja för att ta till massterror.

På det stadium vi befinner oss av den vetenskapligt-tekniska revolutionen, där en demokratisering är avgörande för vidare framsteg, kan ett politiskt förtryck bara förvärra den inre krisen i såväl partiet som landet i stort. Visst kan man skrämma en del människor med repression, men på det hela taget får den snarare de oppositionella stämningarna att bli starkare. Detta skulle naturligtvis kunna leda till demokratiska reformer inom partiet. I så fall har landet fortfarande möjlighet att finna den rätta vägen, men till större kostnader. Men vi får inte blunda för möjligheten att utvecklingen kan ta en helt annan vändning. Om krafterna för demokrati inom partiet visar sig vara alltför svaga, om trycket ökar från olika ickemarxistiska och anarkistiska grupper, eller från antisocialistiska och nationalistiska centrifugalkrafter, kan vi helt tappa kontroll över händelseförloppet och plötsligt befinna oss i ett läge av sammanbrott för den nuvarande regimen eller en splittring av Sovjetunionen. Här skulle många av Amalriks dystra förutsägelser slå in.* Alternativet kunde bli att vårt parti än en gång, som svar på en okontrollerbar massrörelse, skulle råka i händerna på diktatorer och demagoger av den stalinistiska typen. Men de skulle möta en situation, helt skild från Stalins, och skulle behöva gå mycket längre än han för att behålla makten. Och då skulle vi befinna oss i en Orwellsk mardrömsvärld.

Det finns naturligtvis möjligheter att förhindra att de värsta alternativen blir verklighet, men vi skall samtidigt inte göra oss illusioner om att vi har obegränsat med tid på oss. Den historiska processen har accelererat och det kan vara för sent att i morgon ta itu med vad vi missat idag. Det enda sättet att förhindra en livsfarlig, okontrollerbar kris är att gradvis och systematiskt utveckla den socialistiska demokratin och demokratiska tendenser inom partiet. Det skulle inte betyda slutet för sociala och politiska rörelser utanför partiet eller att politiska partier och organisationer inte kunde fungera parallellt med SUKP, på det sätt som diskuteras ovan. Men i en verklig socialistisk demokrati kommer icke-marxistiska grupper och partier att berövas sin sociala bas och inte utgöra något hot mot ett socialistiskt samhälle. När deras aktivitet tillåts ske öppet, kan den hållas inom rimliga gränser med demokratiska metoder. En process av normal politisk debatt kommer bara att vitalisera den marxist-leninistiska ideologin och främja uppkomsten av en ny, mer kompetent generation av kommunistledare.

Tyvärr måste vi nog konstatera att alternativet ”tumskrubarna dras åt” är mer troligt än att en

* Andrej Amalrik, historiker, författare till bl a ”En ofrivillig resa till Sibirien” (Stockholm 1970) och ”Kommer Sovjetunionen att överleva till 1984?” (Stockholm 1970), där han förutsäger krig med Kina och upplösning av sovjetstaten. Dömdes till tre års straffläger i november 1970, därefter till exil i Magadan och har nyligen fått lämna Sovjetunionen. E. K.

socialistisk demokrati får utvecklas. På så sätt blir vår uppgift inte bara att kämpa mot farliga tendenser idag i den riktningen, utan att, om vi misslyckas med det, också finna styrka att i en kommande kris undvika att hamna i anarki eller återfalla i totalitarism och terror. Bådadera skulle betyda att vi förlorade allt vad vi vunnit under socialismen.

VI Den inre partidemokratin

1 Om partimedlemmarnas rättigheter enligt stadgarna

Enligt stadgarna skall kommunistpartiet vara ”den högsta formen av social och politisk organisation, den ledande kraften i det sovjetiska samhället ... som på frivillig grund förenar den avancerade och politiskt medvetna delen av arbetarklassen, kollektivbönderna och intelligentian i Sovjetunionen”.

Av detta följer logiskt, att om det inte finns någon verklig demokrati inom partiet, kan det inte heller finnas demokrati i samhället i sin helhet.

Inledningen till stadgarna informerar oss om att ”SUKP” grundar sin verksamhet på ett orubbligt iakttagande av de leninistiska normerna för partiets inre verksamhet – principen om kollektivt ledarskap, främjandet på alla sätt av den inre partidemokratin, kommunisternas handlingskraft och initiativ, kritik och självkritik”. I sin definition av partimedlemmarnas grundläggande rättigheter föreskrivs det som en oförtydlig rättighet att diskutera partiets politik och aktivitet fritt på alla möten, konferenser och kongresser och i partipressen, och att öppet uttrycka och försvara sina åsikter – visserligen ”bara till dess att partiorganisationen tagit beslut i frågan”.¹ Stadgarna fastslår partimedlemmarnas rätt att ”kritisera alla kommunister, oavsett position, på partimöten, konferenser och kongresser”. Den som gör sig skyldig till att undertrycka kritik eller ansätta någon för att han framfört kritik ”är ansvarig inför och kommer att straffas av partiet och, om så är nödvändigt, uteslutas”. En partimedlem har också rätt att ”ställa frågor till och framlägga förslag för alla partiorgan, ända upp till SUKP:s centralkommitté och kräva svar i enlighet med sakfrågan”.

Stadgarna fastslår, att partiets organisation grundas på en sträng disciplin och centralism, men att partidisciplinen måste vara medveten och centralismen demokratisk. Detta innebär bl a inte bara att ”högre organs beslut är absolut bindande för lägre organ”, utan att det måste framläggas ”periodiska rapporter från partiorganen för deras partiorganisationer och högre organ”. Lenin framhöll alltid den fundamentala skillnaden mellan demokratisk centralism, byråkratisk centralism och anarkism.² ”Det vore oförlåtligt att glömma”, skrev Vladimir Iljitj, ”att när vi

¹ Rätten att framföra och försvara en åsikt *även efter* att ett beslut har tagits behöver inte stå i motsatsställning till principerna om demokratisk centralism. Det beror helt på hur det görs. I september 1920 tog det ryska kommunistpartiets nionde allryska konferens en resolution ”Angående den omedelbara uppgiften att organisera partiet” där man fastslog: ”Partiet kommer inte att tolerera att repressiva åtgärder vidtas mot kamrater som inte är eniga med beslut, som fattats i vissa enskilda frågor”(RKP(b)v rezoljutsijach... Moskva, 1936, vol I, s 360). Den tionde partikongressen förklarade att alla beslut som tagits av partiet var ”bindande och måste genomföras med maximal snabbhet och precision” (ibid, s 368). Men långt ifrån att upphäva resolutionen från den nionde konferensen bekräftade till och med kongressen den i paragraf 24 i en ny resolution om partiets organisation. Den tionde kongressen förbjöd propagerandet av åsikter som stred mot beslut som redan tagits av partiet. Men den garanterade rätten för en minoritet att uttrycka och försvara sina ståndpunkter i specialsamlingar av dokument avsedda för begränsad spridning och i vetenskapliga publikationer. Resolutionen från den tionde kongressen ”Angående syndikalistiska och anarkistiska avvikelser i vårt parti” är av särskilt stort intresse i detta sammanhang. Paragraf 6 fastslår:

Kongressen tar kategoriskt avstånd från de idéer som lagts fram av de syndikalistiska och anarkistiska avvikarna och beslutar att:

1. föra en rätlinjig, systematisk kamp mot dessa idéer;
2. propagerandet av sådana idéer är oförenligt med medlemskap i det ryska kommunistpartiet.

På denna punkt fastslås emellertid att ”samtidigt som kongressen föreskriver centralkommittén att noga genomföra dessa beslut förordar kongressen ett fullständigt fritt utbyte av åsikter bland partimedlemmarna i de frågor som behandlas i de särskilda samlingarna och publikationerna”. (Ibid, s 367-77)

² Strax före den tredje Kominternkongressen 1921 tryckte tidskriften *Komintern* en artikel av Otto Kuusinen, som behandlade problemet med byråkratin inom arbetarnas organisation. Han skrev: ”Det är en överförenkling att betrakta byråkratismen som en åkomma från småborgerliga kretsar, som lyckats infiltrera arbetarnas, proletärernas och intelligentians organisationer ... I den förrevolutionära legala arbetarrörelsen var det tämligen

försvaret av centralismen gäller det endast den demokratiska centralismen.”³

Vårt parti har alltid baserats på sträng disciplin, och de ledande organen har alltid haft en betydande makt. Men kärnan i en kommunistisk disciplin, enligt Lenin, är att den är ”en disciplin, grundad på förtroende, på total respekt, en respekt också för självständighet och initiativ”.⁴

Detta är det mönster för partilivet som Lenin skapade och det ligger fortfarande till grund för partistadgarna.

2 Om hur allt brott mot den inre partidemokratin blivit allt vanligare

Stadgarna är välbekanta för en partimedlem. Men den som känner till hur partiet i verkligheten fungerar – antingen det är fråga om hur diskussion eller beslutsfattande går till, hur ledande partiorgan bildas eller vilka rättigheter medlemmarna egentligen har – står det helt klart att endast formell uppmärksamhet ägnas de viktigaste punkterna i stadgarna och Lenins anvisningar för hur de grundläggande procedurerna i partiet skulle se ut.

Mycket har naturligtvis förändrats sedan Stalins och Chrusjtjovs tid, men man kan inte påstå, att SUKP har blivit en demokratisk organisation, där aktiviteten grundas på principen om att utveckla ”på alla sätt den inre partidemokratin, kommunisternas handlingskraft och initiativ kritik och självkritik”.

Det är helt klart, att partimedlemmarnas rättigheter som garanteras i stadgarna och i principen om demokratisk centralism, finns i viss utsträckning bara i primärorganisationerna – på möten och i val till partikommittéernas byråer. Även på den här nivån möter man byråkrati och tomma ritualer, men här är det åtminstone möjligt att förbättra de negativa dragen.

Samma kan dock inte sägas om någon av partiorganisationerna från råjonnivå och uppåt.* Den styrande partiapparaten, som främst består av heltidsarbetande partifunktionärer, arbetar fortfarande i en anda av byråkratisk centralism, som visserligen mjukats upp sedan Stalins dagar, men som i grunden är oförändrad.

På råjonnivå har valen till partikommittéerna blivit en odemokratisk formell procedur. Vid primärorganisationernas val- och rapportmöten förekommer ofta noggranna diskussioner om meriterna hos kandidater till byråerna, något som aldrig sker vid val till råjongskommittéerna, som hålls på partiets råjongkonferens en gång vartannat år och där kandidaterna nomineras på ett fullkomligt odemokratiskt sätt. En av konferensdeltagarna läser upp en lång lista på kandidater, som förberetts av någon i partiapparaten och godkänts av avgående kommittéledamöter samt av närmast överordnade organs apparat (vanligtvis stadskommittén). Därefter läser ännu en delegat upp en lista kandidater till en delegation för stadskonferensen. Båda listorna kan innehålla 150 namn, om det är en stadsdel i Moskva, medan antalet i andra städer och inom landsbygdsråjonger ligger på ca 100. Fastän den överväldigande majoriteten av

vanligt att en arbetare som lämnade verkstadsgolvet för att ikläda sig i rollen av professionell representant (vare sig han var deputerad journalist eller något annat) undergick en snabb förvandling, där han mycket fort snappade upp de allra värsta sidorna i de byråkratiska metoderna.”

Han menade också att i många arbetarorganisationer ”de mest bedrövliga former av byråkrati beskrevs som demokratisk centralism” och att byråkratin i de proletära organisationerna ”ofelbart ledde till en sekticism som var mycket nära besläktad med byråkratismen, i själva verket dess yngre bror”. Lenin höll inte bara fullkomligt med Kuusinen i hans synpunkter, han krävde också att artikeln skulle läsas upp på kongressen (*Leninskij sbornik* XXXVI, s 257, 260). Lenin hjälpte till att skriva utkastet till en motion till kongressen ”Angående bildandet av kommunistiska partiorganisationer”, där byråkratism och rigid centralisering fördömdes i ordalag, vars skärpa man inte kunde ta miste på. (*Komintern v dokumentach* [Komintern i dokument], 1933, s 203)

³ Lenin, *PSS*, XXIV, s 144.

⁴ Lenin, *PSS*, XXXVI, s 500

* Partiorganisationens hierarki följer den administrativa indelningen av landet, dvs den territoriella principen, med undantag av primärorganisationerna, som finns på arbetsplatserna, dvs enligt produktionsprincipen. L. B.

kandidaterna är fullständigt okänd för de vanliga partimedlemmarna på dessa konferenser ges inga personbeskrivningar av kandidaterna och diskuteras inte deras kvalifikationer, vilket knappast heller vore möjligt med tanke på det stora antal det gäller. Efter att nomineringarna godkänts vidtar slutna omröstning, varvid varje delegat får förtryckta listor på kandidater för stadsdels-(eller räjong-)kommittén och för stadskonferensen, och efter en flyktig blick på listorna är det dags att lägga dem i valurnorna.

Efter samtal med deltagare i dessa konferenser har jag fått veta, att det i Moskva på de senaste tio åren inte förekommit att en enda ytterligare kandidat föreslagits till listan eller att någon strukits.

Partikommittéer för städer och oblaster väljs på liknande sätt på städernas och oblasternas partikonferenser, och samma procedur gäller också för val av delegater till partikongresserna. Jag känner inte till något fall, där en kandidat, som nominerats av oblastkommitténs eller centralkommitténs apparat inte blivit vald.

I stor utsträckning existerar även rätten för en partimedlem att diskutera frågor om partiets politik och att kritisera alla kommunister oavsett position endast på papperet. Hur det förhåller sig har den anonyme författaren till artikeln ”Avväpnandet och demokratin” gett en exakt beskrivning av. ”Vanliga partimedlemmar”, skriver han, ”är i realiteten utestängda från den beslutsfattande processen. Egentligen finns det ingen information tillgänglig för primärorganisationerna om verksamheten i partiorganen ovanför deras nivå, upp till centralkommittén. Sällan väcks några politiska frågor på ett partimöte, och, om så sker, i så fall efter att ärendet redan behandlats av högre organ. Och vi känner ju till den grundläggande principen om demokratisk centralism, att det som en gång beslutats inte längre kan diskuteras – bara verkställas. Det är alltså inte förvånande, att all diskussion på ett partimöte om frågor som redan är avgjorda blir rent formell och äger rum i en atmosfär av total apati. Det har fått den vanliga partimedlemmen att bli politiskt passiv och ointresserad av samhällsproblem. Passiviteten stöds faktiskt av partiapparaten, som snabbt ser till att ett politiskt initiativ underifrån stoppas – man vet ju aldrig vad ett sådant skulle kunna leda till!

Att döma av ständigt återkommande uppmaningar i *Pravda* att utveckla den inre partidemokratin, kan man få uppfattningen att partiledarna är väl medvetna om hur viktigt det är att uppmuntra en politisk aktivitet bland de vanliga medlemmarna. Men eftersom det är tomma ord som aldrig följs av konkreta åtgärder, har de ingen som helst effekt, eller värre – klyftan mellan ord och handling skapar cynism och likgiltighet.”⁵

Stadgarna föreskriver diskussioner i konkreta politiska frågor, där hela partiet deltar. Några sådana har inte förekommit på åtskilliga decennier, trots många akuta politiska kriser, som skakat partiet. De diskussioner som förs före partikongresserna rör mest direktiven till den nya femårsplanen. Och till och med i denna begränsade fråga publicerar tidningarna inte mer än ett av hundra, eller kanske ett av tusen, brev man får. Och det är inte fråga om brist på utrymme. Jag känner till både vanliga partimedlemmar och veteraner i partiet och t o m

⁵ I slutet av 1923 och början av 1924 fördes en livlig diskussion i pressen och partiet om behovet av omedelbara åtgärder för att göra partilivet mer demokratiskt. Man häpnar ibland över hur mycket kritik som kunde publiceras för femtio år sedan - åsikter från människor som dog strax efter eller mördades under utrensningarna. Här är bara några axplock:

”Vid particellernas möten läses ändlösa rapporter upp angående frågor som redan beslutats ... detta leder oundvikligen till apati. Den förmenta okunnigheten hos de vanliga partimedlemmarna är egentligen en passivitet, som på senare tid uppmuntrats av de ledande partiorganen. Medlemmarna i centralkommittén och Moskva-kommittén är till största delen främlingar för den vanliga kommunisten; de nämner aldrig partimötena, som om de inte var något att tala om” (G J, *Pravda*, 16 november, 1923)

”Partimöten är antingen långtråkiga eller fulla av ändlösa haranger - 'som en gudstjänst i kyrkan', lär en del kamrater ha sagt. Partiets massor ... måste få en möjlighet att inte bara lyssna och rösta utan också lägga fram egna idéer.” (K Ksenofontov, *Pravda*, 22 september, 1923)

framstående kulturpersonligheter, som skickat brev till tjugotredje partikongressen och till den centrala pressen, där allvarliga problem tagits upp; inget enda trycktes i Sovjetunionen, medan flera dök upp i kommunistiska tidningar i väst.

Partimedlemmarnas rätt att kritisera ledarna är fortfarande starkt begränsad. I den lokala pressen hittar vi ingen kritik av de lokala ledarna, lika lite som vi finner kritik av centralkommitténs medlemmar i den centrala pressen. Kritiska kommentarer av ledande personer får komma fram först efter att dessa avlägsnats från sina poster och inte alltid ens då. Det vanligaste är att namnet helt enkelt försvinner från tidningssidorna. Vi vet t ex att en mängd brev skickades till både centralkommittén och *Pravda*, med kritik av ledande partifunktionärer som L Ilitjev, V Mdzjavanadze*, A Adzjubei, S Pavlov, P Satiukov, V Tolstikov, m fl. Inte ett enda av breven publicerades, även om de innehöll sådant som man inte ens i centralkommittén var oenig om. Fortfarande händer det att enskilda personer bestraffas för att ha kritiserat en partiledare.⁶

Rätten för varje kommunist att vända sig till partiorgan ända upp till centralkommittén med en fråga och kräva ett adekvat svar har också blivit helt formell. Under de senaste åren har en gammal bolsjevik från Kiev, S B-v, sänt åtskilliga brev till centralkommittén med välformulerade och konstruktiva förslag om hur den inre partidemokratien bör utvecklas. Men han har aldrig fått något svar på just de frågor han ställt. Jag skulle kunna fylla hela sidor med liknande exempel.

Man blir också allvarligt betänksam inför procedurerna för hur ledande partikadrer nomineras och rekryteras och bristen på verklig kontroll över deras aktiviteter. Och eftersom SUKP har en ledande roll är det mönsterbildande för alla övriga organisationer i samhället.

Oräkneliga böcker, artiklar, pamfletter och avhandlingar har skrivits om hur kadrer bör rekryteras och placeras enligt vetenskapliga metoder. Utmärkta beslut har tagits i frågan av de högsta partiorganen. I tjugotredje partikongressens resolution om centralkommitténs rapport sades bl a att ”den ökande kvantiteten och komplexiteten i uppgifterna inför det kommunistiska uppbygget ställer stora krav på rekrytering, nominering och skolning av kadreerna. Kvalifikationerna för att få utses till ledande poster bör vara: kommunistisk övertygelse, god kunskap om verksamheten och förmåga att upprätthålla en ständig kontakt med massorna och att organisera dem för att fullgöra de uppgifter vi har framför oss.” Det vore fel att påstå, att de leninistiska principerna för kaderrekrytering, som ständigt upprepas på partikongresserna, är tomma ord. Det finns många funktionärer i apparaten, som motsvarar högt ställda krav. Men många andra gör det inte, och inom viktiga instanser i parti- och statsmaskineriet gäller inte principerna alls eller bara i mycket ringa grad.

Tyvärr har vi fortfarande inte något rationellt fungerande maskineri för att rekrytera och förnya de ledande kadreerna i partiorgan och statliga institutioner. Det förklarar varför många missförhållanden består i det politiska och sociala livet. Det behöver väl knappast sägas, att det under Stalins brutala personliga regim inte var fråga om att utse de rätta personerna på rationell grund. Helt andra principer styrde, som inte hade att göra med vare sig socialism

* Utrensades som förste partisekreterare i Georgien 1972 i en uppmärksamman antikorrptionskampanj där. L. B.

⁶ För några år sedan klagade två kommunister från Georgien för centralkommittén över att luxuösa privata villor byggdes för de lokala ledarna på allmänhetens bekostnad, och att några av tomterna förut varit delar av Tbilisis (Tiflis) botaniska trädgård. En av de klagande var arkitekt, som hade hjälpt till att bygga husen, och kunde därför uttala sig med en viss auktoritet i frågan. När Mdzjavanadze fick veta om brevet förpassades de två till ett psykiatriskt sjukhus. Trots att de snart frisläpptes efter att partiets kontrollkommission och generalprokuratorn (ungefär riksåklagare) ingripit, vidtogs inga åtgärder mot Mdzjavanadze eller de många ägarna till de hus som saken gällde. Detta slags återgång till stalinism, att jämställa varje kritik mot partiets och statens ledare med politiska brott, är idag undantag snarare än regel. Vad som vanligtvis sker är att kritik nedifrån möts med total likgiltighet.

eller kommunism. Något rimligt rekryteringssystem fanns inte under Chrusjtjov heller, även om försiktiga försök gjordes att skapa ett efter tjugonde och tjugoundra partikongresserna. Den grundläggande principen för socialismen – *från var och en efter hans förmåga, åt var och en efter hans arbete* – har alltså ingen plats i förvaltningen av vårt system: Oftast är det inte kompetens som räknas, utan goda personliga eller familjekontakter, lojalitet mot de rätta personerna eller etnisk tillhörighet; ibland är det fråga om slump. Det här gör, att det inte bara på de högsta, utan också på mellannivåerna är sällsynt att träffa på människor, som verkligen har talang eller en personlighet som gör intryck, eller t.o.m. ens har förmågan att tala offentligt. Det finns ett gammalt talesätt som säger: ”Det är inte arbetet som pryder människan, utan människan som pryder arbetet.” I vårt samhälle har det blivit tvärtom. Förlorar man sin maktposition upphör man att vara något i samhällets ögon. Vem kommer t ex ihåg A Kiritjenko, Chrusjtjovs en gång så mäktige skyddsling? Vem har idag något intresse av vad pensionären N Michailov eller förre ambassadören V Stepakov har för åsikter? Ändå var det inte länge sedan dessa män hade ett kolossalt inflytande i samhället, som ansvariga för hela vår press och propaganda.

Våra högsta ledare är för det mesta medelmåttiga, både intellektuellt och i andra hänseenden, och i vissa fall inte ens det. Majoriteten har dessutom uppnått pensionsålder.⁷ Även i de kapitalistiska länderna är de flesta yrkespolitiker rätt mediokra – alla är ju inte en Churchill, Roosevelt eller Kennedy. Men med sin *rent yrkesmässiga kapacitet* överträffar faktiskt många utländska politiker sina kolleger i de socialistiska länderna. Samma sak gäller för många av våra högsta ekonomiska planerare i jämförelse med företagsledare utomlands. Här har vi en orsak till att det socialistiska lägret en längre tid befunnit sig på defensiven i den ideologiska och politiska konkurrensen och fortsätter att ligga efter i den ekonomiska kapplöpningen.⁸

För att vi skall få en fungerande rekrytering och förnyelse av ledarskiktet behövs inte bara genomgripande strukturella reformer. Det krävs också stora insatser för att arbeta bort de stalinistiska resterna hos funktionärer på alla nivåer. Vi måste få en effektiv folklig kontroll över de styrandes verksamhet och ett slut på den sekretess som omger alla institutioners arbete.

Tjänstemannaapparatusens ansvällning är ett annat stort hinder för den inre partidemokratin och är en avgörande orsak till att politiska och ekonomiska problem behandlas på ett byråkratiskt sätt. Från att en gång ha tillkommit som hjälp åt de valda partiorganen har de nu börjat dominera dem. Denna apparat har ofta en självständig ställning och ett mycket starkt inflytande

⁷ En matematiker har beräknat att medelåldern på centralkommitténs 195 medlemmar är 61 år, medan medelåldern är omkring 60 för de 24 medlemmarna och kandidatmedlemmarna i politbyrån samt centralkommitténs sekreterare. ”Vad kan vi dra för slutsatser av detta?” frågar han. ”Vanligtvis är det svårt för äldre människor att ändra sin arbetsstil ... Deras sätt att se på saker är med nödvändighet konservativt. Det finns ett gammalt talesätt som säger att en människa lever ett helt liv när hon går över gatan – först tittar hon åt vänster och sedan åt höger. Men att styra ett land som är så stort och så hårt centraliserat som Sovjetunionen i ett så komplicerat internationellt läge kräver perfekt hälsa, uthållighet, viljestyrka, förmåga att fatta snabba beslut etc – egenskaper som samtliga försämras med åren ... Varför är nu medelåldern i partiets ledarskikt så hög? Det beror på att man vanligtvis når toppen genom att ta sig uppåt i den byråkratiska hierarkin. Snabba befordringar är sällan möjliga, främst därför att man inte har något klart kriterium för hur kvaliteten på arbete i partiet skall bedömas, samtidigt som byråkratiska organisationer har en tendens att avsäga sig livliga, djärva personer som skulle kunna skaka om hela systemet.”

⁸ En av mina brevskrivare har gjort följande kärva men helt riktiga iakttagelse: ”Utan att skräda orden kan man säga: Kaderpolitiken, dvs metoderna för att välja ut och placera funktionärer i maktstrukturen, är i grunden densamma som på Stalins tid. Det system som han skapade har man knappast petat på och det fortsätter att vara ett destruktivt hinder för att bygga kommunismen. Den huvudsakliga bristen i ett sådant system, eller snarare den inneboende dåliga egenskapen, är att förmåga och talang inte har några möjligheter att konkurrera öppet. Befordringar avgörs i slutna rum, där det som bestämmer saken vanligen är hur kandidaten uppfört sig gentemot sina överordnade - hur han behandlat de underordnade tar man ingen hänsyn till. Ingen frågar den vanlige medlemmen; han har bara en ”rättighet”: att acceptera den som blivit utsedd eller att rösta för den som blivit rekommenderad.”

inte bara över hur ärenden bereds och verkställs, utan också över hur de skenbart valda organ skall se ut, som de egentligen är underordnade. Tydligast ser vi detta i de ständigt ökande administrativa underavdelningarna till centralkommittén och politbyrån.

Det är självklart, att medlemmar i politbyrån och sekreterare i centralkommittén (liksom många vanliga medlemmar) måste omge sig med en assisterande stab av olika tekniska medhjälpare, forskare och rådgivare. Men dessa centralkommitténs *apparatjiki* har för länge sedan lämnat sina underordnade roller.

En onaturlig ökning av partiapparaten omfång och makt började redan under Stalin, då han upphörde med centralkommitténs plenarmöten och delegerade det mesta arbetet till sitt administrativa bihang. Efter tjugonde partikongressen vidtogs åtgärder för att förbättra situationen. Man började åter hålla regelbundna möten med centralkommittén och andra valda organ. Men mycket snart fick dessa plenarmöten och presidiesammanträden* en formell karaktär. Hur var det alls möjligt för presidieledningar att bedöma de viktiga förslag och reformer man hade att ta ställning till, när man fick dokumenten några timmar eller ibland bara en halvtimme före sammanträdena! Samtidigt förvandlades centralkommitténs möten till galaföreställningar, dit ofta flera tusen gäster var inbjudna.

Det verkliga arbetet utfördes och de avgörande besluten togs bakom kulisserna inom en trång krets av rådgivare och assistenter. Där arbetades förslag fram, som antogs av en sorts ”skuggkabinett” bestående av pålitliga funktionärer och till och med av släktingar.**

Nya apparater såg också dagens ljus under Chrusjtjov.⁹ Kronan på verket var delningen av partiorganisationerna på mellannivåer och lägre nivåer. De splittrades upp efter en produktionsprincip, dvs den ena delen kom att syssla med jordbruk, den andra med industri. På så sätt fick varje oblast och rajong två partikommittéer med motsvarande delning i respektive överordnade partiorgan. Strukturen i de högsta partiorganen blev så komplicerad att man fick anslå förklarande skisser på partiets utbildningscentraler.

Mycket förändrades efter Chrusjtjovs fall. Delningen av partikommittéerna i en industriell del och en jordbruksdel försvann, och strax därefter gjorde man sig av med centralkommittébyrån för RSFSR.*** Typiskt är att knappt någon utanför den centrala partiapparaten märkte att dessa stora och inflytelserika organ försvann. Man förbättrade förfarandet vid centralkommittémötena och politbyråns sammanträden, med bättre information till ledamöterna. I övrigt fortsatte dock de högsta partiorganen att fungera som tidigare trots behovet av reformer.

Fortfarande är partiapparaten alldeles för stor med alltför många tjänstemän och underavdelningar. Därför har den kommit att ersätta många lagstiftande och verkställande statliga organ. Funktioner som rätteligen tillhör statliga institutioner har alltså tagits över. Många lagar och

* Presidium var benämningen på politbyrån åren 1953-1965. (EJ att förväxlas med högsta Sovjets presidium!) L. B.

** Uppenbarligen en anspelning på den framstående roll som Chrusjtjovs svärson Adzjubej spelade. E. K.

⁹ Vid sidan av den ursprungliga apparaten skapades en jättelik ny sådan, avsedd särskilt för RSFSR:s centralkommittébyrå. Efter att industriministerierna avskaffats ersattes centralkommitténs enda industriavdelning med mer än tio specialavdelningar för olika industribranscher (och samma sak hände med RSFSR:s byrå!). Men det räckte inte med detta, utan snart upprättades parallella apparater för parti- och statskontroll knutna till centralkommittén och RSFSR:s byrå. Eftersom den huvudsakliga funktionen för den centrala partiapparaten alltid har varit både att bereda instruktioner och lagar och att övervaka att dessa genomförs, var det ett mycket tvivelaktigt drag att skapa ännu en parallell inspektionsbyrå (som dock inte hade makt att kontrollera de högsta partiorganens verksamhet, vilket Lenin ansett vara av avgörande betydelse för alla partikontrollsystem). I praktiken blev dessa nya organ för parti- och statskontroll bara ytterligare en assisterande apparat som växte in i partikommittéerna på olika nivåer – deras underordnade roll bekräftades av att de alltid leddes av respektive partikommittés sekreterare.

*** En av Chrusjtjovs nyheter var en separat partiorganisation för SFSR, som togs bort 1966. E. K.

beslut ägnar centralkommitténs apparat mycket mer än en översiktlig behandling. De diskuteras detaljerat varefter apparatens tjänstemän gör en mycket exakt och genomarbetad beredning av ärendet för sekretariatet, politbyrån eller centralkommitténs plenum att ta ställning till. Först därefter läggs lagförslaget eller dekretet fram för ministerrådet eller högsta sovjet för bedömning. Det är väl onödigt att tillägga att det då endast blir en formell ratificering, eftersom varje försök att modifiera eller ändra förslaget skulle betraktas som ett uttryck för bristande förtroende för centralkommittén. Trots att detaljerna i ett lagförslag ofta utarbetas inom statliga organ som ministerier, Gosplan* eller ministerrådet, granskas det ändå noggrant av centralkommittén och godkänns av sekretariatet eller politbyrån innan den formella bekräftelsen i högsta sovjet vidtar. I den här proceduren inkräktar ofta centralkommittén i onödan på högsta sovjets område eller gör ett dubbelarbete jämsides med ministerrådet eller Gosplan. Det har förekommit att verkliga lagar (till skillnad från beslut i löpande frågor) inte ens formellt passerat högsta sovjet för godkännande utan antagits i form av ett beslut, taget av centralkommittén och ministerrådet gemensamt. Högsta sovjets presidium godkänner det sedan i efterhand. Slutligen har också beslut som kommit från enbart centralkommittén blivit lagar. Ett exempel på det var uppdelningen av partikommittéerna och sovjeternas exekutivkommittéer på oblastnivå i industri- och jordbruksavdelningar. Trots att åtgärden rörde både statliga och partiorgan publicerades endast ett beslut från centralkommittén i pressen. Något beslut från ministerrådet eller någon session med högsta sovjet att antaga en sådan lag syntes inte till.

Den väldiga ökningen av den centrala partiapparaten har ofta lett till att den tagit över inte bara ministerrådets och högsta sovjets funktioner, utan också många enskilda ministeriers. Så länge ett antal specialiserade industriella avdelningar finns kvar inom centralkommittén kommer personalen där oundvikligen att behandla problem som egentligen faller inom respektive ministeriums eller inom Gosplans kompetens. Centralkommitténs stora avdelning för vetenskap och utbildning ägnar sig inte bara åt olika former för partiets aktivitet eller åt allmänna frågor om ideologisk skolning i forsknings- och utbildningsinstitutioner, utan tyvärr också åt en rad konkreta problem, som mycket bättre kunde lösas av vetenskapsakademien, utbildningsministeriet, ministeriet för grund- och högskoleutbildning eller statliga kommittén för samordning av vetenskaplig och teknisk verksamhet. Dessa institutioner brukar ju ändå ledas av personer, som är medlemmar i centralkommittén. Det är svårt att föreställa sig att någon avdelning i centralkommittén på Lenins tid skulle ha blandat sig i Lunatjarskijs eller Krupskajas** verksamhet. Lenin betonade också i början av tjugotalet hur felaktigt det vore av partiet att ta över sovjeternas arbete. ”Det är nödvändigt”, ansåg han, ”att vi gör en mycket mer exakt avgränsning mellan partiets (och dess centralkommittés) och sovjeternas funktioner; att vi lägger mer ansvar på sovjetinstitutionerna och funktionärerna där; att vi ser till att partiet utövar en allmänt ledande roll inom den statliga verksamheten i stället för att blanda sig i detaljer, vilket alltför ofta sker.”¹⁰

Lenin ansåg, att det inte bara gällde att lätta partiarbetarnas börda av rutinmässiga administrativa uppgifter och på så sätt undvika en byråkratisering av partiapparaten, utan också att öka auktoriteten hos folkkommissariernas råd*** och andra styrande organ. Dessa Lenins anmärkningar är sannerligen rykande aktuella än idag. Med det system av dubbelarbete som finns idag blir det omöjligt både för regering och ekonomiska institutioner och motsvarande avdelningar i centralkommittén att utveckla självständighet och verklig ansvars känsla. Ett ministerium kan alltid skylla på dåliga direktiv från centralkommittén, medan centralkommittén kan

* Förkortning för *Gosudarstvennaja planovaja kommissija* – det högsta statliga planeringsorganet i Sovjetunionen. L. B.

** Lunatjarskij var folkupplysningskommissarie för utbildning och kultur 1917-1929. Krupskaja (Lenins fru) var medlem av kommissariatet och starkt engagerad i utbildningspolitiken. E. K.

¹⁰ Lenin, *PSS*, XLV, s 61.

*** Benämningen på regeringen till 1936, då den bytte namn till ministerrådet. L. B.

hävda att deras direktiv verkställts otillfredsställande av ministeriet. Det vore vettigare att låta partimedlemmar i författarförbundet fatta beslut om den sovjetiska litteraturpolitiken än att förlita sig på en litteraturavdelning inom centralkommittén. Litteratur och konst är främmande för att låta sig styras utifrån av tjänstemän, vars främsta insikter ligger i hur man oönskad blandar sig i saker och ting. Men det har fungerat annorlunda. Inte ens under Stalin fanns det någon avdelning eller sektion för litteratur i centralkommittén. När det krävdes direktiv sammankallades en arbetsgrupp bestående av partimedlemmar som på något sätt hade med litteratur att göra. Så småningom dök rådgivare och konsulenter i litterära frågor upp, och logiken i den byråkratiska utvecklingen tycks vara den, att så fort en rådgivare har etablerat sig på de högre regionerna i apparaten skapar han en stab omkring sig, och snart föder rådgivare och konsulter nya rådgivare och konsulter. En ny ”sektion” uppstår och börjar snart själv att syssla med litteratur, tar egna initiativ till att kontrollera och dirigera författare och rapporterar sällan om sina förehavanden till överordnade. Litteraturen och konsten är inte hjälpta av några mellanhänder. Men vid första påseendet tycks kontroll vara lättare att utöva på det sättet – så lätt att kunskap eller kompetens inte verkar behövas, bara en förmåga att använda apparaten effektivt.¹¹

Bland de mindre allvarliga övergreppen mot den inre partidemokratin kan nämnas ett ökande antal uteslutningar ur partiet, som råjong- och stadskommittéerna beslutar, om, utan att rådgöra med primärorganisationerna. Det visar apparatens brist på förtroende för de vanliga medlemmarna – en rädsla att låta frågor tas upp på primärnivån. Det finns med andra ord en nonchalans mot åsikter, som kommer från medlemmarna på basplanet, som ju ändå är partiets ryggrad. Uteslutningar som sker över huvudet på primärorganisationer är klara brott mot den inre partidemokratin.

3 Förslag till hur den inre partidemokratin skall kunna utvecklas

Alla dessa exempel på hur den inre partidemokratin i praktiken inte respekteras har jag tagit upp för att kunna föreslå förändringar. Det är t ex nödvändigt att ordentligt förändra proceduren för hur medlemmar väljs till ledande partiorgan. Sker inte detta, och respekteras inte valprincipen inom hela partiet, kommer allt tal om att utveckla den inre partidemokratin att förbli fromma önskningsar.

Man skulle kunna göra vissa förbättringar redan på primärnivån. Här kan det vara värt att titta på vissa erfarenheter från det ungerska arbetarpartiet: i deras primärorganisationer är både sekreterare och ledamöter av partibyran direkt valda i hemlig omröstning. Eftersom sekreteraren i partibyran är en mäktig person och utgör den direkta länken med råjongkommittén skulle ett sådant förfarande öka den vanliga partimedlemmens inflytande över hur ledarna utses.

För att få bort det mekaniska godkännandet av kandidater måste också sättet att välja råjong- och stadskommittéer och andra ledande organ förändras. Förberedande nomineringsdiskussioner kunde arrangeras på möten och konferenser på lägre nivåer, med tillfälle för

¹¹ R---v, partimedlem sedan 1920, kritiserar partiledningens alltför stora befogenheter: ”Regeringen och dess ministrar, som valts av högsta sovjet och åtnjuter dess förtroende, finner sig själva underordnade centralkommitténs avdelningschefer, som inte valts av någon och ofta befinner sig långt borta från vardagens realiteter. Chefredaktörer för tidningar och tidskrifter måste visa upp i stort sett varje mer eller mindre väsentlig artikel för att få den godkänd av centralkommitténs propagandaavdelning. Vederbörande tjänsteman i centralkommitténs apparat 'klarlägger' karaktären i den socialistiska realismen, och alla författare och konstnärer måste arbeta i enlighet med detta. I det förflutna har vi till och med sett hur centralkommittén gett 'direktiv' i språkvetenskapliga frågor, hegeliansk teori, klassifikationen av klassisk rysk litteratur etc ... Jag kan erinra om de mest märkliga direktiv om 'fördrivning' av utländska ord från det ryska språket. En kommission inrättades inom vetenskapsakademien under ledning av akademiledamoten Skatjinskij, som utvecklade en ny rysk terminologi för gruvindustrin ... där alla ord av främmande ursprung skulle tas bort. 'Reformen' ledde till sist ingen vart men lyckades lämna efter sig irritation och förbittring ...”

medlemmar i en primärorganisation på ett företag, i en grupp företag eller en institution att skärskåda en kandidats kvalifikationer och därmed ha möjlighet att välja den bästa. Räjong- eller stadskommittéerna kunde ta det formella beslutet efter att medlemmarna på så sätt sagt sitt, och på dessa konferenser skulle man bara behöva diskutera kandidater som det rätt oenighet om och utse funktionärer. Det har också föreslagits att räjong- och stadskommittéerna väljer sina byråer och sekreterare i slutna omröstning i stället för medelst handuppräknings, och att även centralkommittén väljer sina sekreterare på samma sätt.¹²

Många kamrater har föreslagit en övergång från den territoriella principen till produktionsprincipen i partiets struktur. Produktionsprincipen gäller idag främst i de primära partiorganisationerna, vilket gör dem mer demokratiska, men på högre nivåer i hierarkin gäller den territoriella principen. Partikommittéer på företag och institutioner är underordnade räjongkommittén i den räjong de råkar befinna sig. Det här kunde nog ha sina fördelar i tider av krig eller revolution, då huvuduppgiften för en räjong- eller stadsorganisation var att mobilisera alla kommunister till livsviktiga uppgifter. Men idag klagar partimedlemmar på att systemet är föråldrat och upprätthålls på ett konstlat sätt. Så gott som alla Moskvaräjonger innehåller ett antal av de mest skiftande institutioner och företag, över vars partiorganisationer respektive räjongkommitté bara kan ha en allmän kontroll. Hur skulle en liten avdelning för vetenskap inom en stadsdelskommitté kunna ideologiskt vägleda partiorganisationerna inom vetenskapsakademin eller inom ett tjugotal andra viktiga forskningsinstitut? Hur skall en stadsdelsfunktionär kunna ha kontroll över hur en stor Moskvafabrik sköts och samtidigt se till sin egen partiorganisation? Resultatet har blivit, att i stället för att vara en kanal för impulser från primära partiorganisationer till högre partiorgan, har räjong- och stadsdelskommittéerna blivit förmedlare av direktiv och order i motsatt riktning – uppifrån och ned.

Situationen skulle drastiskt kunna förändras, om produktionsprincipen genomfördes även på nivåer ovanför den primära. Räjongkommittéerna skulle ersättas av branschkommittéer med medlemmar som i stort hade samma yrkesinriktning som de primärorganisationer de valdes av. Detta system finns faktiskt på några håll. Moskva har en stadskommitté för alla transportorganisationer. Stads- och oblastskommittéer för handel, företagsgrupper, forskningsinstitut, utbildningsanstalter osv kunde inrättas. Partikommittén vid vetenskapsakademin skulle väljas på en partikonferens med kommunister närvarande från institutioner över hela staden. Partiorganisationer på utbildnings- och forskningsinstitutioner skulle underordnas partikommittén vid presidiet för pedagogiska akademien. Branschkommittéer kunde övervaka partiarbetet på teatrar och andra nöjesställen i Moskva, dessa kommittéer skulle ha bättre kännedom om behoven och problemen inom underordnade primärorganisationer och också kunna motstå påtryckningar uppifrån av inkompetenta tjänstemän. Naturligtvis skulle stadsdelssovjetererna och deras exekutivkommittéer finnas kvar för att handha frågor som rör räjongen som sådan, och motsvarande stadsdelskommittéer inom partiet skulle förena primärorganisationerna i bostadskvarter, serviceinrättningar och mindre företag, som faller inom stadsdelens beslutsområde. Des sa förslag anser jag borde prövas i några större städer.

För de högre partiorganisationernas del gäller problemet att få bort den extrema centralise-

¹² Den procedur som infördes på den tjuogoandra partikongressen har visat sig högst tvivelaktig i praktiken: en kandidat som fått mer än femtio procent av rösterna betraktas som vald, oavsett hur många platser som på förhand avsatts i kommittén. Det nya i den här ordningen är att de som är ansvariga för att listorna upprättas antingen ser till att antalet kandidater är detsamma, som antalet platser i kommittén eller efter valet går med på en ökning av dess storlek. Eftersom den tidigare valproceduren knappast var idealisk och utsattes för berättigad kritik, skulle det ha varit bättre, enligt min mening, att anta en valpraxis där, i fall av fler kandidater än platser, alla som får mer än två tredjedelar av rösterna väljs. Om det sålunda krävs sju medlemmar i en, kommitté och åtta kandidater nomineras, bör alla åtta bli valda, om de fått mer än två tredjedelar av rösterna; om en av de åtta får mindre än två tredjedelar skall han inte väljas; om två kandidater får mer än femtio procent men mindre än två tredjedelar av rösterna bör den som fått flest röster väljas. En sådan procedur skulle öka inslaget av val i proceduren.

ringen. Centralkommitténs otympliga apparat måste skäras ned. Lämpligt vore då att drastiskt minska alla avdelningar, som gör samma arbete som de statliga organen.¹³ Centralkommitténs funktionärer borde inte sysselsätta sig med dagspolitiska frågor vare sig inom förvaltning, ekonomi eller kultur, utan lämna över partiets ledning på dessa områden till partimedlemmar, som arbetar inom respektive organisation eller institution.

Självklart förordar jag inte att partiets ledande roll skall upphöra. Nej, det gäller snarare att förändra karaktären på den rollen. Jag anser att centralkommittén bör vara ett verkligt politiskt centrum, som dirigerar byggandet av kommunismen efter *vetenskapliga* riktlinjer. Den skall inte vara platsen för beredning av konkreta ekonomiska frågor och regeringsförslag, utan den stab där politiska idéer och metoder utarbetas och politiska stämningar bland massorna studeras och analyseras. Då kunde partiet nå fram till en politisk hållning i ordets rätta bemärkelse. Det kunde betyda att vissa politiska avdelningar inom centralkommittén utökades och nyskapades, på bekostnad av alla de överflödiga instanser, som idag sysslar med förvaltning och ekonomi.

Centralkommittén måste bli ett centrum för agitation och propaganda, ideologiskt arbete och kaderskolning allt på vetenskapliga grunder. Därifrån skall kontakterna med andra kommunistiska och socialistiska partier och nationella befrielseörelser tas. Dessa och andra uppgifter kräver intensiva studier av ett slag man aldrig tidigare ägnat sig åt, eftersom centralkommitténs apparat varit överlastad med administrativa och ekonomiska detaljfrågor. Och med den inriktningen har också funktionärerna rekryterats – på ekonomiska och administrativa meriter. T o m posten som centralkommitténs sekreterare i ideologiska frågor hålls av en f d expert på kemisk industri. Och sekreteraren för internationella frågor var tidigare specialist på bilproduktion. Hur skickliga dessa personer än är har de inte den breda bildningsbakgrund, som krävs för att utforma en partipolitik enligt vetenskapliga principer och utveckla en kommunistisk ideologi, som verkligen svarar mot de behov som finns idag.

Om centralkommittén blev ett politiskt organ som hade kontakt med massorna och känsla för deras stämningar och krav, skulle partiet kunna öppna en dialog med oliktankande, dvs alla nya politiska och sociala idéer i samhället. Det skulle betyda en konfrontation av idéer utan att man tar till repressalier och administrativa förbud för att komma undan. Centralkommittén är just det forum där sådana riktningar särskilt borde studeras. Erfarenheterna kunde bli till enorm nytta i skolningen av ideologer, som äntligen skulle få stöd från massorna på grund av en politisk och moralisk auktoritet.

Det finns en gammal beprövad regel som säger, att människan utvecklar sin kapacitet och skaffar sig sina erfarenheter bara genom praktiken. Det är då urvalsprocessen äger rum, där de mindre skickliga sällas bort. Man måste ha utkämpat ett krig för att bli en verklig militär ledare; det är det enda sättet man kan prövas på. Samma sak gäller för vetenskapsmän, tekniker, administratörer och till och med författare – alla prövas de i verkligheten. På samma sätt härdas politiska ledare i det politiska stålbadet i den ständiga kontakten med massorna. Den period, då vårt parti slogs mot tsarismen, eller de stormiga månaderna 1917 och åren av rasande inbördeskrig, var inte rätta tiden att hålla normala val eller demokratiska diskussioner om tänkbara kandidater. Då kom de skickligaste partiledarna och statsmännen fram spontant. När en människa befinner sig i frontlinjen och har kontakt med massorna och inte en stor och

¹³ . I en resolution från 1922 "Angående konsolidering av partiet och dess nya uppgifter" yrkade den elfte kongressen på att den centrala apparaten skulle skäras ned: "I den övergångsperiod vt för närvarande befinner oss i då partiet styr hela landets politiska och ekonomiska liv, måste varje partiorganisation spela något slags aktiv roll i alla livets aspekter, såväl i ekonomiska, politiska och kulturella frågor som i administrativa. Men för att göra detta har partiorganisationerna metodiskt måst bygga upp stora apparater som gradvis utökats. Dessa har i sin tur fått en byråkratisk karaktär och suger upp en oproportionerligt stor del av partiets styrka. En av partiets främsta uppgifter är att tona ned den byråkratiska sidan av sin verksamhet, en process som redan igångsatts i centralkommittén och de lokala organisationerna." (*VPK[b]v rezoljutsijach ... del 1, 1935, s 439*)

otymplig apparat som en mur kring sig, då först kan hon utvecklas till ledare. Att vara ledare är något mer än att godkänna eller förkasta förslag, som apparaten förberett. Det är också att bedöma den politiska situationen och själv fatta beslut i svåra situationer, göra sina misstag och dra lärdomar därav. Först efter att man gjort dessa erfarenheter kan partiet bedöma ens kapacitet.

Men när en otymplig apparat finns mellan ledarna och den politiska verkligheten inverkar denna på sättet att utse ledare. Det är i stort sett bara det lägsta skiktet av partiapparaten, som har någon kontakt med de vardagliga situationer, där massorna befinner sig. För de högsta ledarskikten kan det gå år utan att de träffar eller samtalar med vanliga arbetare. Bara på den lägsta nivån lägger man ner någon möda på att finna rätt man till rätt plats. Men det arbetet går ändå ganska dåligt, eftersom funktionärer på den nivån inte har någon beslutanderätt att tala om, utan bara förväntas avge rapporter till överordnade. Apparaten på högre nivåer tycks inte ta någon större hänsyn till praktiska erfarenheter hos kandidater till funktionärsposterna. De kvaliteter som gäller är de som traditionellt tillskrivs en *apparatjik*.¹⁴ Ofta spelar slumpen en avgörande roll i karriärklättringen. En kombination av tillfälliga omständigheter kan göra att en helt inkompetent eller till och med utbildad person finner sig vara chef för en stor och viktig apparat, där själva hans egenskap av *apparatjik* säkrar honom en plats ända tills en ny slump kanske gör att han faller. Därför behövs det en drastisk minskning av den nuvarande centralkommittéapparaten för att den skall kunna bli ett aktivt politiskt organ, som ständigt kan fyllas med de bästa personerna från partiets gräsrotter och mellannivåer.

Det är viktigt att förstå, att uppkomsten och utvecklingen av en byråkrati inte bara beror på karaktären hos de människor, som råkar befinna sig vid makten vid en given period, utan också på hur existerande institutioner och system av relationer och ansvarsförhållanden ser ut. Det finns de som när de får makten hänger sig åt att skapa byråkratiska procedurer varhelst det är möjligt och därigenom omöjliggör för underordnade att ta egna initiativ, de uppmuntrar byråkratiskt beteende och kväver all initiativförmåga. Andra ägnar sig helt åt att skapa en personlig maktkoncentration och bygger upp en onödig och skadlig centralisering, som till sist leder till förlorad kontakt med verkligheten. Så finns den typ av byråkratiska funktionärer på mellannivån som, trots att de är i sin fulla rätt att fatta självständiga beslut, föredrar att undvika ansvar och nöjer sig med att ”remittera” och ”instämma”. Byråkratin har många ansikten. Ofta kan det visa sig att inte bara funktionärer på mellannivåer, utan även personer i högsta ansvarig ställning inte har befogenhet att fatta beslut i struntsaker. Sådana människor kan tvingas att bli byråkrater mot sin vilja och övertygelse, och trots sin praktiska och politiska kompetens.¹⁵ Jag skulle kunna ge många exempel på sådana förvandlingar. Här är ett typiskt:

¹⁴ Vissa sekreterare i centralkommittén förbjöd sina tjänstemän i apparaten att skriva artiklar för publicering eller i alla fall att göra det under eget namn. Detta därför att en tjänsteman inte offentligt får sammankopplas med en viss åsikt – han måste alltid vara beredd att inta en annan ståndpunkt i enlighet med sina överordnades önskan. När en av cheferna för en centralkommittésektion började visa alltför stor självständighet och krävde att få uttrycka egna åsikter sparkades han från apparaten med den karaktäristiska förklaringen: ”inte apparatens material”.

¹⁵ I en artikel kallad ”Vissa problem i samband med utvecklingen av demokratin i Sovjetunionen”, som inte är skriven av en filosof, utan av en fysiker, finner vi intressanta reflektioner om systemets och dess institutioners inflytande på funktionärernas beteende: ”Det vore verkligen ett mycket stort misstag att tillskriva de personliga egenskaperna hos en enskild person alltför stor betydelse i vårt system för ledning. Utifrån socialpsykologisk ståndpunkt bestäms en människas handlande av hennes sociala roll i gruppen. Därav följer att hon måste handla enligt gruppnormerna eller stötas ut. När en funktionär tar sig upp för stegen, blir hans referensgrupp allt mer rigid och hans valmöjligheter allt färre – gruppens medlemmar blir allt mer bundna till sina kollegers förväntningar. Av den orsaken är en sekreterare i en avlägsen landsbygdskommitté någonstans mer självständig än vad en sekreterare i centralkommittén är. I perioder av starka sociala förändringar har emellertid den enskilda individen chansen att spela en mycket större roll. I sådana ögonblick blir faktiskt personliga egenskaper högst relevanta ... Naturligtvis är det så att det byråkratiska systemet inte uppmuntrar djärva eller självständiga personligheter, å andra sidan är det också så att mångsidiga, högt intelligenta människor inte anstränger sig för

För inte så länge sedan dog en gammal kommunist i Moskva, som hade deltagit i många partikongresser. Hans vänner och kamrater, också de partiveteraner, lämnade in en dödsruna till *Pravda* med sina namnunderskrifter. Den ansvarige redaktören stod handfallen – han hade inte rätt att själv avgöra om den avlidne föll inom kategorin personer som får omnämnas i *Pravda*. För att kunna lösa ”problemet” blev han tvungen att ringa centralkommittén, som gav tillåtelse. Men då uppstod en ny, inte mindre väsentlig fråga: Hur skulle dödsrunan signeras – med vännernas namn eller utan namn och med den anonyma standardfrasen ”några kamrater” i stället? Återigen kunde inte *Pravda*redaktören själv fatta beslut. Han fick än en gång ringa centralkommittén och ha ett långt samtal med en funktionär i apparaten. (Det beslöts att namnen inte skulle stå med.) Trots att historien kan verka absurd illustrerar den faktiskt den extrema undergivenhet och brist på självständighet, som finns i vår partipress. Detta trots att pressen kunde och borde vara det viktigaste instrumentet för att utveckla den inre partidemokratien.

Nyligen, under diskussionerna före tjugofjärde partikongressen, lade en partimedlem fram ett förslag som borde genomföras med omedelbar verkan. Han föreslog, att räjongtidningar skulle underordnas respektive oblastskommitté och inte längre kontrolleras direkt av räjongkommittén. ”Räjongtidningarna har en oerhört viktig funktion i städer och landsbygdsräjonger”, skrev han i sitt förslag, ”men deras möjligheter utnyttjas inte. Tidningen är ett organ för räjongens partikommitté, som har kontrollen över räjongens totala ekonomiska och politiska liv. Den kan följaktligen inte kritisera misstag, som begås på det lokala planet, eftersom räjongkommittén ansvarar för den politiska och ekonomiska verksamheten. Kommittén kan också vara den direkt skyldige till vissa misstag och är knappast intresserad av att tvätta sin smutsiga byk offentligt. Även om räjongkommittén nu inte längre skulle ha den direkta kontrollen över tidningen, skulle den ändå ha kvar ett inflytande över dess utformning, eftersom redaktionsmedlemmarna alltid är partimedlemmar. Men poängen med reformen är att om tidningen underställdes oblastskommittén skulle det inte längre vara möjligt för räjongkommittén att förbjuda visst material för publicering eller att undanröja obekväma redaktörer. Tidningen kunde bli ett forum för en fri och förutsättningslös diskussion om olika metoder att lösa ett problem. I ett enpartisystem är det oerhört viktigt att ha pressorgan med öppen debatt åtminstone när det gäller lokala problem. Det skulle vänja människor vid att analysera frågor och få dem att vilja delta aktivt i politiken.”

Det är ett mycket vettigt förslag. Det kunde prövas och efter några år utsträckas till att gälla oblasttidningar, som då skulle underställas partiets centralkommitté eller respektive republiks centralkommitté. Chefredaktören och medlemmar av redaktionen på oblasttidningarna skulle antingen utses av centralkommittén eller väljas särskilt på oblastkonferensen. Reformen skulle skapa en mer demokratisk situation i oblasten, och möjlighet till friare diskussion om oblastens problem. Och om experimentet lyckas, vilket jag förutsätter, kunde principen gälla den centrala pressen, precis som under de första åren efter revolutionen. Samtidigt som partikongressen väljer centralkommitté kunde den utse redaktionen till partiets centrala press. *Pravdas* redaktion skulle ha att avge periodiska rapporter inför kongressen, liksom republiktidningarnas redaktioner inför respektive republiks partikongress. Partiets ledning över pressen skulle ovillkorligen finnas kvar, men den extrema centraliseringen skulle minska och partikongressernas inflytande öka.

att skaffa sig ledande positioner med tanke på hur toppledare blir offer för sina sociala roller. De tvingas arbeta sent, långt utöver lagstadgade arbetstider, vilket ger dem mycket lite ledig tid över för kulturella sysselsättningar. De är nedtyngda med ansvar för miljontals människors öden och betungade med hemliga informationer. Ofta tvingas de utföra sådant som de själva inte är övertygade om. De är begränsade i sina möjligheter att yttra sig offentligt och i sitt val av bekantskapskrets. Uppenbarligen måste det ske en förändring i maktstrukturen, så att de byråkratiska bojorna på den personliga friheten tas bort, för att man skall kunna dra till sig kultiverade, välutbildade människor till ledande positioner.”

Om vi hade en mer självständig partipress vore det möjligt att oftare debattera partipolitiska problem. Som det är idag, berör den diskussion, där hela partiet deltar några månader före en partikongress, bara ett mycket begränsat antal frågor. Eftersom tiden är så knapp deltar varken partipress eller annan samhällsvetenskaplig press. Omfattande diskussioner borde inte vara ett undantag, som nu, utan regel i ett normalt partiliv och för att skapa sådana diskussioner skulle vi behöva en permanent publikation av typen ”Diskussionsbulletin” och regelbundet utkommande samlingar av specialmaterial. Partiklubbar för offentliga debatter skulle inrättas i större städer. Resolutioner från partikongresser och partikonferenser har redan förordat allt detta. I en resolution från nionde allryska konferensen för RKP(b)* kan vi läsa följande: ”Det är nödvändigt att vi uppmuntrar till mer kritik inom partiet av såväl lokala som centrala partiinstitutioner. Åt centralkommittén uppdras att sammanställa ett cirkulär, där olika sätt att skapa en bredare kritik på partimöten anvisas; att grunda tidskrifter med uppgift att ge en systematisk och allsidig kritik av partiets misstag, i vilket syfte även särskilda diskussionsbulletiner skall ges ut som bilaga till centralkommitténs *Izvestija*, såväl som guvernementskommittéernas *Izvestija*.¹⁶ Vidare efterlyste även tionde partikongressen ”diskussionsbulletiner och regelbundet utkommande samlingar av specialmaterial”.¹⁷ Och på grundval av en resolution från tionde kongressen skapades ett nätverk av diskussionsklubbar i Moskva och andra städer 1921. Debatterna var särskilt livliga i Moskvaklubben. Men idag har man helt glömt de resolutioner, som var avsedda att bli varaktiga inslag i partiets liv. Inte bara diskussionsbulletinerna har upphört, *Izvestija*-publikationerna har för länge sedan slutat komma ut.

Däremot fortsätter vi att hålla fast vid en temporär resolution, som fraktionsförbudet i partiet, som togs med förbehållet att vara en extraordinär åtgärd, ett undantag som var ett övergrepp mot demokratin. Det står fortfarande kvar i våra partistadgar, liksom ett annat temporärt beslut, nämligen det enligt vilket centralkommittén med två tredjedels majoritet kan utesluta en medlem. Samma beslut har utsträckts att gälla även oblast-, stads- och råjongkommittéer. Det är hög tid att vi återvänder till ett korrekt förfarande, där medlemmar av centralkommittén, valda av partikongressen, inte kan avlägsnas förrän vid nästa kongress och medlemmar av oblast-, stads- och råjongkommittéer bara kan avsättas av respektive partikonferens.

Slutligen bör frågan om *mandatperiod* för de valda partifunktionärerna tas upp. Det är uppenbart att fixerade mandatperioder för samtliga valbara poster och eventuellt också för alla viktiga poster i statsförvaltningen är en livsviktig garanti i ett enpartisystem mot maktmissbruk och usurpation. Ingen regel utan undantag dock: Det kan uppkomma lägen där det är nödvändigt att utsträcka mandatperioden för en ledare. Någon kan ha gjort så enastående insatser för partiet, att han fortsätter att åtnjuta en stark moralisk och politisk auktoritet, oavsett vilken post han besätter eller t o m om han inte har någon formell position. Men regeln bör vara den att, eftersom vi lever i en föränderlig värld, bör de ledande politikerna bytas ut i en regelbunden procedur. Vissa åtgärder i den här riktningen vidtogs på tjuogoandra partikongressen. I artikel 25 i stadgarna, som kongressen antog sägs:

”Principen om en systematisk förnyelse i partiorganens sammansättning och kontinuiteten i ledarskapet skall uppmärksammas vid valen av dessa organ. Vid varje stadgeenligt val skall minst en fjärdedel av centralkommitténs och presidiets (politbyråns) ledamöter förnyas. Ledamöter skall som regel inte väljas för mer än tre på varandra följande perioder. Enskilda partifunktionärer kan på

* Hölls 22-25 september 1920.

** Guvernementen var en territoriell förvaltningsenhet, som tillkom under Peter den store och avskaffades under 1920-talet. Har bl a ersatts av oblaster. L. B.

¹⁶ *VKP(b) v rezoljutsijach*, 1935, vol I, s 360. (*Izvestija* [Nyheter] var partikommittéernas tidigare organ, inte att förväxla med tidningen *Izvestija*, som fortfarande finns och är högsta sovjets officiella organ. – Engelska översättaren.)

¹⁷ *Ibid*, s 374.

grund av omvittnad auktoritet, höga politiska, organisatoriska och andra kvaliteter, väljas till ledande organ för en längre period. I sådant fall anses en kandidat vald, om minst tre fjärdedelar av rösterna tillfaller honom i omröstning ... Partimedlem, som inte återväljs till ledande post på grund av att hans mandatperiod löpt ut, kan återväljas vid följande val.”¹⁸

Liknande procedurer beslöts för lägre nivåer.

Detta var ett mycket viktigt beslut. Många punkter kan naturligtvis kritiseras. Frågan om tidsgräns är ytterst komplicerad, och det är svårt att finna en tillfredsställande lösning.¹⁹ Man kan lätt förstå varför den här punkten inte sågs med blida ögon av folk på ansvariga poster i centralkommittén och särskilt av partikommittéledamöter på lägre nivå, där man vant sig vid att betrakta sina uppdrag som tjänster på livstid.²⁰ Men naturligtvis får inte privata intressen gå före partiets väl. Mot bakgrund av tidigare förhållanden var artikel 25 ett steg framåt. Tyvärr ströks den i den version av partistadgarna, som antogs av tjugotredje partikongressen – den enda större ändring som gjordes.

Det vore en utmärkt idé om nästa partikongress återinförde en punkt om regelbunden förnyelse av kadrerna. Får vi inte en normal procedur för detta kommer omsättningen av våra ledare att gå för långsamt och under politiskt osunda förhållanden. Numera är ledarbyten alltid sammankopplade med en politisk kris, där fara råder för landet och partiet. Vi kan inte acceptera det. Föränderligheten i verkligheten själv kräver att äldre ledare ersätts av yngre och kunnigare. Det är absolut nödvändigt att få bort de nästan oöverstigliga hinder vi har för snabbare rekrytering. Sekreterare i centralkommittén och ministrar skall inte sitta på livstid. Det måste finnas möjligheter att avsätta personer på alla ledande poster.²¹ Det är ju inte en fråga om att bli degraderad när ens mandatperiod går ut. Har man varit en skicklig ledare kan man alltid få en tjänst som passar ens förmåga och erfarenhet. Så kunde t ex utrikesministern, när han lämnade sin post, väljas till ordförande i högsta sovjets utrikesutskott. Eller centralkommitténs sekreterare för internationella relationer utses till utrikesminister. De flesta tjänstemän på ansvariga poster skulle bara ha att vinna, rent yrkesmässigt, på att byta funktion på detta sätt. En person som lämnat centralkommittén eller något annat partiorgan på grund av att mandatperioden löpt ut bör kunna återväljas efter några års uppehåll. Liknande principer

¹⁸ *XXII Sjezd KPSS. Stenografijeskij otjot*, Moskva, 1962, vol 3, s 344.

¹⁹ Det finns olika sätt att handskas med detta problem i borgerliga demokratier och vi borde verkligen studera dessa. Den amerikanska författningen föreskriver t ex att en person inte får väljas till president för mer än två perioder i rad. I Sverige stannade emellertid statsministern och ledaren för det socialdemokratiska partiet, Erlander, kvar i sitt ämbete i tjugotre år och avgick sedan frivilligt. Även de mest framstående ledare bör alltid ha i minnet en av Parkinsons lagar – den som säger att om en chef stannar för länge på sin post tappar hans närmaste medhjälpare och tänkbara efterföljare gradvis förmågan att ta över.

²⁰ Det finns de som anser att det var artikel 25 som skapade en oövertvinnelig klyfta mellan Chrusjtjov och flera av centralkommitténs ledamöter å ena sidan och högre funktionärer i de regionala partikommittéerna å den andra. En mäktig hemlig opposition mot Chrusjtjov skall ha utvecklats i partiapparaten på grund av denna artikel och några år senare avsattes han.

²¹ I ett brev till centralkommittén med anledning av den förestående kongressen föreslogs att hela systemet med professionella partifunktionärer skulle avskaffas: ”Ledarposterna, särskilt i partiet, måste fyllas av de bästa kommunisterna inom industrin, jordbruket, vetenskapen och kulturen under två- eller fyraårsperioder, dessa skulle sedan återvända till sina ursprungliga sysselsättningar. Det skulle innebära en återgång till leninistiska principer: ledande partiposter måste vara valbara med garantier för en regelbunden omsättning. Samma praxis bör också gälla för statstjänstemän.” Detta förslag är alltför genomgripande och knappast godtagbart. Politiken måste ses som en vetenskap, som kräver noggrann yrkesförberedelse. Ledare kan inte bytas ut vartannat eller vart fjärde år, eftersom det på många poster tar åtminstone två år att bli förtrogen med alla detaljer, människor och problem som är indragna. Jag anser att funktionärer borde stanna kvar på de flesta ledande parti- och statsämbeten för en minimiperiod av fyra–fem år och på en maximiperiod av tio–tolv. I brevet föreslogs också att fler vanliga arbetare, kollektivbönder och medlemmar av intelligentian borde vara företrädare i centralkommittén. Författaren beräknar att det för närvarande av 195 centralkommittéledamöter bara finns tre som är arbetare – resten är ledande tjänstemän på de högsta parti- och statsposterna. Lenin krävde också för länge sedan i ett ”Brev till partikongressen” att centralkommittén skulle innehålla fler arbetare direkt från verkstadsgolvet. Det är ett förslag som borde tas på allvar och omsättas i praktiken.

kunde gradvis införas i många andra offentliga organisationer och statliga tjänster.

Förr i tiden var det självklart för socialister och kommunister, som drömde om en rättvisare social ordning, att alla poster i den centrala och lokala styrelsen bara skulle hållas på begränsad tid av personer, som valts för sin skicklighet och sina moraliska kvaliteter. Så skrev t ex Bebel i slutet av 1800-talet: "Alla samhällsliga poster kommer att innehas på begränsad tid. På så sätt kommer de personer som håller tjänsterna inte att kunna få den speciella auran av att vara 'officiella', det kommer inte längre att förekomma de egenheter vi förbinder med livstidstjänster och karriärklättring upp genom statliga hierarkier."²² Det vore obetänksamt att fortsätta avfärda dessa mycket förnuftiga förslag som artonhundratalsidealisters 'utopiska drömmar. De är, tvärtom, utomordentligt viktiga beståndsdelar inte av den utopiska, utan av den vetenskapliga socialismen.

²² A Bebel, *Budusjtjeje obsjtjestvo*, Moskva, 1959, s 23.

VII Sovjeterna

1 Högsta Sovjet och dess nuvarande situation

Utvecklingen av den inre partidemokratin som den skisserades i föregående kapitel skulle automatiskt medföra en större betydelse för både de *exekutiva* och *lagstiftande* sovjetorganen på samtliga nivåer, från högsta sovjet ned till de lokala sovjeterna. I varje större modern statsbildning är möjligheterna till direkt demokrati oerhört begränsade, varför olika former av indirekt representation får den avgörande betydelsen, dvs folket utövar sin rätt att delta i landets styrelse endast genom fritt valda och regelbundet utbytta representanter. Det är självklart lika väsentligt för en socialistisk demokrati att alla valda organ fungerar på föreskrivet sätt. Ändå förhåller det sig faktiskt så, att de representativa organen på alla nivåer i dagens sovjetsamhälle spelar en mycket underordnad roll. Särskilt märkbart är detta när det gäller högsta sovjet, som får en förhållandevis god täckning i sovjetisk press. Kapitlet kommer till största delen att behandla högsta sovjet. Men kommentarerna och förslagen till förändringar kan tillämpas på sovjeterna på alla nivåer (i republiker, oblaster, räjonger och städer).

Under Stalin blev högsta sovjet småningom en institution mest för syns skull. Nonchalansen mot högsta sovjets åsikter tog sig uttryck i att t ex budgeten lades fram för godkännande först efter att den redan varit i bruk i ett halvår. Sessioner med många lokala och regionala sovjeterna hölls endast för att ”välja” en exekutivkommitté, som sedan fortsatte att, under ledning av partikommittén på samma nivå, handha lokala frågor. De vanliga medlemmarna hade i stort sett inget att säga till om.

Situationen har förändrats något under de senaste femton-sexton åren. Sammanträden med lokala sovjeterna hålls mer regelbundet och högsta sovjet har tätare sessioner. Statsbudgeten antas numera vanligtvis i december året före budgetåret. Högsta sovjets olika utskott har blivit mer aktiva, och deras antal har ökat. Men fortfarande har både högsta sovjet och dess presidium långt ifrån intagit sin rättmätiga plats som folkmaktsorgan. Trots att det enligt författningen inte bara är ministerrådet utan också högsta sovjet som har lagstiftningsrätt, uppmuntras inte den senare att utöva sin rätt. Under hela den tid som högsta sovjet funnits har det inte en enda gång hänt, att någon av dess ledamöter självständigt, utan uppdrag av ministerrådet eller annat statligt organ, initierat ett lagförslag. Under hela denna tid har inte vid något tillfälle ledamöter kritiserat ett framlagt förslag. Kritiska röster har förekommit endast i detaljfrågor. Högsta sovjet har aldrig avvisat ett lagförslag eller beslutat att återremittera något för ändring. Detta innebär ju inte, att alla förslag är perfekta och att det inte finns något att anmärka. Tvärtom har erfarenheten visat att många lagar som antagits av högsta sovjet varit helt odugliga eller haft allvarliga brister. Förr eller senare har det blivit nödvändigt att upphäva dem eller göra omfattande ändringar i dem. Men aldrig har förändringar vidtagits på initiativ från högsta sovjet eller dess utskott. Med tanke på, att högsta sovjet vanligtvis sammanträder två gånger per år (och då bara under fem-sex dagar), är det många brådskande lagar, som presidiet tar utan diskussion. Högsta sovjet godkänner därefter beslutet, även då utan diskussion. Det har aldrig hänt, att högsta sovjet inte godkänt en lag som antagits av presidiet, trots att presidiet senare upphävt många av sina egna beslut, eftersom de varit felaktiga. Förutom presidiet sitter också utskott mellan högsta sovjets sessioner som har att bereda lagfrågor. Vi får anta, att diskussionerna går livligare till i utskotten än i högsta sovjets plenarmöten, men de kan inte ersätta debatten i högsta sovjet – det enda organet med fullständig makt och ansvarighet i lagstiftningsfrågor. Sovjetsessionerna är öppna, medan det knappast ens rapporteras i pressen om utskottens eller presidiets arbete. Bara då och då får vi en glimt om vad som pågår där.¹ Ändå är det av största vikt för samtliga

¹ Se t ex *Literaturnaja gazeta*, 2 december 1970.

representativa organ, särskilt de högsta, att alla viktiga diskussioner är öppna. Folk bör få veta inte bara vilka lagar som tas, utan också vilka argument som anförs för och emot. Utan en bred publicitet om arbetet i, de valda organen är det omöjligt att fostra människor till politisk aktivitet. Högsta sovjets sessioner fortsätter att vara en tom formalitet, ingen orkar läsa om ”parlamentsdebatterna” i våra tidningar.

Hur formella plenarmötena är framgår om vi som exempel tar den första sessionen i högsta sovjet i juli 1970. Under loppet av *en dag*, den 15 juli, genomfördes följande dagordning: 1) valdes ett nytt presidium; 2) utsågs utan föregående diskussioner ett ministerråd (Sovjetunionens regering) på över hundra personer; 3) presenterades, *debatterades* (några ledamöter höll korta tal) och antogs en allunionell lag om arbetsrätt – vilket bör ha varit den första landsomfattande lagen om arbetsrätt sedan 1922 års lag för RSFSR togs. Det hade varit fullt möjligt att organisera en debatt för att förklara en så oerhört viktig lagtext, men hela diskussionen varade i bara en och en halv timme, inga ändringar gjordes och vad mer är: tidningarna tryckte bara en kort rapport av V Prochorov, och inget av inläggen; 4) diskuterades några utrikespolitiska frågor och avgavs två deklARATIONER – en om situationen i Sydostasien och en om Mellanöstern. Så avslutades den gemensamma sessionen för båda kamrarna. Alla frågor på dagordningen för den första sessionen var därmed klara och sessionen förklarades för avslutad på kvällen den 15 juli. (Den 14 juli hade separata sittningar ägt rum för de två kamrarna – främst för val av respektive kontrollorgan och utskott.)

Dagens sovjetinstitutioner har långt ifrån den status de hade på Lenins tid. Under den tidiga sovjetperioden var varje sovjetsession en historisk händelse, vilket man knappast kan säga om de flesta sovjetsessioner idag. Under de första fem-tio åren efter oktoberrevolutionen spelade sovjeternas centrala exekutivkommitté en mycket större roll i landets styrelse än sin efterföljare, högsta sovjets presidium. Därför är det litet för tidigt att vi berömmar oss av att ha återupprättat leninistiska principer.*

Lenin betonade särskilt hur viktiga valen till sovjeterna på alla nivåer var. Marx och Engels ansåg länge, att proletariats diktatur kunde ha formen av en parlamentarisk republik. Men Ryssland hade varken haft ett parlament eller varit en republik. Under 1905 års revolution skapade ryska arbetare de första sovjeterna, och de återupprättades 1917. Redan före oktoberrevolutionen ansåg Lenin sovjeterna vara de bästa organen för att förverkliga den folkliga makten. Senare fogade han sovjeterna till listan över nödvändiga förutsättningar för en socialistisk proletär revolution (”sovjetmakt plus proletariats diktatur”) i alla länder i världen. Samtidigt ironiserade han över socialdemokraternas förkärlek för den parlamentariska republiken och ställde sovjetrepubliken mot den parlamentariska med maktindelningen som sitt kännetecken. Vid den här tiden hade alla kommunistpartier, utan undantag, krav på sovjetmakt i sina program. Det parlamentariska systemet hade förlorat mycket av sitt goda rykte i Europa efter första världskriget, och sovjeterna upprättades av de revolutionära rörelser, som uppstod som en följd av oktoberrevolutionen (i Ungern, Tyskland, Finland osv.). Även i Kina uppstod sovjeterna i mitten av tjugotalet.

Men mycket har förändrats sedan dess. Vårt eget sovjetsystem har genomgått en stark förändring. I den processen har mycket av det som Lenin ansåg vara fördelarna med sovjetsystemet försvunnit. Representation grundad på produktionsprincipen har ersatts av representation enligt den territoriella principen. Lenin påpekade ofta, att själva det faktum att val hölls på arbetsplatser och i militära enheter ”gav (sovjeterna) nära förbindelser med före-

* Vid den tjugonde partikongressen 1956 fördömdes den stalinistiska personkulten och åsidosättandet av principerna om partiets ledande roll och det kollektiva ledarskapet som främmande för leninismens principer. L. B.

trädare för alla slags yrken och gjorde det på så sätt enklare att genomföra omfattande reformer utan byråkrati”.² Ett drag, som var typiskt för den tiden, var de nära relationerna mellan högre och lägre sovjeter, som gjorde det möjligt att, som Lenin uttryckte det, ”kombinera parlamentarismens fördelar med den direkta demokratins, dvs att förena hos folkets valda representanter både lagstiftande och verkställande funktioner”.³ Från början valde arbetare, bönder och soldater sina representanter endast till den lokala sovjeten, som i sin tur valde representanter till sovjeten på nästa nivå och så vidare. 1936 ersattes detta system med direkta val, där folk i en valkrets röstar direkt på deputerade till lokala, stads-, oblast- och republiksovjeter och till högsta sovjet.

Men det är naturligtvis inte främst det sätt sovjeterna väljs på eller deras struktur det gäller. Även före 1936 hade sovjeterna sjunkit ner i ”ett sömngångaraktigt tillstånd; de förde en bedrövlig tillvaro”.⁴ Stalin hade för länge sedan förvandlat sovjeterna från folkmaktsorgan till partiorganisationernas bihang – stumma redskap för genomförandet av partidirektiv. I stället för att förändra den här situationen permanentade den nya författningen den genom att frånta de högsta representativa organen alla funktioner utom de rent formella. Det nya valsyste­met trasade sönder bandet mellan sovjeterna och företagen eller institutionerna, som nu förlorade alla möjligheter till verkligt inflytande över sovjeternas sammansättning och aktivitet. Kontakten mellan väljare och valda försämrades märkbart. Det blev svårare för väljarna att kontrollera en deputerad och om så var nödvändigt kunna få honom avsatt. Under det gamla systemet, med val på arbetsplatserna, hade väljarna haft en möjlighet att göra genomtänkta bedömningar av sina kandidater och välja den som bäst kunde representera dem. Idag finns det inget val eftersom bara ett namn står på röstsedeln. Effekten på den deputerades ansvars­känsla mot sina väljare är förödande. Väljarna påverkas i motsvarande grad, många glömmet snabbt vem de röstat på. Sovjeterna är inte längre beroende av varandra. När de lokala sovjeterna valde representanter till närmast högre nivå, kunde de utöva en viss kontroll, men dagens system fungerar inte så – påtryckningar sker bara uppifrån och ned.

Medan sovjeterna förlorat många av fördelarna med det gamla systemet har de inte vunnit några nya i den parlamentariska formen. Det har gjort att även bland kommunistpartierna har det internationella anseendet hos sovjeterna sjunkit starkt. I nästan alla kommunistiska partiprogram i de kapitalistiska länderna har kravet på sovjetrepublik strukits. I själva verket har man där återvänt till Marx och Engels genom att hävda, att proletariats diktatur bäst motsvarar en parlamentarisk republik.

Många anser att bristerna hos sovjeterna som representativa institutioner har sin orsak i enpartisystemet och frånvaron av en politisk opposition och hävdar, att under ett enparti-system kommer högsta sovjet och sovjeterna aldrig att kunna bli öppna forum med en verklig diskussion om landets grundläggande problem.

Det är naturligtvis sant, att representativa institutioner starkt påverkas av om det finns politisk opposition och ett flerpartisystem. I en sådan situation tvingas det makt­havande partiet att försvara sin politik inför oppositionens kritik, besvara frågor och motivera sitt val av kandidater till styrande poster. Som jag hävdar tidigare har ett socialistiskt land inget att frukta från ett sådant system. Det finns många situationer, där en opposition kan driva ett regeringsparti till att förstärka de egna leden och placera bättre krafter på ansvariga poster. En legal opposition kan tvinga de makt­havande (och det gäller också kommunistiska sådana) att föra en mer genomtänkt politik, undvika grova misstag, bekämpa maktmissbruk och korruption och bättre främja folkets intresse. Men jag tror att även om enpartisystemet behålls i vårt land vore det möjligt att införa många reformer som påtagligt skulle förbättra våra representativa

² Lenin, *PSS*, XXXIV, s 304.

³ *Ibid*, s 305.

⁴ *Problemy mira i sotsializma*, 1963, Nr 5, s 60.

organs ställning, särskilt högsta sovjets.

Det skulle naturligtvis inte räcka med att återskapa sovjeterna i den form de hade under Lenins tid. Det vore orealistiskt och i vissa avseenden oklokt, eftersom förhållandena påtagligt har förändrats. Då var det nödvändigt att helt bryta med den gamla ordningen, att vidta revolutionära förändringar i tusentals etablerade värderingar och lagar och omedelbart ersätta dem med nya. För att genomföra denna jättelika uppgift på kortast möjliga tid, kunde det inte bli tal om permanenta lagstiftande organ med regelbundna sessioner, långdragna debatter och oppositionella argument. Det behövdes effektivare former för maktutövning, så att frågor kunde beslutas snabbt. Det ursprungliga sovjetsystemet svarade mot det behovet genom att förena exekutiva och lagstiftande funktioner. Vid den tiden sammankallades allryska sovjetkongresser bara en eller två gånger per år. Alla grundläggande dekret och lagar togs av *Sovnarkom* (folkkommissariernas råd) eller den centrala exekutivkommittén. Systemet var nödvändigt och lämpligt vid en period, då parlamenten hånfullt betraktades som diskussionsklubbar.

Men senare kom situationen i landet att förändras radikalt. Sovjetmakten förstärktes och det viktigaste problemet blev lagstiftningens *kvalitet*. Det blev bråttom att finna medel för att möjliggöra för representativa organ att kontrollera de verkställande organen, att finna ett intelligent system där de verkställande organens företrädare i lagfrågor begränsades och att skapa mer djupgående diskussioner i lagfrågor. Med andra ord behövdes en mer uttalad delning av den verkställande och lagstiftande makten. Författningen 1936 var ett steg i den riktningen, då den formellt gav högsta sovjet ensam den lagstiftande makten med rätt att anta och godkänna landets lagar. I själva verket var maktindelningen *formell*. Eftersom högsta sovjet bara sammanträdde en eller två gånger om året och då under korta sessioner, kunde det knappast bli ett *fungerande* organ och dess verkliga makt var försvinnande liten, eftersom i praktiken exekutivorganen fick större makt. Med smärre förändringar är detta det system som består än idag.

2 Om vissa nödvändiga förändringar i högsta sovjets arbete

Det är dags att vidta genomgripande förändringar i högsta sovjets funktioner (det följande kan också gälla högsta sovjet i unionsrepublikerna). Jag anser att högsta sovjet bör göras till ett fungerande organ med längre sessioner vid tätare tillfällen. Alla lagförslag skall framläggas där för diskussion, och rätten till lagstiftningsinitiativ måste vidgas betydligt. På lång sikt kan man tänka sig högsta sovjet som ett permanent organ, med uppehåll några gånger om året för ferier och för att möjliggöra för de deputerade att besöka sina valkretsar.

En sådan reform skulle naturligtvis kräva en helt annan typ av deputerade än vad vi nu har, där många samtidigt har en toppost i partiet, statsförvaltningen, ekonomin, armén etc. I högsta sovjet finns unionsministrar, partisekreterare i oblast- och större stadskommittéer, chefer för centralkommitténs avdelningar, ordförandena i exekutiv-kommittéer på oblastnivå, militära chefer, direktörer för de största fabriker etc. Alla är mycket upptagna personer som knappast kan lämna sina vanliga befattningar för längre perioder för att närvara vid högsta sovjets sessioner. Det har till och med blivit vanligt att avdelningschefer och sekreterare i centralkommittén väljs till ordförande i högsta sovjets utskott. När nu nästan alla toppfunktionärer från centralkommittén, ministerrådet och åtskilliga andra exekutiva institutioner på hög nivå är ledamöter av högsta sovjet och ordförande i utskotten, är det sannerligen inte att undra på att högsta sovjet blivit ett organ med uteslutande rituella funktioner. Det är uppenbart meningslöst att återigen diskutera beslut och lagar som just behandlats i centralkommittén eller ministerrådet!

Bland de deputerade finns naturligtvis också vanliga arbetare, kollektivbönder, tjänstemän, läkare, skådespelare, författare etc. Men de har en helt underordnad ställning. De har nomine-

rats, eller snarare plockats ut i en rent byråkratisk process av partiets oblastskommittéer. Här finns ingen möjlighet för arbetare eller tjänstemän att välja mellan ett tiotal kandidater de själva funnit lämpliga på t ex sin arbetsplats. Därför kan människor, som finner sig vara "valda" till högsta sovjet, knappast känna sig som verkliga representanter för den grupp människor de företräder.

Det är dags att högsta sovjet får deputerade på heltid. Det är inte bara det att lagstiftningsarbetet upptar en allt större tid och kraft idag, utan högsta sovjet bör också vara ett representativt organ med deputerade som faktiskt representerar sin valkrets. Så är det inte idag och det kommer inte att bli så, om inte de deputerade kan ägna hela sin tid åt verksamheten. På grund av sitt pressande yrke kan varken en minister eller en militär chef representera sina väljare på ett tillfredsställande sätt eller försvara deras intressen. Därför bör alla som väljs till högsta sovjet befrias från sina normala uppdrag under den tid de är deputerade.

Detta är ju en accepterad praxis i många parlamentariska system i väst. Ministrar kan visserligen väljas till parlamenten i flera av dessa länder, t ex England, även om de inte deltar i alla sessioner. Men hos oss, med vårt enpartisystem, bör det högsta lagstiftande organet bestå endast av deputerade, som inte har någon annan uppgift än att representera sina egna väljare. Ministrar och andra i ansvarig ställning i statsapparaten bör utses av högsta sovjet bland de mest kompetenta personerna i landet. Men om en person, som utses till en styrande post, också råkar vara deputerad, bör han lämna högsta sovjet, och omvänt, om en minister väljs som deputerad, bör han begära avsked från ministerposten. Partiet skulle naturligtvis fortfarande ha ett avgörande inflytande över högsta sovjet, för i det system vi har skulle majoriteten av ledamöterna vara partimedlemmar eller "sympatisörer". Men inflytandet blir indirekt, kanaliserat genom en typ av "kommunistisk partigrupp" i högsta sovjet. Å andra sidan skulle partiets centralkommitté tvingas ta större hänsyn än nu till åsikterna hos deputerade, som också är partimedlemmar.

Det är möjligt att också oblastsovjeterna skulle behöva övergå till ett system med heltidsledamöter, medan deputerade på råjong- och stadssovjetsnivå däremot inte behöver sluta sina ordinarie arbeten, eftersom deras ansvarsområde är betydligt mindre. Sovjeterna på den nivån kunde ha färre plenarmöten. Men även här bör en stor del av ledamöterna utgöras av vanliga arbetare, tjänstemän osv, som kunde få viss tjänstledighet för att delta i sovjetarbetet och fullgöra sina skyldigheter som representanter.

Självklart skall alla representanter i högsta sovjet ha parlamentarisk immunitet, vilket innebär att de kan ställas inför domstol endast om två tredjedelar av högsta sovjets ledamöter så beslutar. Rätt att återkalla en deputerad och frånta honom hans mandat skall endast väljarna ha.

De föreslagna förändringarna skulle betyda en mer exakt *delning av den lagstiftande och verkställande makten* och en exaktare fördelning av funktionerna mellan representerande och styrande institutioner.

Lenin ansåg, att sammansmältningen av lagstiftande och verkställande funktioner var en av fördelarna med sovjeterna. Och så var det verkligen under de första åren efter revolutionen. Men den utveckling som vår stat har genomgått visar klart, att kombinationen av lagstiftande och verkställande makt inom en och samma institution efter en tid ger en oproportionerlig ansvällning av den verkställande, med de representativa organen som formella bihang. De öppnar lätt vägen för en regim av personlig diktatur och skapar en gynnsam atmosfär för byråkrati och maktmissbruk. Statsmaskineriet har alltmer försvunnit ur sikte för den folkliga kontrollmakten och blivit självtillräckligt. Därför är det så viktigt att inte bara separera partiets och statsförvaltningens ledarskap (vilket man gjorde vid oktoberplenomet) utan även få en mer exakt delning av den lagstiftande och representativa makten å ena sidan och den verkställande och administrativa makten å andra sidan.

När man försöker öka högsta sovjets betydelse är det väsentligt både att man vidgar lagstift-

ningsinitiativet och att man gör högsta sovjet till det främsta statliga kontrollorganet – en uppgift som såväl enskilda ledamöter som olika utskott i högsta sovjet (eller sovjeterna på lägre nivåer) skulle kunna fylla. Därmed skulle en stor del av den verksamhet som idag sköts så illa av kommittéerna för parti- och statskontroll – bildade 1962 och senare omdöpta till folkets kontrollkommittéer – kunna förbättras. Alla som har haft något att göra med dessa folkets kontroll-kommittéer vet hur snabbt de förvandlats till en byråkratisk apparat som i många avseenden har samma funktioner som ministerierna för statskontroll. Jag anser att representativa organ, som utsetts i allmänna val, är bäst skickade att utöva de flesta kontrollfunktioner.

Slutligen får vi inte glömma att högsta sovjet också är ett representativt organ. Även sovjeterna på lägre nivåer fyller en representativ uppgift. Men idag träffar många av de deputerade sina väljare bara en gång under flera år, strax före valen, varefter nästan ingen kontakt alls upprätthålls. Sådana deputerade kan knappast påstås *representera* dem de väljs av. Många ledamöter i organ från högsta sovjet till räjongsovjeterna har ingen regelbunden mottagningstid för sina väljare. Med andra ord: sovjeterna har förlorat sin representativa karaktär på alla nivåer. Så får det inte vara.

Deputerade bör regelbundet sammanträffa med sina väljare, framträda på större företag, rapportera om sin verksamhet, debattera nya lagförslag av intresse för den breda massan. De måste kunna avlyssna sina väljare. Ett konkret förfaringsätt måste anvisas för hur mandatet för en deputerad, som svikit sitt väljarförtroende, skall återkallas. (För närvarande är rätten att återkalla ett mandat helt formell.)

Så länge majoriteten deputerade inte har någon egentlig möjlighet att uttrycka väljarnas vilja och dessutom är så långt borta från dem att de inte ens känner till och ofta inte bryr sig om väljarkårens åsikt i olika frågor, spelar det knappast någon roll hur många kandidater som ställer upp i valen – en eller tio. Å andra sidan skulle förekomsten av flera kandidater i en livaktig valkampanj kunna väcka massorna till politisk aktivitet och få pseudodemokratiska procedurer att bli verkligt demokratiska.

3 Om valförfarandet till de representativa institutionerna

Om högsta sovjets funktioner och sammansättning förändrades och vi fick deputerade på heltid, vore det äntligen möjligt att införa ett system, där representanter till högsta sovjet och alla andra organ i sovjetsystemet kunde väljas bland konkurrerande kandidater.⁵ Den nuvarande ordningen med en enda kandidat nominerad är urmodig. Vi kan inte få några verkligt demokratiska val förrän väljarna har chans att välja mellan minst två kandidater. Det är visserligen sant att de regler som finns medger nominering av ett obegränsat antal kandidater. På valsedeln finns också följande uppmaning: ”Låt namnet på *den* kandidat stå, som du vill ge din röst, och stryk de övriga.” Här har vi ett utmärkt exempel på hur praktiken totalt skiljer sig från teorin.⁶ Förekommer det en andra eller tredje kandidat är denne nästan alltid en ledande person i partiet eller statsförvaltningen, som senare meddelar, att han endast kvarstår i en av

⁵ När en minister, en befälhavare för ett militärområde eller en sekreterare i centralkommittén registreras som kandidat för en deputeradepost, får valet i den valkretsen oundvikligen karaktären av ett förtroendevotum för den person det gäller liksom för den institution han eller hon representerar. Detta gör det tämligen svårt att ha en eller flera konkurrerande kandidater.

⁶ När professor A Denisov skriver om sovjetisk valpraxis hävdar han, utan minsta spår av förlägenhet: ”Enligt sovjetisk lag finns inga gränser för antalet kandidater som kan nomineras i val till sovjeterna inom en viss valkrets. Och så fungerar det verkligen också i praktiken. Som regel granskas varje kandidat noggrant i varje valkrets. Alla medborgare har rätt att stödja, kritisera eller föreslå att vilken som helst av kandidaterna tas bort. Och varje kandidat kan dra sig tillbaka till förmån för någon annan. Under dessa fria diskussioner kommer arbetarnas vilja fram både allmänt (i deras godkännande av partiets valprogram och i bedömningen av den sittande sovjetens handlingar) och konkret genom att de godkänner kandidaterna till deputeradeplatserna.” (*Demokratija i sotsializm* [Demokrati och socialism], Moskva, 1967, s 12)

alla de valkretsar, som nominerat honom.⁷ Idag är valkampanjerna tomma ritualer, lika trista för röstvärvarna som för de röstande. Om avsikten med valkampanjerna är att skola folk, är de fullkomligt verkningslösa och ibland t o m skadliga i politiskt och moraliskt avseende. En stor del av befolkningen har vid det här laget helt tappat intresset för val till sovjeterna. Valarbetet utförs med likgiltighet och inte ens kandidaterna själva visar något större intresse för saken. Systemets karaktär har gjort att känslan av ansvar gentemot väljarna är minimal en kandidat vet ju, att om man blivit utsedd av en partiorganisation och godkänts av oblastskommittén är valet av honom en logisk följd. ”Jag blir ju ändå vald”, sade en framstående författare helt cyniskt till ledamöterna av oblastskommittén i Kirov, när han kritiserades för att ha uppträtt berusad på valmöten. Att kandidater inte blir valda är mycket sällsynt och har endast förekommit vid lokala sovjetval. Av någon anledning har pressen tigit ihjäl sådana händelser, fastän de sannerligen förtjänar att nämnas.

Väljarna glömmer snart namnen på sina kandidater och tittar ofta inte på röstsedeln. Allt fler struntar i att alls rösta. Samtidigt förekommer allt oftare brott mot vallagen. Det händer, att valkommissioner låter en dotter rösta för sin mor och makar eller grannar åt varandra. Ofta röstar valkommittén själv för folk som är sena eller inte alls, kommer.⁸ På valdagen fyller medlemmar i huskommittéerna i falska intyg åt valfunktionärerna där det intygas att folk som inte ställt upp till röstning är sjuka eller bortresta. * Tusentals valarbetare ställer upp på detta

⁷ En mer exakt bild av sovjetisk väljarpraxis ger V Savin i *Novyj mir*. Det stämmer att två eller tre kandidater vanligtvis nomineras i varje valkrets. I Brjansk oblast upprättades t ex fem väljardistrikt för val till högsta sovjet. ”Men”, skriver han, ”fastän varje distrikt bara skulle välja en deputerad, nominerades tre kandidater i var och en av de fem valkretsarna. I staden Brjansk var de tre kandidaterna Brezjnev, Voronov [politbyråmedlem och ordförande för RSFSR:s ministerråd] och N Zlobin, metallarbetare från en verkstadsindustri i Brjansk; i landsbygdsräjongen var kandidaterna Suslov (politbyråmedlem och centralkommittésekreterare), Poljanskij (politbyråmedlem och förste vice ordförande i ministerrådet) och ordföranden i Brjanskräjongens exekutiva partikommitté, D P Komarov; i Klintsovsräjongen var det Kosygin, Kirilenko [politbyråmedlem] samt en väverska från en lokal textilfabrik, N G Kuzmina.

Men politbyråmedlemmarna hade samtidigt nominerats även i andra valkretsar. På rekommendation av centralkommittén drog de därför tillbaka sin kandidatur i ovan nämnda räjonger och gick med på att stå kvar som kandidater endast i Baumanska stadsdelen i Moskva (Brezjnev), Oktiabrstadsdelen i Novosibirsk (Voronov) och Tjkalovstadsdelen i Sverdlovsk (Kirilenko). Kamraterna Zlobin, Komarov och Kuzmina valdes i vederbörlig ordning i valkretsarna i Brjansk.” (*Novyj mir*, 1968, Nr 5, s 192)

Men vad skulle ha hänt om Brezjnev plötsligt velat kvarstå som kandidat för staden Brjansk? Eller Poljanskij i landsbygdsräjongen? Savin ställer inte denna fråga, eftersom han mycket väl vet att nomineringen av politbyråmedlemmar i olika valkretsar är en ren formalitet. Om dessa plötsligt beslöt sig för att kandidera för Brjansk i stället för i sina traditionella valkretsar, skulle Zlobin och Komarov bli tvungna att dra tillbaka sina kandidaturer. Men hittills har inte något sådant problem uppstått.

⁸ För några år sedan publicerade Komsomolskaja Pravda (27 april 1967) två brev från ungdomsväljare. ”Jag är arton år”, skrev en komsomolmedlem från Kiev, Oleg Dvogaj, ”och jag skulle vilja veta: Kan jag betrakta mig som en fullvärdig sovjetmedborgare? Jag ställer denna fråga därför att jag den 12 mars fråntogs min rösträtt ... Jag kom till röstlokalen vid ettiden och fick veta: ' Din röst är redan avlämnad, du kan gå.' Jag är fullt medveten om att röstningen pågår från sex på morgonen till tio på kvällen. Men de vuxna som svarade för valet hade tydligen bestämt sig för att jag var för ung och antagligen inte skulle komma och så hade någon annan lagt ned min valsedel i urnan.”

En studerande från ett tekniskt gymnasium i Kiev, V Pikus, skrev också till tidningen: ” Den 12 mars 1967 kom jag för att rösta klockan ett. Men då sade de att min röst redan var avlämnad. En kvinna som stod i närheten hade en förteckning där de studerande från fackskolan, som fortfarande inte hade röstat, var skrivna med rött. Hon frågade efter mitt namn och sade att min röst ännu inte var avlämnad. En av våra studenter, Vetjkanov, stod bredvid henne med en bunt röstsedlar. Kvinnan tog mina, gav dem till mig, och så kunde jag rösta.”

Tidningen framställde detta som om det vore något mycket ovanligt. Men det enda ovanliga var det klumpiga beteendet hos valarbetarna. I andra röstlokaler brukar medlemmar av valkommissionerna vänta till mycket senare på dagen innan de röstar åt dem som inte dykt upp. Och om någon av dessa slutligen kommer skickar man inte iväg honom på det sättet. Han får bara en av röstsedlarna som blivit över.

* Valarbetarnas (”agitatorernas”) roll är att se till att väljarna verkligen röstar. Eftersom varje ”agitator” är ansvarig för ett visst område, ber han de ansvariga för ett bostadsområde (*domoupravlenie* – husstyrelse) att skaffa papper, som styrker att de som inte röstat är befriade från sin skyldighet. E. K.

legaliserade bedrägeri i varje valkampanj. Det är uppenbart, att valkampanjer inte fostrar sovjetmedborgarna till en känsla för sanning och heder.

Hur skall valsyste­met kunna förändras? I några socialistländer har man redan genomfört vissa förändringar. I Ungern, t ex, gör en ny vallag det möjligt att nominera två eller flera kandidater till både lokala råd och nationalförsamling. Visserligen nominerades två kandidater till nationalförsamlingen i bara nio av 349 valkretsar 1967, när lagen trädde i kraft. Men i valen till de lokala råden nominerade 681 valkretsar två kandidater, medan det i fem kretsar fanns tre kandidater.⁹ Fyra år senare hade 49 valkretsar två eller tre kandidater till valen till nationalförsamlingen och 3 014 valkretsar hade två eller tre kandidater till lokala råden, där mer än en miljon röstade. 40 procent av rösterna gick till kandidater som inte blev valda. Nyval hölls till nationalförsamlingen i tre valkretsar och till de lokala råden i 81 kretsar, där ingen av kandidaterna hade fått majoritet.¹⁰

Även i Tjeckoslovakien, Polen och Jugoslavien har intressanta experiment genomförts. Vilken av reformerna skulle kunna tillämpas i Sovjetunionen? Frågan kan besvaras först när vi prövat dem i republikerna. De flesta experter, som studerat frågan om socialistisk demokrati, anser att det vore möjligt att idag införa ett system med två eller tre konkurrerande kandidater till lokala sovjetval.¹¹ Systemet kunde först utprövas i några valkretsar och slutligen utvidgas till att gälla val till sovjeter på alla nivåer ända upp till högsta sovjet.

Många författare har föreslagit att val, grundade på den territoriella principen, skall överges till förmån för val på arbetsplatserna till räjong- och oblastsovjeter. V Kotok argumenterar t ex mycket övertygande för detta i sin doktorsavhandling ”Problem i utvecklingen av den direkta demokratin i sovjetstaten”. J Sjabanov föreslår en återgång till det system för lokala sovjetval som rådde före 1936 års författning:

”Det kommer att stärka banden mellan sovjeterna och arbetarna; det kommer att öka sovjeternas inflytande över arbetet på fabriker, i gruvor och andra företag och vidga de sant demokratiska sidorna av sovjeterna ... Om varje deputerad verkligen representerade ett arbetarkollektiv eller en grupp av kollektiv, skulle väljarna få mycket större intresse för sina funktionärer och nivån på den politiska aktiviteten skulle stiga avsevärt. Representanterna skulle förmodligen väljas bland dem som arbetade i kollektivet, med en större ansvarskänsla som följd. Regelbunden kommunikation mellan de deputerade och deras väljare skulle göra det möjligt för väljarna att verkligen kontrollera sina representanters verksamhet i sovjeterna ... Val till lägre sovjeter vid arbetsplatserna skulle förenkla valproceduren och göra den mer demokratisk. Röstningen kunde vara sluten, som den för närvarande är när man väljer parti- och fackföreningsfunktionärer. Alla som deltar i mötet skulle ha rätt att nominera, granska och förkasta kandidater.”¹²

I valkretsar där en stor fabrik eller akademisk institution dominerar kunde kandidatnomineringen organiseras av produktionsavdelningar, sektioner eller fakulteter och följas av möten

⁹ *Novoje vremja*, 1968, Nr 29, s 5.

¹⁰ *Problemy mira i sotsializma*, 1971, Nr 7, s 23.

¹¹ En partiveteran, P Sjabalkin, säger i en artikel från 1964: ”Det är meningslöst att hålla moraliserande föreläsningar. Bara en förändring i valsyste­met, där vi får ett inslag av tävlan, kan väcka samtliga deputerade ur deras vanliga sömngångaraktiga tillstånd och tvinga dem att koncentrera sig på sina väljares behov. Detta skulle innebära att man nominerade två, tre eller flera kandidater, både utanför och i partiet, till varje plats. Och sedan lät dem tävla med varandra om hur de skulle kunna övertyga människor, förklara hur de ser på sin funktion och vilka förslag de har på vad man kan göra för väljarna. Låta dem få arbeta för att få ett förtroende.

Naturligtvis kan vi inte tillåta alla hånfulla skymfningar, käbblen och smutskastningen som är typisk för valen i de kapitalistiska länderna. Men det skulle inte behövas om varje kandidat kom från ett block av kommunistiska och ickekommunistiska kandidater. Men alla kandidater skulle vara tvungna att pröva sig fram till ett godkännande från väljarna ... Men hur skall man kunna testa folkets förtroende för partiet? Om en väljare har strukit över alla kandidaternas namn har han röstat motpartiet. Om han låtit en stå kvar, vilket han förutsätts göra, betyder det att han har röstat för partiet.”

Sjabalkins förslag borde testas, särskilt i valen till de lokala sovjeterna.

¹² *Problemy sotsialistitjeskoj demokratii v period stroitelstva kommunizma*, Minsk, 1969, s 144-145.

med alla väljare samlade där de olika kandidaterna diskuterades och en utsågs.¹³ Där valkretsarna är mycket stora och innehåller ett stort antal företag, kunde varje enskild fabrik eller institution hålla allmänt möte för att välja sin kandidat (med ett visst inslag av konkurrens på det stadiet) och samtidigt utse representanter till ett valkretsmöte, där en kandidat slutligen skulle nomineras efter hemliga val.

Pensionärer och hemmafruar kunde rösta tillsammans med ett företag eller en institution (där de själva tidigare arbetat eller maken arbetar). Alternativt kunde särskilda valkretsar upprättas på territoriell basis för att ge möjlighet åt dessa väljargrupper att rösta.

Vi borde också pröva (t ex i en republik) ett system med indirekta val som fanns före 1936, men med slutet och inte öppen omröstning. Därvid skulle stads- eller räijongsovjeten inte bara vara ett självstyrelseorgan, utan också kunna utgöra en organisk del av den totala statsmakten, eftersom den lägre sovjeten skulle försörja den högre med personal. Med en sådan anordning skulle det inte kunna finnas någon deputerad på högre sovjetnivå, som inte först hade valts på en lägre nivå.

Det är intressant att i Ungern, som i många avseenden är ett gott exempel på en socialistisk demokrati, anförtroddes organiseringen av val på regional nivå åt stads- och landsbygdsråden. Det betyder, att val till de regionala råden inte längre är direkta. Å andra sidan har de representativa organen på lägre nivå fått större betydelse, vilket tvingat medborgarna att ta mer personlig del i valen och aktivera sig politiskt. Våra ungerska kamrater anser, att systemet med indirekta val på lång sikt är mer demokratiskt.

Det är naturligtvis omöjligt att garantera att något valsystem skulle vara fritt från risker för maktmissbruk. Det gäller även de indirekta valen. Demokratien och effektiviteten går helt förlorade i ett system där det råder en byråkratisk praxis att den inbördes ordningen mellan kandidaterna fastställs *uppiifrån* och *innan* de sätts upp på valsedlarna, och där dessutom alla kandidater redan är inprogrammerade i det särskilda "fördelningssystem" som finns mellan valkretsarna.* Om allting redan är beslutat uppiifrån är det ju inte fråga om röstning eller val. Alla högre parti- och statsorgan skall naturligtvis ha rätt att utse sina kandidater till sovjeterna. Men samma sak måste också i praktiken gälla för dem som arbetar i företagen och varje grupp måste ha möjlighet att försvara sina nomineringar på valmöten och vid själva valen. Väljare bör också ha rätt att sätta upp en egen oberoende kandidat. En grupp medborgare, som samlar ihop över hundra namn i sin valkrets, borde ha rätt att nominera sin egen kandidat till den lokala sovjeten, och med femhundra namn få kandidater till oblast- och republiksovjeterna. För nominering av en oberoende kandidat till högsta sovjet kunde tusen namnunderskrifter krävas. Med det systemet skulle man också vara tvungen att tillåta deltagare i dessa väljargrupper att delta i valkommittéernas arbete. Större sekretess borde också garanteras vid valproceduren. Det system vi har nu är helt oacceptabelt: röstningen äger rum i närvaro av medlemmar av valkommittéerna och representanter för agitatorerna och kan ske antingen genom att den röstande stoppar valsedeln direkt i valurnan eller går till ett bås en bit ifrån. Men eftersom det bara finns ett namn på sedeln, är det bara den som vill stryka, som går in i

¹³ Ett intressant experiment genomfördes i Tartu under 1967 års val till högsta sovjet i den estniska republiken. Rätten att nominera en kandidat till deputeradeposten från Tartu stad har av tradition Tartu universitet haft. Men i realiteten utsågs kandidaten vanligtvis i förväg av republikens centralkommitté och nominerades sedan formellt vid möten med studenter och lärare. Men 1967 gick det lite annorlunda till. Genast efter att nominering utlysts hölls nomineringsmöten på alla fakulteter, och var och en utsåg sin kandidat (eller rättare sagt den man nominerat till kandidat). Så hölls ett möte med universitetets partiaktivister, som ingående diskuterade de sju nominerade och slutligen valde en kandidat. Trots att detta innebar att en annan person nominerades än den som på förhand utsetts av Tallinns myndigheter, så bekräftade ändå republikens centrala valkommission den nominering av en universitetslärare som hade beslutats kollektivt.

* Här används det ryska ordet *razvjorstka*, "fördelning" eller "prioritering", vilket syftar på den ålders-, köns-, eller yrkeskvotering som på partinivå kan bestämmas för en del av en sovjets sammansättning. Här bevakar alltså partiet inte vilka *personer* som nomineras. L. B.

båset, och det måste han göra medan de, som just prickat av honom i röstlängden, ser på. Det är ett mycket märkligt sätt att garantera ”valhemligheten” på.¹⁴ Proceduren skulle vara sådan, att alla väljare, oavsett avsikt, fick gå in i ett slutet bås. Förr eller senare kommer också vi att bli tvungna att använda särskilda automatiska rösträknare.

4 Om hur representativ och direkt demokrati skall kunna förenas

Några författare har framhållit vikten av att representativ och direkt demokrati kombineras på olika sätt. De har föreslagit konferenser och möten för medlemmar av olika yrken, som inte bara var paradföreställningar, som t ex den senaste lärarkongressen, utan seriösa möten där deltagarna verkligen kunde debattera angelägna frågor. Det återstår mycket att göra för att få ett ”väljarens mandat” att fungera som ett sådant.

En särskilt effektiv form av direkt demokrati är folkomröstningen. Enligt författningen har högsta sovjets presidium rätt att hålla folkomröstning på eget initiativ eller om någon av unionsrepublikerna så begär. Under de trettiosex år, som författningen gällt, har det inte hållits en enda folkomröstning, trots att sådana omröstningar är av vital betydelse, inte bara för att utröna den allmänna opinionen i en fråga, utan också för att skola massorna politiskt och öka deras känsla av ansvar för politiska frågor.¹⁵

Folkomröstningar kunde hållas på såväl unionell nivå som republik- och t o m oblastnivå. Det kan vara den bästa metoden att genomföra mindre eller större författningsändringar. Många andra frågor kunde också lösas bäst genom folkomröstning. Ämnet behandlades på ett intresseväckande sätt av V Kotov 1964 i en studie med namnet ”Folkomröstning i en socialistisk demokrati”.¹⁶ Den framstående juridiske specialisten N Farberov anför också skäl för folkomröstning.¹⁷ Vi borde ta dessa förslag på allvar.

¹⁴ J Sjabanov gör oss också uppmärksamma på missförhållanden i vår valpraxis. Han skriver: ”Ta själva röstningen – vi är garanterade valhemlighet, och i varje röstlokal finns det bås för detta ändamål, där den röstande kan studera sin röstsedel i fred. Men de flesta röstande lägger ned sin röstsedel direkt i valurnan utan att gå in i något bås. Det är som om de röstande själva 'förgriper sig' på sin rätt till hemlig röstning, trots att lagliga och praktiska åtgärder vidtagits för att skydda den. Kan man undvika det här? Finns det något sätt varpå den enskildes vilja kan ges större tyngd i valtider? Naturligtvis kan vi svara ja på båda frågorna. Vi måste få en teknisk omorganisering av röstningsproceduren, där ingen röstande, när han fått sin valsedel, skall kunna komma fram till valurnan utan att först ha passerat ett bås. Den enskilda väljaren skulle också ha större möjlighet att göra sin röst hörd om han hade att rösta 'ja' eller 'nej' på olika frågor, där det krävdes att röstsedeln skulle märkas i båset.” (*Problemy sotsialistitjeskoj demokratii v period stroitelstva kommunizma*. [Problem kring socialistisk demokrati under byggandet av kommunismen], Minsk, 1968, s 163-64)

¹⁵ Folkomröstningar har haft stor spridning i många länder i Västeuropa. Flera folkomröstningar har hållits i Frankrike efter andra världskriget, och Schweiz har haft mer än 120 under de senaste åttio åren.

¹⁶ V Kotok, *Referendum v sisteme sotsialistitjeskoj demokratii*, (Folkomröstning i en socialistisk demokrati), Moskva, 1964.

¹⁷ *Problemy mira i sotsializma*, 1971, Nr 8, s 16.

VIII Rättsväsendet och säkerhetstjänstens organ

1 Om vissa allvarliga brister i de judiciella organens och säkerhetsorganens verksamhet

I en socialistisk demokrati är det av avgörande betydelse att det rättsliga systemet (domstolar, åklagare* och advokater) och säkerhetstjänstens organ fungerar riktigt. För att citera en auktoritativ artikelförfattare i ”*Kommunist*”: ”Det är en fråga av största vikt inte bara för statsförvaltningen, utan också för partiet, fackföreningarna och Komsomol att stärka känslan för lag och ordning och se till att arbetarna får ett bättre rättsmedvetande. Vi måste nå ett stadium, där respekt för lagen blivit något naturligt för varje enskild person och visar sig i varje handling hos de styrande.”¹

Samma sak betonas i centralkommitténs rapport till tjugofjärde partikongressen: ”Försök att bryta mot lagen, av vilken orsak det än må vara, kan inte under några omständigheter tolereras. På samma sätt kan vi inte acceptera att den enskildes rättigheter kränks och att man gör intrång i hans integritet. Det är en principfråga för oss som kommunister, som försvarare av de högsta humanitära idealen.”²

Vi tvingas tyvärr konstatera, att det för närvarande finns många allvarliga brister, inte bara i de olika rättsliga organens verksamhet, utan också i deras struktur. Våra domstolar är t ex fortfarande inte tillräckligt demokratiska. Allt som sagts i föregående kapitel om brister i systemet med val till sovjeterna gäller också val till folkdomstolarna – där finns inte heller någon konkurrens, och kontakten mellan folkdomare och deras väljare är nästan obefintlig. Folkbisittare** väljs på fabriker, institutioner etc; men kandidaterna utses vanligen av byråkratiska instanser och nomineringsdiskussionerna på möten med de anställda är ytliga och saknar varje inslag av debatt.

På den lägsta nivån består domstolarna av en yrkeskunnig domare med en röst och två bisittare med vardera en röst. Domen eller beslutet nås efter omröstning med enkel majoritet. Systemet har utsatts för berättigad kritik i pressen vid olika tillfällen (t ex i *Literaturnaja Gazeta*). Man har påpekat att det normala antalet bisittare är för litet för att beteckningen ”folkdomstol” skall ha en reell innebörd. Antalet bisittare borde ökas och utslaget nås med två tredjedels eller tre fjärdedels majoritet istället för enkel. I jurysystemet i andra länder krävs vanligtvis fullständig enighet för fällande dom.

Juristyrket har mycket låg status i Sovjetunionen. Enligt straffprocesslagen får en försvarsadvokat ta del av domstolshandlingarna först efter att förundersökningen avslutats och åtal väckts, vilket är oförenligt med den kontradiktoriska principen*** i rättsliga procedurer. Försvaret har därmed mindre tid än åklagarsidan att förbereda fallet; dessutom medför systemet att försvarsadvokaten i de flesta fall inte får möjlighet att meddela den åtalade de rättigheter han har som presumtiv oskyldig. Advokaten har inget tillfälle att bestrida förundersökarens häktningsorder eller medverka vid förhöret och förhindra eventuella övergrepp (som tyvärr är långt ifrån ovanliga). Så känner t ex de flesta medborgare som första gången åtalas inte till den rätt att vägra yttra sig, som de har enligt straffprocesslagen. Samma gäller för den som

* Sovjetiska åklagare har en dubbel funktion. De väcker åtal i brottmål, men kan också försvara den åtalades rättigheter. Jfr svenska JK:s och JO:s uppgifter. E. K.

¹ *Kommunist*, 1971, Nr 9, s 8.

² *Pravda*, 31 mars, 1971.

** Folkdomstolarna är lägsta instanser i alla civil- och brottmål och finns i råjonger och städer. Folkdomarna väljs av invånarna i resp domstolsområde på fem år (domare i högre instanser väljs av motsvarande sovjet). Folkbisittare är lekmän, som för lägsta instans väljs på arbetsplatser och bostadsområden. Dessa är likställda med domarna vad gäller domslut, men såvitt det f n är känt förekommer knappast avvikande meningar till protokollet. E. K.

*** Innebär att ingen skall dömas ohörd. Som motsats brukar anges den inkvisitoriska principen. L. B.

hålls häktad på grund av misstanke om brott: trots att det strider mot lagen, förhörs de ofta som vittnen (som då inte har rätt att vägra yttra sig). Uppenbarligen är rätten till försvar i Sovjetunionen – ett väsentligt element i skyddet av den enskildes rättigheter – mycket sämre tillgodosedd än i de borgerliga demokratierna. Detta är helt oacceptabelt i en socialistisk stat.

Sovjetmedborgare har fortfarande inga möjligheter att vända sig till domstol när de upplever att tjänstemän i stat eller organisationer handlat felaktigt eller olagligt. Den enda vägen att protestera är genom administrativa kanaler, vilket sällan ger tillfredsställande resultat. Lenin skrev 1903: ”Om ett egenmäktigt beteende hos tjänstemän skall kunna stoppas, måste var och en ha möjlighet att klaga direkt inför domstol. För vad hjälper det att klaga inför zemstvochefen* på byns polis eller inför provinsguvernören på zemstvochefen? Zemstvochefen skyddar polisen och guvernören skyddar zemstvochefen och dessutom kommer den klagande snart att hamna i tråkigheter ... Någon press på tjänstemännen kommer vi inte att få förrän alla i Ryssland kan klaga inför en vald domstol, öppet tala om missförhållanden eller meddela pressen, som i andra länder.”³ Tyvärr saknar vi fortfarande de flesta av dessa rättigheter.

Fortfarande händer det ofta att lokala eller högre stats- och partiorgan olagligt blandar sig i rättegångsförhandlingarna. Det bryts också mot regeln om att utomstående inte har rätt till insyn i överläggningarna mellan domare och bisittare. Det förekommer att domare under domstolsöverläggningen eller i pauser kontaktar partikommittén eller någon annan icke-rättslig instans för att få råd om eller godkännande av den dom som beslutas.

Det är helt oacceptabelt att politiska rättegångar försiggår helt eller delvis inom lyckta dörrar, när det är just sådana mål som starkast intresserar den sovjetiska och utländska allmänheten. Ett bra exempel är målet mot Sinjavskij och Daniel, som väckte sådant uppseende 1966 och inledde en serie liknande rättegångar. Rättegångssalen var fullpackad med handplockad ”publik”, där många inte kommit av eget intresse utan beordrats dit. Men de författare och vetenskapsmän, som upprepade gånger begärt att få närvara, tilläts inte komma in och inte heller utländska journalister – inte ens kommunistiska. Trots att offentliga åklagare** infunnit sig för att vittna, hade inga offentliga försvarare kallats in. Det är inte förvånande att både förhandlingarna och domen utsattes för en skarp och helt berättigad kritik både i Sovjetunionen och utomlands.⁴

* Dessa var tjänstemän, som utsågs av provinsguvernören för att utöva administrativa och judiciella funktioner i landsbygdsdistrikt. De ersatte därmed de valda domarna. Denna reaktionära förändring ägde rum under Alexander III. E. K.

³ Lenin, PSS, VII, s 168.

** En ”offentlig åklagare” är en person som stöder åklagarsidan och är utsedd av en ”samhällelig organisation” (t ex författarförbundet, som i det här fallet). E. K.

⁴ Så kan vi t ex läsa i ett brev till centralkommittén från en grupp sovjetiska filosofer om vilka lärdomar man kan dra av affären Sinjavskij-Daniel:

”I den sovjetiska statens historia har det aldrig förekommit ett enda fall, där en författare fängslats och åtalats för en sovjetfientlig eller statsfientlig handling, som uttryckts i ett litterärt verk, vare sig det publicerats i Sovjetunionen eller utomlands ... Dessutom har detta, såvitt vi vet, varken skett i Tsarryssland eller i Europa, Amerika, Asien eller Afrika i modern tid.

Detta är alltså en unik händelse. Rättegången måste ha varit noggrant förberedd – vägd och mätt och uttänkt i detalj. Och hur genomfördes den? Inte en enda utländsk journalist fick tillträde till rättegångssalen. Inte ens den utländska kommunistiska pressen ... På så sätt fick antisovjetiska kritiker en chans att påminna oss om att utländska korrespondenter varit närvarande under de politiska rättegångarna 1936-38, och ställa frågan 'Varför då inte den här gången? Det är givet att kommunistiska utlandskorrespondenter inte vill förtala Sovjetunionen ... Om rättegången hölls strikt i enlighet med processrättsliga normer, om brottets art var uppenbar och bevisen ovedersägliga och åklagarsidan övertygad om att kunna bevisa åtalet, ja, skulle då utländska korrespondenter ha förhindrats att bevittna den sovjetiska rättvisans triumf ...?’

Dessutom gavs ingen stenografisk rapport från den här ovanliga rättegången i vår press eller ens en detaljerad redogörelse för förhandlingarna, varför det blev omöjligt att bemöta rapporteringen i borgerliga tidningar. Och så kunde den borgerliga propagandaapparaten sätta igång och arbeta. Men även utan dess inflytande blev folk som annars var objektiva helt förvirrade.

Rättegångarna mot Chaustov och Bukovskij 1967 var också i vissa delar slutna liksom processerna mot Litvinov, Bogaraz m fl (1968), Ginzburg, Galanskov m fl (1968), Grigorenko (1969), Gorbanevskaja (1970), Pimenov och Vail (1970), Amalrik (1970), Bukovskij (1972) och många liknande rättegångar, som ägt rum de senare åren i Moskva, Leningrad, Sverdlovsk, Kaluga och andra ställen. Rättegångarna mot olika grupper av krimtatarer, som anklagats för att ha stört allmän ordning, och mot ukrainare, armenier och estländare för nationalistisk aktivitet skedde helt bakom lyckta dörrar. Så gick också den rättegång till, där en grupp människor, främst av judiskt ursprung, anklagades för att ha kapat ett passagerarflygplan för att fly ur landet. Sådant skapar en skeptisk hållning hos allmänheten mot det sätt varpå politiska processer hålls. Och vad mer är; det undergräver också förtroendet för hela rättssystemet.

Det är inte så mycket rättegångarna i sig själva som upprör den allmänna opinionen, som övergreppen mot reglerna för rättsproceduren, hemlighetsmakeriet, den ensidiga och mycket ofullständiga rapporteringen i vår press. Kort före rättegången mot Ginzburg, Galanskov, Lasjkova och Dobrovolskij blev det känt i vida kretsar i Sovjetunionen och utomlands, att 31 framstående personer ur intelligentian skrivit under ett brev med krav på öppna rättegångsförhandlingar. Men inte en enda av dessa personer tilläts bevista rättegången. Vänner till de anklagade avvisades också, och rätten vägrade till och med de personer att närvara som försvaret kallat som vittnen. Dessutom nämndes inte fallet i pressen förrän domen fallit; då publicerades några tendentiösa och missvisande artiklar. Det är inte att undra på att västpappen startade en propagandakampanj av aldrig skådat slag mot just denna rättegång. Det var också naturligt, att många moskvabor och särskilt folk på andra platser skaffade sig information om fallet genom BBC:s och Voice of Americas sändningar. Det hela resulterade i att de sovjetiska domstolarnas anseende sjönk katastrofalt.⁵

Tyvärr kunde uttalandena i vår press inte alls skingra förvirringen, utan gjorde tvärtom saken värre. Och därmed kom Sinjavskij – Danielaffären på det sätt den sköttes och rapporterades, att tillfoga vårt samhälle, vår stat, vår ideologi och hela den kommunistiska världs rörelsen till och med mer skada än vad något sovjetfientligt verk av någon enskild författare kunnat göra – eftersom det skrivna bara är något skrivet (det finns ingen hejd på vilka dumheter man kan stoppa in i en bok), medan fakta är fakta.”

⁵ Rättegången mot Aleksander Ginzburg, Jurij Galanskov m fl väckte ett stort antal individuella och kollektiva protester. Här är ett brev som skrevs av fyrtiosex Novosibirskbor (huvudsakligen forskare) i februari 1968 och som sändes till alla de högsta sovjet-och partiorganen, RSFSR:s högsta domstol och Moskvatidningarnas redaktioner:

”Frånvaron i vår press av någon sammanhängande eller fullständig information om innehållet och förloppet i rättegången mot A Ginzburg, J Galanskov, A Dobrovolskij och V Lasjkova, som åtalats enligt paragraf 70 i RSFSR:s strafflag, har oroat oss och tvingat oss att söka information från andra källor – nämligen utländska kommunistiska tidningar. Det vi kunnat få fram har fått oss att betvivla att denna politiska rättegång hölls med noga beaktande av de rättsliga normerna, såsom principen om öppna rättegångar. Detta är alarmerande. Vår medborgerliga ansvarskänsla har fått oss att med eftertryck tillkännage att vi anser det som något otillåtligt att man hållit i realiteten slutna rättegångar. Vi är oroade av att olagliga rättegångsförhandlingar ägt rum inom lyckta dörrar och att ogrundade domslut meddelats som baserats på olagliga åtalspunkter. Vi kan inte tillåta att vår stats rättsliga maskineri glider ur den offentliga kontrollen och därmed än en gång störtar vårt land i rättstyranni och laglöshet. Därför kräver vi att Moskvastadsdomstols dom i fallet Ginzburg, Galanskov, Dobrovolskij och Lasjkova upphävs, att rättegången hålls på nytt med öppna förhandlingar, där det noggrant tillses att alla rättsnormer följs och att bevismaterialet publiceras i pressen, utan några luckor. Vi kräver också att de som gjort sig skyldiga till brott mot föreskrifterna om rättegångars offentlighet och de processrättsliga normer som finns inskrivna i våra lagar görs juridiskt ansvariga för detta.”

Ett annat brev som sändes till Brezjnevs, Kosygin och Podgornyj i april 1968 från 150 representanter för den ukrainska intelligentian behandlar samma ämne: ”Under de senaste åren har det förekommit en rad politiska mål, där unga människor ur den konstnärliga och vetenskapliga intelligentian varit indragna. Vi är oroade av dessa rättegångar av flera skäl. För det första kan vi inte undgå att skrämmas av att de inte hållits i enlighet med sovjetisk lag. Så var t ex alla de rättegångar som hölls i Lvov, Kiev och Ivano-Frankovsk 1965-66, där fler än tjugo personer dömdes, slutna trots uttryckliga garantier i Sovjetunionens och republikernas författningar och strafflagar. Dessutom var det möjligt att bryta också mot andra lagar eftersom rättegångarna hölls inom lyckta dörrar. Vi anser att kränkandet av principen om öppna rättegångar står i direkt konflikt med beslutet från de tjugonde och tjugoundra partikongresserna om återupprättandet av den socialistiska lagligheten, motsäger

Propagandakampanjen i borgerlig press om kapardramat och Bukovskijrättegången var lika högljudd och fick en ganska stor effekt på opinionen i väst. Hur kan man fortfara att vara så likgiltig inför den skada som partiet och Sovjetunionen lidit bland progressiva kretsar i väst och hos den egna intelligentian!

Det finns också allvarliga och berättigade invändningar mot vissa delar av lagstiftningen som sammanhänger med frågan om socialistisk demokrati. Idag kan en person göras ansvarig för ”antisojetisk agitation och propaganda”. Detta definieras i lagen som handlingar utförda ”i syfte att omstörta eller försvaga den sovjetiska regimen eller att begå särskilt farliga brott mot staten, likväl spridandet av falskt förtal som smädar den sovjetiska staten och samhällssystemet i samma syfte, eller spridandet eller förberedandet eller innehavet av litteratur med sådant innehåll, i samma syfte (§ 70 i strafflagen)”.

Naturligtvis måste varje land skydda sina medborgare mot förtal och straffa den som uppmanar andra att begå brott mot landet. Men begreppen i § 70 är ytterligt vaga och oprecisa: de tillämpas ofta på litteratur som innehåller berättigad kritik av sidor i den politiska strukturen, ofta kvarlevor från Stalintiden, som står i motsats till grundläggande principer för socialismen och sovjetssystemet. Skrifter som kunde stärka den socialistiska demokratin betecknas som ”antisojetisk agitation och propaganda”. Och fullt motiverad uttalad eller skriven kritik av diverse brister i det sovjetiska livet kallas ”smädande uppgifter”. Till och med om en historisk studie av maktmissbruket under Stalin avgav nyligen vissa högt uppsatta partiauktoriteter utan betänkligheter följande omdöme: ”Under förevändningen att kritisera Stalinkulten har författaren förtalat sovjetiska staten och samhället.” Författaren borde alltså häktas och dömas enligt § 70 i strafflagen.

I den juridiska kommentaren till § 70 görs en rad viktiga förklarande tillägg. Ett exempel:

”En person kan bara dömas för antisojetisk agitation och propaganda om han medvetet spritt falskt förtal som smädat sovjetiska staten och samhället, som han vet varit felaktigt ... Det skall inte finnas grund för åtal om personen i ärligt uppsåt felaktigt tolkat vissa aspekter av den sovjetiska verkligheten eller bedömt olika politiska instanser etc. Sådana feltolkningar kan bero på felinformation ... Ett viktigt kriterium för den korrekta bedömningen av vad som är anti-sovietisk agitation och propaganda är det subjektiva elementet, närvaron av särskild avsikt hos den åtalade att undergräva och försvaga sovjetmakten. Avsikten bestäms av det faktum att den åtalade varit

sovjetsamhällets intressen och visar förakt för landets högsta lag – Författningen. Detta kan omöjligt försvaras. Principen om allmänhetens rätt att få veta vad som händer är inte bara en fråga om öppna rättegångsförhandlingar utan kräver också en fullständig och exakt täckning i pressen. Vi vet att Lenin krävde att de breda massorna skulle veta allt, se allt och kunna ta ställning själva; särskilt när det gällde straffinstanserna 'skulle massorna ha rätt att bli informerade om och kunna kontrollera deras handlingar ned i minsta obetydliga detalj' (4:e utgåvan, XXVII, s 186). I vår press nämndes emellertid inte någonting om de politiska rättegångarna i Ukraina. Vad beträffar dem som hölls i Moskva, innehöll de kortfattade redogörelserna mycket litet reell information om de beryktade målen; de kan inte annat än ha skapat ännu större förvirring och var en förolämpning mot sovjetmedborgarnas fattningsförmåga.

Denna brist på information och frånvaron av varje slag av offentlig kontroll gjorde det möjligt att nonchalera konstitutionella garantier och rättsprocedurer. Det har blivit i stort sett normalt vid sådana rättegångar att höra åklagarens vittnen men inte försvarets. Ett öppet brev, som spritts i vida kretsar, skrivet av Pavel Litvinov och Larissa Bogaraz, vittnade talande om vilka iögonenfallande lagövergrepp som förekom under målet mot Ginzburg, Galanskov, Dobrovolskij och Lasjkova. I många fall har människor uppenbarligen åtalats för att ha spritt åsikter och gjort uttalanden, som inte på något sätt varit antisojetiska utan snarare en kritik mot vissa drag i vårt samhälle, klara avvikelser från det socialistiska idealet, eller om hur officiellt uppställda normer inte följts. Så fälldes t ex journalisten Vjatjeslav Tjornovil av Lvovs rättsdomstol den 15 november 1967 helt enkelt för att ha samlat bevis (som han sände till officiella instanser) som avslöjade de olagligheter och den juridiska inkompetens, som utmärkte 1965-66 års politiska rättegångar i Ukraina ... Dessa och många andra händelser visar att de politiska rättegångarna under senare år blivit en del av försöken att undertrycka olikstämning, medborgarrättsrörelser och samhällskritik, vilka är nödvändiga för alla samhällens hälsa ... Vi ser det som vår plikt att uttrycka vår djupt kända oro över vad som håller på att ske. Vi uppmanar er att använda ert inflytande och den makt som givits er till att se till att domstolar och åklagare uppför sig strikt i enlighet med lagen”

medveten om faran för samhället, förutsett konsekvenserna av sitt handlande och medvetet försökt undergräva eller försvaga sovjetmakten ... Frånvaro av sådan avsikt utesluter möjligheterna att tillämpa § 70.”⁶

Dessa tillägg är ett bevis för att den sovjetiska lagstiftningen kommit långt jämfört med den tid då även rättsteorin framhöll att ingen skillnad fanns mellan objektivt och subjektivt beteende. Med andra ord var det likgiltigt under Stalintiden om en person subjektivt var fullkomligt lojal mot det sovjetiska systemet. Om partiets ledare ansåg, att denne på något sätt genom faktiska eller påstådda misstag i sin praktiska eller teoretiska verksamhet skadat proletariats diktatur eller hjälpt någon, som var något slags fiende till landet, skulle han göras ansvarig för detta, oavsett vilken avsikt han haft.

Tyvär följts inte alltid framsteg i den sovjetiska rättsteorin av motsvarande framsteg i praktiken. I de flesta rättsfall på senare år har rätten ägnat ringa uppmärksamhet åt den subjektiva aspekten, och människor har dömts för åsikter som godtyckligt och felaktigt befunnits vara antisovjetiska.

Punkterna 1 och 3 i § 190, som nyligen införts i strafflagen, har väckt stark kritik hos den sovjetiska allmänheten. Punkten 1 påminner mycket om § 70. Återigen är det fråga om ”systematiskt spridande av falskt förtal som smädar den sovjetiska staten och samhället”. I kommentaren till den artikeln kan vi läsa: ”Enstaka eller upprepade (men inte systematiska) fall där information sprids, som är uppenbarligen falsk och smädar den sovjetiska staten och samhället, är inte en brottslig handling; den är utgångspunkten för en intensifierad politisk skolning i preventivt syfte.” Vidare fastställs att ”det subjektiva elementet i ett brott, som förutsätts i § 190:1 i strafflagen innebär att den anklagade har en uttalad avsikt, på så sätt att han är medveten om att han sprider falska informationer eller dokument, och gör detta systematiskt, och att han vill fortsätta att handla på liknande sätt i framtiden, dvs smäda sovjetsamhället. Om personen inte är medveten om lögnerna i de uppgifter han spritt (t ex om han spritt propaganda i ärligt uppsåt) finns inte grund för åtal enligt § 190:1.”⁷

Tyvär har den här kommentaren i realiteten inte beaktats i de flesta rättegångar på senare år, där § 190:1 anförts. Folk har dömts trots att de uppriktigt ansett att de spritt information, som varit sanningsenlig och beskrivit det sovjetiska livet idag eller i det förgångna på ett riktigt sätt. Domar har också fällts mot personer, som inte systematiskt spritt sådan information som rätten funnit vara falsk.

Punkten 3 i § 190 strider uppenbarligen mot den sovjetiska författningen. Där betecknas som brott ”organiserande av och likaledes aktivt deltagande i gruppaktioner som grovt stör allmän ordning eller som åtföljs av klar olydnad mot rättmätiga påbud från representanter för myndigheterna eller som medför störande av samfärdsel eller de statliga och samhälleliga institutionernas arbete”. Artikeln innebär ett faktiskt lagförbud mot alla offentliga demonstrationer som inte i förväg godkänts av myndigheterna. Även om demonstrationen inte stör ”samfärdsel” eller ”allmän ordning” kan man alltid anklaga människor för att ha visat ”klar olydnad mot rättmätiga påbud från representanter för myndigheterna”.

Också i frågan om ”huliganism”^{*} lämnar den sovjetiska lagen mycket i övrigt att önska. Missbruk sker ofta på grund av det summariska sättet att behandla fallen, ofta utan folkbisittarnas medverkan. Polisen anför ofta ”huliganism” för att få en snabb dom i en förenklad procedur, även om det är fråga om något helt annat – t ex ett försök från sovjetmedborgare att komma in på något kapitalistiskt lands ambassad.

⁶ Se t ex M Michailov och V Nazarov, *Ideologitjeskaja diversija – oruzjije imperializma* [Det ideologiska sabotage – ett vapen i imperialismens hand], Moskva, 1969, s 45, 47.

⁷ Ibid, s 57.

* ”Huliganism” är ett ganska vidsträckt begrepp i Sovjetunionen för lättare våld och busserier. L. B.

Våra sk parasitlagar ger också anledning till oro. Mycket av innehållet i den särskilda förordningen från högsta sovjets presidium (4 maj 1961) är så vagt formulerat att det har legat till grund för en rad missbruk. Det mest skandalösa exemplet var antagligen fallet med Jozif Brodskij 1964, en begåvad poet utan fast anställning som skickades till de norra delarna av landet på arbetsläger. Olyckligtvis har också den nya versionen av lagen mot parasiter – högsta sovjets beslut av den 25 februari 1970 – många brister, främst därför att begreppet ”parasit” fortfarande inte är juridiskt definierat.

En skamfläck i vår lagstiftning är lagarna om obligatorisk psykiatrisk vård. Psykiatriska åtgärder mot oliktankande – där friska människor förklaras för mentalsjuka eller ”psykopater” och följaktligen tvångsintars på vanliga eller särskilda mentalsjukhus – vidtas allt oftare. Det händer också, att det medvetet ställs felaktig diagnos på en person, som tidigare haft relativt lätta psykiska störningar, för att kunna ta in honom på psykiatrisk klinik. Såvitt jag vet är det minst ett tjugotal personer, som olagligt tagits in de senaste åren. Sådan tvångsintagning har uppenbarligen blivit en av myndigheternas favoritåtgärder för att tysta obekväma personer – ett sätt att kompromettera och skrämja oliktankande. Den här sortens missbruk av psykiatri gör det möjligt att undvika ett normalt rättegångsförfarande med krav på bevisning. Det står skrämmande klart att bruket av psykiatri mot politiska motståndare är ett fruktansvärt hot mot den socialistiska demokratins framtid.

Vi vet att sådant pågått sedan stalintiden. Före 1956 hölls ett tjugotal människor av politiska skäl inspärrade på speciella mentalvårdskliniker i Kazan och Leningrad. De släpptes efter tjugonde partikongressen och fick upprättelse. 1956 tillsattes en befullmäktigad kommission med en högt uppsatt tjänsteman i centralkommittén, A Kuznetsov, som ordförande, med uppgift att utreda olagliga aktioner av den typen. I kommissionen ingick kända psykiatrer från olika kliniker och institutioner. Något resultat undersökningen publicerades dock aldrig.

1956 sattes tydligen tillfälligt stopp för psykiatrisk behandling i politiska syften; en viss demokratiseringsprocess började, med större krav på att lagar skulle efterlevas. Men i början av 1960-talet såg man spår av den igen. Då genomfördes vissa lagar och regleringar, som otvivelaktigt var avsedda att göra det lättare att använda psykiatri på ett sätt som strider mot både medicinsk och humanitär moral. Fram till 1960 fanns det i strafflagen paragrafer, som gjorde läkare och psykiatrer juridiskt ansvariga för att utan orsak ha ordinerat vistelse på mentalsjukhus. Där kunde anhöriga och offren själva vända sig till domstol för rättelse. Under utarbetandet av den nya lagen 1961 togs emellertid dessa artiklar bort, och sedan dess har det inte funnits något annat sätt att överklaga psykiatrers utlåtanden (eller deras överordnades) än genom administrativa kanaler via den lokala hälsovårdsmyndigheten upp till hälsovårdsministeriet för RSFSR och för Sovjetunionen. Därmed är det mycket svårare att förebygga eller uppnå rättelse för maktmissbruk av det slaget. Och när vissa av offren försökt klaga inför domstol över att de utan laglig grund tagits in på mentalsjukhus, har deras ansökan alltid avslagits med motivering att psykiaternas eller institutionernas handlingar bara kan överklagas i hälsovårdsministeriet genom administrativa kanaler.

I slutet av 1961 utfärdade hälsovårdsministeriet gemensamt med inrikesministeriet och riksåklagaren en särskild instruktion ”Om brådskande tvångsintagning av mentalt sjuka personer som utgör fara för den allmänna säkerheten”, där de grundläggande punkterna starkt kan kritiseras.

Instruktionen trycktes endast i en utgåva för internt bruk, som inte vanliga medborgare hade tillgång till.⁸ I alla de fall av tvångsintagning jag känner till, har hälsovårdsministeriet vägrat att visa den för ”patienten” eller dennes anhöriga. Intresserade hindras också från att ta del av många andra instruktioner, t ex regler för tvångsbehandling och förfarandet vid rättspsykiat-

⁸ *Zakonodatelstvo po zdravoochraneniju* (Lagstiftning om hälso- och sjukvården), 1963, vol 6, s 323-32.

riska undersökningar.⁹ På så sätt är det enkelt att bryta mot officiella bestämmelser, och det finns psykiatriska kliniker, där man tar varje chans till det. Dessutom måste vi komma ihåg att dokumenten i sig själva är ganska tvivelaktiga ur medicinsk och juridisk synpunkt. Inget av dem definierar t ex en handling som innebär fara för den allmänna säkerheten. Här finns många möjligheter till missbruk: "fara" används om handlingar som inte utgör någon fara för "patienten" själv eller hans omgivning, utan är normala uttryck för en kritisk hållning, som att skriva manuskript med politiskt avvikande innehåll, klistra upp flygblad, delta i demonstrationer, anhålla om att få emigrera, försöka få sina skrifter tryckta utomlands etc. Dessutom är de medicinska skälen för tvångsintagning medvetet omskrivna med vaga begrepp, som möjliggör en mycket godtycklig tolkning. Denna ytterst viktiga del av instruktionen finns på *tolv rader!* Bland symptomen som krävs för tvångsintagning nämns: "c) systematiska vanföreställningar med kroniskt progredierande förlopp, om de leder till att den sjuke uppvisar ett för den allmänna säkerheten farligt uppträdande; d) hypokondriska vanföreställningar som resulterar i en avvikande, aggressiv inställning gentemot enskilda personer, organisationer eller inrättningar." Man behöver inte vara psykiater för att reagera mot så löst hållna

⁹ En märklig företeelse i vårt samhälle är det faktum att många viktiga sidor av samhället är reglerade i hemliga instruktioner, som befolkningen i stort sett är helt okunnig om. Instruktionerna för tvångsbehandling på psykiatriska kliniker är bara ett exempel. Ett annat är förordningen om pass, som är hemligstämplad för allmänheten trots att den rör en överväldigande majoritet av medborgare (bara några få bestämmelser känner man till – de som står tryckta på sista sidan i varje pass). Vi får inte veta något om de olika viktiga regleringar som finns för bosättningsstillstånd, särskilt inte när det gäller städer som är särskilt hårt kontrollerade. Hela fångvårdssystemet (fängelser, läger etc) reglerades till helt nyligen av en uppsjö av halvhemliga eller totalt hemligstämplade instruktioner.

Att ge människor psykiatrisk behandling av politiska skäl innebär att man kränker inte bara grundläggande demokratiska principer utan också en elementär läkareetik. I ett försök att motverka övergrepp som sker därför att det inte finns några klara diagnoskriterier inom psykiatrin eller några allmänt erkända riktlinjer för hur den kliniska definitionen skall se ut för mental ohälsa, har Världshälsoorganisationen (WHO) rekommenderat följande definition: "Ett *påtagligt* sammanbrott i den mentala aktiviteten, *tillräckligt uttalat* i sin karaktär för att alltid kunna igenkännas och svarande mot typiska syndrom; *tillräckligt allvarligt* för att resultera i förlust av arbetsförmåga, eller en så höggradig oförmåga att den kräver lång bortovaro från arbetet, eller där det är nödvändigt att vidta särskilda juridiska eller andra aktioner från samhällets sida." Att diagnosticera schizofreni (det tillstånd som oftast "konstateras" i politiska fall) anses vara bland det svåraste inom psykiatrin. Det första internationella diagnosticeringsseminariet, som ägde rum i London 1965, rekommenderade att följande skulle accepteras som patologiska symptom: 1) omisskännlig personlighetsförändring; 2) autism, dvs tillbakadragande eller isolering från omvärlden, uppgående i privata upplevelser; 3) emotionella störningar, som är så grava att de leder till att relationerna med andra människor bryts; 4) störd perceptionsförmåga; 5) beteenderubbningar.

På sovjetiska psykiatriska kliniker är det emellertid praxis, särskilt när det rör sig om politiska fall, att ställa diagnosen "schizofreni" eller "begynnande schizofreni" också när inte något av de ovannämnda symptomen eller överhuvudtaget något symptom på mental sjukdom är för handen. För att klara sig ur den här situationen använder somliga psykiatrer en pseudovetenskaplig terminologi för att därmed kunna klassificera normala tecken på mänsklig svaghet eller till och med positiva drag som symptom på "mental ohälsa". Om t ex en vetenskapsman utöver sitt yrke ägnar sig åt publicistisk eller offentlig verksamhet, kan han få diagnosen "splittrad personlighet". En kritisk hållning mot samhällsförhållanden kallas "dålig anpassning till den sociala omgivningen". Att ihärdigt försvara sina åsikter definieras av somliga psykiatrer som att ha "en okritisk attityd". I rapporterna från vissa "särskilda psykiatriska undersökningar" kan man finna hänvisningar till dessa symptom på mentalsjukdom: "besatt av illusioner om sanningssökande", "besatt av detaljer", "har skägg", "oförmåga att bedöma omständigheterna", "såg Warszawapaktstruppernas inmarsch i Tjeckoslovakien som en aggressiv handling", "patologisk personlighetsutveckling med starka tendenser till reformistiska idéer", "har diktatoriska tendenser", "patienten har inga klara symptom, men det finns en kris i den emotionella och viljemässiga sfären, kombinerat med en otillräckligt kritisk uppfattning av det egna tillståndet, trots bibehållet minne, förvärvade färdigheter och kunskaper", "har en överdriven självuppskattning", "hans senaste arbete är sämre än de föregående", "anspråksfull och besatt av skrivklåda" och liknande.

I ett vittnesmål vid en politisk process i slutet av 1970 konstaterade en psykiater från Serbskijinstitutet att "förekomsten av begynnande schizofreni inte nödvändigtvis leder till utåt sett märkbara personlighetsförändringar". En annan framstående sovjetisk psykiater svarade på en fråga på ett diagnosseminarium om symptom på schizofreni: "Det är ingen hemlighet att schizofreni kan förekomma utan några symptom överhuvudtaget." Det framstår som helt klart även för en som är oinsatt, att denna uppfattning om diagnosticering är fullkomligt godtycklig och helt ovetenskaplig.

formuleringar. Vad exakt är ”hypokondriska vanföreställningar”? Vem är i stånd att fastslå vad som är en ”avvikande aggressiv inställning gentemot enskilda personer, organisationer eller inrättningar”? Om en sovjetmedborgare kritiserar en institution, drar den inför rätta och avslöjar att de ansvariga där misskött sig – kan man inte anta att det räcker för att institutionen i fråga skall vända sig till psykiatrer för att få hjälp? Ändå tycks författaren till instruktionen ha känt på sig, att inte ens så vaga begrepp alltid kan vara grund för tvångsintagning och därför gjort följande anmärkningar: ”De ovan uppräknade grunderna för tvångsbehandling är inte uttömmande, utan bara en uppräknad av de vanligast förekommande sjukdomstillstånd, som kan utgöra fara för den allmänna säkerheten .∴ De ovan uppräknade sjukdomstillstånden kan beledsagas av ett till det yttre helt normalt uppförande och av förställning.” Detta betyder att i realiteten kan psykiatrer med polishjälp tvångsintaga människor på andra grunder än dem som instruktionen räknar upp! Möjligheterna till maktmissbruk är helt uppenbara – en skrupelfri psykiater kan påstå att en till synes ”normal” medborgare i själva verket är mentalt sjuk och bara simulerar ”normal”.

Det finns mycket att invända också mot förordning nr 345/209 daterad den 15 maj 1969 om ”Åtgärder för att förhindra samhällsfarliga handlingar av mentalt sjuka personer”, undertecknad av hälsovårdsministern B Petrovskij och inrikesministern P Sjtjokolov. Den ger både polis och psykiatriska kliniker möjligheter att mycket fritt tolka begreppet ”samhällsfarlig handling”. Man konstaterar att 1961 års instruktion använts för snävt och yrkar på att den tillämpas för att ”förebygga farliga handlingar av mentalt sjuka personer”. Detta innebär, att sedan maj 1969 är det inte bara *felaktigt beteende*, utan också *möjligheten* till felaktigt beteende som blivit tillräcklig orsak för tvångsbehandling. För dem, som redan begått en samhällsfarlig handling (enligt polis och läkare) gör den nya förordningen det möjligt för psykiatriska kliniker att fortsätta behandlingen även efter att den av domstolen fastställda behandlingstiden löpt ut, och man kan avvisa alla försök från släktingar att få patienten utskrivna. I förordningen introduceras ett nytt begrepp, ”samhällsfarliga tendenser”, som inte på något sätt definieras eller ges en tolkning. Det är inte förvånande, att antalet fall där psykiatrin missbrukas i klart politiska syften ökade 1969-70, efter att förordningen utfärdats.

För att en socialistisk demokrati skall kunna fungera är det oerhört viktigt att noggrant definiera säkerhetstjänstens roll och ansvarsområde. Efter att tidigare ha expanderat så kraftigt att dess makt gick utöver både stats- och partiorgan reducerades säkerhetsorganen betydligt efter Stalins död. Säkerhetstjänsten hamnade under partiets kontroll, vilket betydde att dessa organ inte längre hade en straffande funktion – den kom att helt ligga på de rättsliga instanserna. Från att förr ha lett egna förundersökningar, hållit egna rättegångar, fällt och själv verkställt domar, återfick de nu sin ursprungliga roll, förundersöka-rens, och då bara i vissa mål. Idag har endast domstolarna rätt att döma; fängelser och andra förvaringsanstalter har också tagits ifrån KGB:s kontroll.

Säkerhetstjänstens huvuduppgift är att skydda den sovjetiska statens vitala intressen – att bekämpa fientlig omstörtande verksamhet och spionage, skydda statshemligheter från insyn, skydda och bevaka militära och politiska institutioner och funktionärer. Efter tjugonde partikongressen anförtroddes centralkommittén uppgiften att bekämpa ”ideologiskt sabotage” och en särskild avdelning inrättades för ändamålet.

Begränsningen av KGB:s uppgifter ledde helt naturligt till att personalstyrkan minskades och en del överflödiga organ på lägre nivå avskaffades. Tidigare hade alla Moskvaräjonger en egen KGB-avdelning, som nu avskaffades. Två år senare återinstallerades dock dessa Moskvaavdelningar och nätverket av specialavdelningar på fabriker och institutioner växte ut på nytt. I stor utsträckning är det nu KGB som har hand om kampen mot s k ”ideologiskt sabotage”. Än en gång åser vi hur säkerhetstjänstens personalstyrka och funktioner ökar, men

detta är sannerligen inte på grund av att någon utländsk spionageverksamhet blivit större.¹⁰ Det är snarare en fråga om händelser på inrikesplanet, särskilt den utveckling av olika politiska riktningar och de aktiviteter från grupper av oliktankande, som diskuteras i kapitel IV. Eftersom vi har för lite demokrati i vårt land har säkerhetsorganen ökat i makt och omfång – något som bara konserverar den bristande demokratin.

Det är givet att det styrande partiet noggrant skall studera politiska stämningar och riktningar i ett land. Det är en av de viktigaste uppgifterna för ett politiskt parti. Vi kan dra oss till minnes Lenins ord, när han skrev, att kommunister ”skall leva mitt bland massorna och känna varje stämning”. Under de förhållanden vi lever där många elementära demokratiska friheter saknas eller i bästa fall är ytterst begränsade – först och främst frihet för det talade och skrivna ordet, mötesfrihet, demonstrations- och föreningsfrihet – blir möjligheten begränsad för de styrande att studera och analysera politiska stämningar och riktningar. Nya idéer lever sitt hemliga liv och opinioner bildas någonstans långt bortom offentliga möten och officiell press. I den situationen blir det omöjligt för partiorganen att på normal väg ta del av stämningar och opinioner på olika nivåer i samhället eller få fram attityderna hos olika grupper av arbetare gentemot viktiga åtgärder och beslut – partiet klarar helt enkelt inte av att hänga med i vad som händer i samhället.

I början av 1960-talet, när olika uttalade oppositionella riktningar uppstod, gjorde partiet försök att studera dem genom sina primärorganisationer och särskilda avdelningar i råjongs-kommittéerna. Men det gav ingen utdelning, eftersom de flesta medlemmarna i de lokala partibyråerna antingen var oförmögna att verkligen uppfatta vad som skedde runt omkring dem eller inte ville rapportera om Oppositionella stämningar. Därför är det inte så märkligt, att partiledarna allt mer började anlita KGB för att kontrollera vad folk tänkte och kände. Och KGB har sina egna metoder för den här sortens ”undersökningar”. I stället för att öppet pejla den allmänna opinionen, analyserar man rapporter från informatörer, vilket naturligtvis är både mer kostsamt och mindre tillförlitligt. En författare skriver, ganska träffande, att ”först ger vi ut jättesummor för att hindra medborgare från att öppet uttrycka sina åsikter och sedan använder vi lika mycket till för att ta reda på vad de egentligen tänker och önskar”. Säkerhetstjänsten anlitas allt oftare för att kontrollera och studera såväl strömningar utanför som inom partiet. Jag antar att detta är orsaken till deras förnyade expansion under senare år. Processen kontrolleras fortfarande av centrala och regionala partiorgan. Men den dag kampen mellan nya riktningar också når de högre nivåerna i partiet, finns det risk att säkerhetsorganen åter bryter sig ut och skaffar sig en ställning ovanför både parti och stat.¹¹

2 Om åtgärder för att förbättra de judiciella organens och säkerhetsorganens verksamhet

Eftersom möjligheterna för en socialistisk demokrati att fungera på ett riktigt sätt är så beroende av hur dess rättsväsende och säkerhetstjänst ser ut, måste vi diskutera hur deras verksamhet skall kunna förändras. Jag vill peka på några tänkbara åtgärder.

Domstolarna och åklagarväsendet bör ha större makt och oavhängighet. Sovjetförfattningen fastslår, att domare skall vara oberoende och endast underordnade lagen; vidare föreskriver den att åklagare skall vara oberoende av alla lokala myndigheter och ansvariga endast inför

¹⁰ Spioncentraler i väst får numera sin huvudsakliga information om våra militära målsättningar genom analys av uppsnappade radiomeddelanden, pressen, spionsatelliter m m och inte genom rapporter från agenter.

¹¹ För många står det redan helt klart att både rättegångar och psykiatriska sjukhus har misslyckats i kampen mot ”oliktankande”; de har till och med visat sig ha motsatt effekt. Nu finns det emellertid tecken på att inflytelserika personer i de styrande kretsarna håller på att experimentera med ”nya” sätt att handskas med oliktankande, t ex exil från Sovjetunionen, i stället för att använda mer normala metoder, där man förlitar sig på propaganda och en ideologisk kamp. Vi behöver väl knappast framhålla hur olyckligt detta är för den socialistiska demokratin utveckling, oavsett om landsflykten är framtvingad eller till och med halvt frivillig.

riksåklagaren. I praktiken bryr man sig ofta inte om dessa punkter i författningen, och lokala myndigheter utövar ett betydande inflytande över både domare och åklagare redan på råjongnivå, och än mer på oblastnivå – och på republiknivå är inflytandet helt avgörande. Det innebär för t ex Georgiens del att republikåklagaren först måste ha tillåtelse från förste sekreteraren i republikens centralkommitté innan han kan öppna process mot någon mutkolv i hög tjänsteställning. Och det är ingalunda givet att han får tillåtelse, hur klara bevisen än är. Ofta (inte bara i Georgien) får åklagaren order om att omedelbart lägga ner målet. Därför vore det bättre om domare och åklagare inte tillhörde de lokala partiorganisationerna utan i stället hade egna, relativt fristående partiorganisationer, direkt underställda centralkommittén i Moskva.* För rättsväsendet på oblast- och republiknivå vore en sådan förändring ännu mer påkallad.

Det är nödvändigt att det konstitutionella kravet på öppna rättegångar noggrant efterlevs. Förhandlingar bakom lyckta dörrar bör hållas uteslutande på den anklagades eller försvarets begäran, och endast om fallet berör mycket intima problem. Men rör det sig om en politisk process måste rättegången vara fullständigt öppen och äga rum helt offentligt. Alla som vill närvara skall ha möjlighet att göra så, och är rättegångssalen för liten, skall utsändningar anordnas från förhandlingarna, som kan avlyssnas i angränsande lokaler. Även tv-utsändningar bör förekomma. Det är viktigt att protokoll från den här typen av rättegångar publiceras, låt vara i speciella publikationer, bara de görs tillgängliga för alla. Så bör också ske vid andra rättegångar av intresse.

M Lebedev, sovjetisk rättsspecialist, betonar också behovet av att förstärka åklagarväsendets kontrollmakt över den centrala förvaltningen, offentliga organisationer och tjänstemän i ledande ställning. Enligt hans åsikt borde åklagarna ”ges rätt att överklaga alla administrativa handlingar som strider mot lagen”.¹²

Det finns ett behov av att betydligt utvidga domstolarnas kompetens att döma i sådana fall, där myndigheterna inte respekterar de medborgerliga rättigheterna. För närvarande har sovjetmedborgare inte rätt att vända sig till domstol i en mängd frågor, rörande bl a pensioner, bosättningsstillstånd och olaglig tvångsintagning på mentalsjukhus, utan måste anföra besvär genom administrativa kanaler. Som Tjchikvadze helt riktigt påpekar, kan en sådan procedur inte jämföras med domstolsförhör, som är offentliga, mer fullständiga och objektiva och låter intressenter eller deras företrädare medverka. Ytterligare en fördel med förhör inför domstol är den pedagogiska funktion ett sådant har, där rättskänslan och respekten för den enskildes rättigheter 'fostras. Tjchikvadze förespråkar ett system, där medborgarna har möjlighet att klaga inför domstol på alla slags övergrepp från myndigheterna. Det vore en effektiv garanti för en strikt tillämpning av lagarna, och jag kan inte annat än fullständigt hålla med.¹³

Många författare har diskuterat frågan om att skapa en särskild författningsdomstol med uppgift att fastställa lagligheten, ur författningssynpunkt, hos åtgärder från de högsta verkställande organen. I en sådan domstol kunde t ex krimtatarerna begära återupprättande av sin nationella republik och tillåtelse att återvända dit.

En rad omfattande förändringar krävs i våra lagar. Det är nödvändigt att återinföra den paragraf i strafflagen, som gör psykiatrer juridiskt ansvariga för tvångsintagning av friska människor, för att ta ett exempel.

Även om statens intressen självklart skall skyddas i lag, måste ändå paragraferna 70 och 190:1 och 3 tas bort på grund av sitt oprecisa innehåll, som verkligen inbjuder till godtycke. Innan

* För närvarande är partiets primärorganisationer inom armen och säkerhetspolisen (KGB) direkt underställda centralkommittén. L. B.

¹² Se M Lebedevs artikel i *Polititjeskaja organizatsija sovjetskogo obsjtjestva* [Sovjetsamhällets politiska organisation], Moskva, 1967.

¹³ Se V Tjchikvadze, *Gosudarstvo, demokratija, zakonnost* [Staten, demokratin, lagligheten], Moskva, 1967.

det sker, bör åtminstone rannsakingen av den åtalade inte bara ta hänsyn till förekomsten av objektiva rekvisit utan också uppsåtet med handlingen. Det finns andra lagparagrafer, som också skulle behöva formuleras med ett mer exakt språkbruk.

Vad beträffar säkerhetstjänstens organ, tror jag det vore fullt möjligt att begränsa deras aktivitet till en rimlig om fattning, jämsides med en vidgad yttrandefrihet och till gång till information. Det är ändå inte säkerhetsorganen som skall befatta sig med landets intellektuella liv, med borgarnas politiska åsikter och övertygelser, tankar och synpunkter. Vi måste få andra sätt – forskningsinstitut opinionsundersökningar – att få reda på folks åsikter.

IX Yttrande- och tryckfrihet under socialismen. Frihet att motta och sprida information

1 Om yttrande- och tryckfrihet

Nästan alla diskussioner om problemet med socialistisk demokrati kretsar kring frågan om informationsfrihet, yttrande- och tryckfrihet, frihet för forskning och konstnärligt skapande. Det är naturligt, eftersom den intellektuella friheten inte kan utvecklas utan friheten att motta och sprida information. Ett av de viktigaste kriterierna på verklig demokrati i ett socialistiskt samhälle är graden av informationsfrihet.

Den nya utgåvan av Marx och Engels samlade verk börjar med två briljanta artiklar av den unge Marx, som ägnas försvaret av yttrande- och tryckfriheten ("Kommentarer till de nya preussiska censurlagarna", "Debatter om pressfrihet"). I kampen för friheten att publicera sig, att uttrycka tankar och åsikter, började Marx sin bana som filosof och revolutionär. Och det var naturligtvis ingen tillfällighet. För, som Marx skrev: " ... utan pressfrihet är alla andra friheter illusoriska. En form av frihet är villkoret för en annan form, på samma sätt som en del av kroppen är beroende av de övriga delarna. När en aspekt av friheten ifrågasätts, förkastas friheten i sig själv ... och förvisas till en skenexistens ... Ofriheten blir regel, och friheten undantag, en fråga för slump och godtycke."¹

För alla framstående socialister och kommunister i det förflutna var det ett axiom, att det i det framtida samhället skulle finnas ett absolut skydd för friheten att yttra sig och, att utöva skapande verksamhet. Den intellektuella friheten var en oundgänglig komponent i deras samhällsideal.

August Bebel skrev i slutet av förra århundradet, att i det framtida samhället "... kommer varje författare att kunna visa sitt värde, eftersom han inte längre kommer att vara i händerna på förläggare, kommersiella intressen eller fördomar. Hans arbete kommer att bedömas endast av opartiska experter, som han själv varit med om att utse, och finner han deras utslag oriktigt, kan han alltid vända sig till hela samhället. Den möjligheten har vi inte idag, med tidningsutgivare och förläggare, som bara har sina egna intressen för ögonen. Den naiva uppfattningen att åsiktsmotsättningar kommer att undertryckas i det socialistiska samhället, kan bara den ha, som ser den borgerliga världen som den fulländade samhällsformen; och i sin fiendlighet mot socialismen försöker han att förtala och förringa den. Ett samhälle, som vilar på en demokratisk jämlikhet, kan aldrig tillåta förtryck i någon form. *Oavbrutna framsteg är möjliga endast där absolut yttrandefrihet är samhällets grundläggande princip.*"²

Sovjetunionen upphörde emellertid yttrande- och tryckfrihet helt att existera under Stalin-tiden. Mycket har förändrats sedan dess; vi har mer frihet att yttra oss, och vetenskap, litteratur och konst har större bredd och flera nyanser är för femton-tjugo år sedan. Men trots påtagliga framsteg är läget fortfarande mycket otillfredsställande. Vi har kvar många omotiverade begränsningar i informationsutbyte och i konstnärlig och vetenskaplig verksamhet.

Och vad värre är: det har inte skett någon förbättring under senare år, tvärtom, ingrepp i yttrandefriheten sker allt oftare. Censuren klampar in allt oförsiktigare i litteratur, vetenskap och konst. Pressen ignorerar många viktiga sidor av vårt liv och det är förbjudet igen att beröra många brännande frågor. Det finns avgörande politiska, ekonomiska och internationella problem, som inte tas upp ens i vetenskapliga publikationer, och man har åter börjat stora utländska radiosändningar. Allt fler böcker och tidskrifter flyttas från de offentliga

¹ Marx-Engels, *Sotjinenija*, 1, s 83.

² A Bebel, *Budusjtjeje obsjtjestvo*, Moskva, 1959, s 115.

hyllorna i våra bibliotek till *spetschran**. Det händer t o m, att nummer av kommunistiska tidningar från väst inte kommer fram till de sovjetiska prenumeranterna eller saknas i kioskerna. Vi tvingas bevittna en tillbakagång, som inte hade behövt ske.

Somliga försöker påvisa, att yttrandefriheten inte är något problem under socialismen, eftersom den nästan automatiskt garanteras. ”Den socialistiska revolutionen”, försäkrar t ex N Sjamota, ”... har eliminerat frågan om frihet för skapande verksamhet, på det sätt frågan ställs i ett samhälle där utsugning råder. En konstnär, som troget tjänar folket i ett socialistiskt samhälle, frågar sig aldrig: ”Är jag fri eller inte i min skapande verksamhet? ... I Sovjetunionen beror en konstnärs skapande frihet på hans egen förmåga, på hur djupa hans insikter är i de inre lagar, som hans konst är underkastad, och på om hans talang och skicklighet är så stora att han fritt kan verka innanför gränserna för dessa lagar ... Vad kan det finnas för grogrund i vårt socialistiska samhälle att tråna efter 'frihet att skapa'? ... Grogrunden kan bara vara en småborgerlig individualism, den dödliga sjukdom som, till skillnad från pesten, fortfarande bryter ut. Var och en som känner sig besvärad av att behöva ta del i det gemensamma bör noggrant se in i den egna själen: han kommer nog att finna en ömklig individualist gömd där.”³ Dessa fruktansvärt hycklande påståenden trycktes i *Literaturnaja Gazeta* hela fem år efter Stalins död! Man kommer osökt att tänka på Stalins egna ord vid ett författarmöte 1932. På frågan ”Vad skall vi skriva om idag?” svarade han: ”Skriv sanningen!” Och ändå blev hundratals författare fängslade Och avrättade just därför att de ville skriva sanningen.

Tyvärr vet vi blott alltför väl från egna erfarenheter, att socialismen inte automatiskt garanterar frihet att skapa eller frihet att tjäna folket med sin talang. Socialismens seger skapar endast förutsättningar för att en intellektuell frihet av aldrig skådat slag skall kunna blomstra, och alla talanger och förmågor utvecklas. Det fanns drag i det efterrevolutionära samhället som utvecklade det i motsatt riktning: den starkt centraliserade statliga kontrollen, inte bara över produktionsmedlen utan också över medlen för masskommunikation, den väldiga ökningen av statens roll i samhällslivet, enpartisystemet – allt underlättade utvecklingen av byråkrati och av möjligheten att organisera och planera begränsningar i yttrandefriheten i en skala, som är svår att tänka sig ens i ett kapitalistiskt samhälle. För att undvika detta måste en ständig kamp föras av partiet och hela folket, av vetenskapsmän, författare och politiska ledare mot byråkrati och mot onödiga byråkratiska restriktioner i den intellektuella och konstnärliga friheten.

Naturligtvis måste man i en sådan kamp ta med existerande samhällsförhållanden i beräkningen och ständigt analysera och studera dem. Studiet måste grundas på fastlagda politiska och vetenskapliga principer och företas organiserat och rationellt. Under förhållanden av revolution och inbördeskrig kan ett revolutionärt folk företa begränsningar i tryckfriheten, men med tiden måste begränsningarna lätta – det ligger i revolutionens eget intresse – och reduceras till ett minimum när den nya socialistiska ordningen befästs. Men vem skall fastställa detta minimum? Och behövs det alls något minimum i ett utvecklat socialistiskt samhälle?

2 Vem skall kontrollera och försvara tryckfriheten i det socialistiska samhället?

Det säger sig självt, att yttrande- och tryckfrihet och frihet för vetenskaplig och konstnärlig utövning är nödvändiga för ett socialistiskt samhälle. Men det räcker inte med att proklamera diverse friheter. Man måste skapa instrument att försvara dem med mot övergrepp.

Vi vet alla, att det talade och tryckta ordet är något oerhört mäktigt, kanske det mäktigaste

* Särskild avdelning på bibliotek för förvaring av böcker och tidskrifter som inte är tillgängliga för allmänheten. L. B.

³ *Literaturnaja gazeta*, 6 mars 1958.

vapnet i den politiska och ideologiska kampen. Styrkan och inflytandet hos massmedia är större idag än någonsin tidigare. Varje vapen måste användas enligt fastställda regler, och därför är det naturligt att det också i ett socialistiskt samhälle finns rimliga begränsningar i yttrandefriheten. Och en del av dem, som finns i det sovjetiska samhället, bör vi snarast se som något positivt. Vi kommer aldrig att uppnå den sortens ”tryckfrihet” som finns i många kapitalistländer och det är inget att sörja över.

När jag efterlyser yttrandefrihet vill jag inte alls ta den som finns i de kapitalistiska länderna till förebild. Visserligen har inte bara borgerlig, utan också arbetarrörelsens (även kommunistisk) press förhållandevis stor frihet och ett starkt inflytande i många länder i väst. Såväl progressiva intellektuella som arbetare har stora möjligheter att uttrycka sina åsikter i de flesta inrikes- och utrikespolitiska frågor. Men den övervägande delen av västppressen har en kommersiell syn på det publicerade materialet, som skapar förvrängningar som är helt oacceptabla för ett socialistiskt samhälle (och jag syftar inte på den borgerliga pressens ideologiska hållning). I kapitalistiska länder är nyhetsbyråer och press vanligtvis kommersiella företag, som i första hand strävar efter vinst. För att öka upplagan ägnar man sig inte bara åt förvrida sanningen utan också åt att trampa på elementära anständighetskrav. För att tillfredsställa de primitivaste smakriktningar tillåts t o m ohöjld pornografi. Intima detaljer i en filmstjärnas liv tar upp mer plats än brännande sociala problem. Intervjuer med brottslingar, som gjort ovanligt fräcka kupper eller begått särskilt otäcka mord, återfinns inte sällan på förstasidorna i amerikanska tidningar; kända gangsters ger ut sina memoarer i jätteupplagor; antisemitiska publikationer och Ku Klux Klans pamfletter finns att köpa (för att inte tala om handböcker i spiritism och astrologi). Naturligtvis skulle vi inte kunna tillåta sådan ohyra i ett socialistiskt samhälle – det är vi alla överens om. Och vi har förbjudit propaganda för rasism och krig, liksom pornografi. Vi anser, att det är viktigt, att böcker, filmer och tv-program för barn inte förhålls till våld, kriminalitet och gangstermentalitet. Varje stat har rätt att se till, att pressen inte yppar statliga och militära hemligheter och inte förtalar enskilda eller statliga personer eller staten själv.

Då uppstår frågan: Vem skall se till att dessa nödvändiga begränsningar efterlevs? Skall vi ha förhandscensur? Knappast. I ett genuint socialistiskt samhälle bör förhandscensur bara få användas i undantagsfall. Erfarenheten från alla socialistiska länder har lärt oss läxan, att när censuren blir en permanent institution, urartar den nästan oundvikligt och fungerar inte längre som ett skydd för samhället, utan som ett vapen för mer eller mindre förtäckt godtycke.⁴

I litteratur, konst och vetenskap är gränsen mellan det tillåtna och det otillåtna oerhört rörligt, varför en förhandscensur ofta förbjuder verk med ett mycket viktigt litterärt, konstnärligt eller

⁴ Det här var något som sovjetstatens första ledare förstod, när de införde censur omedelbart efter revolutionen. Man behöver bara dra sig till minnes artikeln från 1921 ”Böckernas frihet och staten” av Lunatjarskij, som var folkkommissarie för utbildning. Han skrev: ”Censur! Vilket fruktansvärt ord! Men orden kanon, bajonett, fängelse och till och med stat är inte mindre hemska ... ändå anser vi allt detta vara heliga vapen i den kamp som skall göra det möjligt att slutligen göra sig av med dem alla. Censur är av samma slag. Den behövs för att kunna hindra till och med stora konstverk från att ges ut om de uttrycker klart kontrarevolutionära känslor; och vi måste kunna välja och ge förtur åt de böcker vi behöver mest. Andra, och då må de vara aldrig så förträffliga, får vänta.

Somliga kanske säger 'Bort med alla dessa fördomar om yttrandefrihet – i vårt kommunistiska samhälle skall staten ha kontroll över litteraturen. I ett skede av förändring är det inget förfärande med censur; tvärtom är den nödvändig för att vi skall kunna gå mot socialism.' Men den som sedan drar slutsatsen att kritik alltid innebär avståndstagande, eller att konsten måste anpassas till en primitiv revolutionär ram – den personen kan låtsas vara kommunist, men om man skrapar litet, så döljer sig under ytan en polis. Och fick han makten skulle han ha stort nöje av att vara en småaktig tyrann, som fick topprida sin omgivning och verkligen njuta av att sätta sig på folk. Vi har naturligtvis redan sett exempel på sådant beteende – som folk betraktat är vi fortfarande alldeles för obildade, och det finns risk att en proletär makt förvandlas till ett välde av småtyranner, polisvälde och araktjejevism. Detta är något som vi till varje pris måste undvika.” (*Petjat i revoljutsija* [Det tryckta ordet och revolutionen], 1921, Nr 1, s 7) [Greve Aleksej Araktjejev fick sitt största inflytande under de sista åren av Alexander 1:s regeringstid. P g a sin reaktionära politik har han blivit en symbol för depotism. – Engelska översättaren.]

vetenskapligt innehåll. Och i vårt land kan vad som helst förklaras för statshemlighet! Under årtionden har allt som har att göra med säkerhetstjänstens verksamhet fått den stämpeln – inte bara förhörsmetoder och förhållanden i Stalins koncentrationsläger, utan också själva deras existens, har varit förbjudna ämnen. Och nog är det betecknande, att förekomsten av ett omfattande och välutvecklat ämbetsverk för censur fortfarande är en statshemlighet, för att inte tala om detaljerna i verksamheten. Pressen är förbjuden att nämna ett ord om detta. Och trots att alla författare känner till censuren och ofta namnet på sin egen censor, får de aldrig träffa honom för klagomål eller förklaringar.

Det finns inget, som inte kan vrängas till och ogillas av censuren. Varje berättigad kritik av stelnade dogmer kan betraktas som ”revisionism” eller till och med ”ideologiskt sabotage”; en seriös historieforskning, minutiöst baserad på fakta, kan betecknas som ”smädande”; en ypperlig roman eller novell kan avvisas som ”antisovjetisk” eller ”ideologiskt skadlig” och klassiska konstverk som ”pornografiska”; ett strikt vetenskapligt arbete om fysik, kemi, biologi eller astronomi löper alltid risk att få etiketten ”pseudovetenskap” eller ”idealism” på sig; en befogad kritik av en statlig institution eller en enskild politiker kan betraktas som förtal, och det mest uppriktiga krav på reformer och förbättringar av det socialistiska samhället ses som ett ”maskerat” försök att bryta ned det – man skapar på så sätt en ursäkt för att tysta alla avvikande meningar.

Och detta är inga undantag, det ligger i själva censurens natur. ”Censuren”, skrev Marx, ”försöker alltid få pressen att känna att den, pressen, är sjuk, och trots att den försäkrar, att den är frisk, måste den underkastas behandling. Men censuren är knappast en erfaren läkare, som sätter in olika läkemedel beroende på sjukdomens art. Den är mer som en bykirurg, som känner till ett universalmedel – kniven. Men den är inte ens någon kirurg, vars mål är att återställa din hälsa – den är den estetiske kirurgen, som betraktar allt det den inte tycker om på din kropp som överflödigt och avlägsnar det som inte behagar den. Den här sortens läkare är en charlatan, som driver utslagen in i kroppen för att de inte skall synas, utan en tanke på att de kan angripa de känsligare inre delarna.”⁵

Förhandscensurens långvariga herravälde har haft ytterst allvarliga konsekvenser för konst och litteratur, för alla vetenskaper (särskilt samhällsvetenskaperna) och för hela nationens moral och karaktär. Som Marx påpekade ”tjänar en censurerad press bara till att demoralisera. Det största felet, hyckleriet, är oupplösligt förbundet med den; och ur denna kardinalsynd springer alla andra brister fram, där ingen innehåller ett uns av dygd; därur kommer det största felet också ur estetisk synpunkt, passiviteten. De styrande hör bara sin egen röst, men bedrar sig med att det är folkets röst de hör och kräver av folket att det också ställer upp på bedrägeriet. Och folket å sin sida hemfaller delvis åt politisk skepticism eller vänder sig helt från det politiska livet och förvandlas till en hop individer, som alla bara lever för sin egen existens.”⁶

Men om förhandscensuren tas bort, hur skall samhället då kunna kontrollera pressen? I första hand bör utgivarna själva stå för kontrollen, när materialet förbereds för publicering. Samtidigt bör stat, parti och alla enskilda hålla ett vakande öga över massmedia och förlag etc – inte via förhandscensur utan först *efter* att verket publicerats vare sig det är en vetenskaplig studie, en artikel eller en film. Den viktigaste formen för kontroll skall vara den *öppna kritiken* i pressen.⁷ Organisationer, såväl som enskilda, bör kunna klaga inför *domstol*, men det fordrar

⁵ Marx-Engels, *Sotjinenija*, I, s 64.

⁶ *Ibid*, s 69.

⁷ ”Kampen kan inte kvävas genom censur”, skrev Marx, ”den blir ensidig och förvandlas från en öppen till en dold konflikt; oenighet i teoretiska frågor förvandlas till en tävlan mellan maktlösa principer och principlös makt. Den enda verkliga censuren, rotad i tryckfrihetens själva väsen, är kritiken. Det är den domstol som vuxit fram i tryckfrihet. Censuren är en kritik som utövas genom ett statsmonopol. Men förlorar inte kritiken sin förnuftiga karaktär, när den inte är öppen utan dold, inte teoretisk utan praktisk, när den inte står högre än sin motpart, men ses som oskiljaktig från sin motpart ...?” (*Ibid*, I, s 59, 60)

särskilda tryckfrihetslagar. Tyvärr har vi fortfarande ingen tryckfrihetsförordning, trots att Lenins första ”Dekret om det tryckta ordet” framhöll behovet av en sådan.⁸ Det är en viktig principiell skillnad mellan en administrativ och en rättslig kontroll, där det yttersta beslutet om ett verks fortsatta öde inte fattas av ett hemligt organ, utan i en demokratisk laglig process, som hålls offentligt. För bara i en undersökning i öppen rättegång kan det med någon exakthet fastslås, om kritik mot en stelnad doktrin är konstruktiv och berättigad eller ”antisovjetisk propaganda”, eller om kritik mot någon offentlig person är riktig, om den är felaktig på grund av förvillelse i gott uppsåt, eller avsiktligt förtal. Och först efter att båda sidor hörts i rätten kan ett beslut fattas om att dra in en bok eller en tidskrift, förbjuda en film eller lägga ned en pjäs. Om brottsrubriceringen är medveten smädelse, kan rätten utdöma böter eller annat straff. ”En tryckfrihetslag”, framhöll Marx, ”är långt ifrån någon repressiv åtgärd mot det tryckta ordet ... Tvärtom måste frånvaron av en tryckfrihetslag betraktas som något som berövar oss tryckfriheten, eftersom en lagstadgad frihet kan existera i en stat endast i form av en lag ... En tryckfrihetslag är därför ett juridiskt erkännande av det tryckta ordets frihet ... Rätten undersöker mina handlingar enligt en given lag: censuren inte bara straffar brottsliga handlingar, den tänker ut dem också. När jag dras inför domstol, betyder det, att jag anklagas för att ha brutit en lag, som i så fall måste existera. Finns ingen lag om det tryckta ordet kan man inte bryta mot den. Censuren anklagar inte mig för att bryta mot någon lag utan fördömer mina åsikter därför att de inte överensstämmer med censorns eller hans överordnades åsikter. En öppen handling, som jag är beredd att underkasta samhällets, statens och dess lagars dom, bedöms av en hemlig, enbart negativt inställd, makt som, då den inte kan göra några anspråk på att vara laglig, skyr offentligheten, obunden som den är av några principer.”⁹

Tyvärr kan vår övergång från en nästan total censur till en relativ tryckfrihet varken ske snabbt eller revolutionärt. Den måste ske i en stegvis och kontrollerad process, om inte hela vårt samhälle, parti- och statsmaskineri skall utsättas för allvarliga spänningar. Det är inte bara en fråga om att lära partimedlemmar och övriga medborgare att använda yttrandefriheten på ett förnuftigt sätt – det vore en jämförelsevis enkel uppgift. Det är också nödvändigt att vänja hela parti- och statsapparaten vid att fungera under förhållanden där funktionärer, som inte klarar att arbeta inför offentlighetens ögon, efterhand avsätts – vilket skulle innebära, som Lenin också förordade, att varje deras steg skulle tas i folkets åsyn, utan någon förhands-censur som skydd mot kritik. Detta är den verkligt svåra uppgiften.

Det råder ingen tvekan om att majoriteten av folket och en stor del av intelligentian är politiskt passiva – likgiltighet eller t o m ett medvetet avståndstagande från politiken har blivit en vana, ett slags självförsvär. Samtidigt har vi en väldig stats- och partiapparat med nästan obe-

⁸ Den 28 oktober 1917 skrev Lenin under ”Dekret om det tryckta ordet”, där det fastslogs: ”Som var och en vet är den borgerliga pressen ett av borgarklassens mäktigaste vapen. Särskilt i det kritiska ögonblick när arbetarnas och böndernas nya makt nyss konsoliderats kan man inte lämna över detta vapen i fiendens händer, eftersom situationen för närvarande inte är mindre farlig än vad bomber och maskingevär är. Därför måste tillfälliga åtgärder vidtagas för att hålla tillbaka den flod av okvädinsord och förtal, som den gula pressen gladeligen skulle släppa fram för att krossa folkets nyvunna seger. *Så snart den nya ordningen är fast etablerad, kommer all inblandning i press och litteratur att förbjudas: absolut tryckfrihet kommer att finnas, med ansvarighet endast inför domstol och i enlighet med en lag som kommer att vara otvetydigt liberal och progressiv.* Men, med tanke på att till och med vid kritiska tidpunkter begränsningar i tryckfriheten är tillåtna endast inom de ramar som det är absolut nödvändigt att sätta, beslutar folkkommissariernas råd att:

1. Bara pressorgan kommer att dras in som
 - a) propagerar för öppet motstånd eller ohörsamhet mot arbetar- och bonderegeringen,
 - b) skapar oenighet genom att med öppet förtal förvränga fakta,
 - c) uppmanar till öppet kriminella handlingar, dvs sådana som är straffbara enligt lagen.
2. Pressorgan kan förbjudas, temporärt eller för gott, endast genom resolutioner, antagna av folkkommissariernas råd.
3. De nuvarande regleringarna är av tillfällig karaktär och kommer att upphävas när normala förhållanden återinträder i samhällslivet.” (*Dekrety sovjetskoj vlasti* [Sovjetmaktens dekret], Moskva 1957, vol I, s 24.).

⁹ Marx–Engels, *Sotjinenija*, vol I, s 62, 63, 67.

gränsad makt; men på grund av inkompetensen både politiskt och yrkesmässigt hos många av dess funktionärer, är maskineriet både ineffektivt och ytterligt sårbart för kritik. Att under dessa förhållanden plötsligt införa maximal yttrandefrihet vore praktiskt omöjligt, eftersom det skulle framkalla en våldsam konservativ reaktion, där varje ens av yttrandefrihet skulle utplånas under förevändningen att rätta till ”överdrifter”, och samhället slungas tillbaka kanske till de mörkaste tiderna i vår historia.

Vilka skulle de första stegen vara inom de närmaste åren mot tryckfrihet och frihet för vetenskap och konst?

3 Om fullständig frihet för forskning och vetenskapliga publikationer

Först och främst är det nödvändigt att alla vetenskapliga publikationer befrias från förhands-censur. Lenin insåg behovet av sådana åtgärder, och på hans förslag beslöts att alla publikationer från vetenskapsakademien skulle undantas från censur. En särskild paragraf om detta finns fortfarande i vetenskapsakademins stadgar. Ingen har hittills vågat formellt avlägsna den, eftersom den infördes på Lenins personliga initiativ. Men från början av 1930-talet har den realiteten inte gällt.¹⁰ Och det är helt klart, att censuren orsakat vetenskapen stor skada och fortsätter att göra så. Det gäller inte bara biologin (vars tragiska öde under 30 år mellan 1934 och 1964 är tillräckligt bekant), utan också matematiken (särskilt kybernetiken), kemin, fysiken och astronomin och inte minst samhällsvetenskaperna, där utvecklingen under lång tid överhuvudtaget inte gick framåt – en stark tillbakagång var allt vi kunde iakta.

Sovjetunionen har en hel arme av vetenskapsmän till sitt förfogande – de utgör ca en miljon människor, dvs mer än en fjärdedel av världens samlade vetenskapsmän. Som tidigare nämnts är emellertid produktiviteten och effektiviteten hos deras arbetsinsats mycket låg. Vi ligger efter många andra länder i antalet publikationer, uppfinningar och upptäckter. Inom de flesta forskningsområden av betydelse ligger USA och Västeuropa långt före. Det kan förklaras på olika sätt: otillräcklig utrustning, mindre ekonomisk satsning än t ex i USA till vetenskapliga ändamål, stel organisationsstruktur hos forskningsinstitutionerna, för få vetenskapliga tidskrifter osv. Men den grundläggande orsaken är ändå till sist frånvaron av demokrati i vetenskapen – den auktoritära atmosfären och bristen på intellektuell frihet, censurens dominerande roll. Och gör vi inget för att avlägsna de här hindren, kommer vår forskning att ha halkat ännu mer efter den kapitalistiska världens om tio år. Farorna med en sådan situation, när vi befinner oss i den vetenskapligt-tekniska revolutionen, är uppenbara.

Den berömde amerikanske fysikern Robert Oppenheimer förklarar den jämförelsevis snabba utvecklingen av naturvetenskaperna och fysiken på följande sätt i en artikel med titeln ”Vetenskapen och forskningens frihet”: ”... inga begränsningar får finnas i friheten att företa vetenskapliga undersökningar – vi har inte plats för förutfattade meningar om nya kunskaper, nya experiment, nya sanningar ... En vetenskapsman måste vara fri att ställa alla frågor, att betvivla varje påstående, att korrigera ett misstag, vilket det än vara må. På något annat sätt kan det inte fungera. Där vetenskapen används för att skapa nya dogmer kan inte dogmatismen leva vidare om vetenskapen skall få utvecklas, och till slut måste antingen dogmatismen ge vika eller vetenskap och frihet gå under tillsammans ... en förutsättningslös syn, viljan att lära av exempel och argument och inte av tro på auktoriteter – det är arvet under sekler, där vetenskapen förändrat världens ansikte.” Dessa djupa tankar motsvarar helt *andan* i ett sant marxistiskt angreppssätt på vetenskapen. Tyvärr finns det bara i teorin och inte i praktiken hos

¹⁰ A M Nekritjs bok ”22 juni 1941” gavs ut av Sovjetunionens vetenskapsakademi. Före tryckningen passerade den genom fyra censurinstanser: den allmänna censuren och därefter censuren i militären, utrikesministeriet och ministeriet för statlig säkerhet. De påbjudna strykningarna blev inte mer än vad som motsvarar ett tryckark. Boken var en väldokumenterad, ärlig uppgörelse med Stalins strategiska misstag före kriget (och där återfanns faktiskt bara en liten del av förefintliga fakta om saken). Två år efter att den kommit ut drogs den tillbaka från alla bibliotek och författaren utslöts ur partiet – knappast något uppmuntrande exempel för andra historiker.

våra natur- och samhällsvetenskaper.¹¹

4 Om fullständig frihet vid valet av konstnärlig form

Under de första åren efter revolutionen, när partiet definierade sin hållning till konsten, gjordes alltid en uttalad skillnad mellan form och innehåll. Det betydde att även om censuren förkastade ett verk som var öppet anti-sovjetiskt och kontrarevolutionärt till sitt innehåll dömde den aldrig ut något för dess form. Det resulterade i en fantastisk mångfald av konstnärliga riktningar, ett intensivt sökande efter nya sätt att se på verkligheten i måleri, skulptur, poesi osv.

Lenin tyckte mycket illa om vissa av de nya strömningarna inom litteratur och konst, medan de ofta fick stöd hos Lunatjarskij. Majakovskijs tidiga arbeten, t ex, fann Lenin ytterst smaklösa i stilen, trots att den revolutionära ungdomen vid den tiden var vilt entusiastisk för denna poesi. I en kommentar, som inte var avsedd för publicering, till Majakovskijs dikt "150 000 000" skrev Lenin: "... fullkomligt nonsens, enfaldigt och pretentiöst." Men Lenin försökte inte göra sin personliga smak till den linje, som konsten skulle följa, och endast vid ett tillfälle klandrade han det statliga litteraturförlaget för att det tryckte Majakovskij i överdrivet stora upplagor. I sina berömda anmärkningar till Majakovskijs dikt "De som sammanträder ihjäl sig" tillstår Lenin öppet, att han inte vill ta sig friheten att bedöma diktens form (han anser sig inte heller kompetent till det), men att han helt instämmer i den politik den uttrycker.

Den leninistiska synen på konst återspeglas i den berömda centralkommittéresolution om litteratur, som togs i juni 1925, där man talar om nödvändigheten av "ett taktfullt, försiktigt och tolerant tillvägagångssätt", av att "bekämpa varje antydan till att ta kommando över litteraturen och till alla slags pretentiös, halvbildad, kommunistisk självtillräcklighet ... Med alla till buds stående medel måste partiet utplåna försök till amatörmässig och inkompetent byråkratisk inblandning i litterära frågor."^{*} Resolutionen betonade särskilt att partiet skulle föra en konsekvent politik mot innehållet i konstnärliga verk, men inte ta ställning på samma sätt i frågan om formen.¹² Med andra ord, konstnärer och författare skulle ha en absolut frihet

¹¹ I en uppsats från 1960, "Vetenskapen och det moderna samhället", skriver den framstående vetenskapsmannen P Kapitsa att våra samhällsvetenskaper väldigt mycket släpar efter tidens krav och inte med största vilja i världen kan betecknas som "avancerade": "Vi förvandlar den marxistiska vetenskapen till en prokrustesbädd, vilket rimmar illa med både marxismens innebörd och anda. Vi borde utföra kritiska undersökningar om problemen med övergång från socialism och kommunism. Vi måste undersöka den process, där staten vittrar bort och förhållandet mellan människa och samhälle under kommunismen." Kapitsa påpekar helt riktigt att marxismen inte kan vidareutvecklas om inte både felaktiga och riktiga åsikter får framföras, eftersom det alltid krävs tid innan riktigheten av en teori kan prövas. Sanningen kan bara nås genom argumentering. "Diskussion och polemik är nödvändiga element i vetenskapligt skapande. Därför måste vi slå upp våra fönsterluckor för att kunna utveckla samhällsvetenskaperna. Det finns inget egentligt hot om att kapitalismen skall återvända och det finns inget skäl att frukta en fri diskussion. Vad som kan vara en verklig fara för vårt samhälle och vår framtid är att samhällsvetenskaperna hindras i sin utveckling. Och därför måste vi undvika att sätta etiketter på allt och vi skall tillåta en fri forskning och få våra forskare att inte vara rädda för att ha fel. Vetenskaperna måste frigöra sig från den konservativa statsapparaten och låta allmänheten och samhället komma in mer i den vetenskapliga processen." Det är intressant att notera en annan bärande idé i uppsatsen: "För närvarande är det möjligt även i ett kapitalistiskt samhälle att uppnå en nivå på arbetsproduktiviteten, som helt kan tillfredsställa befolkningens materiella behov. Därför blir det så mycket viktigare (och svårare) att tillfredsställa människans andliga behov, att uppmuntra henne att utveckla sin personlighet, vilket inte bara gör hennes eget liv lyckligare och intressantare, utan också möjliggör för henne att maximalt utnyttja sina egenskaper till samhällets bästa. En grundläggande skillnad mellan människans materiella och andliga behov är att de materiella kan fyllas, medan de andliga är gränslösa. Olyckligtvis har många av bidragen från sovjetiska författare, konstnärer, forskare och vetenskapsmän under de senaste årtiondena fördolts för det sovjetiska folket av en godtycklig censur, trots att en del av dessa bidrag är kända och uppskattade Utomlands. Och på samma sätt har en del större sovjetiska uppfinningar endast kommit till användning utanför Sovjetunionen."

^{*} "Kommunistisk självtillräcklighet" (*komtjvanstvo*) var en term som användes flitigt på 20-talet. E. K.

¹² *O partijnøj i sovjetskoj petjati. Sbornik dokumentov.* (Parti-och sovjetpress. Samlade dokument), Moskva, 1954, s 346-347.

i valet av form och stil.

Vi får inte glömma, att centralkommitténs politik vid den här tiden i mycket bestod i att försvara den traditionella realistiska stilen. Det ivrigaste stödet för oktoberrevolutionen kom från vad vi idag kallar för ”modernism” i konst och litteratur, och ”modernisterna” hade en ledande ställning i många av de litterära och konstnärliga sammanslutningarna. Och deras slagord var ”Ner med klassikerna!” ”Bort med skräpet från museerna!” (och de menade i stort sett alla klassikernas målningar). Men partiet avvisade kraftfullt sådana krav, och ytterlighetsriktningar inom modernismen tilläts inte få monopol på det konstnärliga livet.

Läget började emellertid förändras i början av 1930-talet. Då förklarades den socialistiska realismen vara formeln för hur konsten skulle återge verkligheten i det socialistiska samhället. I stadgarna för Sovjetunionens författarförbund (bildat 1934) kan vi läsa: ”Den socialistiska realismen är den grundläggande metoden för sovjetisk litteratur och litteraturkritik: den kräver av konstnären att han beskriver verkligheten i dess revolutionära utveckling. Den skall också ytterligare främja arbetarnas ideologiska fostran i den socialistiska andan.”*

Men definitionen av den socialistiska realismen är inte entydig. Kravet att verkligheten skall beskrivas i sin ”revolutionära utveckling” lämnar fältet öppet för godtyckliga tolkningar. Livet runt omkring oss är tyvärr mycket motsägelsefullt och en ”revolutionär utveckling” är inte alltid för handen. Tvärtom avlöser framgångar bakslag i samhället, och det gamla kan, åtminstone tillfälligt, ta överhanden över det nya. Kravet på en beskrivning av verkligheten i en ”revolutionär utveckling” begränsar allvarligt en konstnär i hans frihet att använda sitt kritiska omdöme och omöjliggör en genre som satiren – författare tvingas avstå från att beskriva många sidor av verkligheten, eller alternativt, drivs till att försköna eller t o m konstruera en verklighet. Det hade nog varit lämpligt om författarförbundets stadgar gett en vidare definition av socialistisk realism (t ex som ”det slags realistiska konst och litteratur vars uppgift är att främja uppkomsten och utvecklingen av det nya socialistiska samhället”).

Men vi får också komma ihåg, att inte ens i den snävare definitionen beskrivs den socialistiska realismen som den enda, utan som den ”grundläggande” metoden för sovjetisk litteratur. Författare och konstnärer förbjöds sålunda egentligen inte att framställa verkligheten i andra former och med andra metoder. Men vi vet, att vid mitten av 30-talet stämplades nästan alla andra metoder som ”formalism” och stoppades i realiteten. Och även inom den socialistiska realismen begränsades fältet för tänkbara stilar och infallsvinklar stadigt. En tendentiös och skymfande kritik började riktas mot några av de mest framstående sovjetiska kulturpersonligheterna: Tairov, Meyerhold, Dovzjenko, Eisenstein, Zabolotskij, Asejev, Kirsanov. Kukryniksy, Sjostakovitj, Muradeli, Prokofjev, Chatjaturjan och många andra. Det fanns t o m kritiker som kritiserade Sjolochovs ”Stilla flyter Don” och Tvardovskijs ”Vasilij Tjorkin” för att inte vara ”tillräckligt realistiska”.

Först efter Stalins död, och särskilt efter tjugonde partikongressen, började något som kan kallas ”töväder”. Tidiga riktningar inom den socialistiska realismen, som en gång helt förkastats, fick chans att utveckla sig på nytt, liksom andra metoder som något urskillningslöst gick under samlingsnamnet ”modernism”. Våra kritiker började göra en rimlig åtskillnad mellan ”socialistisk realism” och ”socialistisk konst”. ”Det har tidigare funnits”, skrev t ex A Ovtjarenko och R Samarin, ”en benägenhet att låta 'socialistisk realism' gå upp i det vidare begreppet 'socialistisk konst'. Men det senare är ett äldre begrepp, med en mycket vidare betydelse. Det förenar olika specifika fenomen i konsten, som förknippats med socialistiska idéer under deras historiska utveckling ... Den socialistiska konsten – det konstnärliga

* Den sista meningen togs faktiskt bort redan 1954 vid författarförbundets andra kongress då det s k tövädet började. flera författare ansåg nämligen att meningen medverkat till att få litteraturen att försköna verkligheten (*lakirovka*). Dock infördes på tredje kongressen 1959 i stadgarna ett mer entydigt krav på den socialistiska realismens dominerande ställning. L. B.

uttrycket för dem, som bygger en ny värld – förutsätter ett ständigt sökande i alla riktningar och ställer kravet på sig själv att utvidga sina möjligheter så långt det går i jämförelse med alla hittillsvarande metoder, rörelser och riktningar; själva livets form är inte oförenlig med den socialistiska konsten, och inte heller romantiska former, fantasier, sagor, allegorier, symboler eller groteskeri, så länge de hjälper författaren att på ett djupare, känsligare, sannare och mer uttrycksfullt sätt återskapa bilden av dagens liv i dess komplicerade omvandling från nuet till framtiden.”¹³

Tyvärr har dessa förnuftiga synpunkter i mycket ringa grad påverkat vår kulturpolitik. I början av sextiotalet fick en viss eftergivenhet mot olika ”modernistiska” riktningar ge vika för ohöljda förtalskampanjer, och utställningar av måleri och skulptur förbjöds. ”Modernistiska” målare och skulptörer upptogs inte längre i respektive yrkesförbund och några av dem som redan var medlemmar uteslöts – för många blev det omöjligt att utöva sin konst. Särskilt grov och oberättigad var kritiken mot den sovjetiska abstrakta konsten. Konstnärsförbundets och andra officiella organs förföljelse av abstrakt konst fortsätter och är ett av de mest skandalösa och absurda dragen i vårt samhälle, inte olik utfallen mot genetik och cybernetik, som vi upplevde för inte så länge sedan. Det är möjligt, att den abstrakta konsten erbjuder fler möjligheter för charlataner och medelmåttor än vad den klassiska realismen gör. Men vi kan inte förneka att den, tillsammans med andra former av ”modernism”, påtagligt utvidgar konstens möjligheter och skapar nya sätt att se på verkligheten. Den abstrakta konsten har gjort det möjligt för målare, skulptörer och naturligtvis även kompositörer (musiken har ju alltid haft en abstrakt form), att uttrycka abstrakta och allmängiltiga begrepp som fruktan, skräck, hat, oändlighet (och även politiska begrepp som fascism), där den traditionella realismen ofta inte räcker till.

I ett försök att rättfärdiga byråkratins okänsliga förföljelser mot ”modernismen” intar M Lifsjits en filosofisk hållning och skriver i en reaktionär artikel: ”Varför är jag inte modernist? Varför uppväcker varje spår av sådana idéer i konsten eller filosofin en inre protest? Därför att modernismen i mina ögon är förbunden med det mest tragiska psykologiska fenomenet i vår tid: kulten av våldet, förstörelselustan, kärleken till det grymma, längtan efter den oreflekterade existensen och den blinda lydnaden.”¹⁴ Det absurda i anklagelserna mot modernisterna kunde inte vara mer uppenbart. Man kan naturligtvis bara beklaga somliga uttalanden från extrema modernister och en del av deras handlingar för att ”störta” den klassiska realismen i konsten. Men vi får inte glömma, att många militanta förkämpar för realismen aktivt deltagit i att med våld kuva modernismen. I vårt land är det de primitiva formerna av ”socialistisk realism” som är förbundna med ”det mest tragiska fenomenet i vår tid”. Vi kan ju dra oss till minnes hur modernism och abstrakt konst i det fascistiska Tyskland utsattes för de grymmaste förföljelser. Sanningen är ju i stället, som den kubanska revolutionen gett oss ett fint exempel på, att de flesta anhängare av abstrakt konst också stöder den socialistiska revolutionen och är övertygade motståndare till fascism, militarism och monopolkapitalism. Därför borde vi, som är kommunister, ägna dessa konstriktningar allvarlig uppmärksamhet och närma oss dem med sympati. Trots att A Albakin t ex i en lång artikel i *Pravda* (19 maj 1970), inte förnekar den antikapitalistiska och antiimperialistiska prägel hos de modernistiska och avantgardistiska riktningarna i väst, dömer han omotiverat och kategoriskt ut dem som ”reaktionär konst”. Det är tydligen oviktigt att många modernister kämpar mot kapitalism och imperialism! ”*Till sist (min kursiv.)*”

¹³ *Pravda*, 5 oktober 1966. Begreppet ”socialistisk konst” förutsätter självklart att ett verk på något sätt är socialistiskt till sitt innehåll. Därför kan termen knappast omfatta hela spektrat i den sovjetiska konsten. Många av de dikter och historier, som Kornej Tjukovskij skrivit eller klassiker som ”Rödluvan” sysslar med universella frågor som gott och ont och försöker inte lägga på våra barn några socialistiska idéer. Samma sak kan man säga om många andra verk i den sovjetiska litteraturen som behandlar allmänmänskliga ämnen – kärlek och lidande eller berättelser om naturen, som vanligtvis inte har ”något ideologiskt innehåll”.

¹⁴ M Lifsjits, ”Potjemu ja ne modernist?” (Varför jag inte är modernist), *Literaturnaja gazeta*, 8 oktober 1966.

framhåller Albakin, ”tjänar ändå modernismen borgarklassens intressen.”¹⁵

Det finns marxistiska teoretiker, som försöker foga in verk av en så framstående samtida konstnär som Picasso bland de konstverk, som är erkända av kommunister, och de konstruerar argument och spetsfundigheter för att bevisa, att Picasso ändå är en realistisk målare. Begrepp som ”realism utan gränser” (*réalisme sans rivage*) försvaras av den franske marxistiske filosofen Roger Garaudy. Men det är också ett helt felaktigt sätt att se på saken. Den kommunistiska rörelsen borde i stället värdera Picassos konst för vad den faktiskt är – ett av de mest begåvade uttrycken för den samtida modernismen. Även där den socialistiska realismen är att föredra måste kommunistpartierna – särskilt i länder där de är i majoritet – tillåta författare och konstnärer en absolut frihet i valet av form och stil.¹⁶ Det är den enda politik som motsvarar principerna för en socialistisk demokrati på litteraturens och konstens område.

5 Om frihet för alla marxistiska idériktningar

Vi borde skapa mycket större möjligheter för publikation av vetenskapliga, konstnärliga och

¹⁵ Albakins, och andras, sekteristiska ståndpunkt begränsar sig inte till att ta avstånd bara från modernismen. Vi vet ju att många progressiva intellektuella i väst, som bestämt protesterar mot monopolkapitalism, materialism och fascism, samtidigt är kritiska till vissa sidor av den sovjetiska inrikes- och utrikespolitiken, som de anser vara ”totalitär”. Det borde vara naturligt för kommunister att se dessa människor som potentiella förbundna, att ta dem på allvar och försöka vinna dem för sin sak.

Men det är inte tal om något sådant för Albakin. Hans logik är ytterst primitiv – all slags kritik mot Sovjetunionen stämplas som ”sovjetfientlig” och kan därför inte ha något gemensamt med en antifascistisk ståndpunkt. Den här hållningen är orealistisk. För det första innebär inte all kritik av Sovjetunionen detsamma som att man är ”sovjetfientlig” (på samma sätt som man kan kritisera den kommunistiska rörelsen utan att vara antikommunist); många av våra kritiker vill helt enkelt att det första socialistiska landet skall bli bättre än vad det är för närvarande. För det andra är det absurt att förneka att övertygade motståndare till kommunismen också samtidigt kan vara motståndare till fascismen och monopolkapitalismen – därvidlag kan de bli våra förbundna, åtminstone på kort sikt.

¹⁶ Vi måste medge att även Michail Lifsjits i sina senare publikationer ”mjuknat” något i förhållande till modernismen. ”Det är nödvändigt att skilja frågan om medborgerliga rättigheter”, har han skrivit i *Voprosy filosofii*, ”eller, för att vara mer exakt, de konstnärliga rättigheterna, från estetiska bedömningar ... För, som en fransk författare helt riktigt har påpekat, är idéer som spikar, ju hårdare man slår på dem, desto djupare går de. Därför måste konsten vara frivillig, om den skall kunna ha en genuin och stadigvarande framgång; det är nödvändigt att låta konstnären se världen på sitt eget sätt – sedan är det hans läsares och kritikers sak att göra bedömningarna utan att – behöver vi säga det? – ta till ’förlagade’ metoder. Bara om vi har den här utgångspunkten kan vi komma bort från den tendens till barbarism, som hotar det konstnärliga livet ... Vi måste tillåta den som tycker om kubism, abstrakt konst, popkonst och allt det andra att njuta av detta. Vi får bara lägga restriktioner på sådant som är kontrarevolutionärt, och här måste vi vara mycket försiktiga innan vi fäller ett slutgiltigt omdöme. Men varför skulle vi inte öppet kunna visa alla Malevitjs och Kandinskij s målningar, som nu hålls gömda? Vi kunde ha specialvisningar. Alldeles säkert skulle lockelsen inför det förbjudna ha försvunnit efter ett halvår, om inte förr; folk skulle inte längre se det mirakulösa där det inte finns. Samtidigt skulle ett av skälen för att förvandla realismen till ’officiellt bagage’, för att använda Pusjkins fras, försvinna. Och om man kunde genomföra dessa kloka demokratiska åtgärder med tillräckligt stort mod och tillförsikt och samtidigt föra en seriös och systematisk kamp för att fostra allmänhetens smak till att tycka om realismen, så skulle inte bara den marxistiska världsåskådningen få nya anhängare, utan också dess fiender imponeras. För även våra fiender är mänskliga varelser som väl förstår med vem de har att göra.” (*Voprosy filosofii*, 1968, Nr 1, s 107, 109-110)

Tyvär finns det inga tecken på något intresse för att visa Malevitj eller Kandinskij ens på ”specialvisningar”, och våra berömda konstgallerier tycks vara helt uteslutna. Lifsjits är beredd att tillåta människor att njuta av kubism och abstrakt konst. Men när det gäller kritiken föreslår han att realisterna skall få en monopolställning; han föreskriver endast att de klumpiga och föråldrade metoder man tidigare använt sig av byts ut. Men varför en sådan ensidighet? Varför skulle inte anhängare och beundrare av kubism och abstrakt måleri kunna förklara och analysera verk från en viss riktning efter sina estetiska lagar?

Hur mycket ilsken kritik vräktes inte över en så begåvad skulptörs arbeten som Neizvestnyj? Och Chrusjtjov som flinade hånfullt bara han nämnde namnet! Ändå har den abstrakta formen blivit en dominerande riktning inom skulptur runtom i världen – till och med i Sovjetunionen. Neizvestnyj har vunnit flera internationella tävlingar av hög klass. Och nyligen gick det ett rykte inom Moskva intelligentsian att Chrusjtjovs familj bett Neizvestnyj att skapa ett monument till Chrusjtjovs grav. [På ryska betyder namnet Neizvestnyj ”okänd”, vilket gav Chrusjtjov tillfälle att vitsa. Monumentet avtäcktes i själva verket 1974. – Engelska översättaren.]

politiska arbeten, som Skrivits från skilda marxistiska och socialistiska utgångspunkter. Dagens internationella kommunistiska rörelse är inte monolitisk, utan innehåller många olika riktningar och grupper; det finns åsiktsskillnader också i vårt eget parti.

Med vissa undantag kan man tala om en kris i den kommunistiska rörelsen, en kris för de marxistiska idéerna. Men den är omöjlig att möta med censur och repressiva åtgärder – det kan bara förvärra situationen. Vi kan övervinna krisen i våra led; en renässans för de kommunistiska idéerna kan ske, men bara i en omgivning, där alla problem vi ställs inför kan diskuteras fritt. Vi kan helt enkelt inte fortsätta att undvika en verklig konfrontation av åsikter inom partiet och inom marxism-leninismens ramar. Det är inte fråga om vad som är önskvärt, utan om vad som är absolut nödvändigt. ”Partiet kan inte existera”, skrev Engels, ”utan att en mängd åsiktsnyanser får göra sig gällande – och det är oerhört viktigt att vi undviker så mycket som skuggan av en diktatur.”¹⁷

Vi kan emellertid inte förbise det faktum, att just under de senaste fem-sex åren har vår censur blivit ännu mer rigid, med ett hårdnande grepp över de redan starkt begränsade möjligheterna för en socialistisk vetenskap och konst att utveckla sig.

Idag är det bara den moderata, eller konservativa riktningen i partiets ledarskikt, som har en viss yttrandefrihet. Många reaktionära nystalinistiska arbeten får också gå till tillstånd att publiceras, samtidigt som de mest progressiva strömningarna av marxism-leninismen inte har någon möjlighet att yttra sig (jag syftar på de s k partidemokraterna, som beskrivs i kapitel III). Det finns många exempel på detta.

1969 publicerade tidskriften *Oktiabr* Kotjetovs svartmålande och nystalinistiska roman ”Vad är det du vill?” med censurens goda minne. Samtidigt förbjöds all diskussion om romanen i pressen. Det var bara *Literaturnaja Gazeta*, som fick tillåtelse att trycka en mycket ytlig artikel, medan andra kritiska artiklar stoppades och bara kunde läsas i *samizdat*, däribland en mycket seriös och övertygande studie av R Lert (partimedlem sedan 1926). Censuren hade inget att invända mot två helt förfärliga romaner av I Sjevstov, som kom ut 1970. Samtidigt hade den kände författaren Aleksandr Bek förgäves försökt att få sin intressanta och utmärkta roman ”Nyutnämningen” publicerad, trots att den fått stöd både i författarförbundets prosasektion och av partikommittén i Moskvas författarförening genom ett särskilt beslut. *Novyj Mir* hade planerat den för publicering två gånger (1965 och 1970), men två gånger plockade censuren ut den strax före tryckning utan förklaring.*

1968 gav *Vojenizdat* (statliga förlaget för militärlitteratur) ut S Sjtemenkos ytterligt tvivelaktiga memoarer, som väckte stark kritik bland läsarna. Och 1970 dök flygmarskalken Golovanovs memoarer upp, som var ännu mer kontroversiella ur politisk och historisk synpunkt. Men Konstantin Simonovs (partimedlem) dagböcker från kriget blev strängt förbjudna. Poeten S Smirnov hade inga problem med att få sin uppenbart stalinistiska dikt ”Jag är själv vittne” tryckt i tidskriften Moskva, medan samma tidskrift vägrade att ta in de många kritiska reaktionerna. En kritik av Smirnovs dikt av B Jakovlev, medlem av Moskvas författarförenings partikommitté, fick avslag i censuren och spreds sedan i *samizdat*. Och en framstående poet som Tvardovskij, en av de största i sovjetisk poesi, kunde inte trycka sin dikt ”Med minnets rätt” i *Novyj Mir* ens när han själv var chefredaktör. Detta verk kommer antagligen att räknas till de främsta i sovjetisk 60-talspoesi, men 1969 stoppades också det vid två tillfällen av censuren och fick inte komma med i Tvardovskijs samlade verk i fem band. (Många andra intressanta dikter och kritiska essäer i ”Samlade verk” utelämnades också av censuren, trots ihärdiga protester från författaren.)

¹⁷ Marx –Engels, *Sotjinenija*, XXXVII, s 374.

* Publicerades på svenska 1973.

S Trapeznikov hade inga svårigheter med att få sin stora monografi över kollektiviseringens historia publicerad, trots att den var mycket ensidig och oerhört svag, rent vetenskapligt, med klart felaktiga påståenden, medan ett annat stort arbete i samma ämne som genomförts av en grupp kunniga partihistoriker vid vetenskapsakademins historiska institut inte passerade censuren, trots att det två gånger godkänkts för publicering av institutets vetenskapliga råd.

Gammalbolsjeviker, partimedlemmar sedan 40-50 år, får inte publicera sina memoarer, därför att de innehåller fakta om brott, som begåtts under Stalintiden. Jevgenija Ginzburgs memoarer ”Resa till avgrunden” har getts ut runt om i världen. Men i vårt land känner bara några få till dem från maskinskrivna manuskript. Ännu färre har sett S Gazarjans intressanta memoarer ”Det får inte hända igen”. 1964 gick ett förlag med på att ge ut den, men bröt kontraktet ett år senare och skickade tillbaka manuskriptet till författaren. Trots flera framstående författares ansträngningar har man inte låtit publicera minnena av f d partisekreteraren i Mogiljov (på 30-talet), J Drobinskij eller av partisekreteraren i Östkazachstans oblastskommitté (också 30-talet), V Kuznetsov. Alla förlag avvisade förre militäråklagaren, M Isjovs, memoarer ”Omvälvningarnas och de tunga erfarenheternas år”. Det visade sig omöjligt att publicera ens utdrag av en av de äldsta partimedlemmarnas, A Spunde, hågkomster ”Mitt liv”. Listan kan göras längre och längre.

På senare tid har *Novyj Mir*, vår bästa litterära och politiska tidskrift vars roll för utvecklingen av sovjetisk litteratur och sociala idéer under 60-talet knappast kan överskattas, varit tvungen att arbeta under utomordentligt svåra omständigheter. Klimax nåddes när större delen av redaktionen avsattes och Tvardovskij avgick. Ändå är det tveklöst så, att *Novyj Mir* konsekvent stött tjugonde och tjuogoandra partikongressernas politik och som regel analyserat sovjetiska händelser ur en marxist-leninistisk standpunkt.

Situationen är onormal inom både film och teater; pjäser och filmer, som helt står i överensstämmelse med marxismen, förbjuds.

Eftersom vi i verkligheten är förbjudna att betrakta vårt förflutna ur en mångfald synvinklar, har vi berövats möjligheten att göra en riktig analys av nuet. I stort sett har det faktiskt blivit omöjligt för något verk av betydelse att komma fram i den officiella samhällsvetenskapliga och konstnärliga världen. (Den kreativa processen följer sin egen logik, ungefär som i fysik och matematik, och när vår kultur och våra samhällsvetenskaper inte kan lösa vissa problem, klarar de inte heller av andra.)

Naturligtvis finns det sådant, som lyckas ta sig genom censuren, även om det kräver ett aisopiskt språk med budskap ”mellan raderna” och genom antydningar. Men oftare händer det att ledande författare och vetenskapsmän (eller sådana som kunde vara det) totalt ger upp varje försök att uttrycka sina idéer. Det finns verk, som gått förlorade på det sättet, som kunde varit värdefulla bidrag till den marxistiska litteraturen. Poeten Voznesenskij beskriver detta med fantastisk kraft och sorg i sin ”Klagan över två oskrivna dikter”.

De absurda censurbegränsningarna inte bara utarmar och stympar litteratur och press, de uppmuntrar också det medelmåttiga. Vi odlar tristess och monoton och förlamar talangen. Men det sovjetiska folket är medvetet om den växande klyftan mellan livet och konsten. Det som händer i böcker eller på scenen går stick i stäv med deras egna erfarenheter. Och resultatet blir cynism och likgiltighet inför politik, idéer och samhällliga problem i allmänhet. För bara den konst som säger sanningen och i ord och bilder uttrycker det verkliga livet och de verkliga tankarna hos miljontals människor kan väcka, övertyga och lära.

Läget är ju abnormt i ett socialistiskt samhälle, när kulturarbetare och forskare, partimedlemmar och sympatisörer, t o m gamla bolsjeviker – alla med en uttalat marxistisk hållning – inte kan uttrycka sina åsikter fritt i pressen, publicera sina böcker, förverkliga sina idéer. Situationen talar för sig själv, och det är knappast nödvändigt att understryka det orimliga i den. Vissa uttalanden av den unge Marx om tryckfriheten har jag citerat tidigare. Marxismens

grundare höll fast vid denna övertygelse till sin död, när de blivit erkända ledare för arbetarrörelsen i Europa och Amerika.

”Det är ett hårt öde att vara beroende – t o m av ett arbetarparti”, skrev Engels till Bebel 1892. ”Men bortsett från den finansiella aspekten är det ett otacksamt arbete att vara redaktör för en partitidning för den som har någon initiativkraft. Marx och jag var alltid överens om att vi aldrig skulle ta en sådan post och att vi endast skulle ge ut en tidning, som var finansiellt oberoende, t o m av partiet. Ett 'förstatligande' av partipressen kan få stora olägenheter, om den går för långt. Det är absolut nödvändigt att ni har en partipress, som är helt oberoende av partiets ledarskikt och t o m av partikongressen, dvs fri att inom *programmets ramar* och den överenskomna taktiken kritisera varje steg, som tas av partiet, och likaså, så länge det inte bryter mot reglerna för partiets etik, kritisera själva programmet och taktiken. Det är ni, som ledare, som skall uppmuntra, eller, om så är nödvändigt, själva skapa en sådan press. Ett moraliska inflytande kommer då att bli mycket större än över en press som uppstår självständigt, mot er vilja. Partiet håller på att växa ur de begränsningar, som den stränga disciplinen hittills skapat – med två-tre miljoner medlemmar och ett kontinuerligt intag av ”bildade element” finns behovet av större handlingsfrihet än vad vi haft hittills; den var, en gång tillräcklig och t o m fördelaktig med sina restriktioner. Ju snabbare ni själva och partiet vänjer er vid den förändrade situationen, desto bättre är det. Och först och främst behövs en formellt självständig partipress. Den kommer säkerligen förr eller senare, men det vore att föredra om ni kunde hjälpa den till världen på ett sådant sätt, att den från första början befann sig under ert moraliska inflytande och inte uppstod trots er och emot er.”¹⁸

Otvivelaktigt är alla Engels råd till det tyska socialdemokratiska partiet vid slutet av 1800-talet ännu mer giltiga idag, vid slutet av 1900-talet, för vårt kommunistiska parti med sina femton miljoner medlemmar, där flera miljoner representanter för intelligentian ingår. Vi har olyckligtvis inte en formellt självständig partipress eller yttrandefrihet ens för kommunister och marxister. Och det är nog alldeles klart, att om Marx, Engels och Lenin på något mirakulöst sätt skulle dyka upp bland oss, skulle inte många av deras analyser av vårt samhälle passera *Glavlit*.*

6 Till frågan om ickemarxistisk litteratur och litteratur utanför partiets ramar

Ett problem för sig är frågan om den litteratur, som inte alls är inne på partiets linje, konstnärliga och vetenskapliga verk av författare, som inte bara står utanför partiet, utan också utanför marxismen och leninismen (även om några kallar sig socialister).

Om det fortfarande finns onödiga begränsningar för partimedlemmar, som uttrycker olika nyanser av marxistiska idéer, är läget än värre för politiska riktningar utanför partiet. Många verk, som uttrycker idéer och attityder, avvikande från partiets, är strängt förbjudna. Det är t ex omöjligt för en så framstående författare som Solzjenitsyn att få publicera något nytt eller något av sina tidigare arbeten. I pressen och på möten talas han om som ”fiende” till sovjet-systemet. När han tilldelades Nobelpriset (kriterierna för Nobelpriset är nämligen mycket annorlunda än de för t ex Leninpriset), fick han en propagandakampanj emot sig, som bara kan kompromettera dem, som startat den. Än grövre attacker riktades mot honom då ”Augusti 1914” trycktes utomlands.** Otvivelaktigt är den romanen skriven med en icke marxistisk och en, enligt mitt förmenande, felaktig ideologisk grundton. Men detta kunde sannerligen ha diskuterats och analyserats på ett seriöst och värdigt sätt – det hade inte varit svårt att peka på

¹⁸ Marx – Engels, *Sotjinenija*, XXXVIII, s 441-442.

* Förkortning för censurinstitution som bildades 1922 (*glavnoje upravljennije po delam literatury i petjati*), vars uppgifter numera övertagits av en avdelning inom en till ministerrådet knuten kommitté för pressfrågor. L. B.

** Den svenska översättningen kom 1972.

hans många misstag, särskilt i beskrivningen av det ryska livet 1914, läget i armén, relationerna mellan soldater och officerare, hans porträtt av revolutionärerna osv. I stället matas vi med innehållslösa och gnälliga artiklar, fulla av grova invektiv och medvetna förvrängningar av romanens innehåll. Och det mest häpnadsväckande är, att de flesta av författarna till dessa kränkande artiklar och recensioner haft mage att öppet tillstå, att de inte läst Solzjenitsyns roman, utan bedömt den enbart på grund av recensioner, som andra skrivit, även recensioner i emigranttidskrifter. Från vissa kretsar har man krävt att Solzjenitsyn skall utvisas ur landet.*

Vladimir Maksimovs större verk har aldrig getts ut hos oss, fastän han är medlem av författarförbundet**, inte heller V Sjalamovs intressanta berättelser från olika läger. ”Doktor Zjivago” av Pasternak har fortfarande inte publicerats i Sovjetunionen; trots sina brister speglar den skeenden i vårt kulturliv på femtiotalet, som vi inte kan gå förbi och låtsas som om de inte funnits. Sånger och dikter av A Galitj*** har förbjudits. Akademiledamoten Sacharovs ”Tankar om framåtskridande, fredlig samexistens och intellektuell frihet” är ännu inte utgiven i Sovjetunionen; den är kontroversiell, men ger en god bild av tankar och förhållningssätt hos betydelsefulla grupper av den vetenskapligt-tekniska intelligentian. Inom teater och film anses det i stort sett omöjligt för en regissör att få sätta upp en pjäs eller göra en film, om han inte är partimedlem eller åtminstone säger sig vara anhängare av marxism-leninismen.

Samtidigt ger vi ut verk av icke-marxistiska västförfattare i stor skala. Vi köper filmer från väst. När det kapitalistiska systemet kritiserar tar vi tacksamt emot synpunkter inte bara från kommunister, utan också från personer med helt andra politiska åsikter. Men gäller det brister i det egna systemet är vi inte mottagliga för kritik från något håll, varken inifrån eller utanför partiet.

Frågan om litteratur utanför partiets ramar är en lång historia, och det har uppstått massor av dogmatiska och felaktiga åsikter kring problemet. Frågan har gång på gång diskuterats och såväl riktiga som felaktiga beslut har tagits. Jag skall belysa några sidor av detta komplicerade problem.

Man refererar ofta till Lenins artikel ”Partiorganisation och partilitteratur” från 1905, då den borgerliga demokratiska revolutionen hade börjat och censuren till viss del mildrats. Det blev möjligt att publicera marxistisk och partilitteratur legalt och Lenin sysselsatte sig med frågan om partipressens roll i det läget. Hans åsikter är fortfarande idag giltiga för vår partilitteratur, men somliga teoretiker ger sin egen tolkning av Lenins uttalanden och hävdar, att endast en partilitteratur får finnas i ett socialistiskt land, vilket Lenin aldrig avsåg. Han använde ordet litteratur i en vid mening som innefattade även publicistiska och politiska skrifter. 1905 gällde det att rikta uppmärksamheten mot behovet av någon sorts kontroll över vad som skrevs under partiets överinseende för att ställa det i motsats till strömmen av borgerlig och småborgerlig litteratur och mot skrifter från andra riktningar, som nu trädde fram på den politiska arenan. Lenin krävde definitivt inte, att andra partiers och politiska gruppers litteratur och press skulle likvideras, och vid den tiden var det knappast tal om att föreslå något sådant. Han tog inte heller ställning till hur litteraturen skulle se ut i ett framtida socialistiskt samhälle.

Vidare citeras ofta Lenins brev till Gavrijil Mjasnikov****, där han bestämt tar avstånd från slagordet ”frihet för det tryckta ordet” och Mjasnikovs förslag att införa total tryckfrihet i Ryssland för alla politiska grupperingar ”från anarkister till monarkister”. Brevet skrevs 1921. ”Tryckfrihet”, påpekade Lenin, ”medan RSFSR omges av en fientlig borgerlig värld betyder

* Solzjenitsyn utvisades ur Sovjetunionen den 13 februari 1974. E. K.

** Maksimov uteslöts ur författarförbundet på hösten 1973. Tre av hans romaner har publicerats, på ryska i väst, och två av dem gavs ut på svenska 1976. näml ”Sju dagar av skapande” och ”Farväl från ingenstans”. Lever numera i väst. E. K.

*** Galitj kom till väst den 25 juni 1974. E. K.

**** Mjasnikov var medlem av arbetaroppositionen och en brinnande förkämpe för tryckfrihet; han uteslöts ur partiet 1922. E. K.

frihet för borgarklassen och deras trogna tjänare, mensjeviker och socialistrevolutionärer att *organisera sig politiskt*. Det är ett obestriddigt faktum. Borgarklassen (över hela världen) är fortfarande många gånger starkare än vad vi är, och att ytterligare ge dem vapnet att få organisera sig (vilket är detsamma som tryckfrihet, eftersom det tryckta ordet är centrum och bas för politisk organisering) vore att göra uppgiften lättare för fienden, att ge den hjälp. Vi har inte för avsikt att begå självmord ... Vi inser klart att 'tryckfrihet' i *själva verket* betyder, att borgarklassen köper hundra- och tusentals författare från kadetter, SR och mensjeviker för att få stöd för sin sak. Detta är ett faktum. 'De' är rikare än vi och kan köpa sig 'stöd', som är tio gånger starkare än det vi har. Nej. Vi kommer inte att göra det. Vi går inte med på att hjälpa den internationella borgarklassen."¹⁹

Men vi får inte se det här uttalandet isolerat från de historiska omständigheter, som var för handen 1921, då landet befann sig ytterligt nära en kollaps, på randen till en svältkatastrof, som undergrävde partiets auktoritet bland bönderna och de småborgerliga massorna och skapade en mycket allvarlig politisk kris. Men allt detta skedde för länge sedan. Vi har faktiskt inget befolkningsskikt idag, som i marxistiska sociologiska termer kan beskrivas som småborgerligt. Massmedia är i händerna på partiet, och inom partiet finns tusentals begåvade författare, journalister och vetenskapsmän. Vad har vi alltså att frukta av en öppen polemik mellan olika socialistiska tankeriktningar, eller ens av en diskussion med motståndare till marxismen?

Vi ska komma ihåg att Lenin före oktoberrevolutionen skrev, apropå bolsjevikernas program i frågan om tryckfrihet: "Tryckfrihet innebär, att varje medborgares åsikt skall få tryckas fritt ... Statsmakten, i form av sovjeterna, kommer att ta över tryckpressar och papper och fördela dem rättvist: i första hand till staten i folkmajoritetens intresse, den fattiga majoritetens ... sedan till de största partierna, som fått, låt oss säga, ett hundra eller två hundra tusen röster i de båda huvudstäderna [S:t Petersburg och Moskva]; slutligen till mindre partier och därefter till varje grupp medborgare, som stöds av ett visst antal deltagare eller namnunderskrifter. Ett sådant fördelningssystem vore rättvist och kunde lätt förverkligas under sovjetmakt."²⁰ Bara de exceptionella omständigheter som inbördeskriget förde med sig och det följande sammanbrottet hindrade det förrevolutionära bolsjevikprogrammet om det tryckta ordet att förverkligas. Lenin övergav dock aldrig idén om att en förstärkt proletär makt skulle tillåta utvidgad yttrande- och tryckfrihet. "När de stora sovjettidningarna publiceras", skrev Lenin efter att revolutionen segrat, "... kommer vi att kunna ge många fler medborgare möjlighet att uttrycka sina åsikter – låt oss säga alla grupper som fått ihop ett visst antal namnunderskrifter. Tryckfriheten skulle i själva verket bli mycket mer demokratisk, ojämförligt mer fullständig med en sådan reform."²¹ I ett tal på första kominternkongressen* framhöll Lenin att under socialismen kommer varje arbetare "eller grupp arbetare av vilken storlek det vara månne" att ha tillgång till och begagna sig av offentligt ägda tryckpressar och papper.²²

Och vi får inte heller glömma, att när Lenin 1921-22 uttalade sig mot *absolut* tryckfrihet avsåg han bara anti-sovjetiska eller kontrarevolutionära skrifter. Man förde en helt annan linje mot mer moderata och lojala politiska riktningar. Vi kan dra oss till minnes hur hårt Proletkults* många misstag blev kritiserade eller vilken attityd partiet intog mot "medlöparna", dvs författare, som inte var marxister men var lojala mot sovjetmakten. Vi kan också påminna oss hur partiet behandlade de många borgerliga specialister och vetenskapsmän som, trots att de

¹⁹ Lenin, *PSS*, XXXVII, s 480.

²⁰ Lenin, *Sotjinenija*, 2:a utg, XXI, s 152.

²¹ Lenin, *PSS*, XXXIV, s 212.

* Hölls i mars 1919. L. B.

²² Lenin, *PSS*, XXXVII, s 495-496.

* Organisationen för proletariatets kultur och utbildning, grundad 1917, med syftet att framställa ny litteratur, skapad av och för proletariatet. E. K.

inte godtog den marxistiska filosofins grundsatser, gjorde stora insatser inom sina områden. Studerar man innehållet i samhällspolitiska, vetenskapliga och litterära tidskrifter från det tidiga 1920-talet står det fullkomligt klart, att partiet tolererade inte bara skilda litterära och estetiska inriktningar och olika schatteringar av socialism, utan också publikationer och artiklar, som var långt ifrån socialistiska (böcker och artiklar av Kondratov, Tjajanov m fl). Lenin själv skyddade *Novaja Rossija* (Det nya Ryssland) tidskriften som gruppen ”Sjömärkenas flyttning” utgav, från Petrogradsovjetens försök att lägga ned den.²³

Under 1920-talets första hälft ropades ofta på hårdare tag mot litteraturen. En av ledarna i VAPP*, I Vardin, deklarerade på ett av centralkommitténs möten i partiet åsikten att även det skickligaste verk som inte var ideologiskt konsekvent var ”det skadligaste gift för arbetarklassen”.²⁴ Gruppen *Na Postu* (På post)** förkastade i stort sett hela medlöparlitteraturen med motiveringen att den var ”fientlig till revolutionens mål” och krävde att den skulle bannlysas. Deras lista på ”fientliga” verk innefattade sådana som skrivits av Gorkij, Majakovskij, Aleksej Tolstoj, Prisjvin, Sergejev-Tsenkij, Leonov, Fedin, Malysjkin, Tichonov, Inber, Tjapygin, Sjaginjan, Forsj, Sjisjkov och ett tjugotal andra viktiga författare.

Partiet avvisade naturligtvis sådana orimliga krav. Lenin stödde tillkomsten av tidskriften *Krasnaja Nov* (Röd jungfrujord), som gavs ut av A Voronskij, med uppgift att samla alla allvarligt syftande författare med *olika* litterära inriktningar, från proletära till borgerliga. Tanken var att tidskriften skulle uppfostra författarna genom att ständigt försöka få dem att ställa upp i kampen för ett nytt liv och fjärma dem från borgerliga inflytanden.

Krasnaja Nov var naturligtvis knuten till partiet. Men tidskrifter som *Vestnik literatury* (Litteraturens budbärare), *Letopis doma literatorov* (Krönika från författarhuset), *Zjizn* (Livet), *Natjalo* (Början), *Russkij Sovremennik* (En rysk samtida) m fl, som gavs ut i små upplagor, var oavhängiga av partiet och speglade åsikter och attityder hos den gamla ryska intelligentian.

1921 gav sovjetregeringen tillåtelse till öppnandet av privata förlag och tryckerier, och följande år fanns det mer än tvåhundra bara i Moskva. I stort sett publicerade dessa förlag verk av olika sociala och litterära inriktningar som låg utanför partiets linje men inte öppet angrep arbetarmakten. Och trots att kommunistpartiet var mycket svagare i den tidens samhälle, hindrade det inte den icke-marxistiska intelligentians behov att få utlopp på detta sätt.

²³ Episoden med *Novaja Rossija* (Det nya Ryssland), som började ges ut i Petrograd 1922, är värd en mer detaljerad redogörelse. Tidskriften representerade med sitt innehåll riktningen ”Sjömärkenas flyttning” (*smenovechovtsy*), dvs NEP-män, emigranter och borgerliga specialister, som förklarade sovjetmakten sitt stöd inom NEP:s ramar och räknade med dess slutliga fredliga omvandling. Efter att två nummer av tidskriften hade kommit ut antog Petrogradsovjetens exekutivkommitté, som var övertygad om att tidskriften varken var bolsjevikisk eller marxistisk, en resolution om att förbjuda vidare utgivning. Med anledning av detta skrev Lenin ett brev till Dzerzjinskij, där han sade: ”Min åsikt om de två Petrogradpublikationerna: *Novaja Rossija*, Nr 2, drogs in av våra Petrogradkamrater. Var det inte litet för tidigt? Den borde ha skickats ut till medlemmar i politbyrån och diskuterats mer noggrant ... Och sedan gäller det Petrogradtidskriften *Ekonomist*. Den anser jag uppenbart vara ett instrument för vitgardisterna.” (*PSS*, LIV, s 266)

Novaja Rossija spreds faktiskt bland politbyråmedlemmarna, som efter att ha diskuterat frågan gav order till *Glavlit* den 26 maj 1922 ”att i egenskap av organ med större myndighet tillåta vidare publicering” av tidskriften. Man upphävde därmed den ursprungliga förordningen. Här motsatte sig dock Petrogradsovjetens exekutivkommittébeslutet och vände sig till partiets centralkommitté för att få den att återkalla politbyråns beslut av den 26 maj. Hela frågan utreddes än en gång av politbyrån. På grund av Petrogradkamraternas hårdnackade inställning tog man ett kompromissbeslut om att flytta redaktionen för tidskriften till Moskva och där ge ut den under namnet *Rossija*. Den fortsatte att utkomma i Moskva till 1926.

* Allryska föreningen för proletära författare, grundad 1920 av författare, som förklarade att litteraturen måste spegla proletariatets ideologi och tjäna dess intressen. E. K.

²⁴ S Sjesjukov, *Neistovie reviteli* (Ursinniga fanatiker), 1970, s 82.

** En tidskrift som gavs ut av proletärförfattare (VAPP). E. K.

Under Lenins livstid och åren strax efter hans död var det inte tal om att förbjuda ”avvikande” åsikter, särskilt inte inom konsten. Det gällde att medvetet styra litteraturen och konsten genom argument och exempel. ”Varje konstnär, var och en som anser sig vara det”, ansåg Lenin, ”har rätt till fritt skapande, i enlighet med sina idéer. Men nu är det så att vi är kommunister. Det betyder, att vi inte bara kan stå med armarna i kors och låta kaos utbreda sig. Vi måste systematiskt ta ledningen över processen och organisera resultatet.”²⁵

Många uttalanden av en nära medkämpe till Lenin, Lunatjarskij, som spelade en viktig roll i att formulera och föra ut partiets kulturpolitik, vittnar om flexibilitet. ”Antag”, skrev Lunatjarskij, ”att det dyker upp en författare, som företräder de rika halvkulakerna bland bönderna; antag, att det dyker upp en författare, som företräder de icke-kommunistiska stämningarna hos intelligentian; antag, att det dyker upp en författare, som företräder den nya borgarklassen ... Med tanke på hur viktigt det är att partiet har exakt kunskap om de verkliga förhållandena för att kunna manövrera rätt, hur kan man föreslå att alla dessa författare skall tystas och ordet bara ges till dem, som företräder det ledande proletariatet och de grupper i samhället, som står nära det, dvs den sovjetiska intelligentian och de sovjetiska bönderna? Naturligtvis skulle det innebära en förlust för var och en, som vill lära känna verkligheten genom litteraturen, och det skulle betyda att ytterst värdefullt material skulle gå förlorat för oss.”²⁶

En del av dagens auktoriteter på den ideologiska fronten vidhåller att den politik mot press och litteratur, som fördes i början på 20-talet, då en regelrätt åsiktskamp utkämpades såväl inom som utanför partiet, inte kan vara en modell för vårt land idag. Vid den tiden existerade verkligen olika klasser, det var NEP-perioden, och hela folket hade ännu inte enats kring partiet. Olika riktningar utanför partiet var ofrånkomliga, och detta måste på något sätt avspeglas i litteratur och press. Men idag, framhåller man, är läget helt annorlunda – vi har ju fått en moralisk och politisk enighet hos vårt folk, som vi aldrig haft tidigare. Alla klasser och skikt i det sovjetiska samhället stöder förbehållslöst partiets ledning, och det kan alltså inte förekomma några åsiktsriktningar utanför partiet annat än öppet antisovjetiska och antisocialistiska. Partiet behöver inte längre manövrera – makten är absolut och orubblig.

Det här är ett önsketänkande. Vi har ingen enhetlig intelligentia, där alla tänker identiska tankar, lika lite som vi hade det på 20-talet. Med erfarenhet av såväl Stalins terror som Chrusjtjovs subjektiva och våghalsiga åtgärder har intelligentian en kluven syn på den sovjetiska verkligheten; vi kan inte ignorera detta och fortsätta att försöka få alla stöpta i samma form och få alla att acceptera en enda godkänd åsikt. Även om vi vill ha alla sovjetmedborgare att dela en och samma uppsättning åsikter måste vi närma oss olika grupper i intelligentian från olika utgångspunkter, där vi låter så många synsätt som möjligt komma till tals.

Som jag beskrivit i kapitel III och IV har många ideologiska och politiska riktningar uppstått ur stämningar hos olika skikt av befolkningen. Under det kommande årtiondet kommer dessa riktningar att utvecklas, och man måste börja räkna med dem. De söker sig uttrycksmedel: i pressen, litteraturen, vetenskaperna och konsten. Och det vore ett stort misstag att som tidigare förbjuda alla publikationer, pjäser och filmer, som inte är tillräckligt renläriga. Det vore ett stort misstag att inte föra åtminstone den politik, som fördes i början av 20-talet. Partiet måste få veta hur attityderna ser ut hos olika grupper inom arbetarklassen, bönderna, intelligentian, tjänstemännen i den styrande apparaten och ungdomen. Partiet måste än en gång vinna över folket på sin sida med argument, inte på befallning. Det finns inga eviga och oföränderliga lojalitetsband i politiken – allt måste erövrats på nytt för varje steg som tas. Restriktioner behövs bara för de mest extrema grupperna, med förbehållet att repression bara används mot deras handlingar, inte åsikter.

²⁵ V. I. Lenin o literature i iskusstve (Lenin om litteratur och konst), Moskva, 1969, s 662-663.

²⁶ Novyj mir, 1966, Nr 9, s 234.

Det finns så många människor, som har nya idéer, de kräver att få säga sin mening, och de kommer att göra det. Det finns inget sätt att stoppa dem. Vi har fått en spontan tryckfrihet genom det så kallade *samizdat*. Snävare censurgränser kan inte stoppa floden av sådan litteratur (maskinskrivna manuskript utan censurens godkännande), som får ett allt större inflytande över allt fler grupper i intelligentian.²⁷ Men begränsningarna i tryckfriheten gör det inte bara riskfyllt att skriva utanför censuren utan de har också ett negativt inflytande på det som skrivs. Censurerna uppträder som självutnämnda marxismens vakthundar och diskrediterar därmed marxismen i författarnas ögon och avleder dem i själva verket från marxistiska idéer. På lång sikt är processen farlig, och den kan bara stoppas i en öppen dialog – så öppen som möjligt – mellan representanter för olika riktningar.

Genom att vägra att trycka misshagliga skrifter kan vi naturligtvis i viss utsträckning minska deras inflytande. Men i det långa loppet ökar bara deras dragningskraft, samtidigt som vi avhänder oss varje möjlighet att kontrollera och överblicka en sådan utveckling. ”I ett land med censur”, skrev Marx, ”är varje förbjuden bok ... en händelse. Den har en martyrgloria ... Censuren gör varje verk, bra eller dåligt, till ett sällsynt alster, medan tryckfriheten tar bort all sådan yttre prakt.”²⁸

Det är ett faktum att en litteratur utan vedertagna åsikter (dvs som inte är strikt marxistisk eller som är helt omarxistisk) skulle stimulera och berika hela den sovjetiska kulturen. Vi har de sk medlöparna på 20-talet att tacka för mycket i vår litteratur och hela vår idévärld. Många av våra bästa författare och konstnärer kom ur dessa led. Hur relativa sådana begrepp som ”medlöpare” var vittnar det faktum om, att både Gorkij och Majakovskij räknades dit under en lång tid. Den kände historikern Tarle var ingen marxist, men hans arbeten har berikat den sovjetiska historievetenskapen. Författare och poeter som Bulgakov, Tsvetaeva, Bunin, Pasternak, Jesenin, Mandelstam och Achmatova var varken medlöpare, marxister eller anhängare av den socialistiska realismen. Deras verk är ändå värdefulla bidrag till den ryska

²⁷ I sitt ”Tal som aldrig hölls på fjärde författarkongressen” skrev den kände sovjetförfattaren Venjamin Kaverin: ”Men vad skall man säga om vår övriga litteratur, ett unikt fenomen både ur historisk och litterär synpunkt, som består av maskinskrivna manus som har gått från till hand till hand och bara blir fler för varje år, trots försök att stoppa den ...? En ilsken censur och förskrämda utgivare hindrar förstklassiga arbeten från att publiceras som utan tvekan skulle ha varit en källa till stolthet, inte bara för vår egen litteratur, utan för hela världslitteraturen. Det blir allt fler sådana verk, därför att vårt land har kommit in i en tid av intensiv rannsakan av sig själv och sitt förflutna. Vad som blivit känt som det förföljda och förbjudna *samizdat*, är ett svar på och en spegling av denna självrannsakan. Författare började föreslå att det inte finns något annat sätt att utnyttja sin egen enorma livserfarenhet på. De insåg att de måste överge alla världsliga ambitioner och bara se till sanningen, oavsett om resultatet blev publicering eller ej.

Detta är alltså en av de viktigaste orsakerna till att det uppstått och utvecklats en maskinskriven litteratur. Naturligtvis finner man en massa sensationell skräp i detta material. Men den äkta litteraturen, som för närvarande bara finns i manusform, riktar sig inte på något sätt mot de revolutionära idéer, i vilkas namn vårt land växer och utvecklas, då och då under starka påfrestningar. Men den fördömer i absoluta ordalag Stalins godtyckliga regim och alla ödesdigra rester därifrån. Dagens brister avslöjas på ett sätt som alltid är allvarligt och uppriktigt menat. Så vad ska vi göra med denna nya litteratur, som inte vill dö eller gömma sig. Eller med författare som vägrar att erkänna misstag som de inte har begått? Vad skall man göra med författare som inte längre är rädda, som i egenskap av människor och konstnärer har intagit en moralisk ståndpunkt, som för dem är viktigare än livet självt? Det finns faktiskt inget vi kan göra åt dem. De arbetar och kommer att fortsätta att arbeta – okända, isolerade, berövade allt understöd och endast med inspiration från intelligentian, en läsekrets som bara växer ... Nästan hela upplagan av Radisjtjevs ”Resa från Petersburg till Moskva” förstördes sammanlagt fanns bara arton exemplar kvar – men detta hindrade inte boken från att bli ett mäktigt vapen i utvecklingen av de sociala idéerna i Ryssland. På alla områden av ett lands kulturella liv utnyttjar man de erfarenheter som vunnits tidigare. Så varför lärde vi oss inget av läxan från ”Doktor Zjivago” eller Evgenija Ginzburgs ”Den svåra vägen”? Varför hindrar vi den bästa litteraturen från att ges ut här hemma, när vi kan vara förvissade om att den tar sig ut ur landet och används som ett ovedersägligt bevis på förföljelsen av sovjetisk litteratur? Dessa exempel är mycket väl kända. De blir bara fler och fler, om ansvariga myndigheter till sist inte tar sitt förnuft till fånga.” [Alexander Radisjtjev, 1749-1802, poet och filosof, en av de första som förordade livegenskapens upphävande. – Engelska översättaren.]

²⁸ Marx–Engels, *Sotjinenija*, 1, s 65.

och sovjetiska litteraturen – något som ofta erkändes först efter deras död, och i flera fall har deras böcker fortfarande inte kommit ut (åtminstone inte i sovjetiska utgåvor).

Detsamma kan sägas om Solzjenitsyn. Han är inte marxist, hans romaner och berättelser är inte skrivna i en socialistisk realistisk anda. Ingen kan påstå att Solzjenitsyn kritiserar bristerna i vårt samhälle ur partiets eller en marxistisk synvinkel, och han vore själv den sista att hävda något sådant. Ändå har hans romaner och noveller haft ett stort inflytande över sovjetiska författare av mycket skiftande slag, och utan tvekan har vårt språk blivit mycket rikare av hans verk. Hans skicklighet och talang gör honom till senare tiders störste ryske prosaist, och det är omöjligt att inte ta med Solzjenitsyn i en framställning av 60- och 70-talens litteraturhistoria (eller politiska idéhistoria). Vad kan vi vinna på att förbjuda denne store författares verk och organisera kampanjer mot honom med de mest ovärdiga medel, där vi inte skyr att sprida ens uppenbara lögner?*

I ett tal på tjugotredje partikongressen tog förste sekreteraren i Moldaviens centralkommitté upp problemen med yttrandefrihet. ”Som vi alla vet”, sa han, ”har varje människa i det här landet, som anser sig vara konstnär, rätt att skapa fritt, att skriva efter eget gottfinnande, utan minsta begränsning. Men i samma utsträckning har också vårt parti och våra statliga organ full frihet att trycka vad de vill.” Och det finns en viss logik i de orden. Varje pressorgan borde ha sitt eget ansikte. Det vore fel att tvinga *Pravda* eller *Izvestija* att publicera något av Solzjenitsyn. Men det är lika absurt att stöpa alla våra tidningar och tidskrifter i samma form och att kräva av dem, att de närmar sig problem på samma sätt. Vi har redan idag synbara skillnader i samhällspolitiska och estetiska utgångspunkter hos olika tidskrifter, och vi borde få ett ännu vidare spektrum. Jag är övertygad om att det inte bara vore möjligt, utan också högst önskvärt att ha tidningar och tidskrifter, som gavs ut både av *kommunister* med olika inriktningar och av *ickekommunister*. Sådana publikationer skulle naturligtvis inte tillhöra partiet, varför partiet inte heller skulle behöva ta ansvaret för dem. Jämsides med de statliga förlagen, som kontrolleras av partiet, kunde författargrupper organisera självstyrande kooperativa förlag utan redaktioner och funktionärer, som tillsattes uppifrån. 1957 föreslog den kände författaren Aleksandr Bek att sådana kooperativ skulle skapas, men hans förslag avvisades tyvärr. Ändå finns det just nu ett oerhört starkt behov av att finna utlopp för all den uppdämda energi, som finns hos de icke godkända författarna.²⁹ Det vore ett sätt att publicera Solzjenitsyn. Så småningom kunde tidskrifter grundas, med redaktionsmedlemmar som Sinjavskij*, Daniel och Sjalamov. Det är orimligt att sätta författare i arbetsläger för deras konstnärliga verk (även om de trycks utomlands); det vittnar inte om någon styrka hos regimen och det förstärker den inte. I unionsrepublikerna borde tidskrifter med nationalistiska inslag få förekomma, eftersom det är riktningar, som också måste få komma till tals. Partiet har tillräckliga möjligheter att bemöta dem med mer korrekta ståndpunkter.

Vad jag vill åstadkomma är inte någon fredlig samexistens mellan motsatta ideologier, utan en kamp mellan olika åsikter och uppfattningar. Det viktigaste vapnet i en sådan strid är inte isolering av folket från alla ickemarxistiska synpunkter och verk, utan en kritisk diskussion av dem. En strikt förhandscensur hindrar visserligen sådana åsikter att över huvud taget komma fram i tryck. Men dels finns det inga absoluta hinder för idéer, och dels är censuren en barriär även för marxismens utveckling, eftersom censorerna inte begriper skillnaden mellan utveckling och vantolkning. Genom att skydda marxismen från att öppet konfronteras med andra

* Medvedev är dock numera starkt kritisk mot Solzjenitsyns politiska linje. Solzjenitsyns krav på västvärlden att isolera Sovjet avvisar han i en artikel i *Sunday Times* 28.3.76 som reaktionär propaganda. L. B.

²⁹ Ett första steg i den här riktningen togs 1956, när författarförbundets Moskvasektion, på initiativ av sin partigrupp, började ge ut antologin ”Det litterära Moskva” under redaktion av författarna själva (på frivillig och oavlönad basis). Den innehöll flera intressanta arbeten och fick stor framgång bland författarna och intelligentian, men drog samtidigt på sig skarp kritik från de mest dogmatiska delarna av författarförbundets apparat, som övertygade de ledande i Moskvas stadskommitté om att den skulle läggas ned.

* Sinjavskij lever numera i Paris. E. K.

idéer och därmed *göra den till en drivhusplanta* uppmuntrar censuren dogmatism och berövar marxismen dess vitalitet. Och utan sin militanta karaktär blir marxismen sårbar för kritik och öppen för all slags smitta utifrån. Att proletariatet förr kämpade under marxismens banér berodde på att det var en ideologi, som utvecklats och mognat i öppen kamp med sina motståndare. Alla grundläggande marxist-leninistiska arbeten är polemiska – de skapades inte isolerade från omgivningen, skyddade av censuren från kritik; tvärtom utsattes de själva för censuren inblandning. När vi isolerar marxismen och marxister från andra ideologiska riktningar försvagar vi de marxistiska idéerna i stället för att härda dem, och vi lämnar slagfältet öppet för motståndarna. Tydligt är detta en orsak till att de marxistiska idéerna utvecklats så mycket längre i en del kapitalistiska länder än i de socialistiska. De ägnas naturligtvis främst problemen i de egna länderna, men de har också ägnats den revolutionära rörelsens strategi och taktik i hela världen. Och det finns en mängd komplicerade problem i *de socialistiska länderna*, som skulle kunna lösas av marxister men som helt förbises.

7 Till frågan om sanning i litteraturen och samhällsvetenskaperna

Vilka märkliga teorier hittar inte motståndarna till yttrandefriheten på! Men bakom alla subtila formuleringar skymtar man inte bara en rädsla för yttrandefriheten, utan ännu mer en rädsla för sanningen, och sanningen i tryck. Den främste företrädaren för en borgerlig demokrati, Thomas Jefferson, hävdade alltid, att pressen måste vara befriad från alla restriktioner: ”Om demokratin behöver medborgare som kan läsa och skriva, måste dessa också ha frihet att välja vad de skall läsa. Censur av alla slag förstör demokratins själva väsen, den ersätter despotin över människans kropp med despotin över hennes själ.”

Alla säger sig naturligtvis vilja ha verkligheten sant be skriven. Litteraturkritikern Zoja Kedrina skrev några månader innan hon uppträdde som offentlig åklagare i rättegången mot Sinjavskij och Daniel: ”Det finns knappast någon som kan motsäga påståendet att det nödvändiga och enda möjliga sättet att uppfostra människor är med sanningen, att lögner, undanflykter och utelämnade fakta från lärares sida knappast kan främja den moraliska utvecklingen av deras elever. Realistisk konst får sin mening och mål i att vara sann mot livet.”³⁰

Men här upphör enigheten mellan våra författare och vetenskapsmän i frågan. För om vi alla vill ha sanningen, varför har förhandscensuren skärpts så mycket de senaste åren? Jo visst, svarar kritiker, recensenter och censorer, vi behöver sanningen. Men vad är sanning och vilken sanning behöver vi? Ibland är mycket i ett verk sant, utan att det är den ”stora sanningen” om vårt liv och vår historia, den som det sovjetiska folket behöver. Det visar sig att det finns två sanningar: den ”lilla sanningen” och den ”stora sanningen”, ”faktasanningen” och ”vår tids sanning”, den ”skenbara sanningen” och den ”verkliga sanningen”. Det visar sig också, att det inte är läsaren, som är kompetent att skilja mellan de två sanningarna (den ”nödvändiga” och den ”onödiga”), utan bara censorerna 'eller funktionärerna i centralkommitténs ideologiska apparat.

Verkligheten är naturligtvis oändligt komplicerad och kan ses ur många olika synvinklar. Märkligt nog får teorierna om olika sanningar just nu utgöra ett försvar för att förbjuda varje sanningsenlig beskrivning av verkligheten, som görs i litteraturen, filmen och teatern och i stället föra fram en ensidig och i grunden falsk bild av livet. ”Marxismen”, skrev kritikern V Laksjin för en del år sedan, ”har alltid hävdat, att sanningen är konkret och utgått från att det existerar en historisk sanning, som dock i praktiken och historien består av en oändlig serie av relativa och konkreta delsanningar, som strävar mot den absoluta sanningen men aldrig helt kan omfatta den. Att kräva av en konstnär att han inte bara skall återge den faktasanningen', utan också 'det stora skeendets sanning' är något nytt. Som en del av våra kritiker tolkat den,

³⁰ *Voprosy literatury*, 1966, Nr 2, s 4.

har den 'stora sanningen' kommit att representera något mystiskt absolut, som man bara kan tala om i oerhört abstrakta, allmänna och undflyende termer. Men låt oss se på saken utan retorik och omsvep. Vad menar vi egentligen med den 'stora sanningen' eller 'vår tids sanning'? ... Ofta får den stå för ett lyckligt liv, för den allmänna välgång, som alla önskar sig, medan den 'lilla sanningen' innebär en beskrivning av brister, svårigheter eller förluster. Därför blir den, som inser, att den konst som är allvarligt syftande och som har förmågan att angå människor oftast är den, som ger en bild av problem och konflikter, som inte är utslätad och som tar risken att beskriva verkligheten, som den är, han blir omedelbart anklagad för att ta ställning för den 'lilla sanningen', faktasanningen'.³¹

Det väsentliga för våra dogmatiker bland kritikerna är att de, genom att dela in sanningen i "den lilla" och "den stora", under "den lilla" kan peta in sådana händelser och aspekter i vår verklighet, som är av avgörande betydelse. På senare tid har t ex många av Stalintidens brott och våldsgärningar alltför ofta avskrivits som "den lilla sanningen". Hur är det överhuvudtaget möjligt att påstå, att skådeprocesser och terror, tortyr och koncentrationsläger haft mindre inflytande på vårt samhälle än framgångarna i industrialisering och utbildning?

Det vi finner i Solzjenitsyns verk, eller vad de fruktansvärda minnena i Sjalamovs berättelser återger – är det alltså fakta utan betydelse? Och om kritikern Dremov har rätt, när han säger, att sådana fakta ligger vid sidan om "stora vägen", måste det betyda att hela vårt samhällsliv låg vid sidan om under den tid, som Sjalamov beskriver.^{*} Och är det så, är det dubbelt viktigt för oss att få veta allt som Solzjenitsyn, Sjalamov, Jevgenija Ginzburg, Lidija Tjukovskaja och många andra skriver om. Och bara för att andra världskriget^{**} slutade med vår seger, får vi inte förbigå med tystnad de svåra nederlag som inledde kriget och det pris vårt folk fick betala.

Självklart medger våra dogmatiker att det fortfarande finns enstaka mörka sidor och brister i vårt samhällsliv, men de skyndar sig att försäkra oss om att landets utveckling i stort sett går i rätt riktning, att den alltid gjort det och att våra framsteg mer än väl uppväger våra misslyckanden. Och från den insikten måste varje författare som är trogen den socialistiska realismens metod utgå.

Ett annat listigt sätt som våra dogmatiska kritiker har, är att beskylla alla författare, vars verk de ogillar, för att vara "ensidiga" eller "skadliga". "Resa till avgrunden", sägs i en av recensionerna,^{***} "är skriven med hjärteblod, skarp, passionerad, genomskådande. Den bedövar läsaren. Den plågar och bedrövar t o m gamla tjecker, för att inte tala om hur den påverkar de unga sovjetmänniskorna, som bara känner till de 'svarta åren' genom hörsågen. De tragiska händelserna under Jezjovs och Berijas år har författaren återgivit sant och kraftfullt, men i viss utsträckning ensidigt, som om hon bara hade den svarta färgen att måla med. Masspsykoserna med spionangivelser, misstänksamhet, förtryck, massakrer av partiets, de vetenskapliga, militära och andra av de bästa kadrerna i intelligentian skymmer för läsarna det sovjetiska folkets och partiets hjältedåd under samma tid: industrialiseringen, revolutionen i jordbruket, de hjältemodiga insatserna från deltagarna i de spanska revolutionära striderna" etc.

Vad kan man svara på sådana anklagelser? Vi är naturligtvis alla emot ensidighet – av det slaget, t ex, som får någon att förkasta ett framstående litterärt verk bara för att det har några smärre skönhetsfläckar. Eller om vi har en roman, där tio kommunister porträtteras: en är en mutkolv, en annan karriärst, en tredje en feg opportunist, den fjärde en demagog, den femte

³¹ *Novyj mir*, 1966, Nr 8, s 240.

^{*} Dremov skrev följande i en opublicerad rapport till ett sovjetiskt förlag: "Jag anser att det vore ett misstag att trycka 'Historier från Kolyma'. Den boken kan inte tillföra läsaren något av värde eftersom det naturalistiska skenet av att presentera enbart fakta – och sådana finns otvivelaktigt i boken – långt ifrån låter författaren möta den stora konstnärliga sanningen i livet, som läsaren väntar av ett litterärt verk. E. K.

^{**} Kallas på ryska för "det stora fosterländska kriget". L. B.

^{***} Även det i en opublicerad rapport till ett sovjetiskt förlag. E. K.

en galning, den sjunde en despot osv. Även om alla dessa typer mycket väl kan återfinnas i verkliga livet, vore det ändå ett klart exempel på ensidighet. Men romanen vore inte mindre ensidig, om alla tio framställdes som de mest utmärkta personer, där alla var dygdemönster, även om de inte heller var påhittade, utan hämtats från det verkliga livet. Vi har alltför gott om sådana tendentiösa och ensidiga skildringar, och när de dyker upp i litteraturen borde vi inte behandla dem med censur utan med kritik – vilket inte skulle vara alltför svårt att åstadkomma.

Vi skall också komma ihåg, att det finns olika sorters ensidighet. Begreppet får inte användas urskiljningslöst. Litteraturen är ett sätt att lära känna livet. Därför måste det finnas en viss specialisering i litteraturen, såväl som i vetenskapen. Varje författare har sitt särskilda tema, hans verk speglar ett område av livet, som intresserar honom. Det är befängt att förvänta sig av någon som skriver om arbetarklassen att han samtidigt ägnar sig åt att skildra bönderna eller intelligentian, lika litet som en satiriker enbart kan framställa sina hjältar i positiv dager. Och det är inte mindre befängt, att kräva av Jevgenija Ginzburg, att hon i sina minnen av den ”resa till avgrunden” som hundratusentals oskyldiga sovjetmedborgare fick vandra till stalin-tidens läger och fängelser, också skall prisa industriarbetarnas framsteg, de militära bragderna i Spanien, revolutionen i jordbruket etc. Visst kan också skildringar av läger eller fängelser hemfalla åt ensidighet, som vi kunde se i B Diakovs berättelse i *Oktiabr.** Men Jevgenija Ginzburg anser jag nog ha undvikit den fällan.³²

När en del av våra kritiker och funktionärer, som sysslar med ideologi, talar om sanning i konst, litteratur och historia, ställer de ofta frågan om det är nödvändigt att säga sanningen vid alla tillfällen och under alla omständigheter? Visst, förklarar de sig, är de emot lögnar och förvrängda sanningar, men måste man alltid säga människor hela sanningen? Kan det inte finnas ögonblick, då det är bättre att vänta med att göra vissa ”avslöjanden” om vårt förflutna, hur sanna de än är? Om vi är alltför öppna i vår självkritik, ger vi inte då våra fortfarande så talrika fiender utomlands vatten på sina kvarnar?

Det finns naturligtvis inga enkla svar. Omständigheterna skiftar, och det finns saker, som inte bör diskuteras öppet – statliga, militära, diplomatiska och kanske medicinska hemligheter. Det kan fortfarande finnas dokument och annat material, vars innehåll bör delges endast vissa yrkesgrupper (”yrkeshemligheter”) eller partimedlemmar (”partihemligheter”).

Problemet är emellertid, att många av dem som bevakar litteratur, konst och samhällsvetenskap ger kategorin stats- och partihemligheter en alldeles för vid tolkning; frågor, som faktiskt är avgörande för hur vårt samhälle skall utvecklas och göra framsteg, förklaras vara olämpliga och olägliga för diskussion. I de flesta fall stoppar censuren verk, som inte på något sätt avslöjar några statshemligheter utan tvärtom talar om företeelser som är väl kända för alla men som fortfarande inte fått omtalas öppet i litteratur, konst och samhällsvetenskap. En tystnad föreskrivs, som bara kan skada utvecklingen av det sociala medvetandet. Ibland

* Diakovs berättelse publicerades med dogmatikernas goda minne och skulle ”ta loven” av Solzjenitsyns ”En dag i Ivan Denisovitjs liv” (Stockholm 1972), som kommit ut några månader tidigare. Diakov ger också en skrämmande bild av återvändande krigsfångars öde, men är noggrann med att framställa partiet, som den som till sist ställer allt till rätta. E. K.

³² Det är lärorikt att studera hur olika våra kritiker reagerade på ”Farväl, Gulsary” av Tjingiz Aitmatov och på Boris Mozjajevs ”Ur Fjodor Kuzkins liv”. Båda publicerades i *Novyj mir*. Aitmatov lyckas bättre än Mozjajev, genom att beskriva vissa detaljer i en mans liv, visa några typiska drag i vår motsägelsefulla verklighet under de senaste decennierna. Men ändå har Aitmatov inte visat oss alla sidor av perioden. Med alla sina förtjänster, som så varmt hyllats av en enig kritikerkår, är hans historia ändå i många avseenden ensidig. Mozjajev hade mindre ambitioner och valde en ännu snävare sektor av livet; men hans berättelse är ändå så värdefull därför att den belyser en sida av livet på landsbygden, som sovjetlitteraturen under många år försummat. Men detta hindrade inte att Mozjajevs fina bok fick en mycket ensidig kritik och inte fick tryckas på nytt. Den märkliga scenversionen av ”Jurij Ljubimov” för Tagankateatern förbjöds också. Och allt detta gjordes med motiveringen att de händelser som Mozjajev beskrev var ensidiga och inte särskilt typiska.

hemligstämplas sanningen (som i fallet med rapporter från kommissioner, som undersökt mordet på Kirov och processerna 1936-38) och ibland förbuds studier och undersökningar att överhuvudtaget bedrivs (det har fortfarande inte gjorts någon officiell undersökning av skådeprocesserna 1930-31 mot "industripartiet", "unionsbyrå", "arbetar- och bondepartiet" m fl). Listan över "oönskade ämnen" har vuxit till sådan omfattning, att varken Stalins eller Chrusjtjovs tid kan ägnas några seriösa historiska eller samhällsvetenskapliga studier. Och detta sker i ett samhälle som kunde förväntas utveckla sig på grundval av genomgripande och ständiga analyser av den egna karaktären, de egna bristerna och de egna utvecklingslagarna. "Rysslands förflutna är underbart", förklarade chefen för gendarmeriet, Benkendorff, en gång för Pjotr Tjaadajev*, "dess nutid storslagen och dess framtid långt större än vad ett mänskligt sinne kan föreställa sig. Från denna utgångspunkt måste den ryska historien skrivas." Tyvärr fortsätter många att ge liknande råd.³³

Vi är i starkt behov av djupa analyser av hela vårt sovjetiska förflutna för att bättre kunna kartlägga vår framtid. Vi kommer aldrig kunna utveckla marxism-leninismen om vi inte studerar dess utveckling under de senaste femtio åren, med alla svårigheter, avvikelser och sick-sack-turer på vägen. Och det behöver väl knappast framhållas vilken enorm betydelse en öppen och fri forskning om det förflutna skulle ha för att avvärja att stalinism och subjektivism återvänder. Och alla varningar om att självkritik skulle ge våra fiender vatten på sin propagandakvarn kan vi helt enkelt inte ta på allvar. Våra ideologiska motståndare är tillräckligt väl insatta i de viktigaste brotten och misstagen, som begicks i det förgångna. Eftersom antikommunisterna är mest intresserade av de mörka sidorna av vår historia, vet de mycket mer om dem än vi själva gör. Vår självkritik kan inte utnyttjas på samma sätt som vår tystnad, vår ovilja att analysera fel och brister och våra försök att dölja brotten från förr. Stalintiden har satt djupa ärr i hela vårt sociala liv, och genom att fortsätta att förtiga många av de viktigaste händelserna från de åren ger vi i själva verket upp ett viktigt område utan strid. Vi fortsätter alltså att låta den borgerliga propagandan dra växlar på våra svårigheter.

Att döma av deras uttalanden har somliga av de ledande i partiet förstått detta. I en artikel i *Kommunist* 1966 (Nr 7) skrev dåvarande chefen för centralkommitténs avdelning för agitation och propaganda, V Stepakov, följande förnuftiga rader: "Styrkan i en teori ligger i dess förmåga att göra förutsägelser om samhället och att ge en vetenskaplig vägledning för politisk aktivitet. Samtidigt finns det en viss skygghet hos dem, som arbetar med samhällsvetenskaperna, en rädsla att behandla känsliga frågor. Och därför sysselsätter de sig ofta med forsk-

* Pjotr Tjaadajev, 1793-1856, filosof och djupt kritisk mot den ryska historien. E. K.

³³ I sitt märkliga arbete "Svar till Moskvitianin" skrev Belinskij att "den gravaste anklagelsen från författarna av den retoriska skolan, som hoppades kunna tillintetgöra Gogol, var att hans figurer var en förolämpning mot samhället. Mer än något annat avslöjar ett sådant angrepp hur efterbliven vår samhällsfostran är. I länder som ligger århundraden före oss vore en sådan anklagelse otänkbar. Ingen kan påstå att engelsmän inte är måna om sin nations stolthet; tvärtom, det finns nog inget folk vars nationella egoism har antagit sådana proportioner. Ändå älskar de sin Hogarth, som *bara* ägnade sig åt att beskriva bristerna, lastbarheten, missförhållandena och vulgariteten i sin tids samhälle. Och ingen engelsman skulle komma på tanken att säga att Hogarth förtalade England, att han inte förmådde se det som var mänskligt, förfinat, sublimt eller vackert. Engelsmännen har förstått att en begåvning har den absoluta rätten att vara ensidig, att han kan vara överlägsen just genom sin ensidighet. Å andra sidan, eftersom engelsmännen så djupt känner och bejakar sin nationella storhet är de inte det minsta rädda för att det skulle kunna ha någon negativ inverkan, om bristerna i det engelska samhället avslöjas eller skuggsidorna kommer i dagen. Men vi kan bara beklaga vår omognad ... Känslan av nationellt värde saknas inte. Ju starkare en människa är, moraliskt och fysiskt, desto modigare kan hon möta sina egna svagheter. Detta gäller i ännu högre grad sådana nationer som funnits till i århundraden, många generationer. Ett folk som är svagt, obetydligt, som har åldrats utan att ha kommit någonstans, älskar blott att prisa sig själv och är dödligen rädd för att se sina egna brister, i medvetande om att de är ödesdigra; verkligheten ger ingen tröst och bara självbedrägeriet kan ge en falsk tröst ... Men ett storslaget folk, fullt av liv och kraft skulle aldrig bete sig på det sättet; medvetenhet och brister skulle ge styrka och blåsa in nytt liv i stället för att utså tvivel och modlöshet." [Vissarion Belinskij, 1811-1848, litteratur- och samhällskritiker med ett oerhört starkt inflytande på radikal ungdom i hans egen och efterföljande generationer. – Engelska översättaren.]

ning om problem, som redan är lösta. På så sätt minskar både effektiviteten och prestige hos samhällsvetenskaperna, som borde ägna sig åt de aktuella problemen i den socialistiska verkligheten, i stället för att ängsligt krypa undan dem ... Tystnad i sådana frågor har en oerhört negativ inverkan på skolningen av det sovjetiska folket och särskilt ungdomen. Vi måste komma ihåg, att det vi underlåter att diskutera ur partiets synvinkel kommer fienden att ta upp, men ur en fientlig synvinkel.” Mycket bra sagt! Ändå blev dessa ord aldrig vägledande för Stepakovs verksamhet.

”Tystnad” är en ofta praktiserad metod för att behandla kontroversiella problem, inte bara från det förflutna utan också dagens. Ingen vetenskaplig studie har gjorts av företeelser som utvecklingen av nationalism och stormaktschauvinism eller av de faror som byråkratin medför för samhället. Det görs egentligen inga försök att kartlägga stämningar och rörelseriktningar hos den yngre generationen, intelligentian eller arbetarklassen. Det görs inga opinionsundersökningar i vårt land, och viktiga sociala och ekonomiska processer kartläggs inte. Listan över andra politiska, sociala och ekonomiska problem av avgörande betydelse, som fortfarande är ”förbjudet” område för våra vetenskapsmän och författare, kan göras lång. Problemen försvinner ju inte för att vi inte låtsas om dem – de blir bara värre med tiden, särskilt i det perspektivet, att om de inte debatteras får vi ingen offentlig eller partikontroll över hur de utvecklas.

Varje ärlig människa och varje folk måste sträva mot och kräva sanningen. Och inga propagandaknep kan hjälpa partiet att återfå sin ideologiska position i folks ögon, om det inte lär sig att tala sanningens språk. I stället för att tugga Lenins ord om och om igen borde vi låta dem på allvar påverka vårt beteende: ”Borgarklassen betraktar staten som stark först när den kan få massorna dit den vill genom att använda hela statsmaskineriet. Vår uppfattning om styrka är en annan. Vi anser, att staten blir stark av massornas medvetande. Den är stark när massorna vet allt, kan ta ställning i allt och handlar medvetet.”³⁴

8 Om frihet att motta och sprida information

Vad som diskuterats ovan hänger nära samman med problemet att fritt få motta och sprida information. Jag talar då inte om friheten att uttrycka sig, utan om tillgången på fakta, på förstahandsinformation om vad som sker i Sovjetunionen och utomlands. I det avseendet har vi en situation, som är helt otrolig, särskilt för ett modernt, utvecklat samhälle.

Människor är okunniga om de mest elementära saker, som händer i det egna landet, för att inte tala om händelser i världen utanför. Den överväldigande majoriteten av sovjetmedborgarna har inga som helst medel till sitt förfogande för att ta reda på hur saker förhåller sig; förutom att detta är en källa till irritation och missnöje skapar det också en oerhört förvrängd bild av världen. Denna påfallande okunnighet är typisk inte bara för den ”vanliga” sovjetmänniskan utan också för de flesta personer som sysslar med konst eller vetenskap, och den har en mycket negativ effekt på deras arbete.

Det ytterst sammansatta och brokiga händelseförloppet i världen ges en blek och tendentiös återspeglning i vår press. Vi informeras snabbt om torkan i Australien eller Brasilien men väldigt sällan om torka eller missväxt här hemma, inte ens långt efter själva händelsen. Vi vet hur mycket vete som Indien och Pakistan köper upp utomlands, men vi har inte en aning om hur mycket vete och andra jordbruksprodukter, som Sovjetunionen köper runt om i världen. Vi informeras om hur många miljarder dollar som USA lägger ned på militär hjälp till Israel, men siffrorna för Sovjets militära och ekonomiska hjälp till Egypten* eller andra stater avslöjas inte. Sommaren 1970 fick vi rapporter om mässlingepidemin i Chile, medan meddelandet om att kolera brutit ut i Astrachan, Kertj och Odessa kom med två och en halv

³⁴ Lenin, *PSS*, XXXV, s 21.

* Under våren 1976 upphörde nästan all hjälp till Egypten, efter en brytning mellan de båda länderna. L. B.

månads försening och fall av sjukdomen som påträffats i Barumi, Volgograd, Tbilisi och många andra ställen överhuvudtaget inte omtalades. Miljontals människor, som på så sätt inte fick information i tid, drabbades av krossade planer och omintetgjorda semesterar.

I tidningarna kunde vi läsa noggranna redogörelser för hur tre amerikanska astronauter dog under markövningar. Men vi vet inte något om sovjetiska kosmonauters träning, och inga som helst detaljer yppades om vad som orsakade att fyra av dem (V Komarov, G Dobrovolskij, B Volkov och V Patsaev) dog under rymdfärder. Någon information om vem som är ansvarig för sådana katastrofer har inte givits.

Vi får veta hur mycket kriminaliteten ökar i USA och hur många mord och rån som årligen äger rum i Washington och New York. Men brottsstatistiken för Sovjetunionen är fortfarande hemlig, och vi känner inte ens till hur många grova brott som varje år begås i Moskva eller Leningrad. Snabbt nog nås vi av information om gruvelyckor i Japan, men fick inte veta några detaljer om katastrofen vid radiofabriken i Minsk.* Pressen serverar oss exakta informationer om olyckshändelser på fabriker och företag i Västtyskland, men publicerar inga motsvarande fakta om Sovjetunionen. Strejker rapporteras från Italien, men ingenting sägs om strejker som förekommit i en del större städer och industricentra här hemma. Vilka var orsakerna, och tillgodosåg man kraven från arbetarna? Det vet vi inget om. Vi läser om hur den amerikanska armén blir bemött på Okinawa, men inget om vad människor på gatan i Tjeckoslovakien känner inför de sovjetiska trupper som är stationerade i deras land.

Regelbundet informeras vi om prisökningar och inflation i Belgien och England, men får inte erforderlig statistik över prisökningar i Sovjet eller de höjda levnadskostnaderna under de senaste fem eller tio åren. Man berättar för oss om hur lager av frukt och grönsaker förstörs i Italien och Frankrike, men inte ett ord hörs om hur frukt och grönsaker ruttnar i Sovjetunionen på grund av dåligt fungerande transporter.

Varje medborgare i ett kapitalistiskt land har tillgång till en enorm mängd statistiska data av det slag som hålls hemligt i Sovjetunionen – information som har att göra med brister, svårigheter och misstag. Men hemlighetsmakeriet gör ju det omöjligt att mobilisera den hjälp från miljontals människor man skulle behöva för att klara problemen.³⁵

Sekretessen kring många delar av vårt rymdprogram är rent löjlig. Det går inte att få några informationer om vem som konstruerat det, hur mycket pengar som läggs ned på det eller vem som för närvarande är ansvarig. (Namnet på huvudkonstruktören av sovjetiska rymdskepp, S Korolev, offentliggjordes först efter hans död.) Vem har byggt våra raketer med tillhörande utrustning? Vem uppfann och konstruerade Lunochod 1? Det har vi inte en aning om. Till och med före kriget var namnen på dem som konstruerade militär utrustning kända, och man brukade inte ge dessa personer medaljer och utmärkelser i hemlighet. Det är möjligt att en sådan sekretess fyllde en funktion i början av rymdprogrammet, men vid det här laget är den otidsenlig och en förolämpning både mot dem som är ansvariga för våra anmärkningsvärda prestationer i rymden och mot hela det sovjetiska folket. Och dessutom, om vi får tro den västerländska pressen, känner specialister i väst redan till namnen på dessa forskare. Vem är det vi då undanhåller dessa namn för?

Människor i vårt land är också mycket dåligt informerade om vad som händer i de andra

* En dåligt ventilerad modern fabriksanläggning, där ackumulerande gaser från brännbara färgämnen orsakade en explosion; ett betongtak rasade in och dödade flera hundra människor. E. K.

³⁵ Som en gammal bolsjevik, S N Smirnov, har skrivit: ”Stalin satte den sovjetiska statistiken bakom lås och bom. Detta kunde i viss mån rättfärdigas då. Men idag är situationen helt annorlunda. Det finns inte längre några krafter i världen som skulle riskera ett militärt angrepp på vårt land. Det finns ingen att vara rädd för och inget skäl att dölja våra brister eller vår statistik. Men låset hänger fortfarande där. Och uppenbarligen är orsaken till detta inte längre att man fruktar yttre fiender utan har farhågor om att vårt eget folk, så snart de blir förtrodda med vissa statistiska fakta kommer att tvivla på att vissa av gårdagens och dagens ledare är så visa.”

socialistiska länderna. Under de senaste tio åren har vi fått färre och färre nyheter om läget i Kina. Om man bara haft tillgång till sovjetisk press har det varit omöjligt att förstå något av decemberhändelserna i Polen eller orsakerna bakom.* Tidningarna gav en ytterligt ensidig och skev bild av perioden 1968-69 i Tjeckoslovakien. Vi får en mycket begränsad inblick i den oerhört viktiga utvecklingen i Ungern – valreformen nyligen och hur utvecklingen av den socialistiska demokratin fortskrider. Händelser i de kapitalistiska länderna ges en bristfällig och fördömsfull beskrivning.

Ändå finns det mängder av viktig information hos sovjetiska tidningar, radio och TASS-korrespondenter och hos alla västerländska nyhetsbyråer i Sovjetunionen. Men informationsutbudet finns koncentrerat till några centra och därifrån fördelas den helt ojämnt och godtyckligt till utvalda ”konsumenter”. Bland dessa återfinns sannerligen inte vår dagspress. De enda som kan mäta sig med sovjettidningarna i fråga om tristess och nyhetstorka är de kinesiska och koreanska. Läsare av *Pravda* eller *Izvestija* får mycket sämre information än de som håller sig med *Unitá* eller *Humanité* trots att våra tidningar har mer kvalificerade redaktioner och mycket större resurser till sitt förfogande. Och vi kan överhuvudtaget inte jämföra oss med den franska intelligentian som inte har möjlighet att bara läsa *Humanité* utan ytterligare två-tre dagliga tidningar. Jugoslaviska *Politika* ger också sina läsare bättre täckning av världshändelserna än den sovjetiska pressen.

Obetydligt bättre information får den som läser specialtidningar. Ta *Atlas* t ex, veckobladet med utlandsnyheter, som finns tillgängligt för partiopagandister. Det finns inte att köpa, men ligger i de flesta lärum på partiorganisationerna. Det ger mer detaljerade beskrivningar av händelseförloppen i Kina eller Mellanöstern; man kan läsa hela texten till viktiga tal om Gierek hållit, där *Pravda* och *Izvestija* bara givit korta resuméer med de intressanta delarna utelämnade. Hela texten till Janos Kadars rapport till den senaste kongressen med Ungerska arbetarpartiet återfanns här, liksom en noggrann redogörelse för händelser under hösten i Jordanien. Men även *Atlas* tiger om viktiga händelser, t ex att Solzjenitsyn fått Nobelpriset. En stor mängd väsentlig information finns bara i speciella TASS-rapporter, som faller under tre klassificeringar och enbart distribueras till begränsade mottagargrupper. De ”gröna” eller ”blå” rapporterna är mer åtkomliga än de ”vita”, som inte ens flertalet instruktörer och rådgivare i Centralkommitténs apparat har tillgång till. Ändå är minst 90 procent av den information som finns i dessa helt ”vita” TASS-rapporter tillgänglig för en vanlig tidningsläsare i väst, som håller sig med tidningar av olika politisk färg.

I det här sammanhanget måste man ta upp den unika sovjetiska institution, *spetschran* (särskild förvaring), som finns i nästan varje större bibliotek och med mycket begränsat tillträde. Här finns en jättelik och konstant växande samling av politiska och vetenskapliga publikationer och skrifter. Här förvaras de flesta utländska tidningar trots att större delen av dem finns att köpa i tidningsstånd, både i Jugoslavien och i Polen och Ungern.

Många viktiga böcker från väst om politik översätts och trycks i mycket små upplagor – ibland rör det sig om totalt ett eller två hundra exemplar – och distribueras efter en särskild lista till ett strängt begränsat urval personer. De allra flesta samhällsvetare får antingen aldrig någonsin se dessa ”numrerade” utgåvor eller kommer över dem av en slump. Det betyder alltså att många av dem som är bäst skickade att använda och bedöma sådan politisk och vetenskaplig litteratur inte känner till att den finns. Och på senare år har informationsflödet via dessa slutna eller halvslutna kanaler avsevärt sinat.

Den egentliga orsaken till den här ”informationstorkan” är den önskan som vissa byråkratiska kretsar har att behålla sitt monopol på information för att därmed vidga sin egen makt. Det finns också en rädsla att ”icke önskvärd” information skall undergräva många byråkraters

* Syftar på arbetarnas uppror och strejker i Gdansk och Szczecin (Stettin) i december 1970, som ledde till Gomulkas fall. E. K.

ställning. Men det har blivit svårt att behålla den sortens kontroll. Många människor lyckas på något sätt ändå skaffa den information de behöver utanför de slutna kanalerna. Dessutom skapar systemet med byråkratisk kontroll över informationen en okunnighet inte bara på botten av systemet utan också i toppen. En fruktansvärd mängd viktiga fakta förvrängs till oigenkännlighet på sin väg genom de byråkratiska skikten i apparaten. Händelserna nyligen i Polen visade tydligt hur felaktig bilden av stämningarna bland folket och av läget i det egna landet kan vara hos de styrande.

Vi har kommit dithän att det numera är omöjligt att sätta upp några effektiva hinder i vägen för nya informationer eller idéer. Redan idag säger vi att idéerna inte känner några gränser, även om det fortfarande är en sanning med modifikation. Stormakterna har lyckats ganska väl med att förhindra obekväma nyheter och åsikter att spridas. Men ju mer utbildning människor får och ju högre levnadsstandarden och ju mer avancerad tekniken blir desto svårare kommer det att bli att motverka en spridning av åsikter och idéer. Egentligen kan inget land snabbt utveckla sina produktivkrafter utan att samtidigt få en åtföljande ännu snabbare utveckling av de mest olikartade medel för att mottaga och sprida upplysningar, som inte bara blir tillgängliga för stora institutioner och organisationer utan också för enskilda och grupper av människor. I en utvecklad industristat kan inget kontrollsystem förhindra att information tränger in från utlandet och sprids i landet. Med tiden kommer det att bli allt svårare att kontrollera strömmen av idéer och information.

Skrivmaskinen har numera blivit en vanlig ägodel hos de flesta intellektuella i Sovjetunionen. Hundratusentals säljs årligen till enskilda personer, och därför har det blivit vedertaget att sprida maskinskrivna litterära, publicistiska, politiska och t o m vetenskapliga arbeten.³⁶ Kvaliteten på ett manuskript avgör dess spridning, och storleken på ”upplagan” beror vanligen på i hur hög grad arbetet svarar mot attityder och åsikter hos en viss grupp eller politisk riktning. Dessa ökade möjligheter att skaffa upplysningar kommer bara att fortsätta växa. Utvecklingen av fotokopiering och mikrofilmning har gått fantastiskt fort. Mikrofilmning gör det möjligt att fotografera upp till 48 sidor tryckt text på ett ark och sedan lätt uppförstora det igen. Många vetenskapliga verk och tidskrifter ges redan ut på det sättet i utlandet. Man förutspår en markant nedgång i antalet tryckta böcker. Nyligen rapporterades i pressen om en ny uppfinning av två amerikanska ingenjörer, en ”bok” bestående av en plastskiva av ungefär ett vykorts storlek, som innehåller tusen sidor text med illustrationer! Skivan sätts sedan in i en särskild apparat, som projicerar en tydlig bild av boksidorna på en duk. ”Sidorna” vänds genom att man vrider på en knapp på en projektor som inte är större än en portabel skrivmaskin. En fotokopieringsapparat, som konstruerats i ett koncentrerat format, som är effektiv och okomplicerad och som använder vanligt papper, har ersatt den tidigare ohanterliga modellen. Sådana maskiner har blivit standarutrustning på kontor och kommer så småningom, liksom skrivmaskinen, att kunna innehas av enskilda för privat bruk. Och allt kan ju också spelas in på bandspelare.

Det har blivit omöjligt att helt tysta utländska radiosändningar, vare sig dessa sker på ryska eller något av de övriga språken i Sovjetunionen – det finns tekniker för att minimera effekterna av störningar. Kunskaper i främmande språk gör det också möjligt för folk att lyssna på olika utländska sändningar, och antalet människor som talar något utländskt språk ökar snabbt. Televisionens möjligheter utvecklas också. Människor som lever i gränsområdena av vårt land kan lätt ta in tv-sändningar från Finland eller Sverige. I DDR är det många tyskar som regelbundet ser program från Västtyskland. Experter spår att vid mitten av 70-talet kommer rymdsatelliter för radio- och tv-överföringar att göra det omöjligt att stoppa

³⁶ En författare har rätt att sprida även opublicerade verk, visa dem för sina vänner för kommentarer och reaktioner, läsa dem för sina kolleger etc. Denna rätt är garanterad i den sovjetiska lagstiftningen. Så tillförsäkrar t ex paragraf 479 i RSFSR:s civillag en författare rätten att ”publicera, reproducera och distribuera sitt verk med alla till buds stående lagliga medel”.

informationsflödet till Sovjetunionen från utlandet. Den starka ökningen av turism i båda riktningarna, liksom det större vetenskapliga och kulturella utbytet, underlättar i sin tur ett intensivare utbyte av idéer och information. Utländska radiostationer och bokförlag distribuerar verk av sovjetiska författare som inte kan publiceras på normala vägar i Sovjetunionen på grund av irrationella censurbegränsningar. Försöker vi att hålla tillbaka den här vågen av information, som väller fram allt starkare, betyder det att vi försenar vår egen tekniska och kulturella utveckling.

Så oavsett vilka önskemål de har, som är våra ideologiska ledare, måste vi lära oss att leva i en mer öppen värld med ett jämförelsevis fritt utbyte av idéer och information. Det är klart att vi helt måste förändra vårt system för ideologisk verksamhet, hela vårt propagandasystem.

”Nyheten är vårt vapen” har f d informationssekreteraren i USA:s försvarsdepartement, A Sylvester, förklarat.³⁷ En del högre funktionärer har också insett detta. Den 14 juni 1967 skrev chefen för en avdelning av centralkommittén, den numera avlidne D Sjevljagin, i *Pravda*:

”I dagens läge när den nya tekniken tjänar en borgerlig propaganda får vi inte underskatta betydelsen av information som ett viktigt medel för ideologisk påverkan. Det är fel att inte ta hänsyn till det ständigt växande kravet hos folk på att få information eller till deras helt nya möjligheter att få information från olika källor, som vi inte har någon kontroll över. Den information som hinner först gör det starkaste intrycket. Tidsfaktorn är oerhört viktig, liksom urvalet och redigeringen. Vårt problem är att se till att vår publik får sin information från oss *först*, i en så fullständig och tillförlitlig version som möjligt.”

Vice chefen för centralkommittéavdelningen för agitation och propaganda, A Jakovlev, skrev nyligen i *Kommunist*:

”Information har, förutom ett direkt propagandavärde, en ännu större betydelse som hjälp åt de styrande att vetenskapligt kontrollera och studera den allmänna opinionen och att göra massorna mer uppmärksamma och kritiska – ett villkor för att miljontals sovjetmedborgare effektivt skall kunna medverka i styrningen av det egna landet. Det vore omöjligt annars att få ett normalt fungerande socialistiskt system eller en växande medvetenhet och ett större deltagande i samhällsfrågor från arbetarnas sida.”³⁸

Naturligtvis instämmer vi i dessa visdomsord. Men de ligger långt ifrån verkligheten. Vår propaganda blir allt mindre effektiv och allt ointressantare, det tar lång tid för nyheter att komma fram, tidningarna blir bara tråkigare, och de intellektuellas hunger efter information känns allt starkare. Alla som kan undviker sovjetiska källor och söker upplysningar från annat håll.

³⁷ *SSJA* (USA), 1971, Nr 3, s 47.

³⁸ *Kommunist*, 1971, Nr 10, s 53.

X Rätten att fritt förflytta sig och andra problem

1 Om rätten att fritt förflytta sig och välja bostadsort

Rätten att själv välja sin vistelseort är en grundläggande frihet i alla demokratier, vare sig de är borgerliga eller socialistiska. De grundläggande demokratiska friheterna proklamerades som delar av människans universella rättigheter i den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna, som antogs av Förenta Nationernas generalförsamling den 10 december 1948. De fastslogs på nytt 1966 av FN med aktivt stöd från Sovjetunionen, i den 1 internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter. Artikel 12 i fördraget säger följande:

”Envar som lagligen befinner sig på en stats område äger rätt att där röra sig fritt och fritt välja bosättningsort. Envar äger frihet att lämna vilket land som helst, däribland sitt eget. Ovannämnda rättigheter må icke underkastas andra inskränkningar än sådana, som stadgas i lag och är nödvändiga för att skydda den nationella säkerheten, den allmänna ordningen, den allmänna hälsovården eller sedligheten eller andra personers fri- och rättigheter ... Ingen må godtyckligt förvägras rätten att inresa i sitt eget land.”

I det förrevolutionära Ryssland betonades alltid i socialistpartiernas program rätten att fritt få förflytta sig och välja bostadsort. Bolsjevikerna var särskilt angelägna om att tillförsäkra bönderna den rätten. I sin berömda appell ”Till de fattiga på landsbygden” skrev Lenin:

”Under livegenskapen hade bonden inte rätt att lämna byn utan godsägarens tillåtelse. Nu kan bonden fritt bege sig vart han vill, om byalaget tillåter honom, om han inte häftar för obetalda skatter, om han får pass och om inte guvernören eller kretspolischefen förbjuder utflyttning. Således har bonden inte heller nu fullständig frihet att bege sig vart han vill, han saknar fullständig rörelsefrihet, bonden är alltjämt halvt livegen... Socialdemokraterna kräver fullständig rörelse- och näringsfrihet för folket. Vad innebär rörelsefrihet? Det innebär att bonden skall ha rätt att bege sig vart han vill, flytta vart han vill, välja vilken by eller stad som helst, utan att begära tillstånd hos någon. Det innebär att passen skall avskaffas också i hela Ryssland (i alla andra stater är passen avskaffade för länge sedan), så att ingen polis, ingen zemstvochef har rätt att hindra en bonde att bosätta sig och arbeta var han vill.”¹

RSDAP:s första program innehöll kravet på att rätten för samtliga sovjetmedborgare att resa fritt skulle skrivas in som en grundläggande konstitutionell rättighet i en framtida demokratisk republik.²

Omedelbart efter oktoberrevolutionen avskaffades också inrikespassen. Bland andra friheter fick så det ryska folket till slut den efterlängtdade rörelsefriheten. Under det tidiga tjugotalet kunde sovjetmedborgarna relativt fritt resa omkring i landet, från landsorten till storstäderna och från landsbygden till staden. Detta förde vissa problem med sig men inte någon ekonomisk katastrof, eftersom den stora massan av befolkningen av olika anledningar inte flyttade på sig. Proceduren för att få utrikespass var också relativt enkel, både för semester- och affärsresor.

Läget började förändras i början av 1930-talet. 1932 återinfördes inrikespassen tillsammans med ett strikt system för bosättningsstillstånd i städerna; vid den här tiden rådde hungersnöd i de tätbebyggda södra delarna av landet, och miljontals svältande bönder strömmade in till städerna, där tillgången på mat var större. Även om svälten var över inom ett eller två år fortsatte de materiella omständigheterna för landsbygdsbefolkningen att vara ytterst knappa; passsystemet behölls och har i stort sett kvarstått oförändrat till idag. Fortfarande har en

¹ Lenin, *PSS*, s 133, 169 [Här har vi använt den svenska översättningen från *Valda verk* band 2: [Till de fattiga på landsbygden](#) (mars 1903)]

² *VKP (b) v rezoljutsijach*, 1935, vol I, s 22.

kollektivbonde inget pass, som ger honom möjlighet att lämna sin kollektivgård och flytta till en annan del av landet eller skaffa arbete i en fabrik. En kollektivbonde och hans barn kan få pass bara om jordbruksledningen och de lokala myndigheterna tillstyrker – vilket långt ifrån är givet. På så sätt är bönderna fortfarande, 55 år efter oktoberrevolutionen, inte *lika inför lagen*; passsystemet legitimerar och förstärker deras underlägsna ställning.*

Detta är emellertid inte den enda begränsningen i rörelsefriheten i Sovjetunionen. Många andra faktorer gör också intrång på sovjetmedborgarens frihet att bo där han själv önskar. Det är svårt att få tillstånd att flytta till många av landets södra delar, särskilt semesterorterna. Restriktioner mot bosättning finns i nästan alla större städer, särskilt i unionsrepublikernas huvudstäder. Det är oerhört svårt för den som bor i landsorten att kunna flytta till Moskva eller Leningrad – det krävs tillstånd från så hög ort att det praktiskt taget är omöjligt för en vanlig person att få sådant.

Det har gjorts många försök att rättfärdiga begränsningarna. Argumenten hänför sig oftast till specifika drag i den sovjetiska ekonomin. Eftersom levnadsstandarden i vissa landsbygdsdistrikt ligger under städernas, fruktar man att frihet att flytta på sig skulle leda till en alltför stor befolkningsström från landet till staden, vilket i sin tur skulle orsaka kollaps i jordbruksproduktionen och överbefolkade städer. En del ekonomer tror att en utvidgad rörelsefrihet antagligen skulle medföra en jättelik befolkningsomflyttning från de östra regionerna och från Ural, Kazachstan och de nordliga delarna till de mer utvecklade och ”varmare” områdena: centrala Ryssland, Balticum, Ukraina, Moldavien etc. Andra hävdar att om restriktionerna i inflyttning till Moskva togs bort skulle huvudstaden invaderas av miljontals nya invånare från landsorten som skulle komma och bo hos vänner och släktingar och göra en lösning av Moskvas bostadsproblem ännu svårare än idag. Moskva skulle kanske få den största befolkningen av alla städer i världen.

Det ligger naturligtvis någonting i dessa farhågor. Under en lång period av sin utveckling har den sovjetiska ekonomin varit beroende av en starkt begränsad rörelsefrihet, och därför är det inte så märkligt att detta blivit ett villkor för en normalt fungerande ekonomi. Alltså finns det vissa inslag i ekonomin för närvarande som stödjer och förstärker begränsningarna i rätten att fritt förflytta sig.

Idag är dessa begränsningars negativa, hämmande effekt mycket större än tidigare. Först och främst utgör de allvarliga brott mot de elementära demokratiska rättigheterna. Med de transportnät och kommunikationsmedel vi har idag är behovet att resa och att byta bostadsort mycket större än för tjugo-trettio år sedan. Och för många har restriktioner man tidigare kunde fördrå blivit oacceptabla. Efter några besök i staden börjar kollektivbonden känna att han inte är en fullvärdig medborgare utan ett pass; den känslan består oavsett om han verkligen vill flytta in till staden eller ej. Självva förekomsten av en viss rättighet ger människor en känsla av egenvärde och minskar risken för godtycke från myndigheternas sida.

Vi kan också se hur ekonomiska och kulturella förluster blir följderna av en begränsad rörelsefrihet. Många människor tvingas arbeta där deras möjligheter inte kan utnyttjas på bästa sätt. Det är inte bara så att begåvade personer hindras att flytta till Moskva, där det naturligtvis är lättare att utveckla speciella talanger och få den bästa skolningen och den snabbaste informationen, utan i många fall vågar den som bor i Moskva eller Leningrad inte flytta till landsorten av rädsla för att förlora sitt uppehållstillstånd och sin bostad fastän just hans förmåga kanske bäst kunde komma till användning där. Många forskare, som arbetar isolerat i landsorten och som har problem med att kunna lägga fram sina avhandlingar, skulle ha kunnat avancera mycket snabbare på ett stort institut eller en universitetsinstitution i Moskva. Å andra sidan finns det många vanliga ingenjörer i Moskva som skulle kunnat bli chefer för stora företag i landsorten. Man skulle kunna anföra en hel massa liknande exempel.

* 1975 infördes inrikespass även för bönder. L. B.

Självklart kan inte sådana regleringar som gällt i så många år avskaffas med ett penndrag; begränsningarna i rörelsefriheten måste tas bort gradvis, dock inte för långsamt. Vi kommer inte att drabbas av någon ekonomisk katastrof som följd. Befolkningsomflyttningarna bör lätt kunna regleras med förnuftiga ekonomiska åtgärder, och man behöver knappast vara rädd för att miljoner människor skall lämna Sibirien och slå sig ned i Moldavien eller i Kubanområdet och att Moskva skall översvämmas av människor från landsorten. Säkert kommer det alltid att finnas många som vill flytta till huvudstaden, och ekonomiska och andra slags incitament måste få andra att flytta ut. Förvisso skulle hundratusentals moskvabor flytta ut till landsorten för kortare tid eller för gott om det inte längre var ett privilegium för några få att bo i Moskva (eller Leningrad eller andra ”kontrollerade” städer), och om man kunde garanteras rätten att flytta tillbaka och få en bostad av likvärdig standard med den man tidigare hade.

2 Om rätten till brevhemlighet

Samtidigt med rättigheten att röra sig fritt och själv välja sin vistelseort bör sovjetmedborgare också få rätt att resa utomlands och även byta medborgarskap om de så önskar. Härvid bör också utlänningar tillåtas att komma till Sovjetunionen och bli sovjetiska medborgare. Partiveteranen S Smirnov skrev i en artikel jag tidigare omnämnt (se not 35, kap IX):

”Sovjetmedborgarna har i realiteten förlorat rätten att resa utomlands. Detta är förnedrande; det tvingar dem att bryta mot lagen, och så döms folk för brott i samband med försök att lämna landet ... Vårt socialistiska system skulle, som modell för det framtida samhället, uppmuntra allt fler människor att bo utomlands för att propagera för det sovjetiska sättet att leva. Dessutom, som ett motdrag till den amerikanska fredskåren, borde vi bilda särskilda socialistkårer, som skulle kunna ge de underutvecklade länderna en behövlig kulturell utvecklingshjälp och inplantera socialistiska idéer bland arbetare utanför vårt lands gränser.”

Idag kanske de flesta ler skeptiskt åt Smirnovs förslag, och vi befinner oss verkligen långt från en sådan verklighet. Tyvärr drivs majoriteten av dem som idag begär tillstånd att lämna landet och erhålla nytt medborgarskap knappast av längtan efter att propagera för det sovjetiska levnadsmönstret utomlands. Ändå bör rätten att lämna Sovjetunionen betydligt vidgas.

Vi vet att man nyligen beslutade om att tillåta sovjetiska medborgare av judiskt ursprung att mer eller mindre fritt få emigrera till Israel. Inte mindre än 12 000 sovjetiska judar fick tillstånd att resa ut 1971, och siffran för de första fyra månaderna 1972 var fem eller sex tusen.* Det var ett klokt beslut som togs och man kan bara beklaga att det fortfarande finns kvar hinder för emigration till Israel – så t ex är det nödvändigt att skaffa referenser från arbetsplatsen. Många avskedas från sina arbeten långt innan de reser till Israel och utsätts ofta för skymfer och förolämpningar.

Åtskilliga tusen sovjetmedborgare av tyskt ursprung har fått möjlighet att emigrera till DDR eller Västtyskland, även om de flesta ansökningar ännu inte behandlats.** Men detta är undantag från regeln att sovjetmedborgare inte har rätt att fritt lämna och återvända till sitt eget land, alltså en rätt som proklamerats i FN:s konvention om medborgerliga och politiska rättigheter. De som gift sig med utlänningar har också svårigheter att få resa ut. Den här situationen måste gradvis förändras.

Vi känner till att man på högsta nivå överväger möjligheten av att tillåta medborgare att lämna landet. Men här är syftet det att göra sig av med ”icke önskvärda” personer med oppositionella åsikter. Det är alltså inte fråga om friheten att få lämna landet utan snarare en landsflykt – en ny form av straff i kampen mot ”oliktänkande”.* Sådana straffpåföljder fanns i vår lag-

* Omkring 35 000 judar utvandrade 1973, 20 000 1974. L. B.

** Gruppen består dels av s k rikstyskar, födda i områden som införlivats med Sovjetunionen efter kriget, dels av ättlingar till tyska bönder, som flyttade in under 1700- och 1800-talet. Se även not, s 103. L. B.

* Brodskij, Tjalidze, Jesenin-Volpin, Galitj, Litvinov, Maksimov, J Medvedev, Nekrasov, Rostropovitj,

stiftning under 20- och 30-talen men försvann senare ur strafflagen. Förvisning av vissa oliktankande är naturligtvis mer ”humant” än hemliga rättegångar, där fängelse- eller lägerstraff eller t o m tvångsintagning på mentalsjukhus ådöms. Men varje form av bestraffning för åsikter och övertygelse är ett håll mot de grundläggande demokratiska principerna. Därför är mina motiv för att föreslå att den absoluta rätten att lämna landet och byta medborgarskap gradvis införs helt andra än de styrandes. Rätten att själv bestämma var man skall bo inom eller utanför landet är en allmänt godtagen demokratisk frihet idag i de flesta civiliserade länder i världen. Att införa den hos oss skulle avgjort ha ett positivt inflytande på den politiska andan i landet, inte därför att ”obekväma” personer skulle försvinna, utan för att rädslan för en ”brain-drain” skulle tvinga stat och parti att ta mycket allvarigare på de demokratiska fri- och rättigheter som alla sovjetmedborgare påstås åtnjuta.

Överhuvudtaget är det mycket besvärligt att få resa utomlands, bortsett från problemet med att emigrera. Antingen det gäller en kort semesterresa eller ett deltagande i en vetenskaplig kongress är formaliteterna många och förödmande. Så är det redan om man skall åka till ett socialistiskt land och ännu värre om man vill resa till ett kapitalistiskt. Inga exakta data finns att tillgå om utlandsresor men så mycket är klart, att av tusen personer under de senaste tio åren som ansökt om att få resa utomlands, har långt ifrån hundra beviljats. Om vi utesluter de resor som en och samma person gjort flera gånger har knappast fler än tre eller fyra miljoner sovjetiska medborgare passerat gränsen på de senaste tio åren. De officiella procedurerna för utlandsresor är inte bara ett brott mot allmänt accepterade demokratiska rättigheter utan skadar också allvarligt utbytet av vetenskaplig, teknisk och kulturell information och förorsakar en eftersläpning på dessa områden. Olika sidor av problemet med utlandsresor belyses ingående av Zjores Medvedev i boken ”The Medvedev Papers”^{**}. Författarens kritik av de existerande formaliteterna är helt berättigad och hans förslag till förändringar kan verkligen förordas.

Slutligen måste man påpeka att rätten att förflytta sig och välja bostadsort i de flesta länder är konstitutionella rättigheter. Men de återfinns inte i kapitel 10 i den sovjetiska författningen, som behandlar ”medborgarnas grundläggande rättigheter och skyldigheter”. Därför är det viktigt att den nya författningen (det är flera år sedan det meddelades att arbetet med en sådan påbörjats) innehåller en särskild artikel med samma innehåll som i artikel 12 i den internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter.

Till skillnad från rätten att fritt förflytta sig är brevhemligheten skyddad i författningen (se artikel 128). Ändå behandlas både inrikes och utrikes korrespondens som om denna konstitutionella rätt inte alls fanns. Naturligtvis måste polisen ha rätt att kontrollera vissa brev och försändelser för att förhindra och avslöja brott. Men detta borde ske endast efter tillstånd från åklagare, på samma sätt som man måste ha särskilt tillstånd för att få göra husundersökning. Det är en allmän uppfattning att i stort sett all korrespondens med utlandet för närvarande kontrolleras genom brevcensur eller av tullmyndigheter.³ Och trots att telefonavlyssning får vidtas endast med åklagares godkännande har många anledning att misstänka att både lokal- och rikssamtal avlyssnas i oerhört stor utsträckning, uppenbarligen utan föregående sanktion från åklagarmyndigheter.

Sinjavskij, Sjragin. Solzjenitsyn, Pljusjtj, Amalrik m fl är nu bosatta utanför Sovjetunionen. E. K.

^{**} New York och London 1971. Zjores Medvedev är författarens tvillingbror. Tillsammans har bröderna skrivit ”En fråga om galenskap” – *Kto sumassjedsjij?* – (Stockholm 1971), som beskriver hur Zjores tvångsintas på mentalsjukhus, samt ”Khrushchev – the years in power” (New York 1976). L. B.

³ Jag har talat med vissa tjänstemän som ihärdigt förnekar förekomsten av brevcensur av något slag och betecknar alla dylika påståenden som förtal. Jag vill dock hänvisa läsaren till ”The Medvedev Papers”. Zjores Medvedev gjorde en noggrann undersökning av mysterierna vid internationella postkontoret i Moskva och både bevisade med olika experiment att det fanns ett nutida ”svart kontor” och beskrev detaljerat hur denna aktivitet gick till och omfattningen av den.

3 Mötes- och organisationsfrihet

Artikel 125 i författningen garanterar sovjetmedborgare mötesfrihet och rätt att tåga och demonstrera på gatorna ”i överensstämmelse med det arbetande folkets intressen och för att stärka det socialistiska systemet”. Men i praktiken finns inte den här rättigheten. Sovjetiska medborgare har lärt sig av erfarenhet att deras rättighet att församlas, hålla manifestationer och demonstrera garanteras bara om det sker till *stöd* för någon officiell åtgärd eller politik. I stort sett alla demonstrationer eller t o m möten som hålls för att *protestera* mot lokala eller centrala myndigheters handlingar betraktas som olagliga eller störande av allmän ordning. Under en eller annan förevändning stoppas de med hjälp av polis och *druzjinniki*.^{*} Den fredliga demonstration, t ex, som åtta människor höll på Röda torget den 25 augusti mot invasionen i Tjeckoslovakien slutade med att alla deltagare häktades, fastän deras sätt att protestera inte på något sätt stridit mot författningen. Alla fredliga demonstrationer mot politiska rättegångar under de senaste fem-sex åren har skingrats, och några av organisationerna har också åtalats. Den traditionella femte-decemberdemonstrationen på Pusjkin-platsen, som genomförts årligen sedan 1965, där ofta bara några dussin människor deltagit, har alltid upplösts med våld och framkallar tydligen stor oro hos myndigheterna. Den varar bara några minuter och hotar ingen människa, trafiken hindras inte och någon ordning störs inte; ändå har man alltid satt in extra ”säkerhetsåtgärder” med betydligt fler *druzjinniki*, polismän och KGB-agenter än demonstranter.^{**}

Många försök har gjorts att få tillstånd från lokala myndigheter för att hålla fredliga demonstrationer, men de har alltid resulterat antingen i omedelbart avslag eller överhuvudtaget inget svar. Det behöver väl knappast sägas att den här skräcken för fredliga och behärskade protester är obefogad och leder till helt felaktiga handlingar från de maktavande. Det vore ju orimligt att utgå ifrån att alla aktioner från de styrandes sida alltid är korrekta; eller att grupper av människor inte skulle kunna vara missnöjda med i och för sig riktiga åtgärder.

För länge sedan skrev Lenin, att även om vi har en arbetarstat finns det fortfarande byråkratiska förvrängningar, och arbetarna måste alltid ha rätt att kämpa mot dem. Fredliga möten och demonstrationer är viktiga sätt att presentera sina krav på de lokala och centrala myndigheterna och är runtom i den civiliserade världen erkända former för att uttrycka missnöje.

Rätten för medborgare att bilda organisationer och grupper bör också utvidgas. Den skyddas formellt i författningens artikel 126 och nog har vi många olika sammanslutningar, vetenskapliga kretsar, kulturella föreningar, ungdomsorganisationer och idrottsklubbar. Men i verkligheten får bara sådana organisationer finnas, som öppet uttalar sin hängivenhet för marxism-leninismen och den sovjetiska politiken och stöder kommunistpartiets politik inom det område respektive organisation verkar.

Och även om dessa villkor uppfylls är fortfarande rätten att organisera sig mycket beskuren. Vad skulle hända om en grupp forskare från olika samhällsvetenskapliga institutioner, som kände sig otillfredsställda med dagens marxism-leninism, beslöt att bilda en frivillig organisation, oberoende av partiorganen inom de egna institutionerna, för att utveckla marxistiska teoretiska frågor? Skulle en sådan sammanslutning få fungera fritt? Eller skulle inte de deltagande avskedas från sina jobb, uteslutas ur partiet och förbjudas att träffas och diskutera frågor av allmänt intresse? Vi vet redan svaret. Vi kan alltså knappast tala om någon frihet att bilda organisationer och föreningar som inte ansluter sig till marxism-leninismen.

Jag känner inte till något om illegala grupper. Däremot finns det två mindre sammanslutningar, som jag tidigare nämnt, som existerar lagligt men utan att vara godkända av myndigheterna: Kommittén för mänskliga rättigheter. som överlevt endast på grund av akademileda-

* Frivilligkårer som hjälp åt polisen. E. K.

** Den första demonstrationen hölls som stöd för Sinjavskij och Daniel. E. K.

moten Sacharovs namn, och Initiativgruppen för försvar av de mänskliga rättigheterna, där de flesta medlemmarna befinner sig i fängelse. En sådan rädsla för grupper av ”oliktänkande” är både felaktig och oberättigad (som framhållits redan i kapitel IV och V ovan).

4 Den socialistiska revolutionen och frågan om jämlikhet

Principen om *jämlikhet* var ett viktigt inslag i den borgerliga demokratiska doktrinen vid slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. Men det rörde sig vanligtvis om sådana rättsliga förhållanden mellan människor, som antas ha uppstått i människans naturtillstånd. Alla människor var av naturen lika, eftersom grundläggande mänskliga egenskaper antogs vara lika ”för varje människa och för hela mänskligheten i alla tider, i alla länder och under alla omständigheter”.⁴ Därför var kravet på *jämlikhet* lika viktigt i de borgerliga revolutionerna som kravet på ”frihet, broderskap och demokrati”.

Störtandet av den feodala härskarklassen var ett enormt steg framåt. Aristokratins och lågadelns privilegier försvann, och i vägen låg öppen för såväl en ekonomisk utveckling som för utökade medborgerliga fri- och rättigheter. Men idén om borgerliga jämlikheten betydde bara den formella konstitutionella jämlikheten mellan människor, som förblev socialt och ekonomiskt ojämlika; sålunda var jämlikheten till viss del bara ett sken. Det borgerliga, kapitalistiska samhället har aldrig inneburit, och kommer aldrig att innebära verklig jämlikhet och demokrati för de arbetande klasserna; därför strävar dessa mot socialismen.

Jag har redan diskuterat många av de uppenbara framsteg som arbetarklassen i de socialistiska länderna gjort liksom några av problemen, som fortfarande väntar på en lösning. Och bland dessa fordrar frågan om jämlikhet, som ett särskilt drag i den socialistiska demokratin, en särskild diskussion. Helt kort och översiktligt skulle jag vilja analysera två väsentliga aspekter av problemet: lönenivån och privilegierna.

Före revolutionen upptog frågan om en rättvis lönesättning i det framtida samhället stor plats i diskussionerna bland socialister och kommunister. Man var på det klara med att någon fullständig likalön varken var möjlig eller lämplig under övergångsperioden. Man var överens om principen ”lika lön för lika arbete”. Dock antydde den grundläggande principen för socialismen ”från var och en efter hans förmåga, till var och en efter hans arbete” en betydande ojämlikhet både i levnadsstandard och lön. I sin ”Kritik av Gothaprogrammet” skrev Marx, att likhet under socialismen i fördelningen av det materiella välståndet främst bestod ”där i att man mäter med *samma måttstock*, arbetet. Den ene är emellertid den andre fysiskt eller andligt överlägsen, presterar alltså under samma tid mera arbete eller förmår arbeta under längre tid; och arbete måste, för att kunna tjäna som mått, bestämmas till sin utsträckning eller intensitet, eljest skulle det sluta att vara en måttstock. Denna *lika rätt* är olika rätt för olika arbete. Den erkänner ingen klasskillnad, emedan den ene såväl som den andre endast är arbetare; men den godtar stillatigande arbetarnas olika individuella begåvning och därmed prestationsförmåga som naturliga privilegier ... Vidare: en arbetare är gift, den andre inte; en har fler barn än den andre etc. Vid lika arbetsprestation och därmed lika andel i den samhälleliga konsumtionsfonden får sålunda faktiskt den ene mer än den andre, är den ene rikare än den andra ...”⁵

Problemet var inte hur länge arbetet varade och hur intensivt det var (kvantiteten) utan också *kvaliteten*, dvs svårighetsgraden och den erforderliga yrkesskickligheten. Hur skulle man kunna betala lika för arbeten med samma tidsåtgång och samma intensitet som krävde olika grader av yrkeskunnande? Hur skulle man avlöna verkställande eller styrande funktioner eller uppgifter på olika nivåer av den industriella administrationen? De som mest konsekvent ville genomföra jämlikhet hävdade att betalning för arbete i ett socialistiskt system borde utgå

⁴ Holbach, *Sistema prirody* (Naturens system), s 442.

⁵ Marx- Engels, *Sotjinenija*, XIX, s 19.

endast efter kvantitativa mått, utan hänsyn till kvalifikationer. Eftersom samhället skulle stå för utbildning och skolning borde också resultatet komma samhället till godo. ”I ett samhälle som grundar sig på socialistiska principer”, skrev Engels, ”bär samhället kostnaderna [för yrkesutbildning] och därför skall frukterna, det extra värde, som det komplicerade arbetet skapar, tillfalla samhället. Arbetaren själv har ingen rätt att kräva högre löner.”⁶

För tjänstemän i statsförvaltningen grundlade Pariskommunen principen att ”lönerna för alla statstjänstemän från högsta till lägsta post skulle ligga på samma nivå som medellönen för en arbetare”.⁷ Avsikten var att bekämpa karriärism och undvika uppkomsten av socialistiska byråkrater isolerade från folket.

Så såg de grundläggande principer ut för hur lönerna skulle utformas som Marx, Engels och Lenin formulerat innan den socialistiska revolutionen segrat. Men när revolutionen visade sig vara mer än en kortvarig episod, till skillnad från Pariskommunen, blev det klart att de flesta av dessa fundamentala principer måste revideras innan de kunde tillämpas på dem som nu byggde socialismen.

Det visade sig vara felaktigt och omöjligt att inte ta hänsyn till yrkeskvalifikationer eller svårighetsgraden i arbetsuppgiften, när man skulle sätta lönerna. Till och med under socialismen ansvarade samhället bara till viss del för högre utbildning och yrkesträning. I stor utsträckning berodde yrkeskunnande fortfarande på ambition, motivation och den enskildes egna ansträngningar, och därför var det riktigt att erbjuda högre löner som en stimulans. Den första sovjetiska lönetariffen uppvisade förhållandet 1:2,1 mellan lägsta och högsta löner. I början av 1919 minskade klyftan till 1:1,75.⁸ Det förhållandet bestod till NEP:s början på hösten 1921; folkkommissariernas råd antog då en resolution, som godkännts av centrala exekutivkommittén* och partiets centralkommitté, där man fastslog: ”När lönetariffer skall upprättas för arbetare med olika kvalifikationer – kontorister, tekniker och högre tjänstemän – måste alla idéer om utjämning överges.”⁹ Den nya skalan kom att innehålla starkt differentierade löner efter kvalifikation och indelade arbetstagarna i fyra grupper: lärlingar, arbetare med olika grader av yrkesskicklighet, kontorister och bokhållare samt administrativ och teknisk personal. Förhållandet mellan lägsta och högsta nivå (den sjuttonde kategorin) låg på 1:8.

Frågan om hur de anställda i statsförvaltningen skulle avlönas behandlades på ett annat sätt. De första månaderna efter oktoberrevolutionen grundades existensminimum på gällande växelkurs och prisnivå och fastslogs till åtta rubler om dagen; detta bekräftades i ett dekret den 16 januari 1918.¹⁰ Ungefär samtidigt lade Lenin fram ett lagförslag ”Om högre tjänstemäns löner”, som strax därefter antogs av folkkommissariernas råd med vissa ändringar. Texten löd som följer:

”Eftersom det befunnits nödvändigt att vidtaga energiska åtgärder för att sänka lönerna för tjänstemän i alla statliga, samhälleliga och privata företag och institutioner, utan undantag, har folkkommissariernas råd fattat beslut om att:

1. Sätta en maximigräns för folkkommissariernas löner på 500 rubler i månaden, med ett tillägg av 100 rubler för varje barn; bostadsytan får inte överstiga ett rum per familjemedlem.
2. Uppmana alla arbetar-, soldat- och bondedeputerade i de lokala sovjeterna att förbereda och vidtaga revolutionära åtgärder för särskild beskattning av högre tjänstemän.
3. Uppdraga åt finansministeriet och alla enskilda kommissarier att omedelbart företa en kontroll av

⁶ Marx- Engels, *Sotjinenija*, XX, s 207.

⁷ Se Lenin, *PSS*, XXXIII, s 42-44, 50, 78, 115.

⁸ M Krivitskij, utg, *Ekonomika truda* (Arbetets ekonomi), 2:a utg, 1934, s 179.

* Den allryska sovjetkongressens interimorgan före omorganisationen 1936. L. B.

⁹ *Izvestija VTsIK*, 17 september, 1921.

¹⁰ Z A Astanovitj, *Pervye meroprijatija sovjetskoj vlasti v oblasti truda* (De första åtgärderna på arbetets område, som vidtagits av sovjetregeringen), Moskva, 1958, s 45.

ministeriernas bokföring och reducera alla onödigt höga löner och pensioner.”¹¹

Så var alltså lönen för en folkkommissarie (inklusive Lenin själv) under sovjetmaktens första månader högst *dubbelt* så stor som minimilönen för en vanlig medborgare. Under de följande åren fluktuerade priser och penningvärde mycket snabbt, och lönerna ändrade sig därefter. Ibland rörde det sig om rena fantasisiffrorna – hundratusentals och miljoner rubler. Men även i dessa lägen var Lenin mycket noga med att inte låta förhållandet mellan lägsta och högsta lön överstiga den fastställda gränsen under hans livstid tycks skillnaden aldrig ha varit större än 1:5.

Ändå krävde den socialistiska uppbyggnaden många undantag. Det förekom inte bara olika slag av ”chockarbetarlöner”^{*} för vissa kategorier av arbetare och tjänstemän, det största avsteget från Pariskommunens principer var de mycket höga löner man betalade ut till ”borgerliga specialister”, *spetsy*, eftersom man var tvungen att ”köpa” sådana tills arbetarklassen hade skapat en ny intelligentsia. I ett tal på den sjunde partikonferensen i Moskvagubernetet den 29 oktober 1921 erinrade Lenin om sovjetmaktens första månader:

”Även då var vi tvungna att göra reträtt på en rad punkter. I mars och april 1918 fanns t ex frågan om man skulle betala specialister löner som motsvarade borgerliga och inte socialistiska produktionsförhållanden, dvs inte efter arbetets svårighetsgrad utan enligt borgerliga vanor och villkor som råder i ett borgerligt samhälle. Till en början fanns det inte en tanke på att betala specialister extra höga löner – som dock inte var extra höga mätt med borgerliga mått – vilket skulle ha betytt att man gick emot en rad dekret som avgivits vid slutet av 1917. Men i början av 1918 gav partiet direktiv om att ta ett steg bakåt och gå med på vissa kompromisser (det var det ordet som användes då).”¹²

Höga löner för ”borgerliga specialister” behölls under NEP, då det såg ut som om kampen mellan kapitalism och socialism skulle dra ut på tiden. Lenin lade till och med fram ytterligare argument för den förda politiken. I en centralkommittéeresolution ”Fackföreningarnas roll och uppgifter under NEP”, som han själv skrivit och som antogs den 12 januari 1921 betonade han hur viktigt det var att *spetsy* ”hade det bättre under socialismen än under kapitalismen, både i fråga om levnadsstandard och lagliga rättigheter, att de upplevde ett mera kamratligt samarbete med arbetarna och bönderna, och moraliskt sett så att de kände sig tillfreds med sitt arbete och var medvetna om att arbetet hade ett samhälleligt värde, oberoende av de kapitalistiska klassernas kommersiella intressen”.¹³

Dessa höga löner betalades bara ut till specialister som inte var partimedlemmar. Om en partimedlem befann sig på en post med hög inkomst hamnade han under ett tak där allt som överskred den siffran tillföll partiets kassa, en särskild fond för ömsesidig hjälp. Detta var ursprunget till ett *partimaximum*, dvs en gräns för vad en partimedlem fick ta ut i lön.

Detta var de första viktiga åtgärderna som sovjetmakten vidtog i fråga om löner. Det är naturligtvis svårt att säga hur utvecklingen skulle sett ut om Lenin fortsatt att leda landet. Vi vet däremot att Stalin, särskilt från början av trettioalet, bär ansvaret för att många principer för en socialistisk lönesättning kullkastades. T o m den nominella lönen för vanliga arbetare och tjänstemän steg mycket långsamt, vilket innebar att miljontals människor fick löner och pensioner långt under existensminimum (som dessutom inte längre beräknades under stalin-tiden). Däremot steg lönerna för högre parti- och statstjänstemän stadigt. Partimaximum togs bort. Höga tjänstemän kunde nu tjäna inte två eller fem gånger, utan snarare tio eller tjugo

¹¹ Lenin, *PSS*, XXXV, s 105, 459. [”Rates of Pay for High-Ranking Officials”, *CW* vol. 42]

^{*} ”Udarniki” (eg stötarbetare) sattes in för första gången under femårsplanerna på trettioalet för att överuppfylla normerna. Betalningen för dylika rekordinsatser bestod dels av höga löner och ackord, dels av ordnar och omnämnande på företagets eller institutionens ”hederstavla”. L. B.

¹² Lenin, *PSS*, XLIV, s 198-199. [”Seventh Moscow Gubernia Conference of the Russian Communist Party”, Report On the New Economic Policy, *CW* vol 33]

¹³ *Ibid*, s 351.

gångar, så mycket som fabriksarbetare och lägre tjänstemän. Samtidigt infördes stegvis det hemliga systemet med ”paket” – stora månatliga bonuspremier till de flesta s k nomenklaturtjänstemän*, som ofta var större än själva lönen.

För det högsta ledarskiktet – Stalin och övriga politbyråmedlemmar – kom att gälla att man inte gjorde någon åtskillnad på deras utgifter för privata behov och för samhällsuppdrag, varför det i realiteten inte fanns någon gräns alls där. Man behöver väl knappast understryka hur mycket detta system stred mot verkliga socialistiska principer.

De senaste tjugo åren har lönesättningsprinciperna radikalt förändrats. Lönetarifferna för arbetare och tjänstemän längst ned på skalan har höjts betydligt; minimilönen och minimipensionen har mer än fördubblats. Samtidigt har praxis att dela ut ”paket” fördömts och avskaffats, med följd att högre tjänstemäns reallöner avsevärt minskat. Men det finns fortfarande mycket att kritisera i lönestrukturen. Lärare, läkare och vissa andra tjänstemän och intellektuella är underbetalda. Sovjetiska ekonomer och fackföreningstjänstemän tar inte frågan om ”existensminimum” på allvar och bryr sig inte om att mäta alla arbetstagares reallöner efter ett sådant mått. Fortfarande ligger förhållandet mellan högsta och lägsta lönetariffer långt ifrån det socialistiska idealet. På ett litet forskningsinstitut t ex som sysslar med arbetsträning och omskolning (där jag själv var anställd i tio år) låg skillnaden mellan den lägsta lönen som en forskningsassistent hade (60-70 rubler i månaden) och den högsta som chefen för forskningsavdelningen innehade (han hade doktorsexamen och var medlem av vetenskapsakademien och tjänade 800 rubler) i förhållandet 1:13. På vetenskapsakademins större institut förhåller sig skillnaden mellan lönen för en forskningsassistent och en akademiledamot, som förestår en avdelning, som 1:15 eller 1:20. I unionsministerierna och ledande militära inrättningar ligger också lönekvoten på 1:20 och ibland t o m 1:30, men tar man dessutom med i beräkningen alla tjänster som nomenklaturtjänstemännen har tillgång till på samhällets bekostnad (matkuponger, sjukvård, semester, persontransporter, sommarvillor etc) gör det totala värdet, uttryckt i pengar, att inkomstförhållandena ligger på mellan 1:50 och så mycket som 1:100, vilket naturligtvis är en alldeles för stor skillnad i ett socialistiskt samhälle.

Hur skall man nu kunna förändra det lönemönster som finns? Det kan bara ske genom en gradvis process över en lång tid. En författare ger följande allmänna formulering av hur utvecklingen kan se ut: ”På grund av de fortsatta förbättringarna i produktionen, som hela samhället kommer att dra nytta av, och den därmed ökande köpkraften, kommer vi allt mer att närma oss den absoluta ekonomiska jämlikheten för alla samhällsmedlemmar.” Samtidigt kommer vi att få en ökad jämlikhet i utbildningsmöjligheter, dvs människors möjligheter att ägna sig åt allt svårare arbetsuppgifter.

Brev som skrivits av äldre partimedlemmar och sänts till tjugotredje och tjugofjärde partikongresserna har innehållit mer konkreta förslag. Där krävs en återgång till principen om partimaximum eller åtminstone en maximerad skillnad på 1:5 mellan högsta och lägsta lön. Det finns dock ett fel i de här förslagen, och det är att de räknar med den för närvarande lägsta lönen som nollpunkt på skalan (ligger för närvarande på 60-70 rubler i månaden för vissa arbetare och lägre tjänstemän, medan medellönen för dessa grupper är 115-120 rubler i månaden) i stället för den minimilön som krävs för att upprätthålla en rimlig levnadsstandard. Visst är det viktigt att minska ojämlikheten, men inte bara genom att gradvis minska de högsta lönerna. Lika viktigt är det att höja de löner som inte når upp till existensminimum; här bör den erforderliga summan räknas fram med vetenskapliga metoder. Med dagens behov en modern stadsmiljö skulle jag tro att detta minimum håller sig kring 100 rubler per familjemedlem. För en familj på fyra, med två förvärvsarbetande och två barn, bör månadslönen för

* *Nomenklatura*, som inte är något vedertaget begrepp, betecknar den praxis, som finns att partiet tillsätter de viktigaste posterna inom all verksamhet utanför partiet. Partikomitéerna på de olika nivåerna har en s k ”kaderavdelning” för detta. L. B.

en av de vuxna ligga på minst 250 rubel och inte mindre än 150 för den andra. Det här skulle i realiteten betyda en fördubbling av medellönen för arbetare och tjänstemän. Och om vanliga arbetare förtjänar 200 rubel bör mer kvalificerade arbetare ha en lön på 400-600 rubel. Men de främsta specialisterna och administratörerna skall aldrig kunna tjäna mer än 1 500-2 000 rubel i månaden, oavsett hur många extraknäck de har.

Förutom löneskillnaderna har vi problemet med de särskilda privilegierna, dvs att ledande tjänstemän har tillgång till en mängd varor och tjänster, som det råder brist på i samhället. Till en början var ju inställningen den att inga som helst privilegier skulle ges någon person i ledande ställning. I den här frågan var de tidiga socialistiska ledarna helt överens; det var en naturlig reaktion mot de skriande orättvisor som det gamla systemet innehållit, samtidigt som en sådan attityd gjorde starkt intryck på massorna i deras revolt.

I memoarer där Lenin förekommer, kan man läsa hur han dagen efter det segerrika upproret i Petrograd i all enkelhet tog spårvagnen till en kamrats våning för att vila. När han gick till frisören i Kreml insisterade han på att köa för sin tur och satt lugnt och väntade med sin tidning. Lenin tyckte om att promenera i Kremls omgivning på kvällarna och då naturligtvis utan någon vakt; han vägrade kategoriskt att ha någon livvakt tills han utsatts för flera livshotande attentat (han skadades allvarligt den 30 augusti 1918). Och inte ens då gick han med på att mer än en rödarmist följde honom i hans bil. Och han fortsatte att åka ut på landet utan livvakt, och vid ett tillfälle överfölls han av rånare som försvann med hans bil. När Lenin flyttade in i Kreml övertog han en liten lägenhet, som tillhört det dåvarande tjänstefolket. I "Staten och revolutionen" krävde han, att den nya statens ledare inte skulle låta sina personliga utgifter betalas av allmänna medel.

Den här hållningen att avvisa i stort sett alla privilegier var typisk för de flesta ledande personer vid den här tiden. En så kompromisslös attityd var naturlig för den första generationen revolutionärer, även om den inte alltid var så genomtänkt. Vi kan ju bara beklaga, att Lenin t ex var så dåligt bevakad under de första sovjetåren att det vid några tillfällen var rena turen att han undkom med livet i behåll. Många av Lenins kolleger dog i förtid, eftersom de vägrade att vila och sköta sin hälsa. Men den tiden var en alldeles särskild period i vår historia och kan inte utgöra något föredöme idag. Det ligger i det socialistiska samhällets intresse att dess ledare har allt de behöver, eftersom hela folkets välbefinnande beror av kvaliteten på deras insatser. De måste hålla sig friska, ha möjlighet till avkoppling, och en del av dem måste stå under ständigt skydd. All viktig information måste delges dessa personer först. De representerar nationen, en funktion som också kräver extra kostnader. Det är otänkbart att Sovjetunionens ledare skulle behöva vänta på sin tur hos frisören eller på tågbiljetter vid stationen.

Vissa privilegier kan vara berättigade inom vetenskapliga institutioner, liksom för författare och konstnärer. En människas talanger är inte bara hennes egendom utan tillhör också hela folket, och samhället måste vårda sig om och uppmärksamma sina begåvningar. Det finns ingen anledning att ifrågasätta att högsta sovjets delegater eller Sovjetunionens hjältar och Arbetets hjältar* får vissa förmåner.

Men det finns en risk att hela systemet med särskilda privilegier blir ett självändamål, där själva medlet övergår till att bli slutmålet. Och ofta har privilegier en tendens att föröka sig oproportionerligt i förhållande till vilken betydelse den ena eller andra tjänstemannen faktiskt har. Om privilegier bara utdelas uppifrån, utan någon offentlig kontroll, blir de lätt överdrivna; hemliga förmåner uppstår och systemet missbrukas.

Under Stalins tid fick tjänstemännen i nomenklaturen inte bara "paket" utan de hade också tillgång till ett vittförgrenat system av privilegier. Särskilda "elit"-bostadshus och exklusiva sommarvillor och vilohem byggdes åt dem, där ingen vanlig arbetare eller tjänsteman hade

* Ordenstitlar. E. K.

möjlighet att vistas. Ett nät av slutna polikliniker och sjukhem byggdes upp, och affärer inrättades med livsmedel och konsumtionsvaror som var svåra att få tag i på andra håll. Till och med kyrkogårdar fanns reserverade för de utvalda. Antalet personer som hade rätt att åtnjuta dessa specialförmåner växte ständigt, och hela systemet av slutna serviceinrättningar tog sig orimliga proportioner med en jättelik handplockad personal. De maktavande fjärmade sig från folket och var antingen helt okunniga om, eller helt enkelt struntade i, hur mannen på gatan levde. Den oundvikliga korrupsion som uppstod sträckte sig också till de anhöriga och till många i den personal som betjänade eliten.

Tragiskt nog finns fortfarande många av privilegierna kvar för ett stort antal tjänstemän i nomenklaturen. En oroande tendens kan också förmärkas mot förmåner i antagningen till högre utbildning – ibland är mer än hälften av de formellt fria platserna reserverade *redan före inträdesproven*.^{*} Alltså antas vissa utvalda elever till en institution eller högskola oavsett resultaten av deras inträdesprov, vilket leder till försämring av tjänstemännens standard t ex inom sådana områden som handhar utrikesrelationer. Här finns också risken för att en ärfilig byråkrati växer fram.

Det är uppenbart att många av dessa privilegier kunde avskaffas utan att samhället på något sätt skulle skadas eller att nomenklaturtjänstemännens arbetsinsats skulle försämrans – snarare tvärtom. Det naturligaste sättet att tillförsäkra höga tjänstemän vissa förmåner är att ge dem högre lön – en mycket sundare metod än att skapa slutna affärer och andra specialinrättningar för utvalda. I sin essä ”Tankar om framåtskridande, fredlig samexistens och intellektuell frihet” från 1968 skriver akademiledamoten Sacharov:

”Jag vill betona att jag inte är emot den socialistiska principen om betalning baserad på hur mycket och hur bra en person arbetar. Att ge höga löner åt duktiga administratörer och välutbildade arbetare, lärare och läkare, arbetare med farliga yrken, forskare och människor med konstnärliga yrken (som alla lägger beslag på en mycket liten del av den totala lönesumman) innebär inte ett hot mot samhället så länge det inte för med sig hemliga förmåner. Om höga löner betalas efter tjänst, kan de bara främja samhället. Varje minut en framstående administratör slösar bort utgör ju en förlust för samhällsekonomin, och varje minut som går bort för en konstnär eller kompositör betyder att samhället förlorar av sitt emotionella, filosofiska eller konstnärliga kapital ... Men när det blir en *hemlighet* av det hela väcks genast misstanken om att något skumt är i görningen, att lojala tjänare åt systemet håller på att bli mutade. Det förnuftigaste sättet att lösa det här delikata problemet är inte att sätta inkomsttak för partimedlemmar eller något liknande, utan att helt enkelt avskaffa alla privilegier och införa enhetliga lönenormer, som grundas på arbetets samhälleliga värde. samtidigt som man intar en marknadsmässig, ekonomisk hållning till lönefrågan i stort och ändå samtidigt försöker förstärka inslaget av moraliska faktorer.”¹⁴

Jag kan verkligen hålla med Sacharov om att några hemliga privilegier inte bör förekomma.¹⁵

* All högre undervisning i Sovjetunionen är spärrad, och intagningen sker på grundval av dels betyg från avgångsklasser och arbetslivet, dels resultat av inträdesprov. L. B.

¹⁴ Andrei Sakharov, *Sakharov Speaks*, New York 1974, s 102-103. – Engelska översättaren.

¹⁵ Poeten Sergej Michalkov förorsakade en skandal när han publicerade en fabel i *Krokodil*, som han kallade ”Hårt förtjänat bröd” och som gav en ganska ovanlig bild av den vanlige arbetarens rätt att känna till och bedöma de ledande tjänstemännens alla privilegier. Dikten förtjänar att citeras i sin helhet:

På ett stuteri någonstans traskade
en hederlig gammal kamp i selen framför sin vagn,
och forslade säckar med havre till stallen
och drog iväg dynga därifrån.
Han visste vad fullbloden fick att äta,
avpassat till deras insats
och han avundades dem deras stall och skor
deras välfriserade manar och svansar.
Men han hade aldrig varit på kapplöpningsbanan
och sett hur en treåring med stamtavla
löddrig av svett springer sista varvet,

Och alla förmåner till kvalificerade tjänstemän bör om möjligt betalas genom högre löner. Men som förhållandena ser ut i samhället idag är det fortfarande nödvändigt att behålla vissa privilegier för högre tjänstemän – t ex att dessa är de första att få viktig information, att de har ett representationskonto, personligt skydd, tillgång till transportmedel osv. Sådana och andra slags tjänsteprivilegier kan minska gradvis allteftersom lönestrukturen och prissättningen på vissa varor och tjänster förändras.

Privilegier uppstår lätt i bristsituationer. Det finns varor för närvarande som är tillgängliga för hela befolkningen medan andra framställs i en så begränsad mängd att bara en liten del av efterfrågan kan tillgodoses. Med det sovjetiska prissystemet innebär bristlägen antingen enorma köer eller distribution på andra vägar – personliga kontakter, nomenklaturprivilegier eller värst av allt: med mutor. Jag ser ingen enkel lösning på det här ytterst komplicerade problemet; ibland måste fördelningen ske med ett kösystem – t ex med lägenheter i statligt (inte kooperativt) ägda bostadshus. I andra fall får man laborera med tillgång och efterfrågan: om priserna på knappa varor höjs kommer utbud och efterfrågan i jämviktsläge. Det vore att i stor utsträckning ta bort missbruk och svartabörshandel och göra det lättare att slå igen många slutna distributionsställen.

Nya varor och tjänster dyker ständigt upp men blir ofrånkomligen knappa nästan meddetsamma, och bara få kan ha nytta av dem. Det finns tillspetsade ögonblick när rätten att leva också är förbehållen några få. Om ett skepp håller på att sjunka och det bara finns en oskadad livbåt: vem skall räddas först? Blir det de mest framstående bland passagerarna eller de högst avlönade? Knappast. De enklaste moralkoderna kräver att barnen räddas först fastän de inte tjänat samhället och fått någon lön. Det finns naturligtvis mindre dramatiska situationer med olika tänkbara lösningar. Men om vi tänker oss att läkarvetenskapen uppfinner ett medel som förlänger livet men som är oerhört dyrt och bara kan användas på tio människor av en miljon – hur skulle de tio väljas ut? Kanske vore det mest rättvist att välja fem med lottens hjälp och fem bland samhällets mest betydande medlemmar. Olika situationer kräver olika lösningar. Vad det gäller privilegier för de högsta stats- och partitjänstemännen bör man ha inställningen, att alla verkligt nödvändiga förmåner skall hållas inom rimliga gränser och inte få skapa en oöverstiglig mur mellan styrande i samhället och de vanliga arbetstagarerna.¹⁶ Privilegier får under inga förhållanden vara hemliga och får bara existera för att göra det lättare att tjäna samhället.

flämtar: ”Kommer jag att klara av det?”

Just så tror sig vissa medborgare kunna bedöma överheten, när de hackar på dess sätt att leva.

¹⁶ I slutet av 1950-talet försökte Kina med mycket enkla metoder lösa problemet med byråkratin och kontakten mellan de styrande och de vanliga arbetarna. Om det så bara gällde en dag i veckan skulle varje general tjäna som menig soldat, handelsministern stå i affär och sekreteraren i en partikommitté vid en folkkommun arbeta tillsammans med bönderna på fältet. Det här är väl inte det bästa sättet att upprätthålla kontakten mellan statstjänstemännen och folket. Men de som styr en socialistisk stat måste upprätthålla en regelbunden kontakt med representanter för olika delar av befolkningen för att lära känna de vanliga medborgarnas behov.

Ledaren för ett socialistiskt land bör när som helst kunna bjuda en utländsk statsman till sitt kontor eller hem. Självklart bör möblemang och utsmyckning vara avpassat för detta ändamål men aldrig så påkostat att en arbetar- eller bondedelegation inte också skall kunna känna sig hemma. Som alltid finns det en gyllene medelväg.

En bekant beskrev sitt besök i Kosygin's datja utanför Moskva. Han hade bjudits in tillsammans med en grupp framstående konstnärskolleger. Som man kan förvänta sig passades gästerna till ordföranden för ministerrådet upp av en hovmästare. Vid ett senare tillfälle befann sig samme man i en datja tillhörande en vice ordförande i ministerrådet. Där hade varje gäst sin egen uppsare. – Efteråt var alla överens om att detta var att gå till överdrift.

XI Socialistisk demokrati och socialistisk ekonomi

1 Ekonomi och demokrati

En mycket vanlig fördom hos många tjänstemän i den styrande apparaten och även hos vissa samhällsvetare är att vissa grundläggande ekonomiska problem måste lösas innan man ägnar sig åt frågan om demokratisering. En medlem av centralkommittén sade vid ett tillfälle till Andrej Sacharov:

”i dagens ekonomiska läge och med den otillräckliga materiella levnadsstandard, som det arbetande folket har, är det för tidigt att vidta åtgärder för att demokratisera samhället.”

Den här missuppfattningen hänger ihop med en annan felsyn: att demokratin huvudsakligen är en fråga som angår intelligentian eller mer exakt: dem som sysslar med litteratur, konst och vetenskap. Arbetarna och bönderna lider brist inte så mycket på demokrati som på konsumtionsvaror, de dras med låga löner, otillräcklig mängd kött och mjölk och bostadsbrist. Parti- och statsledning bör därför ägna sig främst åt att höja arbetsproduktiviteten och produktionen av konsumtionsvaror och livsmedel. De demokratiska friheterna kan man se över senare, när det sovjetiska samhället är rikare och bättre utbildat.

Det finns naturligtvis ett litet, litet korn av sanning i de här argumenten. Många begränsningar i demokratin har en skadlig effekt på just intelligentians arbete, och därför kommer också de högljuddaste protesterna därifrån. Men eftersom en författare inte arbetar bara för sig själv eller för sina vänner, innebär begränsningar i hans frihet inte bara att en snäv krets av intelligentian, utan också hela det sovjetiska folket får försaka något. Vid ett tillfälle menade Andrej Zjdanov* att partiet ansåg en boks publicering vara en lika viktig händelse som öppnandet av en ny fabrik. Även om inte Zjdanov kan påstås ha gjort mycket för att underlätta för den sovjetiska kulturen att utvecklas, hade han alldeles rätt i att förbudet mot en bra bok, pjäs eller film kan ha en lika skadlig effekt som när en fabrik eller en järnväg godtyckligt läggs ned.

En verklig politisk och kulturell demokrati skulle också få ekonomin att utvecklas som vetenskap och på så sätt ha en positiv inverkan på det sovjetiska näringslivet. Många allvarliga misstag i den ekonomiska politiken har inte bara varit resultatet av rena felberäkningar utan hänger ihop med stelnade dogmer, som fortfarande har betydelse. Av sovjetiska ekonomiska tidskrifter kan man få intrycket att vi har en fri diskussion nu, där problem och brister öppet kan ventileras. Men läget är långt ifrån detta. Kanske situationen för ekonomi kan te sig ljusare än för historia eller filosofi, men vi har långt kvar till fria diskussioner. Väldigt många intressanta och viktiga artiklar förblir opublicerade på grund av censuren, samtidigt som många böcker i t ex ekonomi, kan ges ut först efter omfattande strykningar. Många författare tycker att det är enklast att tåga. Mycken ekonomisk statistik hålls hemlig och är inte tillgänglig ens för experter. På många viktiga ekonomiska problemområden finns det överhuvudtaget ingen statistisk information eller analys. För inte så länge sedan skickade *Glavlit*** ut en omarbetad och *utökad* förteckning till förlagen över vilka informationer, som inte får offentliggöras. Troligen är mycket av detta ekonomiskt material. Det är också förbjudet att skriva om miljöförstörelse som härrör från industrin, om det gäller Sovjetunionen.

Uppenbarligen kan inte demokratin i sig själv lösa grundläggande ekonomiska problem, som kräver en kombination av politiska, ekonomiska och tekniska lösningar. Om jordbruket inte

* Andrej Zjdanov (1896-1948), nära medarbetare till Stalin, ansvarig för ideologiska och kulturella frågor; proklamerade doktrinen om socialistisk realism 1934 och ledde utrensningarna inom de litterära kretsarna efter kriget. E. K.

** Förkortning för censurinstitution bildad 1922.

får de maskiner eller det gödningsmedel som behövs, eller om de som det får är av dålig kvalitet, om inte procedurerna för den statliga upphandlingen förbättras och om priserna på jordbruksprodukter i många områden fortsätter att ligga under kostnaderna, skulle siffrorna för jordbruksproduktionen knappast öka för att stats- och kollektivjordbruken gjordes mer demokratiska. Men ändå, om principerna för en socialistisk demokrati följdes bättre i sovjet-samhället, vore det utan tvekan lättare att nå fram till rimliga lösningar på de många ekonomiska, politiska och vetenskapliga problem vi står inför. Bara en demokrati kan garantera att avgörande problem analyseras och debatteras grundligt. Endast en demokrati kan vara en säkerhet mot vad vi kallar subjektivism och äventyrspolitik, de farliga biprodukter av ett odemokratiskt system, vilka kanske försvagats idag men absolut inte utrotats. ”Demokrati, i sig själv, kan aldrig leda till socialism”, skrev Lenin, ”utan måste ses i sitt sammanhang: den påverkar ekonomin och kommer i sin tur att påverkas av den ekonomiska utvecklingen. Sådan är den levande historiens dialektik.”¹ Lenin skrev också att ”demokrati är en rent politisk kategori”. Men tillade, att ”varje form av demokrati, som politisk överbyggnad i allmänhet ... tjänar produktionen i det långa loppet och bestäms av produktionsförhållandena i det givna samhället”.²

Utvecklingen av en politisk och social demokrati skulle skapa en ökad politisk medvetenhet bland arbetarna och på så sätt uppmuntra dem att delta mer aktivt i det ekonomiska livet. För mer än hundra år sedan, 1859, skrev Nikolaj Tjernysjevskij om förhållandet mellan de politiska och ekonomiska sidorna av en människas skapande aktivitet. * ”Hur kan ni förvänta er att en människa skall vara aktiv i sitt arbete när hon blivit van att vara passiv för att skydda sig mot förtryck? Ett vanemässigt beteende kan inte begränsas till vissa handlingsområden: det påverkar varje aspekt av livet. En man kan inte dresseras till att arbeta energiskt på fältet för att sedan tiga inför sin husbondes förvaltare.”

Det gäller inte bara förhållandet mellan det politiska och det ekonomiska inom människan. Vad som behövs är att en socialistisk demokrati införs i själva produktionen, särskilt i beslutsfattandet i ledningen av produktionen. Utan en konsekvent demokratisering av det ekonomiska maskineriet kommer det att bli omöjligt att övervinna de allvarligaste felen i den sovjetiska ekonomin, nonchalansen och ansvarslösheten, som främst kommer av att *känslan av äganderätt* varken finns hos arbetare eller bönder eller hos de ledande i industri och jordbruk. Vid centralkommitténs decemberplenium 1969 sades det rent ut, att bristen på personligt engagemang för närvarande är huvudorsaken till att den sovjetiska ekonomin är så efterbliven.

Politiska och ekonomiska problem under socialismen har smält samman på ett sätt som gör det omöjligt att behandla någotdera isolerat.³ Några av dessa problemkomplex kommer att

¹ Lenin, *PSS*, XXXIII, s 79.

² Lenin, *PSS*, XLII, s 210, 276.

* Nikolaj G Tjernysjevskij (1828-1889), publicist, litteraturkritiker och ekonom. Utövade ett starkt inflytande på den radikala intelligentian på 1850- och början av 1860-talet. Skickades i förvisning till Sibirien 1864. Hans mest kända verk är ”Vad bör göras?”. E. K.

³ Den framstående sovjetiske ekonomen A Birman har också betonat förhållandet mellan demokrati och ekonomi, och han har skrivit följande: ”I vissa socialistiska länder talar folk om 'administrativa företag', varmed man menar strukturer, som är resultatet av ett byråkratiskt snarare än ett ekonomiskt behov. Följande passage av Immanuel Kant skulle mycket väl ha kunnat vara en beskrivning av hur det går till när planering skapar 'voluntarism': 'Den som gör upp planer kan vara stor och märkvärdig — han kan ikläda sig det skapande geniets mantel genom att ställa anspråk som övergår hans egen förmåga, genom att döma ut sådant som inte kan rättas till och genom att föreslå saker som man icke vet var de kan sökas.' Men den socialistiska planekonomin besitter ett mäktigt motgift mot 'voluntarismen' — och det är demokratin, ett motgift som är oundgängligt för både socialism och vetenskap. 'Voluntarism' kan botas i grunden genom omfattande diskussioner av alla projekt, genom representativa forskarkonferenser, debatter och tävlingar och många andra sätt varpå man kan dra in en stor del av allmänheten i ekonomiska frågor. Tyvärr återgår man verkligen mycket långsamt till leninistiska normer. Gosplan och andra ekonomiska organ tycks helt enkelt inte kunna befria sig från onödigt hemlighetsmakeri. Det finns mycket lite dokumentation att tillgå om övergången till nya former av ekonomisk styrning, de nya

diskuteras nedan.

2 Auktoritet och demokrati i modern produktion

I en artikel med titeln ”Om auktoritet” skrev Engels att det också efter den socialistiska revolutionens seger skulle vara att ha kvar principen om auktoritet i industrin.

”Ta bomullsspinning t ex – innan bomullen kan användas till tråd måste den genomgå åtminstone sex successiva processer, och processerna försiggår vanligtvis i skilda rum. För att maskinerna skall fungera utan avbrott behövs en ingenjör, som ansvarar för ångmaskinen, och mekaniker som sköter om de löpande reparationerna av maskinerna; dessutom behövs många andra arbetare och ... alla dessa ... måste börja och sluta arbetet på tider, som bestäms av ångmaskinens rytm, som inte tillåter någon personlig frihet. Därför måste arbetarna träffa avtal om arbetstiderna, som så snart de bestämts måste vara bindande för alla. Dessutom uppstår ständiga problem, i varje avdelning, som har att göra med produktionsprocessen, materialtillgången osv – problem som omedelbart måste behandlas för att man skall förhindra att hela produktionen stannar av. Hur lösningen än ser ut på dessa problem ... måste den med nödvändighet bli auktoritär. Maskinerna på en fabrik är mycket mer despotiska än vad någonsin den småborgerliga kapitalisten var. Att avskaffa auktoriteten på en stor fabrik är liktydigt med att lägga ned den eller att upphöra med ångkraften och återvända till spinnrockar.”

Engels nämnde också järnvägar och fartyg som ytterligare exempel på områden där en auktoritär struktur var nödvändig och drog följande slutsatser:

”Vi ser alltså att ett visst mått av auktoritet, oavsett hur den uppstått, och hierarki, oberoende av hur den sociala strukturen ser ut, är oundvikligt vid materiella förhållanden som ger upphov till en industriell produktion och distribution. Och samtidigt som stordriftsindustri och storjordbruk utvecklas blir ofrånkomligen de materiella förhållandena för produktion och distribution ännu mer komplicerade och tenderar att alltmer vidga det område där denna auktoritet härskar.”⁴

Naturligtvis hade Engels fullständigt rätt i sitt angrepp på de ”antiauktoritära”. En modern industri kan inte fungera utan en stark ledning, vare sig den ledande personen är en kapitalist, en statstjänsteman eller en direktör, vald av arbetarna. Någon plats för demokrati eller självständiga beslut, diskussioner eller förändringar finns det knappast när fabriken redan är uppförd med löpande bandet igång och leveransdatum spikade. När säden är mogen eller när tåg och flygplan skall avgå måste arbetet följa en sträng tidtabell; planen måste uppfyllas, tåget kan bara gå i en riktning och flygplanet måste hålla sin kurs. Lenin skrev att ”varken järnvägar, andra transporter, stora maskiner eller företag kan fungera riktigt om det inte finns en enhetlig vilja som binder samman de enskilda arbetarna till en ekonomisk enhet som fungerar som ett urverk”.⁵ En arbetares handlingar i en välorganiserad fabrik bestäms inte av hans eget fria val, utan av den stränga logiken i produktionsprocessen, och de måste planeras många dagar i förväg. Hur oväntade händelser eller nödsituationer skall bemästras finns också planer

grosshandelspriserna, och andra viktiga åtgärder. Men det är omöjligt att kunna behandla ekonomiska problem vetenskapligt där det finns rigiditet och en dogmatisk byråkrati, särskilt i ett land av Sovjetunionens storlek. Det är allmänt känt att ekonomin led allvarlig skada av att man snabbt upphävde skattbefrielse i vissa delar av landet, av att man inte tog hänsyn till rådande arbetsförhållanden när man reglerade lönenivåerna och liknande handlingar. Stela procedurer har en enorm påverkan på hur riktlinjerna dras upp för arbetsmarknad, finans- och kreditpolitik. Man kan utan överdrift påstå, att på vetenskapliga forskningsinstitut är överorganiserande fortfarande den största fienden. Men det finns andra grenar av ekonomin som har det lika svårt. Jag skall begränsa mig till att ge två exempel. Det första gäller geologi. Planen för geologisk forskning uttrycks i monetär form, dvs i rubel. Men om de visar sig att det bara behövs trettiofem borrhål för att nå önskat resultat i stället för de hundra som planerats, och man därmed bara utnyttjar en del av de tilldelade medlen, anses planen inte ha uppfyllts. Det har hänt att borrar har satts in utan att det behövts, bara för att man skulle 'fylla planen'. Det andra exemplet gäller stats- och kollektivgårdar som sparar på bränsle men till helt nyligen fick betala en straffavgift för att ha 'misslyckats med att utnyttja tilldelade medel'.” (*Novyj mir*, 1967, Nr 1, s 185)

⁴ Marx—Engels, *Sotjinenija*, XVIII, s 303-304.

⁵ Lenin, *PSS*, XXIV, s 144.

utarbetade för. Och på samma sätt, när en gång planerna godkännts och arbetet påbörjats på en ny fabrik eller ett bostadshus, finns det föga utrymme för en demokratisk diskussion och ju bättre organiserat byggandet är och ju effektivare försörjningen med byggmaterial och verktyg fungerar, desto mer disciplinerad måste ledningen av bygget vara.

Men det vore fel att bara uppmärksamma den ”auktoritära” sidan av modern industriproduktion. När frågor om förändring och förnyelse uppstår – och det sker ständigt idag – kan demokratiska metoder hjälpa till att lösa problem, antingen det gäller uppförandet av en ny industrianläggning, framställning av en ny produkt eller förändring av en gammal modell. Vi måste anstränga oss för att få en verklig industriell demokrati, få arbetare och tjänstemän att vara med om att lösa nya problem och uppmuntra dem att öppet framföra sina åsikter, eftersom alternativet annars är att förlita sig på en enskild funktionär, och hur kunnig denne än är kommer han ändå att göra misstag.

Och ju mer ekonomin och ledningen över ekonomin centraliseras, desto större skada gör det byråkratiska sättet att ta ställning till grundläggande ekonomiska frågor, med sin subjektivism och sitt projekteringsraseri. Jag har sett en rapport från ett av våra institut för ekonomi med en ytterst detaljerad analys av de förändringar som skett i produktionsprocessen. Nya yrken har uppstått, som kräver intellektuell förmåga snarare än fysisk styrka, och ett behov har växt fram av att ersätta mekaniska handgrepp med kreativa insatser, som skulle kunna få människor att själva söka nya problemlösningar.

3 En historik över sovjetekonomins ledning

Under sovjetmaktens första decennier fördes den ekonomiska politiken främst med auktoritära metoder och ”stark vilja”. Till en början hade metoderna vissa fördelar, men när det byråkratiska sättet att styra ekonomin fortsatte att vara förhärskande blev misstagen många och försenade påtagligt hela den ekonomiska utvecklingen.

Det vore fel att skylla uppkomsten och utvecklingen av ett byråkratiskt system enbart på Stalins och Chrusjtjovs personliga felsteg. Det fanns också objektiva orsaker. Industrin i det tsaristiska Ryssland var relativt svag och förstördes nästan totalt under första världskriget och inbördeskriget. Det är därför inte att undra på att så mycken tid gick åt till att återställa industri- och jordbruksproduktion till den nivå som fanns före revolutionen. I ett läge av kapitalistisk inringning var det livsnödvändigt för världens första socialistiska stat att prioritera utvecklingen av den tunga industrin, verkstadsindustrin och försvarsindustrin. Av största vikt var också att upprätta nya industriella centra i landets östra regioner. Den begränsade tillgången på egna resurser och kapital, och den knappt utmäta tid som stod till vårt förfogande drev fram en hårt centraliserad ledning över ekonomin, där de administrativa metoderna dominerade – direktiv från ett centrum var onekligen det mest effektiva sättet då, och statsbudgeten blev den huvudsakliga källan till finansiering. Förhållandena under den tiden kunde rättfärdiga ett administrativt kommandosystem. Det är lätt att nu kritisera inslag i industrialiseringens första skede, som antagligen kunde sett annorlunda ut med en skickligare ledning. Man ställde ofta upp orealistiska mål för industrin, och alltför många stora industri- anläggningar började byggas samtidigt. I ett läge av knapphet slösades det med de begränsade tillgångarna, för att inte tala om alla repressiva åtgärder som vidtogs mot framstående ekonomisk och teknisk expertis, ingenjörer, vetenskapsmän, ledare för företag, byggnationer, järnvägar, sovchozer och kolchozer. Och därför åstadkom de ansträngningar och enorma offer, som hela befolkningen bidrog med mycket mindre än vad man kunde ha förväntat sig.

Ekonomiska och demokratiska metoder tillämpades i stort sett aldrig. Företag och institutioner drevs sällan på självständig ekonomisk basis (*chozrastjot*)*, och vinstbegreppet laborerade man knappast alls med, eftersom resurser fördelades till företaget och industrigrenar

* Företag, som är finansiellt självbärande, till skillnad från sk budgetinstitutioner, t ex statliga verk. L. B.

på administrativ väg. Värdelagen^{**} upphörde i realiteten att vara en regulator och totalproduktionen framhövdes starkt på bekostnad av nästan alla ekonomiska mått på framgång. Produkterna från den tunga industrin prissattes på nivåer som inte hade något med verkliga förhållanden att göra, och i början av 1930-talet gick de flesta företag inom den branschen med förlust och övergick till att subventioneras av staten. Samtidigt täckte inte de statliga upphandlings-priserna på jordbruksvaror produktionskostnaderna. För att balansera statens inkomster och utgifter blev man tvungen att kraftigt höja priserna på många konsumtionsvaror, och omsättningsskatten var ofta flera gånger högre än själva framställningskostnaden. Det fanns alltså inte mycket av ekonomisk drivkraft för dem som arbetade i städerna, och kollektivbönderna tvingades att arbeta nästan helt utan ersättning.

Allt detta var de mer eller mindre oundvikliga följderna av de metoder, som användes för att industrialisera landet; de sågs till en början som tillfälliga avsteg från de socialistiska principerna för ekonomisk styrning, som börjat utvecklas under NEP. Men tyvärr började många av de ledande i stat och parti snart att betrakta de administrativa kommandometoderna för planering och ledning som det enda sättet att styra en socialistisk ekonomi. Inte ens i teorin ansågs värdelagen gälla under socialismen, eftersom marknaden betraktades som oförenlig med planering. Här upphörde socialistisk politisk ekonomi att utvecklas som vetenskap och ersattes i stället av en uppsättning dogmatiska föreställningar, som ofta motsade varandra. Tillämpade ekonomiska vetenskaper fick också mycket liten uppmärksamhet, och all forskning om metoder för företagsledning och företagsekonomi upphörde. Så småningom försvann också utbildningen av företagsledare, och till och med industriakademien^{***} lades ned. Tydligt kunde man lära sig konsten att ge order utan att gå på några läroanstalter.

Strax före kriget introducerades ekonomiska metoder i vissa branscher av ekonomin – men *bara som experiment*. Kriget krävde dock att man återgick till ett strikt system med beslut uppifrån. Bara en mycket omfattande centralisering gjorde det möjligt att mobilisera våra tillgångar och snabbt länka in dem på en krigsekonomi. Och under åren strax efter kriget innebar behovet av att bygga upp landets förstörda västra delar att en starkt centraliserad planering och administration fortsatte.

Efter 1948 kunde vårt byråkratiska system inte längre motsvara de ekonomiska kraven, utan blev i stället en tillbakahållande kraft. Den ekonomiska strukturen hade blivit alltför sammanfatt för att kunna styras från ett centrum. Nya industribranscher föddes, och det uppfördes tusentals nya fabriksanläggningar. Allt fler problem krävde en snabb lösning, och ändå var man alltid tvungen att invänta order från Moskva. Ju mer komplicerad ekonomin blev desto snårigare blev administrationen. Nya ministerier och avdelningar inom Gosplan växte upp som svampar ur jorden, och personalstyrkan på de centrala institutionerna svällde ut. Men beslutsfattandet gick fortfarande vertikalt, och på den lokala nivån kunde bara smärre justeringar göras via partiets oblastkommittéer. Numera är vi väl medvetna om vilka brister det här systemet förde med sig: ständiga diskussioner om gränsdragningen mellan ministeriernas kompetensområden förhindrade ett rationellt gemensamt utnyttjande av resurserna på regional nivå; ledarskiktet, som befann sig på ljusårs avstånd från företagets praktik och från själva verkligheten, fungerade oskickligt och utan smidighet. Någon feedback, som vi skulle säga idag, fanns egentligen inte alls från företagen till de beslutsfattande instanserna, samtidigt som företagen ofta inte kunde fatta beslut på egen hand i de enklaste frågor, eftersom de var omgärdade av tusentals vanligen föråldrade direktiv och instruktioner. Av bekvämlighets-

^{**} Värdelagen i ett socialistiskt samhälle anses av östeuropeiska ekonomer innebära att priserna bör anpassas efter produktionskostnader och efterfrågan och att relativa priser och kostnader skall påverka t ex investeringar. Tidigare ansågs värdelagen gälla endast i kapitalistiska samhällen med deras "blinda", ostyrda marknadskrafter, medan en socialistisk ekonomi skulle kunna styras helt av en rationell ekonomisk planering. L. B.

^{***} Promakademia. E. K.

skäl eller av ren inkompetens bröt de ansvariga ofta mot fullkomligt elementära ekonomiska principer för resursfördelning, tillät att motriktade transporter förekom och uppmuntrade inte ett förnuftigt samarbete mellan företagen osv, osv. På så sätt utnyttjades inte de möjligheter som fanns i den socialistiska ekonomin. Jordbruket gick från stagnation till ett stadium av fullständig katastrof.

I början av 1957 insåg Chrusjtjov, med sin starka intuition, att industrin skrek efter förändringar. Men det var en mycket abstrakt diskussion om reformer som fördes på centralkommitténs februariplenium. Många ansåg, att även om en viss decentralisering var nödvändig, borde fortfarande styrning och planering organiseras efter hierarkiska linjer. Debatten kom att handla om huruvida beslut skulle fattas i Moskva eller någon ny ekonomisk administration inrättas på lokal nivå för detta. Varje nytt system för industriell styrning skulle naturligtvis ha behövt utprövas noggrant i experimentform innan det genomfördes i stor skala, men så skedde inte. Trots sin intuitiva känsla för många frågor hade inte Chrusjtjov tillräckliga kunskaper om ekonomi och inte heller tålamod att studera problem i detalj och inhämta expertråd. Han var, kort sagt, ett lysande exempel på en voluntarist. En sådan kan lyckas i politik – och det gjorde Chrusjtjov till viss del – men knappast i ekonomi. Bara en månad efter februariplenium sammanträdde centralkommittén åter och antog en mycket detaljerad, men illa förberedd plan över hur hela den ekonomiska administrationen skulle omorganiseras. Det gamla systemet skulle omedelbart ersättas av ett nytt, trots att många tvivlade på dess påstådda, ännu obevisade, fördelar. I juni 1957 hade man upprättat regionala ekonomiska råd (*sovnarchozy*), och beslut i frågor av avgörande betydelse drevs igenom på några dagar, ibland bara några timmar. Efter mycket korta diskussioner i korridorerna avskaffades diverse ministerier (bland dem olje- och försvarsministerierna), under en session med högsta sovjet. Ett förslag kom upp om att inrätta interregionala råd med tanke på de begränsade resurserna i vissa oblaster och autonoma republiker, men i praktiken inrättades bara ett råd i varje oblast. Hela omorganiseringen genomfördes på ett oerhört diktatoriskt sätt utan några som helst hänsyn till demokratiska principer.

Decentraliseringen gjorde det naturligtvis enklare att överblicka en del lokala problem och utnyttja tillgångarna på platsen. Samarbetet ökade mellan företag inom samma område och mellan områden som gränsade till varandra. Många problem på företagsnivå kunde lösas snabbare därför att de ansvariga nu befann sig på närmare håll. Men råden innebar inte någon genomgripande förändring av hur industrin administrerades, och efter två-tre år fick man klart för sig att hela systemet var ineffektivt. ”Svaga” råd, dvs de som låg i oblaster och republiker med ett svagt utvecklat näringsliv, blev ett problem. Att mindre viktiga industribranscher inte hade någon egen underavdelning i råden blev en annan svårighet. I praktiken kunde många avdelningar inom råden sköta fem-sex, och ibland upp till tio, industrigrenar på en gång, varför det inte kunde bli fråga om någon kompetent ledning. Industrin befann sig i ett kaotiskt tillstånd runt om i landet. Det blev lätt så att två råd gjorde exakt samma arbete eller behandlade samma fråga på olika sätt, vilket skapade väldiga problem med att få standardiserad utrustning och produkter. Tendenser till lokalpatriotism började göra sig gällande, och det togs många lokala beslut, som absolut inte låg i hela landets intresse. Ändå misslyckades man med att göra sig av med de stela gränserna mellan kompetensområden – de blev faktiskt bara fler på de olika avdelningarna inom råden; detta förstörde ofta samarbetet mellan företag, som tidigare haft nära förbindelser med varandra. Genom denna jättelika, ofta oformliga ekonomiska organism, bröts traditionella kontakter, och konflikterna ökade – mellan företag och mellan oblaster och republiker. Forskning och projektering förde en isolerad existens; med dubbelarbete inom olika institutioner till följd. Det fanns inget organ som kunde ansvara för en enhetlig nationell linje för teknologisk utveckling.

Många av ledarna, bland dem också Chrusjtjov, blev snart på det klara med bristerna i den nya organisationen. Men eftersom de var ovilliga att överge systemet med ekonomiska råd

och erkänna sina misstag, slog de in på linjen att bitvis förbättra den organisation som fanns. Tyvärr var inget av de nya försöken som planerades bättre än de ursprungliga åtgärderna. Så inrättades t ex 1959 ekonomiska råd för RSFSR och Ukraina, men det fastslogs aldrig klart vilka befogenheter och funktioner som dessa jättestora republikorgan skulle ha. Enligt en tjänsteman i RSFSR:s råd var deras motto: ”Ge order, men ta inget ansvar.” Det hände att de regionala råden inte kunde göra åtskillnad på Gosplans och republikrådets verksamhet, eftersom de hade liknande uppbyggnad och sysslade med i stort sett samma frågor. Så plötsligt, utan varning, slogs de regionala råden samman. Ett råd blev nu ensamt ansvarigt för ekonomin i flera oblaster. Novosibirsk ekonomiska råd tog t ex över ledningen av industrin i Omsk, Tomsk, Kemerovo och en del andra oblaster. Ett nytt ekonomiskt råd för *Sovjetunionen* tillkom för att samordna interregionala råd och republikråd. Men eftersom detta råd enbart hade hand om industriella sektorer, och kommunikationer, transporter, servicenäringar, byggnadssektorn och jordbruket inte var knutna dit, beslöt man att skapa ännu ett organ – Högsta ekonomiska rådet för Sovjetunionen! De olika avdelningarna på olika nivåer inom de ekonomiska råden hade knappast någon möjlighet att utföra sina övervakande uppgifter och mycket liten tid över att främja den teknologiska utvecklingen inom olika industrigrenar. Forsknings- och projektinstitut stagnerade. Då kläcktes idén att etablera särskilda statliga kommittéer inom varje industrigren, och man skred genast till verket. Till att börja med fick dessa organ, som hade en omfattande personalstyrka, mycket små befogenheter; det gällde att ge rekommendationer till företag och ekonomiska råd. Men befogenheterna vidgades snart: alla institutioner för forskning och utveckling underordnades dessa kommittéer, och branschvisa planer för industriell produktion och investering måste godkännas av dem. De nya statliga kommittéerna hade dessutom rätt att, inom ramen för planerna, upprätta sortimentslistor över industriprodukter, byta ut föråldrade produkter mot nya, bestämma ett företags produktinriktning osv. De hade vid det här laget övertagit 60-70 procent av de tidigare ministeriernas verksamhet; man hade återupprättat en centraliserad administration, men i en sämre form – mer byråkrati och fler tjänstemän. På så sätt blev det ännu svårare att snabbt lösa växande administrativa problem. Beslut som man tidigare fått vänta några dagar på kunde nu ta månader, och Moskva blev fullt av funktionärer från oblasterna. Ju fler som avdelades för att sköta den oändliga byråkratiska organisationen, desto mindre kontroll fick de ansvariga över utvecklingen inom industri och jordbruk, och följden blev en försämrad ekonomisk tillväxt i början av sextiotalet. Ekonomerna gavs inga möjligheter att påverka politiken, trots att de ekonomiska disciplinerna utvecklats påtagligt under dessa år.

Allvarliga disproportioner avslöjades i den ekonomiska utvecklingen. Ju mer komplex ekonomin blev, desto svårare blev det att fördrå brister som man tidigare accepterat. Som en direkt följd av en oförutsedd nedgång i kapitalproduktiviteten förlorade landet tio miljarder rubler i produktionsvärde. Mellan 1958 och 1964 sjönk effektiviteten på produktiva investeringar i alla branscher av industrin, utom elenergi och metallbearbetning, med 200-300 procent, vilket aldrig inträffat sedan sovjetmakten etablerats. Samtidigt som listan över varor, som det rådde brist på vid slutet av den sjunde femårsplanen, var mycket lång och bara blev längre, översvämmades marknaden av enorma mängder osäljbart gods. Detaljhandeln hade årslager av alla sorters osålda tyger, underkläder, kläder och symaskiner och halvårslager av leksaker. Många företag hade sina lagerutrymmen fullproppade med sådant som detaljhandeln vägrade att ta in. (Också grosshandelslagren var överfulla.) 1964 utgjorde värdet av icke försålda konsumtionsvaror (livsmedel ej inräknade) i detaljhandeln nära 20 miljarder rubel – mer än i USA under depressionsåren. Samtidigt ökade den penningmängd som var i omlopp, trots att reallönerna steg långsamt eller till och med sjönk för vissa delar av befolkningen.

Alldeles uppenbart var de främsta orsakerna till en obalans i ekonomin av det allvarliga slaget en felaktig och ineffektiv styrning och planering av industrin, tillsammans med bristen på materiell stimulans. Man hade hamnat i en ond cirkel: hierarkiska och byråkratiska metoder

förstärktes av själva systemets karaktär.⁶

Ineffektiviteten resulterade också i en ökande arbetslöshet. Människor hade ofta svårt att finna arbete på sin egen bostadsort. I somliga städer i de traditionella industriområdena hände det att uppemot 30 procent av den arbetsföra befolkningen inte kunde få sysselsättning (delvis var orsaken den begränsade rörelsefriheten). Därför försenades rationaliseringar, tekniska förbättringar och automation i många företag eftersom sådana åtgärder inte fick vidtas, om de orsakade nedskärningar av arbetsstyrkan. Tekniska framsteg, produktivitet och löner hölls därmed tillbaka. Problemen hopade sig, och röster började höras, som krävde att förhärskande principer och metoder skulle ses över i syfte att skapa ett mer rationellt ekonomiskt system.

4 Den ekonomiska reformen 1965 och dess första resultat

Först efter Chrusjtjovs fall blev genomgripande förändringar möjliga. Låt oss här helt kort se vilka resultat den ekonomiska reformen fick, den reform man beslutade om på 1965 års septemberplenium med centralkommittén. Där bestämdes att de ekonomiska råden skulle avskaffas och att industrin på nytt skulle styras branschvis. Men det var inte bara en fråga om att återvända till ett tidigare system; införandet av industriministerier åtföljdes av förändringar i sättet att planera och att skapa ekonomiska incitament. Det var alltså en verklig ekonomisk reform denna gång. Utan tvivel var det den viktigaste förändringen i sovjetisk ekonomisk politik sedan början av NEP-perioden.

Först och främst skulle företagen få betydligt större självständighet. Därför föreslogs ett minskat antal centralt fastlagda planindikatorer. Totalproduktionen, som varit det främsta måttet på ett företags framgång, skulle nu avskaffas som planmål. I sin rapport till plenumet framhöll Kosygin nackdelarna med det beryktade "totalsystemet". Det hade inte bara misslyckats med att få fram de produkter som behövdes, utan var också många gånger ett hinder för förbättrad kvalitet och sortiment. Eftersom företagen varit helt inriktade på planuppfyllnad i termer av totalproduktion, framställdes ofta varor av låg kvalitet, som konsumenterna inte ville ha och som därför inte kunde säljas. Som ersättning för totalproduktionen föreslog Kosygin vissa andra framgångskriterier: mängden försålda varor, vinst och räntabilitet och ett begränsat antal centralt fastställda planindikatorer för vissa viktiga produkter. I stället för tidigare fyra indikatorer på arbete (produktivitet, antalet anställda, genomsnittslön och total lönesumma) skulle företaget nu bara ha en – lönesumman. De flesta gamla indikatorer behölls i de enskilda företagens planer, men behövde inte längre godkännas uppifrån och ingick inte i respektive industribranschs obligatoriska planer. Följande indikatorer skulle hädanefter bestämmas centralt: in- och utbetalningar till och från statsbudgeten, storleken på centralt planerade investeringar, utnyttjandet av ny kapacitet och nya anläggningar, införandet av ny teknologi, samt en indikator på försörjningen av materiell och teknisk utrustning.

Ett av problemen, som diskuterades 1965, var hur man skulle få mer inslag av långtidsplanering för företagen. Till dess hade årsplanen präglat företagens aktivitet, och eftersom

⁶ Enligt ekonomen P Petrakov: "Den största bristen i det administrativa systemet före reformerna var inte den totala frånvaron av materiella drivkrafter. Sådana fanns, men tillämpades bara på de understa lagren i det ekonomiska maskineriet. Ju längre bort direktörerna befann sig från arbetarna eller kollektivbönderna och ju mindre tryck de upplevde från ekonomiska incitament, desto mer blev de beroende av instruktioner uppifrån. Till slut förlorade planerare och direktörer på mellannivåerna allt intresse (och framför allt ekonomiskt intresse) av att försvara underordnade produktionsenheter när dessa råkade i konflikt med högre organ. Följden blev att trycket uppifrån ökade, medan signalerna som gick i motsatt riktning — från dem som tog order till dem som gav order — inte fick någon effekt ... Hur många pamfletter har det inte skrivits om byråkrater som bara bryr sig om 'uniformens ära' och som är fullkomligt ointresserade av själva jobbet! Men varifrån kommer dessa byråkrater? Varför är de som besatta av skörde- eller vinststatistik, men inte av de verkliga resultaten? Varför är de mer intresserade av ton-kilometer än av att se till att leverera till kunden i tid? Orsaken är att drivkraften för dessa människor ofta inte varit att få in skörden i tid eller att göra vinster, utan här har funnits andra överväganden." (*Novyj mir*, 1970, Nr 7, s 176-177)

denna plan inte fastställdes förrän vid slutet av föregående år fanns det inga möjligheter att känna till hur planen för kommande år skulle se ut. Inom somliga företag kunde till och med den löpande planen revideras två-tre gånger under ett år. Utgångspunkten för en plan var alltid föregående års ”uppnådda nivå”, utifrån vilken man räknade fram en viss ökningsprocent för nästa period. Systemet innehöll inga drivkrafter till att optimalt utnyttja de egna resurserna, eftersom företag som arbetade under sin kapacitet oftast tjänade på systemet. Man bestämde nu att det enskilda företaget skulle arbeta efter en femårsplan, där de viktigaste uppgifterna skulle anges årsvis. Planen skulle grundas på objektiva och vetenskapligt utarbetade normer och riktlinjer.

Företagen skulle också få rätt att använda en större del av sin vinst till materiella incitament, dvs bonus och premier, till att förbättra villkoren på arbetsplatsen och stimulera till teknologiska innovationer. Man hoppades att därmed kunna uppmuntra en mer effektiv produktion, eftersom storleken på företagets vinst skulle vara direkt avhängig av hur framgångsrikt man använt sina tilldelade resurser till att förbättra produkternas kvalitet och öka omsättning och räntabilitet. Samtidigt skulle de statliga ekonomiska subventionerna minska till förmån för långfristiga krediter. För att få företagen att känna mer ansvar gentemot varandra föreslogs att de skulle göras ekonomiskt ansvariga för att alla ömsesidiga avtal följdes. Tidigare hade medel till investeringar fördelats nästan uteslutande efter en central plan, med stark tonvikt på nykonstruktioner. Många företag saknade medel att ersätta sin utslitna produktionsapparat. Nu skulle man ha möjlighet att göra det med hjälp av en särskild fond som skapats av vinstmedel. Även en del av avskrivningsmedlen, som avsatts för att återställa fasta tillgångar, skulle också gå till denna fond för produktionsutveckling. Till 1965 hade den delen av avskrivningsmedlen fördelats centralt för att finansiera tunga investeringar, och företagen hade inte själva kunnat disponera dessa fonder. Man gjorde uppskattningen att fonden för produktionsutveckling 1967 skulle utgöra ca fyra miljarder rubel – en sjufaldig ökning på tre år.

Ett av de viktigaste reforminslagen var att man införde ränta på statligt kapital. Före 1965 togs medlen för investeringar helt enkelt ur budgeten, utan några krav på återbetalning. Företagsledarna hade inga skäl att bry sig om hur mycket t ex en ombyggnad av företaget kostade, eller vilken verkan ytterligare investeringar kunde få. Sällan förekom det några ansträngningar att på bästa sätt utnyttja befintliga tillgångar, eftersom varje företag egentligen inte behövde svara för hur tilldelade resurser användes. Nu hoppades man kunna förändra detta med långfristiga lån för att finansiera investeringar. Inte heller skulle företagets rörliga kapital längre fyllas på gratis från statsbudgeten – i stället skulle man införa kortfristiga krediter. Företagens inbetalningar till budgeten av sina vinstmedel skulle bero av värdet på de tilldelade fasta och rörliga tillgångarna, dvs inbetalningarna skulle fungera som amorteringar på de produktiva tillgångarna. Betalningarna skulle vara långfristiga och sättas till en nivå, som skulle tillåta ett normalt fungerande företag att få tillräckligt mycket över av vinster för att skapa fonder för lönebonus samt att täcka planerade utgifter. Man förväntade sig att den nya kapitalräntan med tiden skulle bli den största inkomstposten i statsbudgeten, och att andra inkomstkällor, som t ex omsättningskatten, då skulle kunna minskas.

Reformen förutsatte en betydande ökning av det materiella intresset, både hos företaget som helhet och hos de enskilda anställda, att nå bättre resultat. Före reformen hade premier och bonus främst tagits ur lönefonderna och inte ur vinsten. Det var små summor som utgjorde en mycket liten procent av lönerna, och i vissa företag förekom inte någon bonus alls. Sålunda hade vinsthöjningar och högre räntabilitet inte någon egentlig effekt på lönerna för de anställda i företaget. I det nya systemet skulle ett företags möjlighet att premiera sina anställda bestämmas av hur mycket produktionen och vinsten stigit och produktkvaliteten förbättras. Även om företagsledningen inte hade rätt att själva höja lönetarifferna kunde de nu lägga delar av vinsten till lönefonden. Dessutom beslutade man att vinstmedel under flera år skulle överföras enligt vissa standardnormer, där storleken på bonusfonden direkt skulle bero av

omsättning, vinst och räntabilitet.

Genom att alla anställda fick ett direkt intresse av före-'tagets effektivitet, skulle de också känna ett större ansvar för alla delar av sitt arbete. Det här skapade vissa objektiva villkor för en ökad demokrati i våra företag och gjorde också en sådan demokrati nödvändig. I septemberplenums beslut betonades det att den ekonomiska reformen ”skapar ekonomiska förutsättningar för massornas vidare deltagande i styrningen av produktionen”. Också i Kosygin's tal vid samma tillfälle betonades vikten av en demokratisk utveckling av det ekonomiska livet: ”Det är omöjligt att skapa en bättre ledning utan demokrati och utan att massornas deltagande påtagligt ökar. De anställda i ett företag måste spela en större roll i de sammanhang där man löser planeringsproblem, mobiliserar de egna resurserna, värderar resultatet av olika insatser och bestämmer stimulansåtgärder. Varje arbetare skall känna att han är delägare i företaget.”

Så såg huvuddragen ut i den föreslagna reformen. Man ifrågasatte naturligtvis aldrig planekonomin som sådan – nej, istället avsåg man att med ett nytt ekonomiskt tänkande och mer demokratiska metoder förbättra planeringen och skapa en mer smidig och självreglerande ekonomisk mekanism.⁷ Det skulle inte innebära att man helt frångick administrativa metoder, men utrymmet för dessa minskade påtagligt och vad som var viktigt: administrationen skulle arbeta efter ekonomiska kriterier, dvs vetenskapligt utarbetade mål. Reformen syftade till att skapa en maximalt intensiv utveckling: effektivare styrmetoder, fler teknologiska framsteg och bättre utnyttjande av kapital och arbetskraft.

⁷ Under diskussionerna om reformen hade vissa ekonomer den felaktiga uppfattningen att det finns en grundläggande motsättning mellan plan och marknad och föreslog att vi i realiteten skulle överge centralplaneringen och förlita oss främst på marknadskrafter. Men i Sovjetunionen och i andra europeiska socialistländer har olika former av ”marknads-” eller ”kooperationsocialism” börjat uppstå. Den vanligaste modellen är det jugoslaviska systemet. Det är intressant att några av de mest framsynta borgerliga ekonomerna under sextioalet (t ex John Galbraith i sin bok ”Den nya industristaten”) började efterlysa mer planering och reglering av kapitalismen. De påvisade ett objektiva behov i den moderna tunga industrin av långtidsplanering av nationell omfattning. Samtidigt har ekonomer i de socialistiska länderna föreslagit att planeringen ersätts med ett system av prognostisering, där statens inblandning i ekonomin begränsas till ett absolut minimum. Naturligtvis krävs det att man undersöker det jugoslaviska experimentet noggrant och objektiva. Men femtiofem års samlad erfarenhet i Sovjetunionen visar att både planering och marknad är oerhört viktiga. Det är absurt att skapa en konstgjord motsättning mellan dessa två. Varje rationell plan måste grundas på en omsorgsfullt gjord undersökning av marknaden, även om den statliga planen inte bara skall inriktas på konsumtionstillfredsställelse; den skall också kunna påverka marknaden och i viss utsträckning reglera konsumtion och efterfrågan. Det finns ingen plats i ett socialistiskt samhälle för en konsumtionskult eller möjligheten att skaffa sig dyrbar lyx som statussymbol. Alla vet att i de kapitalistiska länderna skapas en stor del av efterfrågan artificiellt utan större hänsyn till folkets intressen — människorna blir ofta slavar under sina ägodelar. Och fastän det fortfarande finns många underprivilegierade människor i de rikaste kapitalistiska länderna överöser fabrikanterna, marknaden med stora mängder varor som knappast behövs för samhällets välfärd.

A Rumjantsev beskriver helt riktigt förhållandet mellan plan och marknad under socialismen: ”Det finns ekonomer som fortsätter att betrakta värdelagen som något främmande för en socialistisk ekonomi; de behandlar varu- och penningrelationerna i livet bara som ett praktiskt sätt att beräkna hur arbetsprodukterna cirkulerar. Andra, däremot, överdriver i stället värdelagen och ställer den till och med i kontrast till lagen om en planerad utveckling i en socialistisk ekonomi. Dessa ekonomer kräver att marknadsrelationerna skall ges 'fullt svängrum' och statens roll begränsas till att påverka ekonomin via varu- och penningfaktorer (krediter, skatter etc). De hävdar att marknadsrelationerna på detta sätt automatiskt skulle kunna vara ett konsumenternas kontrollmedel över producenterna, att varukvaliteten skulle förbättras, mer initiativ och teknologiska framsteg komma till stånd, etc, samtidigt som den balanserade ekonomiska utvecklingen skulle garanteras genom direkta kontakter mellan företagen och genom att företagens produktionsplaner skulle grundas direkt på kundernas krav. Den som kommer med dessa idéer bortser från att en centraliserad styrning av ekonomin på grundval av en aggregerad nationell ekonomisk plan är en objektiv förutsättning i ett modernt industrisamhälle. En optimal utveckling av landets ekonomi uppnår man inte genom att använda marknaden som regulator. Detta har bevisats av erfarenheterna i de kapitalistiska länderna ... Man kan också tillägga att idag bekräftas detta också av omfattande matematiska analyser.” (*Problemy sovremennoj nauki ob obsjtjestve* [Problem i den moderna samhällsvetenskapen], Moskva, 1969, s 190)

Man framhöll vid septemberplenomet, att med tanke på hur mycket som skulle behöva förändras i ledning och förvaltning, skulle reformen införas stegvis. Hundratusentals tjänstemän skulle behöva läras upp i de nya metoderna, och flera rutiner förändras. Prissättningen inom många industrigrenar hade t ex inte grundats på ekonomiska överväganden. Man skulle nu bli tvungen att se över och ändra eller ta bort många direktiv. Sådant gör man inte över en natt. Och även om reformen genomfördes kunde problem ständigt uppstå, som skulle kräva diskussion och analyser. Just föresatsen att gradvis vidta förändringarna skilde den här reformen från alla impulsiva manövrer under föregående decennium. Med början i januari 1966 skulle ett hundratal företag gå över till det nya systemet. Fler skulle följa efter, och vid slutet av femårsplanen skulle nästan hela den sovjetiska industrin omfattas av reformen.

Därefter skulle de nya ekonomiska principerna spridas till byggnads-, transport- och service-sektorerna. Vid plenomet framhölls också att besluten så småningom skulle ge upphov till andra beslut, som skulle vidga och vidareutveckla de grundläggande principerna från 1965.

Idag har vi redan tagit det första och svåraste steget. Nästan alla industriföretag har förändrat sina planeringsmetoder och bildat fonder för lönebonus. Vissa industribranscher har i sin helhet arbetat med det nya systemet i flera år. Det är alltså möjligt att nu göra en första utvärdering.

Mycket har åstadkommits. Både centralt och på företagsnivå har planeringen förändrats. Materiella incitament har fått större betydelse, och mer resurser har investerats för att utveckla produktionen. Man har verkligen försökt att skapa grosshandelspriser, som motsvarar de ekonomiska realiteterna. Det har medfört att antalet företag, som arbetar med planerad förlust, har minskat betydligt, och inom vissa industribranscher förekommer överhuvudtaget inga sådana. De nya priserna avspeglar bättre produktionskostnaderna, och företagen har därför blivit mer intresserade av tekniska förbättringar. Vinsten har ökat i de flesta företag (liksom den procentsats de själva får behålla), med följderna att självförsörjningsgraden stigit.

Samtidigt har också kvaliteten på många produkter definitivt blivit bättre av att krediter och marknad fått spela en större roll. Arbetsproduktiviteten har stigit märkbart, och i många företag pekar andra viktiga ekonomiska indikatorer också på att förändringar skett till det bättre.

Men ändå är det uppenbart, att den ekonomiska reformen stött på hinder – objektiva och subjektiva – av vilka många fortfarande återstår att övervinna. I många fall har inte ens de grundläggande principerna förverkligats. Vad mera är: en reaktionär tendens kan spåras hos vissa tjänstemän och ekonomer till att revidera avgörande delar av reformen i syfte att så småningom omintetgöra den helt. Den här attityden har redan skadat och försenat den ekonomiska utvecklingen allvarligt.

Man kan skilja ut tre slags hinder, som uppstått vid reformens praktiska genomförande: ekonomiska, organisatoriska och politiska. Det stod t ex tidigt klart, att man måste låta vissa principer gälla inte bara företag eller koncerner utan också ministerier och liknande organ. Så länge ministerierna inte hade något direkt finansiellt ansvar för följderna av sina egna beslut och direktiv, skulle inslaget av byråkratism och administrativ ineffektivitet alltid vara stort, med oundvikliga negativa konsekvenser för de enskilda företagen. Tidigare hade inte försörjningsorganen och inte heller järnvägarna något juridiskt ansvar för sina åtaganden gentemot företagen, vilket gjorde att de senare alltid fick stå för förluster som de själva inte orsakat, utan någon möjlighet att få täckning från den skyldige. Det här problemet försöker man nu lösa, även om det går alldeles för långsamt. Man planerar att låta alla administrativa och försörjningsorgan operera med självständig budget (dvs täcka utgifter med inkomster). Ministerierna kommer hädanefter att tvingas ha ett direkt ekonomiskt ansvar för resultaten av sina direktiv, och det kommer att göra ministerietjänstemän och ekonomiska administratörer motiverade att försöka få sina underordnade företag att arbeta effektivt.

Under de gångna fem åren har det välbekanta mönstret återupprepats med företag som beord-

ras att göra ständiga ändringar i kvantitet och sortiment i sin planerade produktion. Vid flera tillfällen har företag hindrats från att avsätta medel till fonder för produktionsutveckling eller bonus och tvingats betala mer av sina vinster till statsbudgeten än vad de ursprungliga riktlinjerna förutsåg. Företagens självständighet har ofta kringkurits även när det gällt interna angelägenheter. Långtidsplaneringen, som skall sträcka sig över fem eller tio år för det enskilda företaget, har utvecklats långsamt, vilket medfört osäkerhet och brist på klara perspektiv för företagens och för hela industrigrenens verksamhet. Uppenbarligen har statsbudgeten oväntat belastats av att svårigheter uppstått utomlands (Mellanöstern, Tjeckoslovakien och Sydostasien). På allt detta har utrymmet krympt för en friare resursanvändning och läget har krävt mer avbräck från företagsvinsterna än vad som ursprungligen var tänkt.

Den ekonomiska reformen har precis bara börjat fungera inom byggnadssektorn, som fortfarande är en av de mest efterblivna grenarna av näringslivet. Det finns en väldig mängd oavslutade byggnadsprojekt, och som regel uppfylls aldrig planerna för färdigställda byggnationer. Det kan ta mellan sju och femton år att uppföra ett större industrikomplex, medan industrianläggningar i de kapitalistiska länderna byggs två å fem gånger snabbare. Det är knappast förvånande att somliga företag är omoderna redan innan de börjat producera. Det finns fabriker som fortfarande inte har fått några fasta normer för hur bonusfonderna skall läggas upp. För många företag grundas planen fortfarande på "tidigare uppnådd nivå", trots att samma företag officiellt övergått till det nya systemet med ekonomiska stimulanser. Naturligtvis har sådana företag ingen motivation att visa upp sin verkliga kapacitet.

Eftersom det fortfarande råder stark misstro mot systemet med materialförsörjning håller fortfarande många företag alldeles för stora lager av material och produkter, även bristvaror. Olika experiment (bl a Sjtjokinoexperimentet)* har visat att förbättringar i produktion och arbetsproduktivitet ofta förutsätter att arbetsstyrkan minskas på ett företag och att högre löner betalas till de kvarvarande anställda. Men i många områden med arbetskraftsoverskott opponerade man sig mot att använda erfarenheterna från Sjtjokino. Och t o m i städer med uppenbar brist på arbetskraft fortsätter många företag att ha överflödiga arbetare för att därmed få en så hög total lönesumma som möjligt. Det här hänger ihop med att företag fortfarande inte tillåts ändra på de grundläggande lönetarifferna. Det är tydligt att man uppifrån fortsätter att kväva självständighet och initiativkraft hos företagen – om inte direkt så indirekt – med petiga "omsorger" och helt onödiga reglementen. Många ekonomer anser att man måste försöka att ytterligare förbättra grosshandelspriserna. Stora delar av prissättningen skulle kunna överlåtas på företagen själva, med bibehållande av central kontroll där den är nödvändig.

Man har också föreslagit (och vissa åtgärder i den riktningen har vidtagits) att grosshandeln också skulle gälla produktionsvaror. Det gäller en gradvis övergång från systemet där produktionsvarorna fördelas centralt till ett system med en försäljning via grosshandelsmarknader. Om köpare och säljare får möjlighet att göra upp sina mellanhavanden på platsen, utan att inhämta tillåtelse från högre ort, skulle man vinna mycket i flexibilitet. Det skulle också kunna få företagen att sluta lägga upp lager, som idag motsvarar ett värde av flera miljarder rubel – pengar som bara fryses inne. Man måste utarbeta ett system, där ett företag inte bara har intresse av sin egen effektivitet utan också av hur det företag fungerar, som man säljer sina produkter till.

Det finns ekonomer och planerare som betraktar vår samhällsägda, socialistiska industri ur ett idealiserat perspektiv, som en jättelik, men ytterst välstrukturerad mekanism, där alla ingående komponenter och enheter är strängt anpassade till varandra, och som i princip kan

* Ett experiment som genomfördes med början 1967 på kemikombinatet i Sjtjokino (i närheten av staden Tula, ca 20 mil från Moskva): bonusfonderna för arbetarna ökades med medel som sparats in genom att man friställt arbetskraft. Man tycks dock inte ha försökt föra över systemet till andra företag. E. K.

styras från ett enda centrum. Och så koncentrerar de sina ansträngningar på att optimera centraliseringen och utesluta slumpfaktorer. Om ett sådant mål nåddes, skulle resultatet blir ett enormt ekonomiskt maskineri, där åtskilliga tusen människor, utrustade med datamaskiner, reglerade och kontrollerade hela produktionsprocessen. Finns det utrymme för demokrati i ett sådant autokratiskt styrsystem?

Men det ekonomiska livet i ett socialistiskt land är mer komplicerat än i den tänkta modellen. Vi måste givetvis sträva efter att dra maximal nytta av en central planering och minska möjligheterna till slumpmässiga och oförutsedda faktorer, men det kan faktiskt inte få vara vårt enda mål för ekonomin. Problemet är inte bara att vår stora ekonomiska maskin *för närvarande* inte är tillräckligt väl integrerad eller finjusterad. Den kan aldrig i princip bli fullkomligt integrerad till en enhet, noggrant och exakt reglerad in i minsta detalj. I den ekonomiska verkligheten är det omöjligt att förutspå vilka problem som kommer att uppstå. Konsumenternas smak och mode växlar, lokala och nationella förhållanden förändras, spontana uppfinningar och upptäckter görs, olyckshändelser, konflikter och oförutsedda naturkatastrofer inträffar. Det internationella ekonomiska och politiska läget är utsatt för ständiga förändringar. Dessutom tillåter inte omfånget och komplexiteten i ett modernt näringsliv någon total kontroll ens från högeffektiva centrala institutioner, utrustade med den mest avancerade datatekniken.

Därför måste det också i hårt centraliserade ekonomier förutom utstakade vägar där bara förutsedda, i realiteten automatiska reaktioner accepteras, finnas mer rörliga mekanismer, som i någon mån tillåter ett fritt spelrum och självständiga initiativ för dem som skall verkställa besluten. En viss valfrihet måste finnas, liksom en reell möjlighet till sund konkurrens. Samtidigt som en socialistisk ekonomi skall undvika att skapa överskottslager, bör det alltid finnas olika sorters reservlager för behov. Såväl lägre nivåer i hierarkien som centrala administrativa organ bör ha så mycket utrymme för självständigt beslutsfattande som det är möjligt. Med andra ord, problemet är hur vi skall kunna kombinera en centraliserad och en decentraliserad styrning.

5 Om koncentrationen av produktionen och en delvis decentraliserad styrning

Lenin har sagt vid ett tillfälle: ”Först och främst tänker vi centralisera”, och vid ett annat: ”Kommunismen kräver och förutsätter största möjliga centralisering av storproduktionen över hela landet. Därför måste ett allryskt centrum ovillkorligen få befogenhet att direkt leda alla företag i branschen ifråga.”⁸ Dessa principer har fortfarande sitt berättigande. Det är en centralisering av ekonomin i nationell (eller mångnationell) skala, som gjort det möjligt för oss att praktisera många av de fördelar som socialismen har med sitt samhällliga ägande av produktionsmedlen. Men idag är vår nästa uppgift att förena centraliseringen med en förnuftig decentralisering av ekonomin.

Om en centraliserad styrning tillåter ett mer rationellt tillvaratagande av de nationella resurserna, leder decentralisering till ett bättre utnyttjande på den lokala nivån. Dagens ekonomiska apparat i Sovjetunionen är mycket större än den var i början av 1920-talet, och det krävs en omfattande planering för att få den att fungera på rätt sätt. Det väldiga omfånget på den statliga planen gör att den ofta bara framställs i en variant, och ekonomerna är långt ifrån övertygade om att det alltid är de bästa besluten som tas. Men med en intelligent genomförd decentralisering, och med relativt autonoma ekonomiska underavdelningar vore det möjligt att utarbeta flera planalternativ med hjälp av datatekniken, för att sedan välja den bästa lösningen.

⁸ Lenin, *PSS*, XXXVI, s 392, 408. [”Anmärkningar till förslaget om ”bestämmelser om förvaltningen av de nationaliserade företagen”, juni 1918]

En ekonom har betecknat bristerna i den hypercentraliserade sovjetekonomin på följande sätt: ”Socialismen är ett envägssystem, ett nästan slutet sådant – där finns inte de effektiva automatiska korrektiven för en kostnadsminimering, som kapitalismen har.” En sådan svepande anklagelse mot socialismen är dock helt felaktig. En riktigt uppbyggd socialistisk ekonomi måste förvisso ha korrigerande mekanismer inbyggda, som kan fungera mer verkningsfullt än under kapitalismen. Men det här förutsätter bl a en relativt decentraliserad ekonomi. P Jakovlev skriver i sin mycket intressanta och informativa artikel ”Problem i den marxistiska organisationsteorin”:

”Det har framhållits, att datatekniken medför en nästan obegränsad ökning av människans förmåga att mottaga information; men paradoxalt nog kvarstår ändå behovet av en decentralisering, som behövs dels på grund av den mänskliga hjärnans begränsade kapacitet, dels av andra objektiva orsaker – främst psykologiska och sociologiska. En överdrivet centraliserad administration tar bort känslan av personligt ansvar – följderna blir en känsla av likgiltighet hos tjänstemännen i den styrande apparaten, och alltför ofta får den människor att bli negativt inställda till den organisation de arbetar för. Därför innebär ett decentraliserat beslutsfattande att man skapar de villkor som krävs för att få en effektiv organisation (med andra villkor oförändrade) och ger en psykologisk uppmuntran till tjänstemännen att nå de uppställda målen. Om en sådan reform inte genomförs finns den ständiga risken att vi återvänder till en 'personlig diktatur'. Frånvaron av ett nytt system förklarar varför funktionärerna alltid arbetar ryckvis. De försöker och misslyckas ständigt med att få kontroll över massor av problem samtidigt eftersom de kastar sig från den ena till den andra frågan.”⁹

Ett av de naturligaste sätten att få en decentralisering i beslutsstrukturen är att öka ansvaret och självständigheten hos det enskilda företaget. Så föreskrevs också i 1965 års reform och spikades i de nya ”Stadgar för det socialistiska företaget”, som antogs efter septemberplenomet. Men det är alldeles klart, att även om industri- och jordbruksföretag fått ett påtagligt vidgat inflytande under de senaste sju åren, både i teori och praktik, har många helt enkelt inte varit i stånd att utnyttja sina nya möjligheter. Först och främst är de flesta företag för små för att passa de nya ekonomiska kraven. Vi behöver visserligen alltid företag med olika kapacitet – det finns inget enhetligt mönster. I många fall har en rationalisering av produktionen lett till att företag splittrats upp i hårdare specialiserade och självständiga, mindre enheter. Specialisering är ett steg i rätt riktning, men den måste följas av ökat samarbete och koncentration. Med andra ord, vi måste främja en starkare koncentrationsprocess, med större företag, trustar, specialiserade firmor och industrikombinat, som har en hög grad av självständighet. Forsknings- och utvecklingsinstitutioner bör också inrättas på flera av firmorna och trusterna. Sådana större industrienheter skulle bättre kunna utnyttja de rättigheter och friheter som tillförsäkrades företagen i 1965 års reform; de skulle t o m kunna få större makt.

Så hette det ju också i centralkommitténs rapport till tjugofjärde partikongressen: ”Vi måste hålla en fast kurs mot upprättandet av produktionskoncerner och kombinat – på lång sikt kommer dessa att utgöra de viktigaste ekonomiska länkarna i vår produktion. När de skapats är det av största vikt att administrativa gränser och kompetensområden som går i varandra inte utgör ett hinder för att en mer effektiv form av styrning införs.”

En påtaglig koncentration har skett i vissa industribranscher, särskilt inom nonferrometallurgin.¹⁰ I de flesta andra produktionsgrenar går emellertid sammanslagningen mycket långsamt.

⁹ *Voprosy filosofii*, 1971, Nr 5, s 36-38.

¹⁰ Bara under 1970 försvann ett 80-tal självständiga företag inom nonferrometallsektorn, tillsammans med 104 andra organisationer, trustar och byråer, 1 300 verkstäder, fabriksavdelningar och andra underavdelningar inom industrin. Den påföljande sammanslagningen gjorde det möjligt att minska den administrativa personalen med 14 000 man, vilket innebär att man sparade 32,5 miljoner rubel: Enligt ministern för nonferrometallurgi, P Lomako, kommer den administrativa effektiviteten att ytterligare stiga som en följd av att man skapar stora kombinat och branschkoncerner av företag som är ekonomiskt sammanlänkade och nära besläktade, oavsett hur

Det har påpekats i *Kommunist* att det bara upprättats ca 200 nya koncerner mellan 1966 och 1970 och ungefär lika många har upplösts och organiserats om av olika anledningar. Författaren till artikeln i *Kommunist*, V Gromov, gav följande förklaring:

”I regel har inte de enskilda företagen initierat en sammanslagning med andra företag, utan många gånger motsatt sig detta. Direktörerna vill bevara det egna företagets självständighet. Denna hållning har förstärkts av att respektive överordnad avdelning inom industriministeriet ofta inte tagit någon notis om den nya större enheten, utan fortsatt att överlägga med de ursprungliga fabriker, och därmed förbigått koncernledningen. Detta kan bara ha en negativ effekt på sammanslagningen av företag till koncerner. Det har också hänt att lokala politiska organ till varje pris velat behålla företagen som självständiga enheter, särskilt om en företagsammanslutning skulle innebära att det administrativa ansvaret flyttades till något annat område. Dylika motiv gjorde att man upplöste många välfungerande koncerner 1965 och 1966. Slutligen hindras processen av att centrala planerings- och finansieringsorgan fortfarande sätter upp basindikatorer för varje företag för sig och därmed betonar deras självständiga status, även om dessa numera är delar av större ekonomiska enheter. Under de senaste tre-fyra åren har det uppstått koncerner, där de ingående företagen behållit sin ekonomiska och juridiska självständighet ... Men i stället för att i sådana fall bli en industriell primärenhet har koncernen förvandlats till ett styrande organ som i stor utsträckning utför samma uppgifter som ministerieavdelningarna.^{*, 11}

Så i stället för en utökad ekonomisk demokrati finner vi en ännu starkare byråkratiserad form av företagsledning.

Sammanslagningen av kollektivjordbruk går också mycket långsamt. Den reformen är inte främst nödvändig för att höja produktionen (för det ändamålet har man nog uppnått optimala storlekar) utan för att nå andra mål. Kolchozkoncerner kan bygga gemensamma livsmedelsindustrier, vägar, förse de egna gårdarna med elektricitet etc. Från Moldavien har vi sett exempel på agroindustriella koncerner, där initiativ till förädling av jordbruksprodukter tagits också från de stora industriernas sida. Erfarenheten har visat att det finns många andra möjligheter för samarbete mellan jordbruks- och industriföretag också temporära eller enbart finansiella former – och hittills har alldeles för litet av det här slaget prövats.

6 Om hur kvaliteten på företagsledningen skall kunna förbättras på alla nivåer

Det är dags för en omvärdering av hela frågan om hur administrationen skall se ut på företagsnivå, inom industribranscher och i ekonomin i sin helhet. Förmågan att leda företag kan inte längre bara få bero på egenskaper som erfarenhet, framåtanda, intuition eller stark karaktär. Det räcker inte heller med teknisk utbildning eller ingenjörsutbildning. Viktiga beslut är ofta så komplicerade och innehåller sådana mängder av information och experiment att det är nödvändigt att ta forskningsinstitutioner till hjälp. Det senaste decenniet har konsten att leda företag blivit en mycket viktig och omfattande yrkesspecialisering. Man måste självklart kräva av en direktör för ett stort eller medelstort företag att han genomgått kurser för företagsledare. Sådan utbildning har utvecklats stort i de kapitalistiska länderna på senare år, där många akademiska centra och institutioner ägnas åt just företagsproblem, liksom de många konsultfirmor som är rådgivare åt industrin. Utbildning och fortbildning av företagspersonal sker i mycket stor skala, med USA som det ledande landet på området. Det är inte bara en överlägsen teknik och arbetsproduktivitet, som gör att USA ligger främst bland världens industriländer, utan också skicklig företagsledning i hela industrin, från småfirmor till de stora monopolen. Sovjetiska företag och koncerner är långt ifrån så välskötta som sina amerikanska

administrativa eller territoriella avgränsningar löpt, varvid överflödiga element i den administrativa strukturen kommer att tas bort. (*Kommunist*, 1971, Nr 1, s 93)

* S k *glavki* (glavnye upravljajija), vilka man har för avsikt att avskaffa efter 1973 års reform om koncerner. L. B.

¹¹ *Kommunist*, 1971, Nr 17, s 51.

motsvarigheter. Sovjetunionen befinner sig en bra bit efter USA, Japan och andra kapitalistiska länder vad det gäller företagsledning, automation, utveckling av moderna metoder för att samla, lagra och bearbeta information och ifråga om personalutbildning. 1970 hade vi sammanlagt bara fem avdelningar inom den högre utbildningen, som ägnade sig åt att skola blivande administratörer och planerare. Statliga kommittén för vetenskap och teknik (GKNT) har för en kort tid sedan etablerat ett institut för företagsledning i Moskva. Men det är inte tillräckligt. Under de närmaste tio åren måste vi få en omfattande utbyggnad av sådan specialutbildning. Annars kommer vi helt enkelt inte att klara av de många problem som hotar vår socialistiska ekonomi.

Den oerhörda komplexiteten i den moderna ekonomin kräver ett radikalt avsteg från den hierarkiska "kommandoordning" i beslutsfattandet, som tidigare rått, och förändringarna måste gå i huvudsakligen två riktningar. För det första måste ekonomiska drivkrafter så långt det är möjligt användas i företagandet. Akademiledamoten Rumjantsev* har skrivit:

"Ju mer invecklat vårt ekonomiska system blir, allteftersom produktionskapaciteten växer och arbetsdelningen intensifieras, desto nödvändigare blir det att på ett vetenskapligt sätt balansera administrativa metoder mot ett ekonomiskt tänkande. Idag räcker det helt enkelt inte med att göra vaga uttalanden om att vi nu ser en trend bort från det administrativa sättet att leda företag mot ett brett användande av ekonomiska stimulanser och att kommandometoderna på lång sikt kommer att reduceras till ett minimum. Studier i företagsledning måste kunna ge ett mer exakt svar på vilket förhållande mellan central styrning och ekonomisk självständighet, som bäst motsvarar produktivkrafternas utvecklingsnivå idag och i en överskådlig framtid. Men även om ett exakt förhållande anges kommer den sovjetiska ekonomin inte att göra några framsteg om inte organisationen av styrsystemet i industrin genomförs på vetenskaplig grund."¹²

Företagsstyrningen kan också göras bättre med automatisering av många funktioner och med hjälp av matematisk expertis och datateknologi. Att datan spelar stor roll i företagsledningen är accepterat överallt. Det är betecknande att den första föreläsningen som hölls på institutet för företagsledning ägnades åt automatisering av styrsystem med hjälp av datamaskiner, ekonomiska incitament och förbättrad kommunikationsteknik. Naturligtvis är fortfarande den personliga faktorn i företagsledandet mycket stor, särskilt när det gäller en reorganisation av företaget eller en omläggning till ny produktion. Men under normala omständigheter bör den personliga faktorn minskas till fördel för beslut, som fattas med hjälp av datatekniken.¹³ Datamaskinerna begränsar möjligheten till byråkratiska rutiner och kommer att reducera den administrativa apparaten, särskilt på mellannivåerna.

Vi har gjort viktiga framsteg de senaste åren med samling och lagring av data på automatisk väg och överföring av information på olika nivåer av planering, administration och beslutsfattande. Men trots sociologernas åsikt, att det socialistiska samhället är bättre rustat för att

* A M Rumjantsev var tidigare redaktör för *Pravda* och är numera vice president i Vetenskapsakademien. E. K.

¹² *Problemy sovremennoj nauki ob obsjtjeste* (Problem i den moderna samhällsvetenskapen), Moskva, 1969, s 286.

¹³ Andrej Sacharov har skrivit: "Den omfattande användningen av olika slags självprogrammerande automatiska maskiner kommer att göra dessa till den viktigaste faktorn i styrningen av industrin, transportväsendet och ekonomin, i förbättringen av levnads- och arbetsvillkoren för miljontals människor och i framstegen inom forskning och vetenskap. För närvarande utför automatiska system 0,1 procent av människans arbete. En ökning med 20 procent per år kommer att innebära att det mesta arbetet om tjugo år kommer att utföras av maskiner. Takten kommer att vara ännu snabbare inom vetenskapen, eftersom det i alla de fem grundvetenskaperna och i de flesta tillämpade har blivit meningslöst att bedriva forskning om man inte kunnat utnyttja cybernetiken. Framsteg på cybernetikens områden kommer att leda till djupgående förändringar i ideologi och filosofi och få kännbara följder för samhällslivet. Det är möjligt att utvecklingen av cybernetiken på det tekniska och sociala fältet, jämsides med de framsteg som gjorts av biologer, fysiker, astrofysiker och de samhällsvetare, som specialiserat sig på politisk organisation, kommer att visa sig vara det viktigaste och mest oförutsedda korrektivet till dagens prognoser om den framtida politiska och sociala samhällsstrukturen." (*Sbornik Nauka budusjtjego* [ur antologin "Vetenskapen i framtiden"] *Gos. Komitet SM SSSR po nauke i technike*, 1966, s 47)

snabbt assimilera nya datasystem, har datatekniken utvecklats mycket snabbare i de kapitalistiska länderna. Det är absolut nödvändigt att vi hämtar in det här försprånget under nästa årtionde. Det är inte bara en fråga om att öka effektiviteten och kompetensen på företagsnivån. De steg som tagits mot en partiell decentralisering och mot större, mer oberoende industrikoncerner bör kunna underlätta arbetet för de centrala administrativa organen. Samtidigt skulle deras verksamhet få en bättre kvalitet om besluten grundades på vetenskapliga fakta och ekonomiska realiteter.

En landsomfattande socialistisk central planekonomi har naturligtvis enorma fördelar. Det är lättare att undvika industriell anarki och att kunna mobilisera landets resurser och snabbt lösa avgörande teknologiska och ekonomiska problem. Som ensam ägare till hela industrin kan den sovjetiska staten säkra utvecklingen av landets norra och östra områden. Den kan sätta igång projekt, som är nödvändiga men inte ser ut att ge någon avkastning i den närmaste framtiden, genomföra olika ekonomiska och tekniska experiment och uppmuntra innovationer.

Men det finns nackdelar också. Om administrationen inte är kompetent kan en industriell anarki uppstå av en art, som vore otänkbar i en decentraliserad ekonomi. När projektraseriet bryter loss i ett enskilt företag, behöver skadorna inte bli så omfattande. Men när hela rader av olämpliga projekt och tvivelaktiga omorganiseringar sätts igång centralt och understöds av hela statsmaskineriet kan det kaos, som då uppstår, orsaka mer skador och förluster än någonsin den irrationella konkurrensen och den bristande samordningen i det kapitalistiska systemet. En centraliserad ekonomi är mer utsatt för byråkratins faror. Om den är dåligt styrd kan den förlora den nödvändiga smidigheten – och administrationen blir ohanterlig och ineffektiv.

Rumjantsev har skrivit att ”... i ett socialistiskt samhälle ... är den diktatoriska sortens företagsledning, som är typisk för kapitalistiska relationer, helt otänkbar”.¹⁴ Behöver jag upplysa om att detta inte stämmer? Både under Stalin och Chrusjtjov genomfördes beslut i så väl politiska som ekonomiska frågor med ytterst diktatoriska metoder. Och detta förde oundvikligen med sig misstag, förvirring och förluster i en omfattning som aldrig skulle kunna förekomma i ett vitalt kapitalistiskt system.

Experterna är alltmer eniga om att företagsledning idag måste handhas av yrkesutbildad personal, som grundar sina beslut på exakta informationer. Men även om vi förlitar oss aldrig så mycket på cybernetiken är det för tidigt att helt räkna bort vad mänskliga egenskaper betyder: yrkeskunnande och moraliskt och politiskt omdöme. Därför är det viktigt att skapa ett system för att få fram de mest begåvade och hederliga administratörerna. En inkompetent eller skrupelfri byråkrat som chef för en stor institution kan idag göra mer skada än någonsin tidigare.

Ett påtagligt hinder mot reformer har varit avsaknaden av ett fungerande system för att förnya sammansättningen av de ledande kadren i parti och stat. Den ekonomiska reformen kräver alldeles uppenbart nya metoder. Fabrikschefer och ministerietjänstemän måste börja arbeta på ett nytt sätt. En artikel i ämnet framställer saken så här:

”Reformen fordrar ledare med initiativ och framåtanda. Deras mest framträdande egenskaper bör vara viljan att ta eget ansvar och strävan efter att fatta självständiga beslut; samtidigt måste de ha känsla för hur andra människor (däribland de underordnade) och hela nationen påverkas. Före reformen såg idealtypen ut på ett annat sätt – det viktigaste var förmågan att lyda order. Därför är det knappast att förvåna sig över att många finner det svårt att frigöra sig från gamla vanor och att det därmed är av absolut vikt att vidareutbilda dessa personer och samtidigt anställa nya. Och naturligtvis måste vi omplacera dem som inte kan tänka om psykologiskt och teknologiskt.”

¹⁴ *Kommunist*, 1966, Nr 1, s 43.

Ändå har vi inte haft någon egentlig förnyelse av kadrerna på de senaste fem åren, och detta tycks vara det främsta skälet till att vi fortfarande har en så hierarkisk beslutsgång i den sovjetiska ekonomin. Återfall i byråkratiska fasoner och subjektivism har tydligt visat sig hos företagsledare, ministrar och högt uppsatta partifunktionärer. Det är alltså oerhört betydelsefullt för den ekonomiska reformens fortsatta framgång att man hittar en metod att anställa nytt folk.¹⁵

7 Om arbetarnas deltagande i styrningen av företagen

En annan nödvändig förändring är ökat deltagande i företagsledningen för arbetarna. Förvaltningsproblem kan inte lösas enbart genom att man anställer mer kompetenta och bättre utbildade administratörer. Många frågor kommer aldrig att kunna behandlas framgångsrikt förrän massorna verkligen är med. Ekonomisk demokrati kan naturligtvis se ut på många sätt, och olika varianter måste noggrant studeras och utforskas.

Lenin hävdade att varje arbetare måste få uppleva ”inte bara att han äger fabriken, utan också att han företräder sitt land”;¹⁶ ”... när vi förbereder massorna för deltagande i alla aspekter av den statliga och ekonomiska förvaltningen, och uppmuntrar dem till att föra detaljerade diskussioner av löpande problem för att själva kunna komma fram till riktiga lösningar, måste vi samtidigt noga skilja på två slags demokratiska procedurer: vi har å ena sidan diskussioner och möten och å den andra ett system, där tjänstemännen är strikt ansvariga för sina handlingar, och där det krävs ett genomdisciplinerat och absolut lojalt verkställande av föreskrifter och direktiv, som får det ekonomiska maskineriet att fungera som ett urverk.”¹⁷

Fackföreningarna intar en särskild plats bland arbetarnas organisationer. Redan 1919 fastslog partiprogrammet: ”Fackföreningarnas deltagande i förvaltningen av ekonomin, deras möjligheter att dra in massorna i denna process, är ett av de bästa sätten att bekämpa byråkratins spridning i den ekonomiska apparaten och utöva en verklig folkets kontroll över den industriella produktionen.” I ett beslut på tionde partikongressen om fackföreningarnas roll och uppgifter sägs bl a: ”Det är av största vikt i dagens läge att fackföreningarna deltar mer direkt i produktionens organisering, inte bara genom att skicka representanter till ekonomiska organ, utan också genom att själva fungera som organ. Ekonomiska framgångar kan bara nås med de arbetande massornas medverkan i självständiga och aktiva fackföreningar.”

Fackföreningarnas huvuduppgifter i sovjetsamhället skulle vara dessa:

¹⁵ Två samhällsvetare från Lvov har nyligen presenterat ett system för rekrytering av högre administrativa tjänstemän i den ekonomiska administration, som går under arbetsnamnet ”Pulser” (se *Literaturnaja gazeta*, 2 september 1970, s 11). De förklarar sitt förslag på följande sätt: ”Hela den administrativa apparaten kan ses som en pyramid av trappsteg som leder uppåt, där varje steg motsvarar en nivå i förvaltningen. Vår idé är att få den här pyramiden att 'pulsera' med regelbundna intervaller, låt oss för enkelhetens skull säga vartannat år. Den 'dras samman' och 'utvidgas'. På varje nivå skulle ca tio procent — de sämsta gå ner ett steg (sammandragning) medan ytterligare tio procent de bästa — skulle ta ett steg uppåt (utvidgning). Vitsen med systemet är att det regelbundet sker en obligatorisk förflyttning av förvaltningspersonalen på varje nivå. Och här har vi kärnpunkten. Varje tjänsteman skulle veta att om han befinner sig bland de lägsta tio procenten skulle han oundvikligen komma att flyttas ned, samtidigt som det för de mest effektiva skulle öppna sig nya möjligheter. 'Pulseringssystemet' får emellertid inte ses som en administrativ bestraffning. Om en person inte klarar av sitt arbete, betyder det inte att han gjort sig skyldig till något och skall straffas. 'Pulsern' är tänkt för att låta människor finna sin rätta plats och spela en roll som motsvarar deras förmåga, kunskaper, egenskaper och intressen; det är ett system där de på, bästa sätt skall kunna tjäna samhället.” Det här är naturligtvis ett mycket intressant förslag och det är inte förvånande att många högt uppsatta tjänstemän har förespråkade att det skall införas som försöksverksamhet. Den 26 maj 1971 rapporterade *Literaturnaja gazeta* om de första resultaten från ett sådant försök vid det elektroniska kombinatet i Lvov.

Utfallet var i stort sett positivt. Men som väntat låg den största svårigheten i att bestämma hur urvalet skulle gå till och vem som i sista hand skulle värdera meriter och träffa ett val. Här är det helt klart att det måste bli kollektivet som har sista ordet, och inte några höga tjänstemän.

¹⁶ Lenin, *PSS*, XXXVI, s 369.

¹⁷ *Ibid*, s 155-156.

”Genom att spela en omedelbar roll i utarbetandet och genomförandet av en enhetlig ekonomisk plan blir fackföreningarna de organisationer som kan få med massorna i den ekonomiska förvaltningen ... Bland deras uppgifter finner vi: 1) metodiskt studera och sammanfatta arbetet i de ekonomiska organen; 2) inspektera och kontrollera; 3) delta i utarbetandet av den ekonomiska planen, fördelningen av företagets uppgifter och upprättandet av produktionsprogram; 4) studera arbetsprocesserna ur teknisk synvinkel; 5) delta i upprättandet av ekonomiska organ; 6) övervaka fördelningen av arbetskraft, specialister, utrustning och råvaror; 7) utveckla medel och metoder att komma tillrätta med brott mot arbetsdisciplinen, frånvaro och utnyttjandet av arbetstid för privata ändamål; 8) studera förslag till tekniska förbättringar, som framkommit vid representantskapsmöten, fabrikskommittéer, produktionsceller eller från enskilda arbetargrupper, för att snarast vidarebefordra dessa till de ekonomiska organen ...; utan att skapa parallellorganisationer till de centrala administrativa organen skall fackföreningsavdelningarna ha sin egen effektivt fungerande apparat med tekniskt utbildad personal; 10) för att ovanstående funktioner skall kunna fullgöras krävs att särskilda ekonomiska avdelningar upprättas (från produktionsceller upp till fabrikskommitténivå) vars styrelser skall utgöras såväl av representanter från de ekonomiska som av valda fackföreningsdelegater.”¹⁸

Många av de uppgifter som tionde partikongressen beslöt om finns inte längre bland fackföreningarnas aktiviteter. Visst skiljer sig läget från det som rådde under Stalin, då fackföreningarna verkligen ”förstatligades” helt och man inte ens längre höll några landsomfattande kongresser. Efter 1956 fick fackföreningarna vidgade rättigheter och det senaste årtiondet har det verkligen gjorts ansträngningar för att stärka deras betydelse i industrin. Det kunde man se bl a i stadgarna för fabrikskommittéer, som antogs nyligen.¹⁹ De flesta företag har permanenta *produktionskonferenser*, som står under fackföreningarnas överinseende, med arbetare och tjänstemän, representanter för fabriks- och avdelningskommittéer, för företagsledningen, partiet och *Komsomol*, företrädare för forsknings- och uppfinnarorganisationernas primärenheter, innovatörer och rationaliseringsexperter. Konferenserna väljs vid allmänna möten med arbetare och tjänstemän för samma mandatperiod som fackföreningskommittén.

Ändå är det faktiskt så att på många företag begränsas och kontrolleras aktiviteten av en liten klick som beslutar om i stort sett allt som rör produktionen och andra frågor av intresse. V Tjchikvadze tvingas medge i sin bok ”Staten, demokratin och legaliteten” att ”arbetarnas deltagande i produktionsledningen fortfarande är föga effektivt, trots att det finns en mängd olika organisationer i företagen för just detta”.²⁰

Fackföreningarna fortsätter att ha en undanskymd roll. Också de sitter fast i ett nät av ändlösa byråkratiska förordningar. Förmodligen är det därför, som de egentligen inte tar itu med så uppenbart väsentliga frågor som medlemmarnas levnadsstandard och minimilöner eller de stigande priserna på konsumtionsvaror. Fackföreningarna har gjort väldigt litet för att få upp lönerna i relation till höjda levnadskostnader – på fackmöten tas beslut i sådana frågor snabbt och utan några diskussioner. På så sätt fungerar fackföreningarna dåligt i den roll av skolor för kommunism, ekonomi och förvaltning, som Lenin sett som viktigast.

Vi måste experimentera med arbetarsjälvstyrelse. Arbetarråd borde åtminstone inrättas på några företag. Principen om vald representation borde få större plats överallt. Valsystem kunde utarbetas för att välja rektorer för högre utbildningsanstalter, chefer för forskningsinstitut och skolrektorer; de sistnämnda kunde förslagsvis utses av råjongsoveterna. Man har redan en del experiment att falla tillbaka på, t ex valda förmän på byggen. Sådana försök måste analyseras och spridas. I partiprogrammet sägs: ”Principen om val och ansvarighet inför representativa organ och mot väljarkåren skall gradvis utsträckas till att gälla alla ledande funktionärer i statliga organ.” Tyvärr har förverkligandet av dessa ytterligt viktiga

¹⁸ VKP (b) v rezoljutsijach, 1936, vol I, s 383-384.

¹⁹ Se Izvestija, 28 september, 1971.

²⁰ Gosudarstvo, demokratija, zakonnost, Moskva, 1967, s 282.

programpunkter idag, tio år efter att programmet antogs, inte kommit längre än till några få begränsade experiment, och bara några enstaka artiklar har skrivits i ämnet.

Ett större deltagande från arbetarnas sida i företagsadministrationen har blivit en nödvändighet. Dagens arbetare och tjänstemän är oändligt mycket bättre skolade och utbildade än sina motsvarigheter före den vetenskapligt tekniska revolutionens genombrott, och det är en nödvändig förutsättning för att den industriella demokratin skall kunna utvecklas.

I en tänkvärd och innehållsrik skrift, "Arbete för dess egen skull", citerar A Volkov en sovjetisk ekonom och försäkrar att åsikterna också delas av vissa av våra ledande ekonomiska administratörer. Denne "framstående ekonom" har förklarat att arbetet kommer att förbli en vara även under socialismen, en vara som staten köper genom sina representanter som är "specialister på företagsledning". Dessutom har inte produktionsutvecklingen nått någon socialistisk nivå ännu, som skulle kunna skapa villkor för arbetarnas självstyrelse eller omedelbara kontroll över samhällelig egendom. Volkov motsätter sig dessa påståenden och skriver:

"Naturligtvis blir produktionen mer specialiserad ju mer vetenskap och teknik utvecklas, och arbetarna får allt snävare arbetsområden ... Innebär då detta att den ömsesidiga förståelsen kommer att försvåras så att människor inte gemensamt kan fatta beslut som är avgörande för ekonomin? Vi kräver inte omröstning för att bestämma hur nylon skall framställas eller hur mycket gödningsämnen som bör användas per hektar jord. Frågorna vi hör ställa oss är: Skall vi producera nylonjumprar om ingen vill ha dem? Skall vi odla gödsel på en växt, som inte trivs i det klimatet? Kan vi anförtro produktionen åt någon som är utbildad eller okunnig? Hur skall vi kunna få bättre kvalitet? Det här är några av de problem som kan och bör lösas kollektivt och, självklart, på vetenskaplig grund ... Vissa beslut, som valet av grödor för odling, ger sig själva. I andra fall kan det vara nödvändigt att kalla in specialister, som föreslår olika alternativ och redogör för följderna. Om vi följer logiken i de åsikter jag tidigare beskrivit, skulle de vetenskapliga och tekniska framstegen sakta men säkert förstöra demokratin möjligheter. Det här är en känslig fråga, men vi måste se saken som den är: att inte ge majoriteten av arbetarna rätt att delta i produktionens ledning vore inte bara att förkasta *industriell* demokrati utan även demokratin i stort, eftersom produktionsförhållandena är grunden för det samhällliga livet. Medborgerliga friheter, som Marx så övertygande påvisat, börjar med arbetets frigörelse."²¹

I många år har också kapitalistiska företag försökt få arbetstagarna intresserade av sitt arbete. Motivet är naturligtvis att öka utsugningen och höja produktiviteten. Men det finns också objektiva behov av ett "patriarkaliskt" system. I många kapitalistiska länder har företagen infört vinstandelssystem och ägnat mycket uppmärksamhet åt "mänskliga relationer". På så sätt försöker borgarklassen att få arbetarna mer integrerade i företagets verksamhet och mer intresserade av att höja vinsten. Kapitalisterna har använt många metoder att stimulera de anställdas uppfinningsförmåga och få hjälp i rationaliseringen av produktionen – det förekommer t o m "talangjakter" med feta belöningar för vinnarna. Andra vanliga former av patriarkalisk verksamhet är pensioner, bostäder, semesterhem, vilohem, sportföreningar, amatörteatercirklar etc. Och nyligen har det framkommit en idé om "medinflytande i företagen". I en promemoria 1965 från en svensk företagare kan vi läsa: "Ökat samarbete mellan de anställda och ledningen är en bra väg att höja produktiviteten; den personliga tillfredsställelsen ökar bland alla som deltar i företagets verksamhet, när de själva ser resultatet av sitt arbete." T o m de Gaulle proklamerade doktrinen om "deltagande" sommaren 1968. Han förklarade att Frankrike var på väg in i ett nytt samhälle, som varken var kapitalistiskt eller kommunistiskt. Ett typiskt drag i detta "nya" samhälle skulle vara att fler arbetare skulle delta i diskussioner och beslut i grundläggande ekonomiska, politiska och sociala frågor. I vissa större kapitalistiska företag understöder företagsledningen personal-tidningar, där arbetarna kan publicera brev med klagomål mot diverse produktionsstörningar,

²¹ *Rabota na sebja*, Moskva, 1970, s 17, 19.

förmännens uppträdande etc. Och på en annan sida, under rubriken ”Hur följs din kritik upp?”, meddelar företagsledningen vad som gjorts för att rätta till feLEN.

Kapitalisterna utnyttjar naturligtvis det här med att vara ”sociala kompanjoner” till att få det att se ut som om arbetarna verkligen deltar i styrningen av företaget. Men det som är ett sken i kapitalismen måste bli *verklighet* i den sovjetiska socialistiska ekonomin. Volkov har rätt när han säger:

”Grundläggande frågor, som påverkar hela kollektivets verksamhet och rör problem med hur arbetsdisciplinen skall upprätthållas, måste behandlas av alla som arbetar i företaget. Företagsledaren skall ha organisationsförmåga, hans främsta uppgift blir att samordna. Bara i tekniska frågor kan vi fortfarande ha 'enmansbeslut'. På så sätt kommer det fortfarande att finnas skillnader men inte några betydelsefulla, i graden av inflytande över hur företaget styrs.”²²

8 Frågan om demokrati och problemet med äganderätt till produktionsmedlen under socialismen

Hela frågan om industriell demokrati hänger nära samman med vilken form av ägande till produktionsmedlen som råder. Ägandeformen bestämmer ofta styrandeformen. Om vi håller oss på ett abstrakt plan finner vi tre typer av ägande till produktionsmedlen: privat, kooperativt och statligt. Samtidigt kan många blandformer finnas, som statskapitalism och statliga kooperativ. Ett stort företag kan ägas av en enskild, flera aktieägare eller en mindre grupp kapitalister som kontrollerar aktiemajoriteten. Det finns många sorters kooperativt ägande där ägarna inte är kapitalister eller aktieägare utan arbetare på företaget. Också bland företag som ägs av en socialistisk stat finns skillnader. I kapitalistiska länder dominerar det privata ägandet av produktionsmedlen även om kooperativa och statliga företag också förekommer.

Jugoslavien har försökt att skapa en ganska ovanlig ekonomisk struktur med en unik form av statskooperativt ägande. Industriföretagen tillfaller, så att säga, arbetarkollektiven. Jugoslaviska teoretiker hävdar att arbetarna har endirekt kontroll över produktionsmedlen och själva ansvarar för produktionsprocessen. De har inte rätt att omvandla produktivt kapital till löner men fattar beslut om investeringar och rationaliseringar. Lönerna i Jugoslavien beror på vilket resultat både verkstadsavdelningen och företaget i sin helhet uppnått. Staten planerar inte produktionen eller fastställer omkostnader och vinster. Inte heller sugts företagsvinsterna upp i statsbudgeten. Den statliga planen ägnas åt mer allmänna ekonomiska förhållanden – att skapa en mer gynnsam investeringssituation för en viss industrigren, fastställa tulltariffer, tillhandahålla krediter, debitera omsättningsskatt etc.

Kritikerna i Sovjetunionen av det jugoslaviska systemet citerar ofta Lenin: ”... varje direkt eller indirekt legitimering av arbetarnas ägande av sin fabrik ... eller deras rätt att motarbeta eller förhindra statliga direktiv är detsamma som ett direkt förnekande av socialismen”.²³ Men det är ju helt klart att de jugoslaviska företagen styrs på stats-kooperativ basis (där staten dominerar). I det avseendet påminner de om de sovjetiska kollektivjordbruken, som ' med sitt nuvarande utseende också är en särskild kombinerad kooperativ och statlig ägandeform. För även om vi vanligtvis benämner kollektivgårdarna som kooperativt ägda, ser vi dem ändå som socialistiska institutioner.

Vilket stort sovjetiskt företag som helst kan tas som exempel på hur statssocialism fungerar. Företaget är en länk i den landsomfattande industriedjan, och dess viktigaste plan- och produktionsindikatorer bestäms centralt (av ministerier, Gosplan m fl).

Företrädare för de olika tre huvudsakliga formerna för ägande och förvaltning kritiserar

²² A Volchov, *Problemy izmenenija sotsialnoj struktury, sovjetskogo obsjtjestvo* (Problem vid förändringar i sovjetsamhällets sociala struktur), Moskva, 1968, s 237.

²³ Lenin, *PSS*, XXXVI, s 481.

naturligtvis varandra. Men att jag själv är övertygad om att tyngdpunkten i ett socialistiskt samhälle bör läggas vid att utveckla ett statligt ägande, innebär inte att jag inte kan se några fördelar med andra typer av ägande. Låt oss för att lättare kunna undersöka för och mot, skärskåda de olika alternativen i en mer abstrakt eller ”ren” form.

Den ”rena” kapitalismen har fördelen att vara smidig och lättmanövrerad. En kapitalist kan mycket snabbare bestämma sig för att göra en omorganisering eftersom han inte behöver söka tillstånd från högre ort. Han kan helt enkelt bestämma sig för att lägga om produktionen och den tekniska processen eller ändra på tjänstemännens löner. Som ägare har han maximalt fria händer att utnyttja det egna initiativet. Konkurrensen är här en viktig drivkraft för en industriell utveckling – den förintar ineffektiva företag. Mindre framgångsrika ägare drivs till konkurs, och inkompetenta direktörer petas snart. Nackdelarna med en ”ren” kapitalism är väl kända: arbetarna har inga rättigheter, utan exploateras grymt, det råder produktionsanarki på det nationella planet, och därtill arbetslöshet, cykliska kriser (konjunktursvängningar) och företagsnedläggningar. Under kapitalismens utvecklingsgång hämmar dessa svagheter potentiella framsteg. Men här får vi inte glömma att man i verkligheten försöker att övervinna kriserna. Ständiga justeringar och jämkningar görs, ibland trots opposition från olika kapitalistgrupper; detta ökar livskraften i det kapitalistiska systemet och överbryggar tillfälligt motsättningarna. Man kan konstatera hur kapitalismen, utan att i grunden förändras, lånar bitar av andra ekonomiska system. Också arbetarklassens kamp har bidragit till att den hänsynslösa utsugningen mildrats och lett till en högre levnadsstandard. Den teknologiska utvecklingen i de kapitalistiska länderna kräver bättre utbildade arbetare. Antalet högavlönade och välutbildade arbetare, tekniker och forskare ökar snabbt. Med en stigande grad av monopolisering centraliseras den kapitalistiska industrin allt hårdare, vilket gör det möjligt att tillämpa en viss ekonomisk planering i nationell skala. Den kapitalistiska statens reglerande roll ökar också – mekanismer skapas för att förhindra kriser eller mildra de värsta effekterna, och social service skapas med socialförsäkringar, arbetslöshetsunderstöd, barnbidrag, studiemedel etc. Den patriarkaliska stilen som många företag arbetar med har redan beskrivits. Vi skall inte underskatta den här utvecklingens möjligheter att temporärt befästa kapitalismen som ett stabilt och livsdugligt system.

Självstyrelsen och det halvkooperativa ägandet i Jugoslavien gör det också möjligt att fatta fungerande beslut, eftersom man inte behöver ett godkännande uppifrån. Arbetarna i dessa företag har uppenbarligen en stark ägandekänsla och därför mycket större ansvar för alla företagets angelägenheter. Det skapar mer initiativkraft hos både arbetare och tjänstemän och en lust att delta aktivt i diskussioner av viktiga problem och komma med egna förslag. Konkurrensen med andra företag tvingar det enskilda företaget att arbeta bättre. Arbetarkontrollen förhindrar också att byråkratin växer sig för stark. Kontrollen utövas genom arbetarråden som har rätt att tillsätta och avskeda all administrativ personal i företaget. Men systemet har också åtskilliga nackdelar. Alltför stor självständighet för företagen skapar bristande samordning och en viss ekonomisk anarki för landet i sin helhet. Företag kan fatta dåligt genomtänkta beslut om prishöjningar, som skapar problem för andra företag och slutligen pressar upp levnadskostnaderna. Ett företag kan gå i konkurs. Om inte friställningen av arbetskraft vid de enskilda företagen regleras uppstår arbetslöshet. För närvarande finns det ungefär en miljon jugoslaver, som arbetar i Västeuropa och skapar mervärde åt de europeiska kapitalisterna. Beslut i arbetarråden föregås ofta av utdragna diskussioner, vilket gör att åtgärderna ofta brister i snabbhet och effektivitet. Att många deltar i ett beslut garanterar inte heller att det är riktigt. Det kan göra det svårare att skapa stora industriföretag, i nationell skala, att bygga trustar och koncerner och att få till stånd en vettig arbetsfördelning mellan företag. Även ekonomiska kriser har förekommit, som 1967-68. Arbetarsjälvstyrelsen i Jugoslavien är följaktligen ett ofullständigt socialistiskt experiment; det är för tidigt att avge något slutgiltigt omdöme och genast börja imitera försöket i de andra socialistiska länderna.

De teoretiska fördelarna med statsocialismen har redan diskuterats. Men just nu är det lättare att se systemets nackdelar: stelheten och ineffektiviteten, de starka tendenserna till byråkratisering, särskilt att deltagande och kontroll ”underifrån” inte uppmuntras ”uppifrån”: I ett extremt låst, centraliserat system begränsas oundvikligen både ledningens och de anställdas rättigheter. Även om arbetarna i ett socialistiskt land i teorin äger alla fabriker och anläggningar, och därmed också sitt eget företag, finns det i praktiken inte någon känsla av äganderätt hos vanliga arbetare – utan tvärtom, en växande känsla av främlingskap. Där det finns ett statligt monopol och ingen konkurrens blir ofta både arbetare och direktörer konservativa och ovilliga att pröva nya idéer. Det finns för litet av motiv till att sträva efter vetenskapliga och tekniska framsteg. Många företag är likgiltiga inför ny teknik och bryr sig inte om att förbättra kvaliteten på sina produkter, eller rationalisera och öka produktionen. Många gånger bryr man sig inte om nya uppfinningar, och nya metoder tillämpas ofta först efter att de länge varit i bruk utomlands.²⁴

²⁴ Enligt traditionella marxistiska åsikter, som fanns vid början av nittonhundratalet, skulle uppkomsten av kapitalistiska monopol hindra de teknologiska framstegen; det bekräftades av en allt starkare tendens till nedgång och parasitism i det kapitalistiska samhället. Lenin skrev: ”Ett kapitalistiskt samhälle ... liksom varje annat monopol ... kommer oundvikligen att frambringa stagnation och förfall. Så snart monopolistiska priser har satts, om så bara tillfälligt, kommer drivkrafterna för att skapa teknologiska framsteg och därmed framsteg i allmänhet i stort sett att försvinna. Det kommer också att bli mycket lättare att stoppa den teknologiska framstegstakten med konstlade medel ... Naturligtvis kan monopolkapitalismen aldrig fullständigt eller för någon särskilt lång period avskaffa konkurrensen på världsmarknaden ... Och möjligheten att minska kostnaderna och öka vinsterna genom tekniska förbättringar är en viktig faktor för förändring. Men tendensen till stagnation och nedgång, som är utmärkande för monopol, fortsätter också att verka, ibland på ett dominerande sätt, under långa tidsperioder inom vissa industrigrenar i vissa länder.” (PSS, XXV II, s 396, 397)

Det har gått nästan sextio år sedan Lenin skrev dessa ord. Monopolen har vuxit kraftigt i det kapitalistiska systemet. Men den processen har knappast framkallat ett läge av teknologisk stagnation, som Lenin förutsåg. Tvärtom har vi på de senaste tio åren sett den kapitalistiska världen öka sina ansträngningar att utnyttja tekniska och vetenskapliga landvinningar i industrin och jordbruket. Vi ser enstaka exempel på monopol som köper upp patent för att det inte skall spridas, men det händer inte särskilt ofta. Självklart är det genom att använda de marxistiska analysredskapen som vi på exaktaste sätt kan förklara varför kapitalismen inte bara kunnat överleva och utnyttja de teknologiska framstegen utan även i stor utsträckning kan sägas vara den som utvecklat den senaste tidens vetenskapligt-tekniska revolution. En avgörande faktor är förvisso den intensifierade kampen mellan jättestora monopol i olika kapitalistiska länder. Faktum är också att monopolen har mycket större möjligheter att kunna lägga ned otroliga mängder pengar på forskning. En annan stimulansfaktor har den ökade konkurrensen mellan de kapitalistiska och socialistiska systemen varit. Inte heller får vi bortse från att levnadsstandarden har stigit i de kapitalistiska länderna till följd av arbetarklassens kamp och att detta i sin tur lett till att hemmamarknaderna vuxit. Men en annan, och kanske ännu mer förvånande, utveckling är att flera viktiga faktorer i de socialistiska ländernas ekonomi inte alls underlättar teknologiska framsteg, utan till och med motarbetar dem.

Den 6 september 1967 publicerades en artikel i *Literaturnaja gazeta* av R Bachtamov och P Volin med titeln ”Var kommer de konservativa ifrån?” Efter att ha konstaterat att man på senare tid på ett bättre sätt börjat dra nytta av uppfinningar i Sovjetunionen gick författarna vidare och invände att ”... situationen långt ifrån är idealisk. Bara 30 procent av de nya uppfinningarna tas upp av industrin. Med tanke på att 16 000 uppfinningar årligen registreras och att vi, om var och en av dessa användes i ett litet företag, skulle kunna spara i genomsnitt 50000 rubel (naturligtvis skulle den övervägande majoriteten kunna användas på, mer än ett ställe), så är det mycket lätt att föreställa sig vilka förluster det rör sig om.”

Bachtamov och Volin förklarar sedan orsakerna till den förbluffande stora trögheten som är så typisk för sovjetiska planerare och ekonomiska organ. De drar fram såväl rädslan för risktagande som bristerna i systemet med patent. Dessutom saknar de sovjetiska företagen nödvändiga incitament för att förbättra kvaliteten på många produkter, särskilt om förbättringen inte ledet till en kostnadsminskning. Många företag gör sig ingen brådska med att införa nya idéer – om de väntar på att andra skall komma före så får de färre bekymmer och mindre omkostnader. Även om de flesta uppfinningar medför direkta fördelar (t ex möjligheter att spara råmaterial och arbete) är företaget sällan medvetet om de potentiella fördelarna. Därför måste många nyheter introduceras med metoder som egentligen är administrativa. Författarna gav exempel på hur ministerier beviljar patent och säljer produkter på licens utomlands, och några år senare kommer det fram att dessa sovjetiska uppfinningar i omfattande grad används utomlands utan att ens ha prövats i Sovjetunionen. (Det finns flera fall där sovjetiska uppfinningar har använts utomlands utan licenser, medan de fortfarande diskuterats här hemma.) ”Hur skall vi kunna se till”, skriver Bachtamov och Volin, ”att värdefullt arbete (upptäckter, uppfinningar och forskning)

För att lösa den typen av problem i Sovjetunionen och andra socialistiska länder införde man ekonomiska reformer, som förlitar sig mer på marknadskrafterna som regulator, på en större självständighet för företagen och en mer direkt koppling mellan de anställdas löner och företagets produktionsresultat. Trots en stark opposition från konservativa element, som motsatt sig att reformen genomförs, kommer antagligen kraven på en ekonomisk utveckling att bli den avgörande kraften. Och tjugofjärde partikongressens beslut pekar åtminstone mot att reformen förs vidare.

Jag är av den uppfattningen att ett centraliserat socialistiskt system, som moderniseras enligt reformens grundprinciper, är det effektivaste sättet att få stora industriföretag att fungera. I kapitalistiska länder underkastas storföretag och monopol olika slags statliga regleringar, och till och med borgerliga ekonomer förespråkar nationalisering av den tunga industrin (och av försvarsindustrin, järnvägarna, telefonnätet etc.). Många större företag i Västeuropa förstatligades 1945-46 som en följd av inre politiska påtryckningar, och de flesta av dessa fortsätter att fungera tillfredsställande.

Men det bör naturligtvis finnas inslag av självstyrelse även i mycket stora företag i socialistiska länder. Men då bör diskussionerna mer gälla frågor av dagskaraktär, typ bonus, anställningsfrågor, vissa lönefrågor m m, och i mindre grad frågor som direkt rör produktionen. För vad finns det att "besluta" om en kraftstation, som redan är projekterad och anlagd?

Då finns det betydligt större utrymme för självstyrelse i små och medelstora industriföretag, kolchozer och sovchozer. Här skulle man kunna dra nytta av de jugoslaviska erfarenheterna, även om de konkreta formerna skulle se annorlunda ut under sovjetiska förhållanden. Några av våra bästa kolchozer har gjort lyckade experiment med självstyrelse, och man borde kunna använda liknande metoder på sovchozer. Försöksvis kunde man inrätta arbetarråd på olika mindre företag. Mindre och medelstora företag skulle vara bästa platsen att införa ett system där de anställda har inflytande över hur företagsledningen utses och hur styrningen av produktionen sker – och därmed ha en löpande kontroll över verksamheten. Det vore på många sätt ett betydelsefullt steg. Vi har tusentals små och medelstora företag i Sovjetunionen, vars struktur och arbetsmetoder skapades för länge sedan, när sådana företag var färre, och produktionen var av en mindre omfattning. Det här är en god illustration till den marxistiska tesen om hur kvantitativa förändringar övergår till kvalitativa. Uppenbarligen kan inte staten längre upprätthålla en fungerande kontroll över ett så stort antal småföretag – och följaktligen stöter vi på många fler fall av förskingring och missbruk, dåligt yrkeskunnande, föråldrad teknik, låg arbetsproduktivitet etc på den nivån än inom större företag. Därför bör de anställda få mer makt och ansvar i de mindre företagen. Arbetarkontrollen skulle bli ett komplement till den statliga och fungera som ett vettigt korrektiv, för att verkligen utnyttja de egna tillgångarna.

De minsta företagen, med ett tjugotal anställda, eller bara några personer som arbetar i samma rum, vore lämpligare att göra om till kooperativa i stället för statliga. Här skulle vi alltså kunna få en "ren" Kooperation. Staten borde inte förbjuda utan snarare uppmuntra den här typen av "småkooperation", särskilt för företag som ligger någonstans mellan industri- och tjänstesektorn; här skulle kooperativa företag kunna bli viktiga länkar i ekonomin. Förr fanns arteller* i städerna, som man förstatligade utan att det fanns *några ekonomiska skäl* för det. Liksom beslutet att avskaffa mycket av småindustrin på landsbygden var felaktigt, var det ett misstag att dra in artellerna. I servicesektorn och vissa andra produktionsgrenar skulle artellerna verkligen behövas – både nu och längre fram i tiden. Den snabbt ökade efterfrågan

verkligen efterfrågas ... Det finns bara en möjlig väg och det är att utvidga den ekonomiska reformen till att även täcka uppfinningar. Om ett företag snabbt inför teknologiska innovationer måste det få direkta och påtagliga belöningar, medan det företag som vägrar eller drar ut på tiden med att införa innovationer borde bestraffas."

* Begreppet *artel* betecknar dels, som i det här fallet, en sorts hantverkskooperativ, dels den kollektiva ägandeform som finns i kolchozerna. L. B.

på alla slags tjänster och – även varaktiga – konsumtionsvaror gör att man med fördel kan ombilda statliga småföretag som utför teve- eller lägenhetsreparationer, liksom ur- och skomakerier (med ett omfattande butiksnät) till arteller eller kooperativ. Man borde också uppmuntra folk att sätta upp verkstäder på landsbygden, som kunde arbeta med order bl a från större företag. I ett tal före valet 1971 sade också Brezjnev:

”Det finns många människor – pensionärer, hemmafruar, handikappade – som med nöje skulle arbeta efter förmåga med servicesysslor, t ex på kooperativ basis. Att få med dessa människor i ett samhällsnyttigt arbete är sovjeternas uppgift. Naturligtvis måste verksamheten ske inom lagens ramar, och finns det inga lagar anpassade för detta får vi stifta sådana. Det viktiga är att vi ger ett så starkt stöd som det är möjligt åt initiativ som är till nytta för samhället och dess service. Det vore en god idé att låta Moskva gå i spetsen här. Det vore kanske lämpligt att uppdra åt varje stadsdelssovjet att inrätta skradderier, självserveringar och liknande företag. På så sätt blir det möjligt att pröva ut för- och nackdelar och sedan utöka verksamheten.”²⁵

Det här är ju ett utmärkt förslag, men av någon anledning tycks det inte ha varit någon särskild brådska med att verkställa det, varken i Moskva eller andra städer, där servicen ofta är ännu sämre. Inte heller går lagstiftningsarbetet, där de nya formerna skall regleras, särskilt snabbt. I pressen har många exempel nämnts på självständiga kooperativ – *Fakel* (Facklan), *Novator* (Innovatören) m fl – som fungerar som mellanhänder och introducerar tekniska förändringar i produktionen mot betalning. Det finns ett mycket stort behov av oberoende kooperativa företag. Ändå har flera sådana tvingats slå igen på grund av skattemyndigheterna.

Det är dags att vi inser att stora företag och serviceinstitutioner inte ensamma klarar av att tillfredsställa alla behov i en modern ekonomi. Massproduktion i stor skala kan fylla de grundläggande behoven, men så finns det sekundära behov, som varierar efter bl a smak och geografiska förhållanden, och som det helt enkelt inte är möjligt för ett centraliserat system att ta hänsyn till. Här skulle de minsta företagen, som ibland kunde etableras för en kortare tid, kunna göra en verklig insats. Mellanskolorna borde stimuleras till att bilda självbärande verkstäder där artiklar för lokal konsumtion framställs och legoarbeten utförs åt lokala industrier och jordbruk. Man borde uppmuntra forskningsinstitut och laboratorier att bli mer företagsekonomiskt inriktade – inte bara för att kunna finansiera sin forskning, utan också ägna sig åt att sälja sin egen vetenskapliga produktion. Det finns institutioner, som behöver kemiska eller biokemiska preparat av många olika typer, men i så små mängder att det är oekonomiskt att framställa dem på fabriker. Alltså skulle forskningsinstitutionerna själva kunna framställa sådana preparat och sälja eller byta med andra. Och så vidare.

Även inom ramarna för ett socialistiskt samhälle kan och bör det finnas utrymme för enskilda ekonomiska initiativ – t ex i form av enmans- eller enfamiljsföretag. Det kan inte vara värre än böndernas privata jordlotter eller de koloniträdgårdar, som de anställda i städerna håller sig med. Vi behöver fortfarande privata handlare och hantverkare i vår komplexa samhällsstruktur för att kunna lösa uppgifter som de stora företagen inte går i land med. Det finns en massa arbeten, som skulle bli mycket bättre utförda, om det fanns ett personligt initiativ med i bilden: maskinskrivning, lägenhetsreparationer, blomsterodlingar, souvenirtillverkning, skradderier och hälsovård, för att ta några exempel. Den sovjetiska lagen förbjuder inte sådan privat verksamhet, och vi har många privatläkare, skraddare och maskinskrivare som arbetar helt legalt i storstäderna. Det förekommer privatlektioner i språk som förberedelse för inträdesprov till högre utbildning. Men sådan verksamhet är knappast lönsam på grund av höga skatter (som fastställdes i slutet av NEP-tiden!). Folk som offerar sin fritid till privata tjänster kan få en kvälls arbete beskattad som om den vore en full arbetsdag och dessutom med extra hög skattesats. Därför sker det mesta ”privatföretagandet” på olaglig väg. Och många enskilda, som gärna skulle vilja offra litet av sin fritid till något hantverk eller någon nyttig serviceverksamhet, tvekar att sätta igång, eftersom de har svårt att betala skatterna och

²⁵ *Pravda*, 12 juni, 1971.

inte vill bryta mot lagen.

Ju mer mångsidigt samhällslivet blir och ju mer fritid vi får desto starkare borde man uppmuntra privata initiativ, som hela samhället kan dra nytta av. I stället för att tvingas betala betungande progressiva skatter borde man ha möjlighet att köpa sig tillstånd att syssla med en viss verksamhet i två-tre år. Förutom de redan nämnda "privatföretagen" borde man också främja bokbinderier, taxiföretag, frisörsalonger, möbelsnickerier, hyresmäklare m fl. Priserna på sådana tjänster ligger skyhögt idag, eftersom de i stort sett bara förekommer illegalt. Staten har ingen möjlighet att kontrollera deras verksamhet eller ta upp någon skatt. Därför skulle både stat och allmänhet dra nytta av ordentliga förändringar på det här området.²⁶

Naturligtvis måste man vara medveten om att de flesta former av privat och kommersiell aktivitet har en förmåga att expandera. Det är möjligt att olika slags privat initiativ kan ge upphov till kapitalistiska företag, men det är knappast troligt i ett socialistiskt samhälle. Dessutom kan staten lätt bekämpa utslag av kapitalism både med en förnuftig beskattning och genom att uppmuntra kooperativt ägda serviceföretag och mindre industrier. Sådana mindre kooperativ skulle ha högsta prioritet i tilldelningen av råvaror, reservdelar, verktyg m m. Det finns framtidsforskare som förutspått att Sovjetunionen vid slutet av århundradet kommer att ha en blandekonomi med statliga, kooperativa och till och med privatkapitalistiska företag. Det är inte en trolig prognos. Det är varken önskvärt eller ens särskilt möjligt att en privatkapitalistisk industri utvecklas här. Däremot vore det möjligt och i högsta grad lämpligt med en utveckling av kooperativ småföretagsamhet, liksom privat sådan, för serviceverksamhet.

Det inslag av konkurrens, som kombinationen av statliga och privata serviceföretag skulle ge, vore oerhört välgörande för både stat och enskilda. Att utveckla och uppmuntra privata och kooperativa initiativ, som inte innebär utslugning av arbetskraft, skulle vara en viktig punktinsats för en ekonomisk demokrati och dessutom skapa bättre förutsättningar för en välfärd, som alla arbetande människor kan få del i.

²⁶ Olika slag av små privatägda fabriker och serviceföretag får statligt *stöd* i Jugoslavien, liksom i Polen, Ungern och till och med i det högingustrialiserade Östtyskland. Vi borde studera erfarenheten av statlig och privat produktion; och vad som är ännu viktigare: olika delar av systemet borde införas också i Sovjetunionen. Det är faktiskt betecknande att även i de högutvecklade kapitalistiska länderna, där stora monopol och truster blir allt mäktigare, antalet små företag med oerhört skiftande produktion inte står stilla, utan växer (vilket vi kan få fram av ekonomisk litteratur). I Japan ökade mellan 1951 och 1966 antalet små och medelstora företag från 3,2 miljoner till 4,3 miljoner. Mest ökade företag med mellan en och fyra anställda, varav de flesta fanns inom servicesektorn (se *Mirovaja ekonomika i mezjdunarodnyje otmosjenija*, 1971, Nr 2, s 88). Trots ständiga konkurer ökar antalet små och mycket små företag även i USA. I en summering av dessa siffror skriver den sovjetiska ekonomen G Rudenko: "Sålunda pekar den förhärskande tendensen i de kapitalistiska staterna mot mycket stora företag. Dessa är artärerna i den ekonomiska organismen. Men vi finner också många småföretag inom industrin och i servicesektorn – man kan se dem som kapillärsystemet." (Ibid, s 96)

Vi vet alla att kommunismen aldrig förespråkade något totalt avskaffande av privat ägande i liten skala. Inte heller finns något dant krav i kommunistpartiernas program i väst. Tvärtom påpekar de alltid att det framtida socialistiska samhället kommer att uppmuntra och stödja småföretag. Sålunda sägs det i det nya programmet för USA:s kommunistparti: "De många miljoner småföretagare som finns inom handel, servicenäring och produktion gör livet lättare och bidrar till att upprätthålla den amerikanska industriproduktionen. Många av dessa skulle kunna fortsätta att fylla en nyttig funktion under socialismen. Samtidigt skulle de förhållanden som dessa arbetar under förbättras påtagligt. Så skulle t ex inte ägare till små bensinstationer och matvarubutiker längre vara underkastade trycket från de stora oljebolagen eller grosshandelsmonopolen i livsmedelsbranschen. Men många skulle säkert föredra att låta sina företag övergå i samhällets ägo, få en rimlig ersättning och bli avlönade chefer med fasta arbetstider. Alternativt skulle ägare till småföretag kunna välja att gå in i kooperativ. Som en form av socialistisk ekonomisk verksamhet skulle kooperativen ges finansiell och teknisk hjälp." (SSJA, 1971, Nr 1, s 95)

Sovjetunionens ekonomiska politik uppmärksammas av arbetare runt om i världen, och vi bör inte ge dem anledning att tvivla på att programpunkterna hos kommunistpartierna i väst är allvarligt menade.

XII Den nationella frågan

1 Vissa problem i Sovjetunionens nationella struktur

En socialistisk demokrati, konsekvent genomförd, skulle kunna skapa förutsättningar för att lösa den alltmer påträngande nationella frågan i Sovjetunionen. En mer demokratisk sovjetstat skulle underlätta för nationella minoritetskulturer att utvecklas, samtidigt som den skulle knyta de olika nationerna närmare till varandra och få dem att snabbare bilda en ny historisk enhet: det sovjetiska folket.

Problemen demokrati och nationalism har många beröringspunkter. Jag kommer nedan att kort analysera aspekter av det nationella problemet, som hänger samman med demokratiseringen av vårt land.

I kapitel IV har jag beskrivit uppkomsten av olika nationella och nationalistiska rörelser och riktningar som förekommer i alla unionsrepubliker inklusive RSFSR, och i många av de autonoma republikerna.* Jag tog också upp djupt liggande objektiva och subjektiva orsaker till dessa fenomen, och det är väl uppenbart att en socialistisk demokratisering inte innebär att man förbjuder nationalistiska strömningar, utan i stället öppnar en dialog med dem. Utan en öppen och ärlig diskussion går det inte att komma tillrätta med ackumulerade problem eller att stoppa de centrifugala tendenser som uppstått.

Det är nödvändigt att göra något åt metoderna att rekrytera kadrer i republikerna. Först på de senaste tio-tjugo åren har de som representerar den namngivande nationaliteten i respektive republik börjat besätta ledande poster i administrationen. Till mitten av trettioalet fanns det ganska få tadjjiker, kirgizer, kazacher, turkmener och uzbeker bland de högsta ledarna i stat och partiväsande i de centralasiatiska republikerna. Läget förändrades med den snabba utvecklingen av bildning och kultur bland de ickeryska folken, och det är nationella tjänstemän som idag dominerar på ledande poster. Den här ”nationaliseringsprocessen” har ägt rum också i de autonoma republikerna, även om det inte gått lika fort där. Det här har naturligtvis inneburit ett framsteg. Regeln är att alla som på något sätt i sitt yrke betjänar människor skall komma från den största nationaliteten i republiken. Och om någon från en annan nationalitet har ett sådant arbete, är det nödvändigt att han talar republikens språk, vare sig han är posttjänsteman i Georgien, affärsbiträde i Turkmenien eller taxichaufför i Minsk.

Men på grund av de senare årens utveckling är det dags att göra vissa förändringar i kaderrekryteringen i republikerna. Vi har fått en ny situation med ekonomiska framsteg och integration, frivillig assimilering av nationella minoriteter, ryskan som ett andra modersmål för många nationaliteter och som ett språk över gränserna och genom att allt fler människor, som inte är av ryskt ursprung, bosätter sig i ryska städer, medan ryssar flyttar ut i republikerna.

Det borde finnas större möjligheter för lokala folkminoriteter att få vissa arbeten. Det är absurdt att en tadjjikisk filmstudio automatiskt väljer en tadjjik för en roll, som kanske kräver en kirgizisk skådespelare. Det var ett dåligt beslut att göra sig av med alla regissörer i Dovzjenkostudion i Kiev, som inte var ukrainare. Idag består hälften av befolkningen i Tbilisi av armenier, kurder, judar, ryssar och azerbajdzjaner. Före kriget var det tradition att förste partisekreteraren i Tbilis stadskommitté var armenier. Numera är det alltid en georgier som

* Sovjetunionen (SSSR) har parallellt med den rent territoriellt administrativa indelningen också förvaltningsområden som tillgodoser krav på viss nationell autonomi. (Siffrorna motsvarar förvaltningsnivåer angivna i not, s 50.) 15 unionsrepubliker (2). Några av dessa innehåller autonoma republiker och autonoma oblaster (3) samt nationella kretsar (4), alla bildade med enhetliga folkslag och språkgrupper som majoritetsunderlag. Sålunda har de flesta nationaliteter en konstitutionell rätt till visst självstyre och kulturell autonomi. Unionsrepublikerna har rätten till utträde ur unionen inskriven i sina författningar. E. K.

har den posten, vilket naturligtvis är det enda riktiga. Också ordförandena för Georgiens högsta sovjetpresidium och ministerråd bör båda vara georgier. Men självklart finns det många människor bland de övriga nationella grupperna i Georgien som är helt kompetenta att ha ledande administrativa, ekonomiska eller kulturella befattningar i republiken. Det är lika fel att utestänga dem, som att hindra människor som inte är av rysk härkomst att få sådana tjänster i Moskva eller andra städer, dominerade av ryssar.

Särskilt allvarlig är diskrimineringen av sovjetiska medborgare av judiskt ursprung. Det finns naturligtvis ingen anledning att placera en människa, som vill utvandera till Israel, i en framskjuten position – hon skall helt enkelt bara få sitt utresevisum. Men alla andra sovjetjudar, ax vilka de flesta assimilerats i sin ryska eller ukrainska omgivning, måste få vara helt lika-berättigade med övriga medborgare. Den politik man för nu, där judar utestängs från parti- och militärapparaten, KGB och inrikesministeriet, den diplomatiska karriären, högre tjänster inom den statliga och ekonomiska förvaltningen, förlagsverksamheten och till och med vissa forskningsinstitutioner, det är en politik som är skadlig för hela landets ekonomiska och kulturella utveckling; den ger också Sovjetunionen sämre prestige i världens ögon.¹

Vi måste få förändringar för att kunna anställa människor med begåvning och meriter. Det är det kriterium som borde vara vägledande för dem som rekryterar; alla krax på ”rasrenhet” skapar inte bara moralisk korruption utan också praktiska hinder. Det börjar bli dags att ta bort kolumnen ”nationalitet” från pass och frågeformulär. Det slaget av information bör begränsas till folkräkningsstatistiken.

Unionsrepublikerna måste få betydligt vidgade rättigheter, särskilt i frågor som rör lokala förhållanden. Sådana skulle lätt kunna handläggas på republiknivå, men fortfarande krävs konsultationer i Moskva innan ett slutgiltigt beslut kan tas. Ett typiskt exempel på föraktet för unionsrepublikernas rättigheter och kompetens är systemet för hur akademiska grader och titlar delas ut. Republikerna har inte rätt att själva utse sina docenter eller professorer eller ge någon titeln licentiat eller doktor. Den rätten tillkommer uteslutande den högsta kommissionen för examination vid ministeriet för högre utbildning i Moskva. Men så kraftigt som den högre utbildningen expanderat har det här systemet medfört en enorm byråkrati och oerhörd väntetid för kandidaternas del. Många är tvungna att upprepade gånger ta sig till Moskva och först efter att ha gjort förödmjukande påstötningar få sitt besked. Vi vet ju att byråkratiska metoder alltid är en grogrund för korruption, och i det avseendet har den omtalade kommissionen inte det bästa rykte. Det är tydligt att lösningen vore att förlägga attesteringsproceduren till examinationskommissioner i varje republik. Det finns ju faktiskt tillräckligt många vetenskapsmän ute i republikerna, som lika bra som sina kolleger i Moskva kan bedöma meriter och brister hos kandidaterna. En allunionell kommission skulle i stället kunna syssla med stickprovskontroll och fungera som instans för eventuella överklagningar. De vetenskapliga råden på de äldsta universiteten och på de främsta 20-30 instituten för högre utbildning borde ha rätt att dela ut akademiska grader utan att höra den centrala kommissionen.

Unionsrepublikerna måste också få mer att säga till om ifråga om läroplaner och hur lång mellanskolan skall vara. I unionsrepublikerna ägnas 1 000 à 1 200 timmar åt studier i det egna språket och litteraturen, vilket gör schemat överlastat. Men för närvarande är det bara de baltiska republikerna, som har fått tillåtelse att förlänga sin mellanskoleutbildning till elva år.

¹ Jag har nyligen gjort en särskilt noggrann undersökning av vissa sidor av ”den judiska frågan” i Sovjetunionen. Intresserade läsare kan gå till min artikel ”Mellanösternkonflikten och den judiska frågan i Sovjetunionen”. Två intressanta samizdat-manuskript uttrycker ungefär liknande åsikter: ”Det nära och det fjärran” (undertecknat ”En rysk jude”), som är en historisk studie av problemet, och V Kapsjitsers ”Kritisk studie av den moderna antisemitismens karaktär, ideologi och praktik”. Även om författaren närmar sig problemet på ett i stort sett korrekt sätt kan jag inte hålla med om hans mycket förenklade slutsatser om orsakerna till antisemitismen i Sovjetunionen idag. Alla tre manuskripten kom ut första gången 1970.

Ofta diskuteras frågan om vilken statsform som är lämplig för ett visst land. Under sovjetmaktens första decennier innebar den nationella utvecklingen också en höjd status, dvs många autonoma republiker blev unionsrepubliker, och autonoma regioner blev autonoma republiker inom RSFSR. I tio år efter revolutionen hade det mordvinska folket ingen egen statsstruktur alls. En nationell krets bildades 1928, därefter en autonom oblast 1930, och slutligen en autonom republik 1936. Kirgizien fick ställning av autonom oblast 1924 och unionsrepublik 1936. Vi har bara sett två exempel på försämrad status: den Abchaziska unionsrepubliken, som bildades 1930 och knöts till Georgien genom ett federalt avtal, ombildades till autonom republik inom den georgiska unionsrepubliken; den Karelsk-finska republiken upprättades 1939, men övergick till att bli en autonom republik efter kriget. (Jag kommer inte här att ta upp exempel på hur vissa nationella statsbildningar olagligt likviderats – det har redan diskuterats ovan.* Det är hög tid att krimtatarerna och sovjettysskarna återfår sin nationella autonomi, med gränser som överensstämmer med de önskingar som majoriteten hos dessa folkgrupper framför.)

Som ett resultat av den intensiva ekonomiska utvecklingen har den infödda befolkningen i vissa republiker sjunkit till 15-25 procent av hela republikens befolkning. Därför borde en del autonoma republiker göras om till autonoma områden, vilket skulle minska den administrativa apparaten påtagligt. Flera republiker med ett litet befolkningsunderlag, t ex de Adzjariska eller Nachitjevanska autonoma republikerna har en styrande förvaltningsapparat av ungefär samma storlek som stora oblaster i RSFSR – typ Tjeljabinsk- eller Sverdlovskoblasten.

2 Om unionsrepublikernas rätt att utträda ur SSSR

Frågan om nationernas rätt till självbestämmande kräver en särskild analys. Det var Lenin, som krävde en särskild passus i RKP(b):s partiprogram om nationernas självbestämmanderätt och deras rätt till utträde. Han framhöll, att denna rätt måste kvarstå efter en demokratisk, och till och med efter en socialistisk revolution, för att symbolisera att medlemskap i de socialistiska nationernas union var jämlikt och frivilligt. Lenin underströk dock, att samtidigt som bolsjevikerna försvarade principerna om nationellt självbestämmande och avvisade alla försök att utöva påtryckningar med våld eller ohederliga metoder, ansåg de proletariats enhet och solidaritet i alla länder vara det viktigaste. Enligt Lenin skulle bolsjevikerna bara under mycket speciella omständigheter stödja krav ”som syftade till att skapa en ny klasstat eller ersätta en fullständig politisk enhet med en svagare federal”. Det viktiga för bolsjevikerna var att garantera *rätten* till självbestämmande, inte att genomföra självbestämmande i praktiken.

Idén om att skapa SSSR kom också från Lenin. Den nya unionen skulle förena federal princip med principen om en stark centralmakt, som var nödvändig med tanke på den kapitalistiska inringningen. En artikel i författningen ger unionsrepublikerna rätt till självbestämmande och utträde ur unionen. Men ingen rättighet är verklig om det inte finns någon fungerande mekanism att garantera den i praktiken. Hur skulle t ex Ukraina bära sig åt för att börja förhandla om att lämna SSSR? Varken Sovjetunionens eller unionsrepublikernas författningar ger några som helst anvisningar. Och hur vore det överhuvudtaget möjligt att ta upp frågan i något officiellt sammanhang, när alla offentliga uttalanden till stöd för Ukrainas självständighet anses vara fientlig propaganda och straffbara handlingar – mot allt sunt förnuft och Lenins egna föreskrifter!² Hur kan en rättighet, som man inte får tala om, kallas

* Se kap IV.

² Lenin har skrivit: ”Nationernas självbestämmanderätt innebär uteslutande rätt till oberoende i politisk mening, till fritt politiskt avskiljande från den förtryckande nationen. Detta krav på politisk demokrati innebär konkret *fullständig frihet till agitation för avskiljande* samt lösning av frågan om avskiljande genom referendum inom den nation, som avskiljer sig. Detta krav är således inte alls liktydigt med ett krav på avskiljande, uppdelning och bildande av små stater. Det är bara ett konsekvent uttryck för kampen mot varje nationellt förtryck. Ju närmare ett demokratiskt statssystem står fullständig frihet till avskiljande, desto sällsyntare och svagare kommer i praktiken strävandena till avskiljande att bli, ty de stora staterna är otvivelaktigt fördelaktigare både ur det

konstitutionell? Det här är ett exempel på hur bristen på garantier avslöjar en uppenbar klyfta mellan ord och handling. Det förbud som i realiteten råder mot öppna diskussioner i den här och andra kontroversiella frågor är en av orsakerna till att de nationella spänningarna (utöver dem som diskuterades i kap IV) förstärks för närvarande.

Den grundläggande princip för Sovjetunionens statsbildning som konstitutionen uttrycker borde tas mer på allvar. Det är dags för en ny konstitutionell lagstiftning, där unionsrepublikerna får rätt att bestämma över sig själva och därmed att träda ut ur unionen och bilda en självständig stat. Lagen måste ange hur detta skall gå till.

För egen del är jag emot varje utträde ur unionen. Även i den kapitalistiska världen kan vi skönja en riktning mot starkare integration; den vetenskapligt-tekniska revolutionen skapar större ekonomiska (och i framtiden också politiska) enheter än vad dagens nationsgränser rymmer. Ännu viktigare är det att få en ekonomisk, politisk och teknologisk integration i Sovjetunionen och i hela det socialistiska lägret. Om en unionsrepublik bestämde sig för att lämna unionen skulle det följaktligen varken vara till fördel för republiken eller för unionen. Men vår stat måste ändå vara en frivillig sammanslutning av nationer, där rätten till självbestämmande beaktas i praktiken och inte bara i teorin.

Ett utmärkt sätt att slå vakt om den rättigheten vore att ha en *obligatorisk* folkomröstning minst vart tionde år. Givetvis är förutsättningen att en helt fri diskussion förs om alla nationella problem och till och med att grupper och rörelser som förordar utträde får bildas. Folkomröstningen bör ske med hemlig röstning under kontroll av särskilda kommissioner, med representanter för de andra unionsrepublikerna. Dessutom bör högsta sovjet i varje republik ha rätt att utlysa folkomröstningar i undantagsfall inom tioårsperioden, men då inte inom ett år före nästa reguljära referendum. För att en republik skall få utträda borde ännu en omröstning vara obligatorisk inom tio år för att avgöra frågan om återinträde i unionen. En sådan folkomröstning skulle kunna hållas tidigare om befolkningen så önskar.

Det kan finnas en risk med att låta frågan gå ut till hela folket för avgörande. Men hela vår nationalitetspolitik är ju värdelös om vi inte vågar testa den på det sättet. Folkomröstningar skulle förmodligen ha ett hälsosamt inflytande på sättet att ta ställning till de nationella problemen, medan riskerna antagligen skulle vara minimala. Utgången av en folkomröstning kan förutsägas idag med de moderna metoder som finns för opinionsmätning, och här skulle man kunna påverka resultatet, eftersom provomröstningar skulle påvisa orsakerna till missnöje och göra det möjligt att undanröja grunderna.

Om rätten till självbestämmande *verkligt* fanns vore möjligheterna för Sovjetunionen att expandera mycket större. Frågan om de andra socialistländernas frivilliga inträde i unionen kommer oundvikligen att komma upp som en följd av den ekonomiska integrationen i det socialistiska lägret. Den politiska och ekonomiska demokratiutvecklingen i Sovjetunionen kommer också att påverka läget. Som ett första steg borde gränserna öppnas för att möjliggöra för alla medborgare i de socialistiska länderna att fritt resa över sina gränser. Det är faktiskt helt oacceptabelt, ja rent av förnedrande, att det fortfarande är så mycket svårare för en

ekonomiska framåtskridandets synpunkt och med tanke på massornas intressen, varjämte dessa fördelar ständigt ökar med kapitalismens tillväxt.” (*Sotjinenija*, 4:e utgåvan, XXII, s 135, min kursiv, R M.) [”Den socialistiska revolutionen och nationernas självbestämmanderätt”]

Detta skrev Lenin [mars] 1916 med den framtida demokratiska revolutionen i åtanke. Men han fortsatte att kräva rätt till självbestämmande även efter att socialismen segrat, och också en absolut frihet att agitera för utträde.

I sitt sista brev i nationalitetsfrågan som han skrev till centralkommittén och partikongressen, dikterat den 30 och 31 december 1922 (”Till frågan om nationaliteterna eller om ”autonomisering” ”), erkänner Lenin att stormaktschauvinism kan uppstå i en socialistisk stat, där en större nation intar en ”imperialistisk attityd” gentemot de mindre. Enligt Lenin skulle detta kunna komma att undergräva vårt stöd till kampen mot imperialismen (*PSS*, XLV, s 362).

sovjetisk medborgare att resa till Polen, Tjeckoslovakien, Ungern, Bulgarien eller Rumänien (och omvänt) än det är för t ex en fransman att resa runt i Västeuropa.

Tyvärr har vi också förlorat de smidiga förbindelser mellan republikerna som fanns när Sovjetunionen en gång bildades. Och det kommer att göra det mycket svårare att dra till sig nya republiker till unionen.

XIII Utrikespolitiken

Världen av idag är oerhört komplicerad och motsägelsefull, och i många avseenden blir läget alltmer förvirrat. Mänskligheten fortsätter att vara uppdelad i en kapitalistisk och en socialistisk militär och politisk gruppering, och ibland får spänningen mellan dem kritiska dimensioner. Aldrig tidigare har ledarna i samtliga länder – små och stora – tvingats ta så stort ansvar.

Samtidigt har det skett en enorm tillväxt av produktiv-krafterna, oerhörda framsteg i framställningen av vapen för massförintelse och möjligheterna att komma över dem, en aldrig tidigare skådad ”befolkningsexplosion” i de underutvecklade länderna och många andra objektiva processer, som har fört mänskligheten till en punkt där det har blivit nödvändigt att sätta in gemensamma ansträngningar och få alla länder att samarbeta i en anda av ömsesidigt förtroende.

Att världsfreden måste bevaras och ett kärnvapenkrig avväjas, som skulle kunna förrinta hela mänskligheten, borde vara en självklarhet. Dessutom står de rika nationerna inför problemet att samordna och öka sin hjälp till de fattigare länderna i den ”tredje världen”, som nu ser ut att genomgå den svåraste fasen i sin utvecklingshistoria. Det krävs också ett gemensamt utarbetat program för en vettig befolkningspolitik i global skala.¹

Vi står alla inför den livsavgörande uppgiften att bevara vår miljö och våra naturtillgångar. Den vårdslöshet som hittills rätt har förorsakat nedsmutsning av nästan alla världens floder, sjöar och hav. Om utvecklingen av industrin och energiutvinningen får fortsätta okontrollerat kommer inte bara våra naturliga resurser att utarmas, utan även jordatmosfären, bildad under loppet av miljontals år, att utsättas för oersättliga skador. Det finns experter, som anser att det här inom en överskådlig framtid kan leda till en så stark ökning av den ultravioletta strålningen att växtlivet till stor del skulle dö ut.

¹ I sin essä ”Den överbefolkade världen”, där man finner såväl diskutabla punkter som mycken visdom, skriver en av det tjugonde århundradets största naturvetare, Julian Huxley:

”Det finns många allvarliga och specifika frågor som befolkningsexplosionen väcker — hur det ökande antalet människor skall kunna förses med nödvändiga andelar livsmedel och bostäder, råmaterial och energi, sjukvård och utbildning, med möjligheter till spännande upplevelser, meditation och fruktbar fritid; hur besvikelser och motgångar skall kunna hindras från att explodera i våld eller försänka i apati; hur man skall kunna undvika ett oplanerat kaos å ena sidan och en överorganiserad auktoritär styrning å den andra.

Bakom allt detta finns de allmängiltiga problemen. Innan mänskligheten kan ena sig om någon konstruktiv planering av sin framtid på jorden som, det får vi inte glömma, förmodligen kommer att vara många gånger längre än vårt förflutna, och kan räknas i hundra miljoner år i stället för de hundratusen som är människans historia eller de miljoner som är Historien, måste den göra klart för sig vad det finns för handlingsutrymme. Om människan inte skall bli planetens kräftsvulst i stället för dess medarbetare och vägledare måste hotet från de många ofödda för alltid bannlysas från scenen.

Framförallt behöver vi en världsomspännande befolkningspolitik — inte vid någon obestämd tidpunkt i framtiden, utan nu. Tiden har kommit för att seriöst överväga ett befolkningsprogram. Vi vill att varje land skall ha en befolkningspolitik, på samma sätt som det har en ekonomisk politik eller en utrikespolitik. Vi vill att alla internationella organ i FN skall ha en befolkningspolitik. Dess första syfte måste vara att få ned den nuvarande uppdrivna ökningstakten till hanterliga proportioner: när detta väl är gjort kan vi fundera på att planera en optimal storlek för över världens befolkning — vilken med största säkerhet kommer att visa sig vara mindre än dagens. Under tiden kan vi, medborgare i alla nationer, genom FN och alla dess organ, genom våra egna länders politik och institutioner och genom privata fonder, hjälpa de modiga länder, som redan har startat en befolkningspolitik på egen hand eller som vill göra det ...

Vi behöver verkligen en Världsbefolkningspolitik. Vi har lärt oss att kontrollera krafterna hos den omgivande naturen. Om vi inte lyckas kontrollera våra egna reproduktionskrafter kommer den mänskliga rasen att sjunka ned i en flod av stridande människor och vi, dess nuvarande representanter, kommer att blunda för att världen går mot sin undergång.”

(ur *Essays of a Humanist* [En humanists essäer], Chatto & Windus, London, 1964, Harper and Row, New York, 1964, s 249-250. — Engelska övers.)

En mer effektiv internationell arbetsfördelning vore möjlig idag med den nivå som produktivkrafterna nått. Samarbete i olika världsomspännande projekt skulle kunna skapa bättre levnadsförhållanden för alla människor på jorden. Men tyvärr skönjer man inte någon gemensam lösning av de överhängande problemen i det rådande världspolitiska klimatet.

Vi kan inte dra fram ett enskilt land eller en grupp av länder att skylla konflikterna i världen på, även om vi lätt skulle kunna påvisa att vissa länder varit mer ansvariga än andra för att förstärka en "kalla krigets" anda. Men eftersom såväl stormakterna som en del mindre länder har bidragit till motsättningarna, är det lämpligt att samtliga medverkar till att skapa en möjlighet för alla nationer att satsa på konstruktiva lösningar.

I det här sammanhanget får vi inte bortse från det nära sambandet mellan en stats inrikes- och utrikespolitik. Det skapas inga verkliga förutsättningar för demokratiska rörelser, varken i de socialistiska eller kapitalistiska länderna, av "det kalla kriget", av upprepade konfrontationer mellan stormakterna, den militära upptrappningen eller de ständiga lokala konflikter som alltid hotar att växa ut till ett globalt kärnvapenkrig. Det spända läget mellan stormakterna, som bara förvärrar de redan ansträngda ekonomiska och politiska förhållandena i "den tredje världens" länder, ger lätt upphov till totalitära regimer, som blir ett hot både mot sina grannar och mot hela mänskligheten.

På samma sätt påverkar också ett lands inre politik dess utrikespolitik. Det råder inget tvivel om att de övervintrande totalitära och auktoritära synsätt, som finns i Sovjetunionen, USA och andra stormakter, den ideologiska intoleransen och de onaturliga begränsningarna i det vetenskapliga, ekonomiska och kulturella samarbetet gör att "det kalla kriget" inte upphör; istället råder en stämning av konfrontation, stormaktspolitik och ömsesidig misstro. Detta kan knappast gynna en avspänningspolitik. Eftersom jag främst ägnar min bok åt Sovjetunionen, kommer jag att titta närmare på förhållandet mellan vår egen utrikes- och inrikespolitik.

Jag är fullkomligt övertygad om att en genomgripande och konsekvent genomförd demokratisering av det sovjetiska samhället starkt skulle påverka såväl livet i Sovjetunionen som landets politik gentemot andra länder och dess position i världen. En socialistisk demokrati skulle kunna påverka utrikespolitiken på flera olika sätt. Redan tidigare har det påvisats hur en demokratisering skulle göra att de styrandes politik utsattes för en folklig kontroll. Om det sovjetiska folket blev bättre informerat om världshändelserna, skulle det ha en möjlighet att åtminstone indirekt påverka politiken genom att uttrycka sina åsikter.

Självklart kräver utrikesrelationer, i likhet med militära frågor, ett visst mått av sekretess. Och det är svårt att tänka sig att någon hemlig diplomati inte alls skulle förekomma. Men det finns många frågor i utrikespolitiken som skulle kunna behandlas helt öppet, med tillgång till information för folket och dess representanter i högsta sovjet. Jag tänker på frågan om den ekonomiska och militära hjälpen till andra länder, där sovjetiska medborgare vet oändligt mycket mindre än amerikanerna om sitt lands utrikespolitiska åtaganden.

Hela sättet att fatta beslut i utrikesfrågor måste bli mer demokratiskt. Även om *själva karaktären på problemen* ofta gör att de slutliga avgörandena bara kan fattas av en liten grupp människor och ibland bara av en enda person, måste besluten föregås av en debatt om alternativa lösningar och tillfällen ges där skilda åsikter kan drabba samman. Diskussionerna måste föras så öppet som möjligt, om det så ibland bara blir i ett fackdepartement. Diskussioner skall föras på centralkommitténs plenarsammanträden, i högsta sovjets utskott och på konferenser med experter, och en absolut frihet att framföra olika synpunkter måste finnas. Med tanke på hur oerhört komplicerat och mångfasetterat världsläget är, måste vi utöka de forskningsinstitut, som har specialiserat sig på internationell politik och strategiska analyser. Man får lätt intrycket av att det ofta vidtas åtgärder hos oss, som inte är vetenskapligt analyserade i förväg.

En genomförd demokratisering i Sovjetunionen skulle stärka kommunistpartierna i de

kapitalistiska länderna. Vi vet ju vid det här laget hur både Sovjetunionens och hela den kommunistiska världsrelsens anseende skadas av politiska rättegångar, förtryck av oliktänkande, klumpiga ”kampanjer” mot konst och litteratur, diskriminering av nationella minoriteter etc. Sovjetunionen var inte bara det första socialistiska landet i världen, det är också den starkaste kraften i det socialistiska lägret, och därför uppmärksammas allt som händer i vårt land och får återverkningar runt om i världen. Vi får aldrig glömma bort det. Det faktum att framstegen mot demokrati gått så utomordentligt långsamt och med ständiga återfall i gamla beprövade metoder från det förflutna har haft en negativ effekt på den kommunistiska rörelsens utveckling; det har försenat den revolutionära processen i världen genom att göra potentiella anhängare fientligt inställda till kommunismen och Sovjetunionen. Det är så oerhört lätt för den borgerliga propagandan att framställa sådana förvrängningar i den kommunistiska teorin och praktiken som något typiskt för kommunismen i sig.

Det är naturligtvis inte någon tillfällighet att de flesta kommunistpartier i de kapitalistiska länderna inte lyckats bli massrörelser och få med sig ungdomar, studenter och intellektuella. Och de kommunistiska partier som nått den starkaste positionen är de som både fört en själv-uppoffrande kamp för arbetarnas intressen i sitt eget land och som vid upprepade tillfällen kritiserat Sovjetunionens inre och yttre politik (och samtidigt förstått gett sitt stöd åt positiva åtgärder). Allt pekar mot att det helt enkelt är en internationell plikt för Sovjetunionen att genomföra en demokratisering i det egna landet. Det skulle otvivelaktigt göra det lättare för kommunister att samarbeta med socialister och socialdemokrater, särskilt med dessa partiers allt mer inflytelserika vänsterflyglar.

I sin nuvarande utformning är den socialdemokratiska ideologin främmande för marxism-leninismen. Men det hindrar inte att den har ett påtagligt stöd hos såväl småborgerliga grupper och intellektuella som hos arbetarklassen i väst. Därför måste kommunisterna verkligen försöka samarbeta och uppnå aktionsenhet med socialdemokratin, vilket också betonas i alla programdokument från den kommunistiska världsrelsen. Den 17 juni 1969 enades man på den internationella konferensen för kommunistiska och arbetarpartier om en slutresolution, där behovet av en enad arbetarklass ströks under, och ett kommunistiskt samarbete med socialister och socialdemokrater förordades.²

I en artikel som han kallar ”Nya perspektiv” har den välkände sovjetjournalisten Ernst Henri skrivit:

”Bara kommunister kan vitalisera vänsterkoalitioner på ett dynamiskt sätt ... Men det är också nästan lika sant, att en vänsterfront inte kan fungera utan socialister, eftersom dessa fortsätter att stödjas av miljoner arbetare, tjänstemän, delar av småbourgeoisien och många ur intelligentian ... Den kapitalistiska världen grundar sin strategi genom erfarenhet på antagandet att ett sådant samarbete i praktiken är omöjligt. Men är detta verkligen fallet på 1970-talet? Världsproblemen har blivit så enorma och så påträngande att det vore otillåtligt, ja rent av brottsligt, att mäta med föråldrade måttstockar eller söka svar i det förgångna. Lösningen finner vi bara i en enad arbetarrörelse.”³

Henri har helt rätt. Det är ju ett faktum att de socialdemokratiska partierna i Västeuropa är starkare än de kommunistiska. De har 9,5 miljoner medlemmar mot kommunisternas 2,5 miljoner. I mitten på 60-talet fick socialdemokraterna 36 procent av alla röster som avgavs i västeuropeiska länder, medan kommunisterna fick något över 8 procent.⁴ Många länder styrs av socialdemokrater eller koalitioner, där dessa ingår. Helt säkert kommer socialistpartierna att vara den dominerande politiska kraften i Västeuropa och Japan i slutet av 1970-talet.

² *Mezhdunarodnyje sovjesjtjanie kommunistitjeskich i rabotjich partij* Moskva, 1969. (Den internationella konferensen för kommunistiska partier och arbetarpartier i Moskva), Prag, 1969, s 25.

³ *Literaturnaja gazeta*, 15 juli 1970.

⁴ V Zagladin, utg. *Mezhdunarodnoje kommunistitjeskoje dvizjenie* (Den internationella kommunistiska rörelsen), Moskva, 1970, s 91.

Därför vågar vi utan överdrift påstå, att socialismens öde i dessa betydelsefulla delar av världen hänger på hur förhållandet kommer att se ut mellan socialister och kommunister.

Socialdemokratiska ledare, som står till höger, är kända för sin antikommunistiska hållning. Men vi tar miste om vi tror att detta är det största hindret för en enad arbetarrörelse. Av olika skäl pågår för närvarande en differentiering i flera av de socialistiska partierna, och den växande styrkan hos vänsterflygeln avspeglar sig i ledarskiktets sammansättning och politik. Vänstervridningen hänger samman i första hand med klasskampens logik i de kapitalistiska länderna. Men även kommunistpartiernas politik påverkar den här differentieringen bland socialister. Den kommunistiska rörelsen måste nämligen också ta sina steg för att gå socialisterna till mötes. Och det är inte fråga om opportunism, utan om en livsnödvändig strategi för kommunismen. Det vore felaktigt och orealistiskt att kräva att socialisterna skulle stå för alla eftergifter och godta alla grundläggande sidor av den kommunistiska politiken och hela Sovjetunionens inrikes- och utrikespolitik. Man kommer aldrig att komma överens om någon aktionsenhet om kommunisterna insisterar på att ha den ledande rollen. Tyvärr finns det inslag i den kommunistiska politiken, som utgör ett annat hinder för samarbete – framförallt oviljan att göra upp med ett stalinistiskt förflutet, tillsammans med de tecken på bristande demokrati vi ser idag i Sovjetunionen. Vi har undvikit att bryta med stalinismen en gång för alla och fördöma alla drag av den som dyker upp på nytt, vi fruktar att gå vidare längs vägen mot en socialistisk demokrati – här har vi kanske den största stötestenen för en aktionsenhet mellan socialister och kommunister.

För närvarande ägnar de europeiska socialdemokratiska ledarna många av sina tal och artiklar åt frågan om hur demokratin skall kunna utvecklas och vidgas.⁵ De hävdar att detta är socialisternas huvudfråga under 1970-talet. Deras syn på demokrati är naturligtvis inte densamma som kommunisternas, men det vore fel att betrakta deras program som enbart demagogi, eftersom de faktiskt speglar stämningar som i hög grad finns hos arbetarklassen och intelligentsan. Därför är det så viktigt att få ett närmande mellan riktningarna.

På 1960-talet uppstod en ny, snabbt växande politisk rörelse i många kapitalistiska länder, särskilt i länder utan något starkt socialistiskt parti (som USA) – den kom att gå under namnet ”den nya vänstern”. Rörelsen bestod till största delen av studenter och intellektuella och innehöll en mängd tendenser och grupper. Men trots att ideologiska och taktiska positioner skiljer sig och slagorden växlar, särskilt från land till land, har ändå medlemmarna i den nya vänstern vissa grundläggande övertygelser gemensamt. De kämpar mot kapitalism och krig och för demokrati – de protesterar mot varje form av totalitärpolitik. I en analys av den nya vänstern har de sovjetiska politiska teoretikerna J Zamosjkin och N Motrosjilova skrivit följande:

”Rörelsen genomgår hela tiden förändringar och utvecklas, med nya underavdelningar som ständigt uppstår. Även om delar av den här rörelsen helst visar sina protester genom anarkistiska och nihilistiska demonstrationer (särskilt när det gäller konst och kultur) och bravader utopisk revolutionär anda, visar andra i rörelsen (och de blir allt fler) i sina ofta modiga aktioner ett växande socialt ansvar, en vilja till självkritik, en intellektuell mognad och förmåga att sysselsätta sig med landets verkliga problem. Även om deras synfält kan tyckas något begränsat är dessa grupper en viktig del i klasskampen; deras verksamhet breddar den demokratiska antikapitalistiska och antiimperialistiska fronten.”⁶

Det är viktigt att kommunistpartierna kan samarbeta med de nya vänstergrupperna. A Rumjantsev har rätt i att ”under dagens förhållanden, när en polarisering sker i stor skala mellan krafterna för demokrati, fred och framsteg och de antidemokratiska, militaristiska och chauvinistiska krafterna, är det av yttersta vikt att ta varje tillfälle i akt att vinna över till sig

⁵ Textal av B Kreisky och Willy Brandt. Se *Mirovaja ekonomika i mezjdunarodnoje otosjenija*, 1971, Nr 2, s 49,

⁶ *Voprosy filosofii*, 1971, Nr 2, s 49.

den demokratiska falangen av den allmänna opinionen i de borgerliga länderna”.⁷ I många länder (även USA) är det lika viktigt att samverka med den nya vänstern som med vänster-socialdemokraterna. Men här är svårigheten den, att de flesta grupper inom den nya vänstern är häftigt antikommunistiska. De gör ytliga och svepande generaliseringar om skeenden i den sovjetiska historien och avvisar den stränga disciplin, som utmärker kommunistpartierna. Kommunismen ses som en form av den totalitarism som de hatar så innerligt.⁸

Sovjetunionen måste anstränga sig för att övertyga ungdomar och intellektuella i Väst att det är fel att identifiera kommunism med stalinism. Ännu viktigare är det att kunna påvisa att kommunism inte betyder ett totalitärt system, utan ett samhällssystem där de nödvändiga förutsättningarna kan skapas för att utveckla personligheten och maximalt tillfredsställa det arbetande folkets materiella och andliga behov; under kommunismen kommer en verklig demokrati att råda. Tyvärr utsätter sig fortfarande de socialistiska länderna för berättigade angrepp genom att inskränka medborgerliga demokratiska rättigheter och behålla totalitära inslag i samhällslivet.

Många komplicerade internationella problem, som t ex nedrustning, skulle tveklöst vara lättare att bearbeta om Sovjetunionen blev mer demokratisk.⁹ De odemokratiska inslagen i vårt politiska liv ökar nämligen klyftan mellan kommunisterna och den övriga vänstern. En odemokratisk inrikespolitik och ogenomtänkta aktioner utomlands (vilka ofta tycks vara en förlängning av inrikespolitiken, som i Tjeckoslovakiens fall) lockar även fram högerkrafterna i den kapitalistiska världen. För fyrtio år sedan bidrog den sovjetiska inrikes- och utrikespolitiken, i förening med en sekteristisk taktik inom Komintern gentemot socialdemokraterna, till att fascismen segrade i Tyskland. Vi får inte upprepa detta ödesdiga misstag. Vi får inte

⁷ A Rumjantsev, *Problemy sovremennoj nauki ob obsjtjstve*, Moskva, 1969, s 286.

⁸ Herbert Aptheker tar upp de starka antisovjetiska känslorna hos den nya vänstern i en artikel i det amerikanska kommunistpartiets tidskrift *Political Affairs* (Nr 3 & 4, 1969). ”Students for a Democratic Society” (SDS) fastslår t ex i sitt manifest att ”SDS tar avstånd från alla totalitära rörelser, såväl kommunistiska som högerextremistiska”. Då han analyserar orsakerna till den nya vänsterns fientlighet gentemot Sovjetunionen, menar Aptheker att detta inte bara beror på att den unga generationen växte upp mitt i det kalla kriget, utan att det också är en reaktion på hur socialismen deformerades under Stalin. Han skriver: ”Vi får inte underskatta hur brotten under stalinperioden kan ha påverkat den nya generationen.” I en intressant uppsats, ”Nedrustning och demokrati”, av en sovjetisk forskare, kan vi läsa: ”Det måste framhållas att de många organisationer som är kopplade till den nya vänstern är mer eller mindre sovjetfientliga. Olika grupper angriper kommunismen från olika utgångspunkter. Jag har redan tidigare hävdat att monopolkapitalismen i USA som sitt kännetecken har en strävan efter att förslava personligheten, att förvandla den till en kugge i det enorma byråkratiska maskineriet och att denna avpersonifierande process omfattar alla områden av det sociala livet. Den traditionella borgerliga liberalismen kommer i konflikt här, och därför börjar individualisten att känna en stark motvilja mot varje form av kollektivism eller organisering. Hans levnadssätt tvingar honom att underkasta sig systemets lagar, han övertygas om att han måste foga sig. Men vissa mindre konformistiska element, som de intellektuella, kämpar för att behålla sin individualitet. Och eftersom amerikanerna ser kommunismen som något som framförallt hänger samman med kollektivism och personlighetens underordnande under samhället, utgår man ifrån att under kommunismen (eller socialismen) kommer den enskilde att drabbas av en ännu högre grad av avpersonifiering än under monopolkapitalismen, och därför är det helt naturligt att många intellektuella är fientligt inställda till kommunismen. Det skulle förvåna dem om de fick veta att kommunismens mål är att allsidigt utveckla den enskilda människan och att kollektivet består av klart definierade individer och inte några kuggar.

Det finns objektiva orsaker i förklaringen av det förvrängda amerikanska synsättet. För det första är det ont om marxistiska klassiker i USA. För det andra har socialistiska och kommunistiska idéer fått dåligt rykte på grund av det sätt som marxistiska idéer praktiserats i Sovjetunionen, för att inte tala om den stalinistiska deformationen. Händelserna i Kina under de senaste åren har haft ungefär samma påverkan. Vi måste komma ihåg att den borgerliga propagandan inte framställer stalintidens maktmissbruk eller kulturrevolutionen i Kina som förvrängningar av marxism-leninismen utan snarare som en helt logisk utveckling. Resultatet blir då något som framstår som en ganska förvirrande typ av politisk människa — aktivisten som häftigt kritiserar sin egen regerings aggressiva beteende i utrikespolitiken och den reaktionära inrikespolitiken, men som samtidigt också är antisovjetisk och antikommunistisk. Hans attityd är snarare i Shakespeares anda 'En pest i båda dina hus'.”

⁹ Artikel ”Nedrustning och demokrati”, som citerades i den förra noten, behandlar utförligt frågan om på vilket sätt en demokratisering skulle kunna ha en positiv effekt på möjligheterna till nedrustning.

heller gå förbi det faktum att den borgerliga propagandan skickligt kan utnyttja och överdriva den bristande demokratin i Sovjetunionen för att vända stora delar av arbetarklassen, mellanskikten och småborgerligheten bort från kommunismen och socialismen. Många av dessa sympatiserar inte med den nya vänstern heller. I stället är det allt fler från mellangrupperna i samhället och till och med från de mindre medvetna delarna av arbetarklassen, som stöder en ”ny höger”. I USA ser vi detta tydligt av den popularitet som rasistledaren George Wallace åtnjuter, på den snabba tillväxten av organisationer längst ut på högerkanalen och på högervändningen inom många viktiga fackförbund. Att byggnadsarbetare i New York gav sig på en studentdemonstration i maj 1970 var ingen tillfällighet – det var ett mycket farligt symptom.

Sovjetunionen kan inte acceptera vare sig den demokratiska eller den republikanska politiken. Vi angriper med rätta de odemokratiska handlingar som amerikanska myndigheter utför och tar bestämt avstånd från USA:s aggression i Vietnam. Men det är viktigt att komma ihåg, att dagens USA, trots sin imperialistiska karaktär, inte är något fascistiskt samhälle, vilket innebär att vi har möjlighet att nå överenskommelse i vissa frågor. De mest reaktionära högerkrafterna befinner sig inte vid makten. Vi måste se till att inte något i vår sovjetiska politik gör det lättare för dessa element att få makten i USA. En fascistisk seger i USA skulle ha oändligt mycket farligare konsekvenser för hela världen än vad Hitlers maktövertagande i Tyskland någonsin hade. Därför måste Sovjetunionen göra allt som överhuvudtaget är möjligt för att hindra att reaktionära och fascistiska krafter tar över politiken i USA.

De högerströmningar som finns i tredje världen bör vi heller inte underskatta. Med en växande antagonism mellan stormakterna (i synnerhet USA och Sovjetunionen) ökar kapprustningen, som suger åt sig en allt större del av de tillgängliga resurserna. Och därmed stoppas inte bara stormakternas egen ekonomiska utveckling (och en del andra kapitalistiska länders) utan möjligheterna för de utvecklade länderna att ge ekonomiskt, kulturellt, vetenskapligt och tekniskt bistånd till den tredje världen begränsas också. Fattigdom, arbetslöshet och analfabetism bland de unga ökar i utvecklingsländerna, och miljontals människor drivs till desperation. Den låga utvecklingstak; ten, jämsides med den ”demografiska revolutionen”, innebär ett hot mot hundratals miljoner människor i olika delar av världen. Samtidigt skapas en grogrund för högerdiktaturer och extrema vänsterrörelser. Situationen uppfordrar också ”världens landsbygd” att kämpa mot ”världens städer”.^{*} Det uppstår med andra ord riktningar i tredje världens överbefolkade länder som manar till att lägga beslag på den rika världens tillgångar med våld. Kinas aggressiva hållning mot Sovjetunionen är ett mycket farligt symptom på attityder i den riktningen. Även om en genomförd demokratisering i vårt land inte skulle lösa alla problem av det här slaget måste den skapa ett bättre klimat för försök att nå lösningar. Sovjetunionen skulle genom att skapa ett rikt, teknologiskt avancerat och demokratiskt samhälle kunna erbjuda det kinesiska folket ett alternativ att välja efter deras ”tjugonde partikongress”, som med säkerhet kommer att äga rum inom en inte alltför avlägsen framtid.

^{*} Begrepp som blev berömda framförallt genom Lin Piaos tal 1965, ”Länge leve segern i folkkriget!”, och som numera skymms av Kinas teorier om ”supermakterna”. L. B.

XIV Byråkratin under socialismen

Byråkrati och byråkratism betraktas ofta med rätta som den största fienden till en socialistisk demokrati, det som främst står i vägen för en demokratisering av sovjetsystemet. Jag skall därför helt kort analysera fenomenet – en elakartad svulst på den sovjetiska samhällskroppen.

Termerna ”byråkrat” och ”byråkratism” har många betydelser och används olika i olika sammanhang. Uttrycket byråkratisk apparat hänför sig ibland till statsförvaltningen i allmänhet, varvid statstjänstemän kallas ”byråkrater”, då som en neutral beteckning. Här är begreppet synonymt med ”administratör”, och ordet byråkrati kan ha en positiv klang eftersom varken någon kapitalistisk eller socialistisk stat hittills kunnat fungera utan administration på olika nivåer. Till och med hos Lenin finner vi det vaga begreppet ”byråkrati”. I anteckningar gjorda före tionde partikongressen beskrev Lenin partiapparaten som en ”god byråkrati” i politikens tjänst.

Ibland används ordet byråkrati enbart för att beteckna högre tjänstemän, dvs topparna inom statsförvaltningen och den militära och politiska eliten.

För att få en exakt definition på byråkratism bör den anges som en struktur, vars främsta kännetecken är frånvaron av kontroll nedifrån, dvs ett auktoritärt styrsystem. I ett sådant system ignoreras eller undertrycks initiativ och kritik nedifrån; makten kommer uteslutande uppifrån. Systemet ger *i sin tur* upphov till bristande respekt för individens integritet och ett byråkratiskt beteende, där formen blir viktigare än innehållet; den politiska och ekonomiska styrningen blir pappersrutiner, där proceduren kring en åtgärd betyder mer än själva åtgärden. Byråkratism i den bemärkelsen innebär alltid bristande information och en blind lydnad inför auktoriteter, ofta på gränsen till förgudning.

I ett byråkratiskt maskineri är tjänstemannen den viktigaste kuggen. Han bryr sig sällan om folket och ”gräsrötterna”, även om hans eget ursprung ofta finns just där. framförallt tänker han på sin karriär, sin egen ställning och de materiella fördelar som den för med sig. Han är inte påfallande intresserad av att utföra sitt arbete, utan snarare av att behålla det tillsammans med privilegierna, makten över de underordnade och bifallet från de överordnade. Därför utför en byråkrat för det mesta sina åligganden på ett formellt sätt, utan att sätta sig in i vad saken egentligen handlar om; han skaffar sig sin överblick från en pappershög på skrivbordet. Nedan kommer begreppen byråkrat och byråkratism att användas i den trängre och mer precisa betydelsen.

Byråkratismen kan ta sig många uttryck. En tjänsteman som försöker få allt och alla i sin omgivning att underkasta sig honom, få alla beslut i sin hand och som inte kan tåla någon opposition är en byråkrat. Men en tjänsteman, som inte vill ta eget ansvar och självständiga beslut och som t o m undviker att befatta sig med det, som mest kräver hans insatser, är också en byråkrat.

Det finns starka förbindelser mellan en byråkratisk personlighet, det rådande systemet för makt och byråkrati och de sociala och ekonomiska förhållanden och traditioner, som finns i ett land. Rysslands förrevolutionära självhärskardöme var till sin karaktär byråkratiskt. Trots de bästa personliga egenskaper förvandlades nästan alltid en tjänsteman i den tsaristiska förvaltningen till byråkrat, och den som inte underkastade sig metamorfosen stöttes snart ur systemet.¹

¹ Den Heliga synodens prokurator, Konstantin Pobedonovtsev, som var ärkereaktionär men besatt viss intelligens och iakttagelseförmåga, skrev till den blivande tsar Alexander 111 år 1877 och beskrev byråkratin i de högsta skikten av det ryska imperiet: ”Två onda ting har för länge sedan slagit rot i vår förvaltning ansvarslöshet och en byråkratisk likgiltighet. Alla har börjat arbeta i en anda av att inte vilja ta sig an något, som om sakerna till slut skulle börja ta hand om sig själva. Och när de ansvariga blev alltmer odisciplinerade, självfixerade och anfäktade

Före oktoberrevolutionen var sovjeterna så demokratiskt organiserade som det var möjligt – systemet var alltså helt obyråkratiskt. Men efter sovjetmaktens seger återkom ett byråkratiskt beteende, som snart genomsyrade hela den nya organisationen för sovjeterna och partiet. Det tycks ha varit oundvikligt att en hierarkisk administration bredde ut sig eftersom landet var så stort, den ekonomiska och kulturella nivån så låg och böndernas och småborgarnas övervikt i befolkningen så påfallande. Deras medvetandenivå gjorde att bolsjevikerna inte fick det stöd de kunnat få under andra omständigheter. Och den byråkratiska mentaliteten fanns inte bara hos borgerliga specialister och före detta tsaristiska tjänstemän, som nu anställdes på lägre och mellannivåer av förvaltningen. Väl vid makten tvingades också de, som förut varit revolutionärer, att ta till auktoritära metoder; de utfärdade helt enkelt order, och fungerade därmed på ett byråkratiskt sätt. Det har sagts ibland, att den första generationen revolutionärer aldrig skulle kunnat bli byråkrater. Det är fel. De ryska förhållandena vid den tiden gav inte ens revolutionärer något alternativ.

Mer än någon annan i partiet var Lenin medveten om det här. Han ansåg att byråkratin var det största hotet mot en vettig styrelseform, även om han samtidigt såg en viss byråkratisk urartning som oundviklig i den unga sovjetstaten. Han var också övertygad om att den nya statens framtid skulle bero på partiets sätt att fungera och framförallt på dess ledares beteende – antingen en byråkratisk degenerering av det nya systemet eller en demokratisering där de byråkratiska tendenserna skulle förkvävas.

Även om Lenin såg byråkratismen som något nödvändigt ont under sovjetmaktens första utvecklingsskede, betraktade han den aldrig som oövervinnelig, och han kämpade ständigt mot alla synbara tecken på byråkratiskt beteende i apparaten. Redan i partiprogrammet 1919 talas det om att partiet måste föra ”en mycket beslutsam kamp mot byråkratismen”, och där förordas olika åtgärder för att ”helt göra sig av med detta onda”. Lenin lär ofta ha sagt: ”Byråkratismen är vår största fiende.” Han betonade också hur utomordentligt komplicerad kampen mot byråkratismen var och att den bara kunde lyckas om den fördes ”ihärdigt under en lång tid” och ”bara om hela befolkningen, varje enskild person, deltar i styrandet av landet”.

Lenins sätt att förhålla sig gentemot den ”sovjetiska” byråkratismen framkommer tydligt i hans samtal med Clara Zetkin; han medgav att det existerade en byråkratism i Sovjetunionen och tillade: ”Jag avskyr den av hela mitt hjärta, även om givetvis vissa byråkrater kan vara duktiga som personer. Men jag hatar verkligen systemet. Det förlamar och skapar missämja, både längst ned och högst upp. Den avgörande faktorn för att bli av med byråkratin kommer att vara den ökade bildningen och skolningen av folket.”²

Många av Lenins artiklar, tal, brev och anteckningar avslöjar hans hat mot byråkratismen. 1922 skrev han till en av sina ställföreträdare i *sovnaikom*: ”Vi alla har sjunkit ned i ett formligt träsk av ämbetsverk.” I en av sina sista artiklar, dikterad från sjukbädden när han redan var allvarligt sjuk, framhöll han: ”Vår nya Arbetar- och bondeinspektion [*rabkrin**] kommer, får vi hoppas, att vara fri från den egenskap ... som vi kan kalla löjlig tillgjordhet eller löjlig viktighet och som i högsta grad spelar hela vår byråkrati Inom parentes sagt

av livets bekvämlighet och alla sorters inkomstmöjligheter, översåg de med samma förhållanden hos sina underordnade. Hur dum eller oduglig en person än må vara, tycks han alltid kunna vara framgångsrik i sin tjänst under en längre tid om han försätter sig i ett tillstånd av fullkomlig sysslolöshet, där han inte behöver ta något ansvar eller löpa minsta risk att förlora sin position. Alla har de blivit så vana vid detta tillstånd att varje allvarligt försök att komma åt deras slöhet ses som en kränkning av deras rättigheter.” (*Pisma Pobedonovtseva Aleksandru III* [Pobedonovtsevs brev till Alexander III], vol I, s 91, 92)

² Clara Zetkin, *Vospominanija o Lenine* (Minnen av Lenin); Moskva 1955, s 12. (Hon var tysk kommunist)

* Arbetar- och bondeinspektionen, som fanns 1920-1934 med uppgift att kontrollera den administrativa apparaten och motverka byråkratisering i en tid när många tjänstemän, som inte var bolsjevik, besatte viktiga poster i statsförvaltningen. Dess första kommissarie (ung minister) var Josef Stalin. E. K.

förekommer byråkrati här inte bara i sovjetadministrativa utan också i partiinstitutioner.”³

Även efter Lenins död ägnade partiet en hel del ansträngningar åt att bekämpa byråkratismen och höja massornas politiska aktivitet. Men ju mer makt och inflytande Stalin fick, desto mer förvandlades kampen till tomma fraser och fördes bara inom en liten del av parti- och statsapparaten. När Stalinkulten etablerats vidmakthölls den med terror. Arbetarklassen och de stora folkmassorna hade ingen kontroll över ledarskiktet, där de flesta urartade till byråkrater. Stalin och hans närmaste kretsar isolerade sig från folket – de gjordes inte längre ansvariga för sina handlingar och började missbruka den makt de anförtrotts. Sålunda företrädde de inte längre folket och blev i realiteten usurpatorer. Följaktligen kom det sovjetiska samhället att uppleva en djupgående motsättning mellan produktivkrafternas och produktionsförhållandenas socialistiska karaktär å ena sidan och den byråkratiska och terroristiska formen av samhällsstyrning å den andra.⁴

Under Stalinkultens år blev statens makt en självständigt fungerande kraft. En politisk passivitet växte fram inte bara bland massorna utan också bland partimedlemmar, och allt initiativ nedifrån förbisågs eller undertrycktes. Viktiga beslut fattades och order utfärdades enväldigt eller med hjälp av några få högre tjänstemän – någon politik grundad på rationella överväganden var det överhuvudtaget inte frågan om. Rekryteringen till ledande poster berodde naturligtvis inte på kvaliteter som intelligens, kapacitet eller hängivenhet för folkets sak; nej, det var betydligt viktigare att vara hängiven Stalin eller några av de andra ”ledarna” och att besitta några av de egenskaper som var utmärkande för den tiden – grymhet och förmåga att utan att ifrågasätta verkställa alla sorters befallningar.

Efter tjugonde och tjuogoandra partikongresserna, och på nytt efter oktoberplenomet, gjordes allvarliga försök att undanröja byråkratiska missförhållanden på alla nivåer i förvaltningen. Men åtgärderna var inte tillräckligt genomgripande och vidtogs utan de breda massornas medverkan. Man förde, med andra ord, kampen mot byråkratismen med byråkratiska metoder. Antagligen var detta det enda möjliga strax efter Stalins död – ont skall med ont förgöras! Och de nya ledarna lyckades faktiskt hindra politiska äventyrare och brottslingar som Berija, Molotov, Kaganovitj och andra från att återta makten. Men man gjorde inte särskilt mycket för att komma åt de ”mjukare” formerna av byråkratism och administrativt godtycke: voluntarismen, projektraseriet, oviljan att använda vetenskapliga styrmetoder och att låta folket utöva kontroll. Befolkningens kulturella nivå ligger ojämförligt mycket högre idag än under sovjetmaktens första årtionden, och människorna har också ett visst inflytande över samhällsstyrningen, även om detta främst gäller på de lägre förvaltningsnivåerna. Fortfarande är trycket på den högsta ledningen nästan obefintligt. Det är vanligare att direktören för en

³ Lenin, *PSS*, XLV, s 397. [Artikeln ”Hellre mindre men bättre” (skriven i februari 1923) – Här har vi använt oss av den svenska översättningen från *Valda verk* band 10).

⁴ I ett manuskript i *samizdat*, undertecknat A Michailov, ”Betraktelser över den liberala kampanjen 1968”, kan vi läsa: ”De stalinistiska administrativa metoderna som var förhärskande fram till 1950-talet uppnådde praktiska resultat, hur grymma, omänskliga och primitiva de än må ha varit, och därför var de på det hela taget berättigade. Stalintiden var en period där ett helt skikt av administratörer hade en odelad makt, människor som automatiskt bestämde över alla delar av det sociala och industriella livet. Om detta skikt varit något mer erfaret och upplyst och om de ansvariga varit klyftiga nog att undvika alla dessa imbecilla, extrema våldsmetoder, skulle man kunnat nå till och med större framsteg till mindre kostnader. Men stalinismens bärande principer var riktiga och progressiva då och stod helt i överensstämmelse med industrialiseringens och krigets krav. Och även om det var fruktansvärda kostnader landet fick betala erhöll det mycket på väldigt kort tid.” (Min kursiv, R M.)

Jag måste naturligtvis ta avstånd från ett sådant påstående. Det är helt felaktigt att jämföra ”administrativa metoder” med ”stalinistiska administrativa metoder”. En hård centralisering och vissa andra inslag av ”hård” styrning var verkligen nödvändiga under tjuugo- och trettiotalen. De infördes emellertid inte av Stalin, utan hade börjat praktiseras under Lenins tid. Det *karaktäristiska* för stalinismen var dessa ytterst ”imbecilla extrema våldsmetoder” som Michailov ser som en detalj. Stalins terrordiktatur var en parasitär utväxt på samhällskroppen och den centraliserade sovjetstaten. Och om den sovjetiska sociala och ekonomiska organismen fortsatte att växa sig starkare under den här tiden, så var det inte tack vare Stalins ledning, som Michailov hävdar, utan trots den.

fabrik är byråkrat än att chefen för en fabriksavdelning är det, och man finner oftare byråkrater bland byråcheferna på ett ministerium än bland fabriksdirektörerna. Tjänstemännen i de högsta skikten av apparaten (såväl den statliga, ekonomiska och militära, som själva partiapparaten) är, genom sin makt, levnadsstandard och legaliserade privilegier, avskurna från både de breda folklagren och sina underordnade i den administrativa maktpyramiden. Och det här påverkar naturligtvis deras sätt att tänka och att förhålla sig till sitt arbete, deras psykologi och sociala vanor.

Ingen kan förneka att våra ledare arbetar mycket hårt. Det är naturligtvis nödvändigt med den centralisering vi har. Fortfarande är det en väldig massa ärenden som kunde behandlas utmärkt väl på lägre nivåer i administrationen, men som ändå handläggs högst upp i apparaten. Och omständigheterna i ett byråkratiserat system gör att många av de administrativa mödorna blir överflödiga och ibland till och med skadar själva saken. Vi vet ju, hur Chrusjtjov tillbragte mellan fjorton och sexton timmar per dygn på att utarbeta detaljerna till sina många reformer.

På de högre nivåerna av statsmaskineriet är det ofta en låg grad av effektivitetsutnyttjande med flera delar som går på tomgång. Samtidigt har vi samhällsprocesser mitt ibland oss, som inte alls studeras och bearbetas av de styrande. Byråkratismen är fortfarande det allvarligaste hindret för en utveckling av samhället.

Det finns ännu en fara med byråkratin som måste betonas. Den oändliga strömmen av papper med instruktioner och förbud ger upphov till olaglighet, mutor och svågerpolitik. Eftersom verkligheten ständigt skiftar, medan reglerna förblir statiska, försöker verkligheten att kringgå reglerna på alla upptänkliga sätt. Och det händer att det uppstår berättigade behov som bara kan tillfredsställas med inte helt justa medel. Jag har redan nämnt exemplen med privata läkare, maskinskrivare och skraddare.

Författaren till artikeln "Ord är också handling" har helt rätt då han skriver att

"... när vi påstår att 'byråkratin' är ledstjärnan för parti-och statsapparaten får vi givetvis inte utgå från att detta gäller *alla individer* i ledande positioner runt om i landet. Vi får inte glömma ett viktigt faktum: det finns ett mäktigt arv av socialistiska idéer och storartade målsättningar, som vårt samhälle fortfarande bär med sig och fungerar med. En långsam, återhållen, men orubblig, förnyelse sker av byråkratin stab – av nya element med helt andra egenskaper, som inte tar något för givet (det gäller särskilt de framåtsträvande specialister, som själva lider av att gå i byråkratin ledband och inte kan fördrå maskineriets orimlighet och ineffektivitet). Allt mer smälter den styrande apparaten samman med den tekniska och vetenskapliga eliten och kan då inte undgå att assimilera vissa progressiva tendenser. Trycket från de reella problemen hotar att spränga de monolitiska ramarna, och till och med hårdnackade byråkrater blir tvungna att söka sig nya vägar. Och slutligen finns det ett dolt tryck från den allmänna opinionen, som inte kan 'hävas' på det stalinistiska sättet genom att man fängslar tusentals eller till och med tiotusentals ur intelligentsian – det finns för många av dem numera."

Man skall inte underskatta den byråkratiske elitens roll en centraliserad socialistisk stat, men den får inte heller överdrivas. Västliga författare har under en längre tid hävdat att det finns en ny härskande klass i Sovjetunionen, som uppstod under Stalins regim – några beskriver den som bestående av de högsta ledarna inom parti och stat, medan andra inkluderar även framstående vetenskapsmän, författare och konstnärer. Man har till och med velat hänföra i stort sett alla partimedlemmar till den "nya klassen". Den här uppfattningen fördes fram efter kriget av före detta kommunister; Djilas gör t ex en mycket detaljerad analys i sin bok "Den nya klassen". Han hävdar, att den högsta byråkratin i Sovjetunionen inte bara har en obegränsad kontroll över all nationaliserad egendom, utan också är den egentliga kollektiva ägaren. "Dagens kommunism", förklarar Djilas, "är inte bara ett särskilt slags parti eller en byråkrati, som uppkommit genom en alltför stark statlig inblandning i ekonomin. Det grundläggande draget är den nya klassen av ägare och exploatörer." Djilas försöker bevisa detta och liknande

påståenden med en rad komplicerade, men inte särskilt övertygande, argument. Tesen stämmer helt enkelt inte.⁵

För det första går det inte att jämföra en verklig kommunism och den förvrängda kommunismen under stalintiden. En äkta kommunism kan inte existera sida vid sida med en härskande byråkratisk elit. För det andra, även om det finns grupper i Sovjetsamhället, som med visst fog kan betraktas som en byråkratisk elit, utgör de inte någon klass i en socioekonomisk betydelse av ordet. Vi vet att de inte äger produktionsmedlen och att deras privilegier och befattningar inte kan gå i arv. I många avseenden är situationen för dessa människor mycket osäkrare än för dem som befinner sig högst upp i den kyrkliga hierarkin. Alldeles uppenbart är de sovjetiska ledarnas makt avsevärt mycket större än tjänstemäns av motsvarande rang i de kapitalistiska länderna. Men en förmyndare äger och ärver, som vi vet, inte någon egendom.⁶

⁵ I en artikel från *samizdat*, kallad "Tiden bidar inte", hänför Zorin och Aleksejev alla nomenklaturtjänstemän till "den nya härskarklassen" i Sovjetunionen. De hävdar vidare att "på samma sätt som kapitalet är oskiljaktigt från det borgerliga samhället så är *nomenklaturen* det från Sovjetunionen. Det ligger till grund för vårt system på i stort sett samma sätt som den privata egendomen gör det för kapitalismen. Vad vi har är i själva verket vår egen märkliga variant av en härskande klass ... Nomenklaturen fungerar som en form av ägande. Det är en unik statsmonopolistisk korporation, där en position på många sätt påminner om att ha en uppsättning aktier." Längre fram menar författarna att vår stat är en "kollektiv kapitalist som utsuger arbetarna", och som godtyckligt sätter löner och priser.

Alla dessa argument är både felaktiga och gamla. Författarna upprepar i stort sett vad Djilas och olika västliga sovjetologer sagt. Det är inte svårt att visa att *nomenklatura* faktiskt inte är ett karaktärsdrag och omöjligt att skilja ut från vårt system och att den heller aldrig har varit det. Under Stalin förlorade inte bara tusentals nomenklaturtjänstemän makt och privilegier, de blev också fysiskt förintade. Tiotusentals tjänstemän sparkades från apparaten under Chrusjtjov. Sedan 1925 har den grundläggande uppsättningen nomenklaturtjänstemän förändrat utseende minst fem eller sex gånger. *Nomenklatura* i vårt samhälle är inte jämförbart med adelssystemet under feodalismen eller det privata ägandet under kapitalismen. Nomenklaturtjänstemän äger inte produktionsmedlen och har inga möjligheter att sitta för evigt på sina poster. Därför utgör de ingen särskild klass i den specifika marxistiska betydelsen av termen. Vi får inte överskatta makten hos funktionärerna i apparaten. Deras ställning är inte tillnärmelsevis så säker som en prästs eller en adelsmans i det feodala samhället var eller borgarens i det kapitalistiska. Våra byråkrater i det övre skiktet (detta innefattar inte alla de högsta ledarna) är mycket sårbarare och mindre säkra på sig själva och sin rätt till makt än vad de styrande grupperna är i de försocialistiska samhällena. Detta är också ursprunget till deras förkärlek för repression, deras avståndstagande från demokrati och allmänhetens rätt att få informationer. Men när repressionen blir omöjlig eller svårare att genomföra är det mycket möjligt att de styrande kommer att ha en mycket större förmåga att ge efter för ett tryck underifrån än ledarskiktet i de kapitalistiska länderna. Det är helt enkelt bara så att vår styrande elit ännu aldrig tvingats möta ett sådant tryck — den erfarenheten ligger fortfarande i framtiden. Byråkratin i vårt land är knappast så stark och allsmäktig som Aleksejev och Zorin påstår.

⁶ Den här frågan tas upp i "Ord är också handling": "Vi måste i viss utsträckning revidera uppfattningen om att vår byråkrati, skulle ha särdrag som gör den till en klass (eller skikt, kast, stånd — jag vill inte argumentera här om terminologin, utan anför Bucharins träffande anmärkning att 'i en tid av social omvälvning i en så enorm skala förlorar klasserna i viss mån sina konturer; det är i princip möjligt för vissa skikt att så helt förvrängas att nya klasser tar form ur dessa.') ... För närvarande har den byråkratiska korporationen i sin helhet inklusive parti- och statsapparaten och även de administrativa strukturerna i massorganisationerna otvivelaktigt etablerat sig som den enda ägaren av medlen för att kontrollera människor och materiella processer, dvs i realiteten produktionsmedlen. Det avgörande är emellertid inte att den har kontrollmakt utan att den påtagit sig den förvaltande funktionen som en form av *privat privilegium* och därför inte kan utföra den uppgiften väl. Men den interna hierarkin av relationer inom korporationen försätter medlemmarna i en objektivt sett oklar position: de är delar av den monopolistiska falangen, på ett sätt delägare och besittare men samtidigt förvaltningens tjänare och därför tvungna att vara övertygade kollektivist. En enskild tjänstemän är alltid ägare *i liten skala*, en 'chef' i miniatyr, instängd från alla sidor av korporationens allmänna lagar. Den interna kampen har hittills alltid gynnat ägaren på bekostnad av tjänaren, de byråkratiska sidorna på bekostnad av den enskildes personliga egenskaper; i mer än ett halvt århundrade har detta varit den dominerande strömningen i den sovjetiska politiska historien. Ändå kan man inte utesluta möjligheten av att tjänaren i enlighet med den leninistiska principen kan skiljas från ägaren och, när han inser att han inte kan nå någonstans i egenskap av enskild individ, så kommer han att stödja en socialistisk, icke-byråkratisk, kooperativ kontroll, dvs en demokrati."

Det här citatet innehåller vissa djupa insikter om karaktären på vår byråkratism. Men jag kan inte hålla med om

”Byråkratins överhöghet i de socialistiska länderna”, skriver en utländsk forskare i ämnet, ”vilas inte på något stabilare än den politiska jämvikten. Och när allt kommer omkring är det en mycket bräckligare grund för social överlägsenhet än alla andra slags ägandeförhållanden, som är stadfästa i lag, religion och tradition.”⁷

Man bör också hålla i minnet, att de högsta ledarnas maktställning mindre beror på hur stark armén, partiet eller säkerhetspolisen är (som ju ändå bara har en assisterande funktion) än på förtroendet som kommer från folkmajoriteten, däribland de enkla funktionärerna i de militära styrkorna, partiet och säkerhetsorganen. Det är en fråga om hur övertygade vanliga människor och tjänstemän i apparaten är om att de ansvariga för en riktig politik och att ledarna är de människor som bäst kan tolka marxismen – den doktrin som för mer än 55 år sedan antogs som handlingsprogram av den mest aktiva delen av det ryska proletariet.

Lenin och hans kamrater hade proletarietets förtroende. Även Stalin kunde utnyttja det förtroendet för att lättare införa terrorn, som i sin tur blev hans andra stödpunkt. De tjugonde och tjuogoandra partikongresserna undergrävde allt förtroende för Stalin och hans närmaste kretsar. Men de undergrävde inte det sovjetiska folkets tro på partiet och ledarna. Chrusjtjov som hade satt igång hela ”avstaliniseringen” skaffade sig själv ett betydande politiskt kapital, bara för att snabbt förlora det till följd av en ytterligt oskicklig politik på nästan alla områden.

Oktoberplenium 1964 lyckades bara delvis med att klara den förtroendekris som uppstått 1963-64 hos massorna *och i apparaten*; förtroendet hade snarast minskat efter att ännu en ”stor ledare” avslöjats. Det här problemet måste vi skärskåda nyktert och utan några falska föreställningar. Det finns ingen av toppledarna för närvarande, som egentligen har någon personlig popularitet, vilket är ett minus i politiken. Folk har bara en vag uppfattning om vilka som sitter i politbyrån och vilka sekreterare som finns i centralkommittén. Man har visserligen fortfarande tilltro till de högsta organen politbyrån, sekretariatet, centralkommittén, ministerrådet och högsta sovjets presidium. Men förtroendet är ingalunda så gränslöst som vår propaganda vill göra gällande. Det finns många tecken på att förtroendekrisen förvärras, särskilt hos ungdomen och intelligentian. Även om regimen fortfarande har ansenliga styrkereserver finns alltid risken att någon vill ta till repressalier om situationen ställs på sin spets. Men i dagens läge skulle detta skapa en verklig förtroendeklyfta och en försvagning av regimen. Och då är vi inne på en farlig väg.

att en byråkratisk korporation (men inte klass, som författaren skriver på ett antal ställen) skulle vara den enda ägaren till produktionsmedlen. Detta är för närvarande ännu så länge bara en tendens, en möjlighet som stämmer väl med byråkratins önskningsmen lyckligtvis ännu inte blivit verklighet, eller åtminstone bara delvis. Den process där en ny klass håller på att formera sig fortsätter, men mycket långsamt, och den är fortfarande fullt möjlig att vända.

En annan författare kommer mycket närmare sanningen om den sovjetiska byråkratins natur: ”Vi måste se på problemet med byråkratisk degenerering på det sätt som Lenin gjorde: det är en fråga om motsättningar som växer ur kontrasten mellan den socialistiska karaktären på de industriella relationerna och den byråkratiska formen av styrning ... Under och efter Stalins tid formade sig byråkratin som en särskild grupp, ett speciellt skikt, och det är av största vikt att vi bättre förstår dess särskilda sociala kännetecken. Naturligtvis är det ingen ny utsugarklass som företräder en statskapitalism, men vi behöver uppenbarligen en mer exakt definierad mellankategori, som inte direkt motsvarar den sociala och ekonomiska strukturen (fastän det inom parentes sagt inte kan råda något tvivel om att den tillgodogör sig en del av merprodukten). Det räcker inte längre att tala om 'element i ett kastsystem', om att makten befinner sig i händerna på en självutnämnd och självbevarande social grupp som står ovanför samhället. Det 'nya, friska blodet' kommer från de betroddas skara, som kan tillfredsställa byråkratins sociala behov. Man kan peka på en rad andra drag som håller på att förvandla den byråkratiska apparaten till en social grupp inte bara 'i sig själv', utan också 'för sin egen skull'. Avsikten 1937 var just att skapa ett socialt skikt som skulle kunna utgöra ett stöd för en människas diktatur, där inte ens de starkt byråkratiserade kadreerna från tidigare perioder var tillräckligt påtagliga. Det krävdes ett nytt parti och för det ändamålet blev det en revolution uppifrån.”

⁷ Instabiliteten hos vår byråkratiska kast får den att klamra sig fast vid makten så länge som möjligt, eftersom makten är dess främsta tillgång. En byråkrati försöker också utnyttja sin makt till att försäkra sig om plats för sina barn inom samma elit.

Den enda riktiga vägen att slå in på är att erövra populariteten och det politiska anseendet genom att införa ett demokratiskt program som kan stödjas av folket och intelligentian. Det kräver förstås att nya ledare anlitas, som tillsammans med många av de nuvarande kan styra landet och partiet.

Även om jag inte anser att byråkratin bör ses som en ny klass, måste jag medge att de styrande i Sovjetunionen kommit att utgöra ett eget skikt med särskilda normer och vanor. Det är ett skikt, som med alla sina socialpsykologiska egenheter kräver noggranna studier. Att högre tjänstemän bildar ett avgränsat och klart definierat skikt innebär i sig inte något allvarligt – problemet är att detta skikt har förlorat kontakten med andra skikt och klasser och börjat förhäva sig och hamna utanför samhällets kontroll. Det verkligt farliga är att rekryteringen till detta skikt främst har med personliga kontakter att göra, medan politiska och yrkesmässiga kvaliteter kommer i andra hand. Hur skall man annars kunna förklara att en man, som länge varit föremål för förakt och löje från vetenskapligt håll, i sju år kunnat vara chef för centralkommitténs vetenskapsavdelning? I ett samtal med en framstående konstnär yttrade centralkommittésekreteraren för ideologi vid ett tillfälle: ”Om Ni har några problem, så vänd Er direkt till mig. Bry er inte om att söka upp de där idioterna.- Han syftade vid det tillfället på en av sina underordnade, chef för en av centralkommitténs avdelningar. En hög partifunktionär, som arbetat i Minsk, ordnar arbete i Moskva för sina medhjälpare från Vitryssland, medan en ledare från Moldavien petar in sina assistenter från Kisjnjov på klätterstegen. På så sätt skapas särskilda ”inflytandesfärer” och ”privata förläningar” inom den styrande apparaten, där ”en av våra pojkar” basar. Man talar ofta om personer som ”dens eller dens”.

Teknokratin är också ett problem. Det är ett känt faktum, att byråkratin inte i onödan betungar sig med för mycket kunskap. E Gnedin skriver att ”byråkratin vilar mer på en hierarki av privilegier än på kunskaper, därför är den en fiende till vetenskapen. Att detta egendomliga fenomen kan förekomma samtidigt som vi befinner oss mitt i den vetenskapligt-tekniska revolutionen förvärrar bara den skada som byråkratin åsamkar socialismen.” Den byråkrat som fått sin post på personliga kontakter i stället för meriter, kommer att fortsätta klättra vidare på samma sätt.

Men nu är det ju så, att verkligheten som omger oss blir allt mer sammansatt och svårmanövrerad, och byråkraterna gör allt fler misstag. Därför dras fler och fler forskare och specialister in i apparaten, och expertkommittéer skapas; samtidigt kvarstår de odemokratiska ledningsmetoderna. Byråkraterna ersätts sålunda av kunniga och kompetenta teknokrater. Det här ser vi tydligt i den ekonomiska apparaten, i den militära organisationen och inom säkerhetstjänsten; däremot förekommer det få teknokrater i partiet eller i press- och propagandaorganen. Konflikter kommer att uppstå mellan byråkrater och teknokrater, som är mycket skickligare i att tillämpa de vetenskapliga framsteg som gjorts på förvaltningens områden. Det är mycket troligt att vi under de närmaste tio–femton åren kommer att få bevittna en övergång från byråkrati till teknokrati. Men inte heller teknokratin som en särskild form för ett ”socialistiskt management” kan lösa sovjetsamhällets grundläggande problem. Det finns bara ett godtagbart alternativ till byråkratismen – en verklig demokratisering.

XV Intelligentian

Som jag redan tidigare framhållit, är de människor, som går under beteckningen ”intelligentia”, de som är känsligast för övergrepp mot de demokratiska fri- och rättigheterna. Representeranter för olika grupper inom intelligentian har varit de ivrigaste förkämparna för en konsekvent socialistisk demokratisering. Därför är det särskilt angeläget att undersöka intelligentian som en särskild social grupp.

Till helt nyligen har marxistisk litteratur definierat intelligentian som ett särskilt *skikt*, som tjänar en viss klass intressen – en feodal, borgerlig eller proletär intelligentia. Enkelt uttryckt, människor som sysslar med ett arbete av en intellektuell, *icke stereotyp*, karaktär är medlemmar av intelligentian. De som utför olika slag av manuellt arbete inom industrin och transportväsendet är arbetare, medan de som arbetar manuellt inom jordbruket hänförs till bönder. Som tjänstemän räknas de, som med sin hjärna bearbetar uppgifter av rutinkaraktär, som inte kräver någon högre utbildning.

Till intelligentian räknas forskare och vetenskapsmän, författare, konstnärer, lärare, läkare, ingenjörer, jurister och några andra yrkesgrupper – människor vars arbete innebär ett mer komplicerat tankearbete, där det krävs självständigt tänkande, kreativitet och en hög grad av allmän eller specialiserad utbildning. Dock är en examen eller en akademisk grad ett formellt bevis, som inte alltid krävs för att man skall kallas intelligentia. I det skiktet finns många som inte gått igenom högskola eller fackskola. Samtidigt kan inte alla tekniker med högre utbildning eller teknisk mellanskola bakom sig anses representera intelligentian – många av dem är snarare vanliga tjänstemän.¹

¹ Man stöter ofta på definitioner av begreppet ”intelligentia”, som inte bara omfattar mer eller mindre tydliga drag, som ett visst yrke där det krävs ett komplicerat tankearbete etc, utan också olika moraliska och psykologiska egenskaper, särskilda positiva karaktärsdrag, att man utför framåtsträvande samhällsaktiviteter o dyl. Och det finns de som hävdar att det är nödvändigt att skilja ut den rena ryska ”intelligentian” från de ”intellektuella” i väst. Det råder också förvirring i sättet att använda begreppen *intelligentia* och *intelligentnost* (dvs de som har utbildning): sålunda menar somliga människor att medan Tvardovskij och Rostropovitj är typiska medlemmar av intelligentian är Kotjetov och Sofronov det inte, eftersom deras åsikter är så öppet reaktionära. Sättet att resonera sig fram till den här ståndpunkten är ovetenskapligt och svårt att acceptera. Berdiajev, vars arbeten ofta är fulla av godtyckliga och orealistiska utläggningar, har skrivit: ”Det är fel av folk i väst att identifiera den ryska intelligentian med vad de kallar intellektuella. Intellektuella är de som utför ett intellektuellt eller kreativt arbete, då i synnerhet vetenskapsmän, författare, konstnärer, lärare, etc. Den ryska intelligentian är en helt annan grupp — dit kan människor höra, som inte utför något intellektuellt arbete och som på det hela taget inte är särskilt intellektuella. Många ryska forskare och författare kan verkligen inte räknas till intelligentian i ordets strikta bemärkelse. Intelligentian är egentligen en reminiscens från en klosterorden eller sekt, med sin egen mycket intoleranta moral, sin egen obligatoriska livsåskådning och med sina egna seder och bruk och till och med eget utseende, på vilket man alltid kan känna igen en medlem av intelligentian och skilja honom från andra sociala grupper. Vår intelligentia var en grupp som formades av olika samhällsklasser och som hölls samman av idéer, snarare än av ett gemensamt yrke eller ekonomisk ställning. Först hämtades den ur den mer kultiverade delen av adeln, senare från söner till präster, lägre statstjänstemän och medelklass och, efter livegenskapens upphävande, från böndernas skara ... Vad som utmärker intelligentian är att den saknar rötter och att den brutit med klasser och traditioner, men dessa egenskaper fick en särskild rysk form. Intelligentian rycktes alltid med av någon idé oftast social, hängav sig åt den fullkomligt och osjälviskt och fick därmed förmågan att leva endast av idéer Detta började uppkomma som ett särskilt ryskt fenomen på 1700-talet. Radisjtjev, författare till 'Resa från Petersburg till Moskva' var den förste. Hans ord 'Min själ hade sårats av mänsklighetens lidande' angav tonen för efterföljande generationer av intelligentian.” (Ur Nicolas Berdiajev: ”Den ryska kommunismens ursprung”).

Olyckligtvis lider några artiklar från en mycket självständig tänkare som Grigorij Pomerants av inslag av pseudovetenskaplig retorik i Berdiajevs anda. Han säger om intelligentian: ”Den är den del av det utbildade skiktet i samhället där en andlig utveckling äger rum, där gamla värden ersätts med nya och där ytterligare ett steg tas från det djuriska mot det gudomliga; denna klass är den drivande kraften i historien. Goda människor finns överallt ... Men ingenstans finns en så progressiv samhällsgrupp som intelligentian. Från början av sin existens har intelligentian varit en mätare mot vilken både progressiva och reaktionärer kunnat kalibreras. När de ställs mot intelligentian flyter alla andra klasser och hela folket samman till en enda reaktionär massa ...

Det här är en mycket allmän definition av intelligentian; emellertid finns det inom kategorin många andra typer och grupper, fler än inom andra klasser och skikt i samhället. Det är inte bara under kapitalismen, som skillnaden i levnadsförhållanden är stor mellan rektorn för ett stort universitet och en byskollärare, mellan en akademiledamot och en ung forskarassistent, mellan en populär och framgångsrik författare och hans mindre begåvade och framgångsrika kollegor, mellan en företagsledare och en vanlig ingenjör eller en teaterchef och en statist. Och ändå är de alla företrädare för intelligentian. Givetvis finns det skiktningar även inom arbetarklassen. I England skiljer sig en kvalificerad metallarbetare på många sätt från en okvalificerad invandrad arbetare.

Det finns också många grupper på gränsen mellan intelligentian och andra sociala klasser och skikt, och därför kan alla definitioner kritiseras. Var skall man t ex placera tekniker av olika slag, som faller in någonstans mellan ingenjörer och arbetare? Maurice Thorez* kallar dem i sin bok "Klassbegreppet och arbetarklassens historiska roll" (1963) för ett av arbetarklassens konstruktiva element. Vi har sjuksköterskan – en figur mellan läkaren och sjukvårdsbiträdet. Det finns mellangrupper mellan intelligentian och de som ovan beskrivits som "byråkrater". Men intelligentian är inte unik i det här avseendet – några "rena" sociala skikt och klasser finns inte. Det finns överhuvudtaget inga skarpa gränser i det sociala livet. Vi känner ju till hur det t ex i Tsarryssland fanns ett utbrett halvproletärt skikt, någonstans mellan arbetar- och bondeklassen, som var mycket större än det egentliga proletariatet. Även i det feodala samhället förekom grupper och skikt, som befann sig på gränsen till både den feodala gods-herrens och den livegne bondens klass. De sociala gränserna mellan de stora kapitalistiska jordägarna och de fria bönderna är ännu oklarare. Man kan också peka på sådana mellanskikt mellan arbetarklassen och bourgeoisie.

I ett socialistiskt samhälle är det särskilt svårt att markera intelligentians sociala gränser på grund av de ansträngningar som görs att sudda ut skillnaderna mellan manuellt och intellektuellt arbete. Det är en komplicerad process, som inte kan ges någon detaljerad redogörelse i denna bok. Det förändrade förhållandet mellan manuellt och intellektuellt arbete är en följd av den vetenskapligt-tekniska revolutionen och påverkar på flera sätt de sociala relationerna i vårt samhälle.

När vi talar om arbetarklassen i den traditionella betydelsen av ordet – fysiskt arbete – är det ju nödvändigt att vi inser, att det *fortfarande* är den klassen, som är den huvudsakliga producenten av materiell välfärd och alltså är den grundläggande produktivkraften i samhället. De

Intelligentian är oförmögen att ignorera sådana politiska händelser som väcker dess känslor av moral. Men när den en gång kastat sig in i politiken och börjar törsta efter politiska segrar, söka allierade bland folket och föra en systematisk kamp mot vad som för tillfället är fienden (i stamsamhället, feodalismen eller det borgerliga samhället), så förlorar den snabbt sin identitet i kampen och blir en motelit, en omvänd byråkrati. Efter sin seger för den vidare den gamla byråkratins traditioner, bara med så mycket större grundlighet ... Medlemskap i intelligentian är kanske en modern form av rättfärdighet. Men rättfärdigheten utvecklades genom bildning, en jämvikt mellan andligt välstånd och andlig fattigdom ... Man kan definiera intelligentian som en del av ett utbildat samhälle, som inser sin egen ofullkomlighet och hur avlägset det egna målet är ... Slutligen rinner alla ideologiska floder ut i ett kärr av hyckleri: några omedelbart och direkt, andra via vattenfall, forsar och heroiska eller don quijotiska bragder. Men ingen människa, som en gång har identifierat sig med en idé, har någonsin lyckats höja sig över vimlet. Det är intelligentians oundvikliga öde att vara rotlös och avskuren från folkets traditioner. Intelligentian som ett särskilt socialt skikt, en liten intellektuell kärna, uppstår alltid i ett samhälle, där folkliga värden gått förlorade. Det mest framträdande draget hos detta nya gudsbärande skikt är dess brist på starka band med någon särskild miljö eller klass och en viss statistisk koppling till vad jag en smula vagt benämner mellan- eller högre utbildning. Det andra kännetecknet är en flykt undan nationella gränsdragningar, en känsla av enighet tvärs över kontinenterna ... och en känsla av öppenhet gentemot andra stora kulturer."

Vi finner liknande, lika missvisande argument i vissa västförfattares verk. Den österrikiske marxisten Ernst Fischer skriver t ex: "Den gemensamma uppgiften för alla dem som har modet och rätten att kalla sig representeranter för intelligentian är att ena inte bara sitt eget folk utan hela mänskligheten." (*Iskusstvo i sosusjtjestvovanije* [Konst och samexistens])

* Maurice Thorez, franska kommunistpartiets generalsekreterare 1930-1964. L. B.

historiska insatser som arbetarklassen bestått med har varit enorma, och de förhoppningar som marxismen ställt på betarna har till fullo infriats. Ty det är arbetarklassen, proletariatet, som med sitt arbete i industrin och sin kamp mot en kapitalistisk utsugning påskyndat utvecklingen av samhället och produktivkrafterna. Det är inte bara i Ryssland, utan också i en rad andra länder (där man dragit Lytta av de ryska erfarenheterna) som arbetarklassen, tillsammans med de arbetande bönderna under ett kommunistiskt partis ledning, lyckats ta makten och lägga grunden för ett socialistiskt samhälle och därmed gjort det möjligt att snabbare utveckla produktivkrafterna.

I den enorma uppgift, som arbetarklassen stod inför i vårt land att företa en social omvälvning, deltog också de bästa elementen ur den borgerliga intelligention. Så småningom skapades den nya sovjetiska intelligention, som ägnade sina krafter och kunskaper åt den socialistiska och kommunistiska samhällsupbyggnaden. I många andra länder, där arbetarklassens kamp inte lett till en socialistisk revolution, har den i alla fall bidragit till sociala framsteg, påskyndat produktivkrafternas utveckling och stärkt demokratin. I de kapitalistiska industriländerna har det medfört en förbättring, låt vara inom kapitalismens ramar, av folkets levnadsstandard och kulturella nivå.

Det är inte bara arbetarnas materiella och kulturella villkor som förändrats. Tekniska och vetenskapliga landvinningar i alla industriländer har minskat bondebefolkningen, både i absoluta och relativa tal. Trots att många kapitalistiska länder exporterar en betydande del av sina jordbruksprodukter utgör bönderna högst 10-15 procent av de anställda inom den privata sektorn. Dessutom gör den höga andelen maskiner och annan teknisk utrustning i jordbruket att den genomsnittliga levnadsstandarden för lantarbetare och bönder ligger mycket nära arbetarklassens. I de socialistiska länderna sker det också ett närmande mellan arbetare och bönder i fråga om sociala kännetecken, jämsides med att antalet sysselsatta i jordbrukssektorn minskar.

Tekniska och vetenskapliga framsteg leder i ett första steg till att arbetarklassen snabbt ökar, både i antal och i förhållande till andra grupper i samhället. Samtidigt anställs allt fler människor i tjänstesektorn – servicearbetare och tjänstemän. Så har t ex antalet industriarbetare och tjänstemän i Sovjetunionen efter kriget ökat med två–tre miljoner årligen. Men i nästa steg (och det kan vi se av erfarenheter från industriländerna i väst) får vi först en relativ och sedan en absolut minskning av antalet arbetare (d v s i ordets ursprungliga bemärkelse: de som utför manuellt arbete).

Eller som den sovjetiska sociologen E Arab-Ogli skriver:

”Man har förutspått att vid sekelskiftet kommer mindre än 5 procent av alla arbetare i de ekonomiskt högutvecklade länderna att finnas i den agrara sektorn och ungefär 10 procent i industrin; återstoden av den aktiva befolkningen kommer huvudsakligen att återfinnas i den tredje sfären: i forskning, utbildning, förvaltning, kommunikationer, handel och social service. Ett resultat av den vetenskapligt-tekniska revolutionen är med andra ord att vi med tiden kommer att få fler lärare än bönder, fler vetenskapsmän än byggmästare, fler läkare än gruvarbetare ... Om symbolen för den industriella revolutionen är en mekanisk maskin som framställer industriprodukter, är symbolen för den vetenskapligt-tekniska revolutionen elektroniska datasystem, som producerar information. Om några decennier är det inom den tredje sfären, framförallt inom forskningen och utbildningsväsendet, som all samhällelig rikedom kommer att skapas – d v s nyttig kunskap av de mest skilda slag. Vetenskap i ordets vidaste bemärkelse kommer att – just som Marx förutsåg – bli inte bara en omedelbar produktiv kraft, utan till och med den förhärskande produktivkraften i samhället. Spridningen och konsumtionen av kunskap kommer att få större social och ekonomisk betydelse än spridningen och konsumtionen av varor – ting.”²

² E Arab-Ogli, *Nautjno-technitjeskaja revoljutsija i obsjtjstvennyj progress* (Den vetenskapligt-tekniska revolutionen och de sociala framstegen), Moskva, 1969, s 8.

Dessa processer är fullt uppenbara i USA, men man kan också urskilja dem i Sovjetunionen. Ty medan antalet arbetare och tjänstemän i Sovjetunionen ökade 7,45 gånger mellan 1928 och 1968, har antalet personer, anställda i forskning och till forskning assisterande verksamhet, vuxit mer än fyrtio gånger, och 1970 uppgick dessa till ungefär fyra miljoner människor. 1940 gick det trettio anställda inom industrin på varje vetenskapsman, 1966 hade förhållandet blivit tio till ett. I början av 1970 fanns det mer än 16 miljoner specialister med högre eller mellanskoleutbildning, och för nionde femårsplanens* period planeras motsvarande utbildning för ytterligare nio miljoner specialister. 1928 gick det 27 eller 28 arbetare på varje ingenjör eller tekniker; 1966 bara sju eller åtta. 1975 kommer siffran att ha sjunkit till fyra-fem. Vi ser alltså hur både bönder och arbetare i den gängse bemärkelsen är klasser som kommer att försvinna. Idén om att kommunismen byggs just av arbetarklassen är en klar förenkling; den tar inte alls med i beräkningen de alltmer komplicerade processer som uppstått i tjugonde århundradets sista hälft.

Intelligentians ökade betydelse är inte bara en följd av den nya roll som ingenjörer, tekniker, vetenskapsmän och lärare i industrin spelar för den materiella produktionen.

Produktivkrafternas enorma tillväxt under de senaste tjugo–tjugofem åren har lett till att det producerats betydligt mer konsumtionsvaror. Och den snabba produktionsökningen i industriländerna har skett trots en arbetstidsförkortning med en motsvarande större fritid. I det läget blir det allt mer betydelsefullt att kunna tillfredsställa de andliga behoven – efterfrågan på utbildning, kultur och konst stiger. Den allmänna välfärdsökningen kan visas i produktions-siffror inte bara för kläder, möbler, bostäder, utan också teveapparater, radiomottagare, bandspelare, kameror och andra varor, som utgör en materiell grund för vad vi kallar masskultur. Det har blivit lättare för människor i industriländerna att sköta sin hälsa, uppfostra sina barn osv. Här spelar intelligentian en avgörande roll i produktion och distribution av andliga värden, och de senaste femton–tjugo åren har vi åsett en stark ökning av intelligentians omfång och betydelse för samhället – och det är inte bara frågan om den vetenskapligt-tekniska intelligentian, utan också författare, konstnärer, kompositörer, musiker, regissörer, skådespelare, journalister och redaktörer. Antalet lärare och läkare t ex har flerdubblats.

En intressant företeelse i vårt socialistiska samhälle är att en växande del av intelligentian rekryteras från folket i stället för ur vissa privilegierade skikt. Det allt större behovet av intelligentians tjänster har lett till en viss demokratisering också i de kapitalistiska länderna. Arbetarnas kamp och produktionens behov har frambringat större möjligheter för arbetarbarn att få både gymnasie- och högre utbildning.

I Sovjetunionen och andra socialistländer har utvecklingen av den allmänna mellanskolan tillsammans med korrespondenskurser och aftonskolor höjt många arbetare till ingenjörens och teknikerns nivå – dvs till intelligentian. Det finns arbetsplatser där en ingenjör- eller teknikerexamen t o m är ett formellt krav.³

I de flesta kapitalistiska i-länder ställs hela tiden större av på att arbetare skall ha en yrkesutbildning och en relativt god allmänbildning. Och inom många produktionsgrenar blir inslaget av intellektuellt arbete större nu ett exempel på hur arbetarklassen och intelligentian inte är antagonister utan bundsförvanter, lierade med varandra, både i produktionsprocessen

* 1971-1975. L. B

³ Det har uppstått en särskild mellangrupp som man tills vidare kan kalla arbetarintelligentia. Vid Lichatjovfabriken i Moskva var 11,2 procent av teknikerna fortfarande anställda som vanliga arbetare 1965. Vid Kalibrfabriken var siffran 14,2 procent. Av 2 311 ingenjörer som var anställda vid stålverket i Tjeljabinsk var 925 stycken arbetare — 40 procent av hela arbetsstyrkan. (J Novgorodskij, *Technitjeskij progress i rabotjije kadry* [De tekniska framstegen och arbetarna], Moskva, 1967, s 13.) Arbetarintelligentian handskas inte med människor, utan med maskiner, och deras funktion överensstämmer i mycket med den högt utbildade arbetarens. Den omfattar både fysiskt och, rentav i högre grad, mentalt arbete. Dessa två är inte bara samverkande, de sociala särdragen är samtidigt utsuddade.

och i kampen för att förvandla samhället.⁴

Enligt tillförlitliga prognoser kommer intelligentian vid slutet av 1970-talet att vara en större grupp än sovchozartarna och kolchozbönderna och vid slutet av 80-talet större än arbetarklassen i industri och transportväsen. Vi tvingas att omdefiniera intelligentian som en särskild social grupp. Man kan inte längre beskriva intelligentian som ett *skikt*, som tjäna arbetarklassens intressen. Hur skulle det kunna vara ett ”skikt”, när det är större än de ”grundläggande” klasserna?

Det finns en uppsjö av sovjetiska skrifter i ämnet, med mängder av förenklingar och en dålig verklighetsanknytning; de hävdar att det råder intressekonflikter i antagonistiska samhällen mellan människor som sysslar med manuellt och intellektuellt arbete.⁵ Ändå definierar somliga sociologer intelligentian som en del av arbetarklassen och hävdar att det är den mest medvetna och progressiva delen av den klassen.⁶

”Intelligentian”, skriver R Kosolapov, ”växer bokstavligen samman med andra kategorier av industriarbetare blir en intellektuell utlöpare av arbetarklassen.”⁷ I en annan opublicerad artikel läser vi att intelligentian ”utgör en del av arbetarklassen, den klass som förkroppsligar en konstruktiv kraft i mänskligheten, som är dess djupaste inre potential, dess framtid.” Till stöd för den synpunkten citeras allt oftare Marx ord om det ”gemensamma” arbetet. Och Marx skrev ju att ”produkten framställs inte längre omedelbart av en enskild producent utan förvandlas till en samhällelig produkt, som är resultatet av en arbetande organisations gemensamma arbete”.⁸

I flera av sina verk kallar Marx ingenjören och teknikern för indirekta arbetare. Han indelade de som arbetade på en fabrik i tre kategorier: 1) de som arbetar direkt vid maskinerna; 2) hjälparbetare (”som bara matar maskinen med material”); och 3) ”jämsides med dessa huvudkategorier förekommer ett mindre antal anställda, som kontrollerar maskinerna och ansvarar för underhåll och reparationer, ingenjörer, mekaniker, snickare etc. Det här skiktet av arbetare, som är till hälften yrkesutbildade, till hälften hantverkare, står utanför fabriksarbetarnas krets men är lierade med dessa. Den sortens arbetsfördelning är enbart teknisk.”⁹ Lenin refererade, som bekant, ofta till ”ingenjörsproletariatet”.

Det är inget egentligt fel med dessa definitioner, men idag borde man angripa problemet med intelligentians roll i samhället ur en annan synvinkel. Även om ordet ”arbetare” kommer från

⁴ I sitt manifest ”För en progressiv demokrati, för ett socialistiskt Frankrike” som antogs av franska kommunistpartiets centralkommitté i december 1968 understryks det att ”antalet ingenjörer, tekniker, vetenskapsmän och lärare ökar konstant. Inom alla aktivitetsområden idag utgör representanter för intelligentian miljontals människor. Trots stora skillnader i ställning utsätts den överväldigande majoriteten för ett intensifierat tryck från den kapitalistiska utsugningen. Den monopolistiska regimen förvägrar den varje form av kreativt deltagande där ekonomiska och politiska frågor avgörs eller i utvecklingen av landets kulturella liv. Deras roll i klasskampen ökar. Naturligtvis gör deras utbildning och sociala ursprung det inte lätt för dem att erkänna arbetarklassens avgörande roll. Men kampen under våren 1968 visade att vissa intellektuella, och det gäller sannerligen ett mycket större antal än någonsin tidigare, hade förmågan att aktivt samarbeta med arbetare och tjänstemän. Det franska kommunistpartiet ägnar för närvarande stor uppmärksamhet åt denna nödvändiga allians mellan arbetarklassen och intelligentian, i den fasta förvisningen om att detta är en avgörande fråga.”

⁵ Se t ex *Ot sotsializma k kommunismy* (Från socialism till kommunism), Moskva, 1962, s 324.

⁶ Ofta gäller detta bara ingenjörer och tekniker. I ”Problem vid förändringar i sovjetsamhällets sociala struktur” (*Problemy izmenenija sotsialnoj struktury sovjetskogo obsjtjestva*), Moskva, 1968, s 133), läser vi: ”Den industriella intelligentian idag besitter arbetarklassens alla kännetecken, särskilt vad gäller dess höga grad av specialisering och allmänna kunskaper om den produktiva processen. Ingenjörernas och teknikernas intressen, förhoppningar och vardagsliv sammanfaller i stor utsträckning med arbetarnas och de är hårdare knutna till arbetarna än till andra grupper, som utför intellektuellt arbete. Därför skiljer sig inte intelligentiaarbetarna från arbetarintelligentian och måste i frågan om rättigheter inordnas i arbetarklassen.”

⁷ *Voprosy filosofii*, 1971, Nr 5, s 23.

⁸ Marx—Engels, *Sotjinenija*, XXIII, s 516.

⁹ *Ibid.*, s 431.

verbet ”arbete”, uppfattar man det vanligtvis ändå i en snävare betydelse, en person som utför manuellt arbete eller åtminstone har ett arbete, där det manuella inslaget dominerar. Därför är det felaktigt att påstå att inte bara tekniker och ingenjörer, utan också lärare, vetenskapsmän och andra är nya grupper inom arbetarklassen.

Intelligentian är nämligen inte någon ny social klass. Det vore uppenbarligen att motsäga den marxistiska doktrinen om vi försökte visa att en ny klass, ”intelligentian”, uppstått i vårt samhälle. Om inte annat, så på grund av att den är så heterogen, kan intelligentian inte definieras så. Det är inte svårt att se att ingenjörer och skådespelare står i väldigt olika förhållanden till produktivkrafterna.

En marxistisk doktrin utgår ifrån att klasserna kommer att försvinna under socialismen och att kommunismen är ett klasslöst samhälle. Den premissen måste vi ha som utgångspunkt när vi definierar intelligentians sociala roll. Ett klasslöst samhälle innebär inte att det bara finns en arbetarklass. Vad som sker är inte att en klass förvandlas till en annan; det blir ett mycket sammansatt förlopp, där alla klasser förenas till en ny, högre gemenskap, som omfattar alla arbetande – i ordets vida bemärkelse. En viktig del av den nya sociala gemenskapen kommer att vara det vi nu kallar ”intelligentian”. Vid slutet av 1900-talet kommer det inte längre att finnas bönder, arbetare, tjänstemän och intelligentia i de ursprungliga betydelserna. Vårt land kommer att bestå till största delen av välutbildade och intellektuella människor, som kommer att vara sysselsatta inom industri, jordbruk, forskning, serviceverksamhet och kulturella aktiviteter. De kommer också att delta i ledningen av sina företag och institutioner, och även vara med om att fatta beslut i samhällsfrågor, på lokal och nationell nivå. På ett eller annat sätt kommer alla dessa människor att bidra till ett materiellt och andligt välstånd i vårt samhälle. En grundförutsättning för det vi diskuterar är självklart att det råder demokratiska fri- och rättigheter, som strikt garanteras.

Vid det laget är samhället inte längre socialistiskt utan kommunistiskt. Det är fullt möjligt att vi vid slutet av det tjugonde eller i början av det tjugoförsta seklet kommer att ha ett samhälle, som är kommunistiskt *i sina grundläggande karakteristika*. Men det vore ett stort misstag att tro att det främst är avhängigt av den teknologiska processen eller tillväxten av arbetsproduktiviteten. Det mesta kommer att bero på hur seriöst och envetet vi är beredda att genomföra en demokratisering.

För den värld som beskrivits ovan är det viktigt att den gamla formuleringen om att *arbetarklassen skall leda intelligentian* ändras. Den gällde under tjugo- och trettiotalen men knappast idag och absolut inte för framtiden.

I en artikel i *Pravda* försäkrar R Kosolapov och P Simusj, att den sovjetiska intelligentian fortfarande behöver den ”ledande och uppfostrande inverkan” som arbetarklassen och ”arbetarklassens parti” kan ge.¹⁰ Vi kanske skall påminna om att de nu gällande stadgarna och programmet för SUKP inte längre talar om partiet som arbetarklassens, utan som hela folkets parti. Kosolapovs och Simusjs resonemang rimmar illa även med enklaste statistiska data om partiets medlemmar.

För närvarande ser medlemskapet ut på följande sätt: arbetare – 40,5 procent, kollektivbönder – 14,8 procent, tjänstemän – 44,7 procent. Och bland tjänstemännen är mer än två tredjedelar ingenjörer, agronomer, lärare, läkare, vetenskapsmän, författare och konstnärer.¹¹ Det är inte svårt att föreställa sig i vilken riktning medlemmarnas sammansättning kommer att förändras i framtiden.

Det sagda får emellertid inte tas som ett stöd för det rakt motsatta argumentet, att intelligentian i själva verket är den härskande klassen i både kapitalismen och socialismen. Den liberale

¹⁰ *Pravda*, 25 maj 1968.

¹¹ *Kommunist*, 1972, Nr 6, s 85.

amerikanske ekonomen John Galbraith skriver t ex att ”man kan med säkerhet påstå, att det moderna samhället i framtiden kommer att vara beroende av med hur stor vilja och effektivitet de intellektuella i allmänhet, och gruppen lärare och forskare i synnerhet, kommer att vara beredda att ta initiativ och ansvar för politisk aktivitet och ledarskap.”¹²

Även om Galbraith har rätt när han betonar de intellektuellas ansvar och ökade inflytande på politiken, håller jag inte med om att den politiska ledningen skulle vara förbehållen intelligentian. Sovjetunionen befinner sig i en övergångsfas, och det finns ingen grund för att särskilja den ena eller den andra klassen som ”ledande”. Den politiska ledningen utgörs för närvarande av kommunistpartiet, som enligt sina stadgar skall rekryteras av de mest progressiva och politiskt aktiva representanterna för alla klasser, skikt och grupper i det sovjetiska samhället.

¹² J K Galbraith ”The New Industrial State”, Boston 1971, s 382-383. Medvedevs hänvisning gäller *Novoje industrialnoje obsjtjestvo*, Moskva, 1969, s 442, utgiven av förlaget Progress, som är mest känt för översättningar och publicering av sovjetiska verk på främmande språk för distribution utomlands. Men förlaget ger också ut utländska verk på ryska för begränsad distribution hemma. — Engelska översättaren.

XVI Om former och metoder för kampen för socialistisk demokrati

1 Om vilka former kampen bör ta

Det sista kapitlet kommer att handla om metoder – hur skall vi handla för att få en demokratisering i Sovjetunionen?

Jag kommer att ge en mycket allmän översikt, eftersom läget hela tiden förändras och gör att vissa metoder som den demokratiska rörelsen använt i början av sin existens inte längre kan användas; å andra sidan dyker ständigt nya möjligheter upp.

Till en början måste det understrykas att kampen för demokrati, under de förhållanden vi befinner oss, måste föras politiskt. Det är orealistiskt att förvänta sig att nystalinism, byråkratism och dogmatism kan besegras utan politisk strid. Nej, det är bara med politiska påtryckningar och politisk kamp som vi kan uppnå demokrati. Men vi måste se till att kämpa inom författningens ramar. Det har redan överallt i samhället kommit igång en kamp, som ser olika ut beroende på omständigheterna. Vi kommer dessutom att få bevittna att den politiska kampen allteftersom de demokratiska rättigheterna vidgas inte kommer att försvagas, utan tvärtom bli starkare och ofta ställas på sin spets. Övergången från ett auktoritärt system till ett demokratiskt åtföljs alltid av en intensifierad politisk kamp, där politiska lidelser frigörs.

Demokratisering är en objektiv nödvändighet för vårt samhälle. Att den är oundviklig hänger samman med de ekonomiska och teknologiska landvinningarna, den vetenskapligt-tekniska revolutionen och förändringar i den sociala strukturen. Det går inte att styra på det gamla sättet längre, vilket inte bara unga funktionärer har insett, utan också många, som man trodde, inbitna byråkrater. Men att vara oundviklig är inte detsamma som att komma automatiskt eller skänkas ”ovanifrån”. Demokratiseringen kommer att bli resultatet av objektiva krav och politisk kamp.

Det är också orealistiskt att tänka sig en demokrati, som är begränsad till några ”godkända” politiska riktningar och rörelser. Nej, här kommer alla politiska grupperingar att vilja utnyttja de demokratiska friheterna för att påverka samhället, och det gäller också de konservativa och reaktionära grupperna. Ju mer dessa får utvecklingen emot sig desto hårdare kommer de att strida för att behålla sina politiska ställningar. Så varje politisk konflikt medför naturligtvis risker, men vi måste ta strid om vi någonsin skall nå ett nytt, högre utvecklingsstadium. Och kampen behövs för att fostra massorna till politiskt handlande och initiativkraft och för att få demokratiska traditioner att slå rot i de breda folklagren.

Under demokratiska förhållanden förutsätter den politiska kampen en öppen konfrontation mellan åsikter – en betydligt bättre skolning än den konstlade enighet, som visas upp hos oss. Vi måste vara noga med att föra den politiska kampen under former, som förnuftiga människor kan ställa upp på. Vi skall inte försöka förintna våra motståndare; det måste finnas tolerans. Bra en hederlig politisk kamp kan ge en politisk fostran och lära folk att inte bara uttrycka sin egen mening, utan också lyssna på och ta hänsyn till sina opponenter. Det är det enda sättet att grundlägga ett politiskt beteende hos människor, som utesluter oförsonlighet mot oliktankande, intolerans, sekterism och en elitistisk självtillräcklighet. Bara med politisk öppenhet är det möjligt att få fram riktiga politiker, som är kompetenta att leda uppbygget av ett utvecklat socialistiskt och ett kommunistiskt samhälle. Det finns uppmärksamma utländska iakttagare bland dem som är sympatiskt inställda till vårt land, som har uppfattat det här korrekt. ”Det sovjetiska samhället”, skrev den italienske kommunisten G Boffa redan 1965, ”är i behov av demokratiska metoder. Erfarenheter från decennierna efter Stalins död visar att de inte kommer utan att en politisk kamp ... förs mot människor och grupper som i öppet eller hemligt motstånd bromsat den process, som sattes igång av tjugonde partikongressen; deras

teorier och attityder skall bekämpas. Men själva kampen måste vara demokratisk. Orden 'politisk kamp' väcker misstro i Sovjetunionen, på grund av ett föråldrat synsätt – som om dessa ord kunde hota sovjetsamhällets enhet. Är det inte i stället så, att perioder av politisk kamp sammanfaller med de största framstegen i både tanke och handling?”¹ Det är en riktig ståndpunkt. Om en socialistisk demokrati skall upprättas måste den kunna försvaras av hela folket, och det är möjligt bara om folket underkastas en politisk skolning genom att delta i kampen för just socialistisk demokrati.

Jag har talat om kamp och påtryckning från folket, och i synnerhet från intelligentian; men det behöver inte utesluta möjligheten av initiativ ”uppifrån”. Om man där kunde vidta de riktiga åtgärderna för en demokratisering, skulle det vara en stark garanti för att den politiska striden kring svåra frågor hålls inom vissa ramar och inte orsakar några egentliga förluster. Men de nuvarande ledarna är inte sådana; vackra fraser om socialistisk demokrati följs inte av handlingar. Ändå visar erfarenheten från Ungern, som under en längre period haft en verklig demokratiseringsprocess, styrd ”uppifrån”, att det finns möjlighet till förbindelser mellan ”toppen” och ”rötterna”. Något liknande såg vi i Polen 1971-72 – men det skedde först efter en häftig och farlig politisk kris, som kunnat undvikas Med en förnuftigare politik från de styrandes sida. Det tjeckoslovakiska experimentet från 1968-69 måste vi också noggrant analysera, med alla framgångar och misstag.

Det är inte uteslutet att påtryckningar nedifrån kan skapa viktiga förändringar i maktapparaten så att inflytelserika grupper uppstår, som stödjer en demokratisering. Jag har fått kritik för den uppfattningen. En reaktion på den preliminära versionen av föreliggande bok var en anklagelse för utopiska illusioner: ”Ni tror att våra ledare skulle stödja demokratisering i en viss utsträckning. Men det vore ett politiskt självmord för de styrande. Allt i den politiska historien talar emot en sådan möjlighet. Ingen regering drar sig tillbaka frivilligt ... Era idéer är farliga, därför att de ger en illusion av att ert reformprogram är lätt att genomföra. Ni utgår från att nya krafter på grund av förändringar i de sociala och politiska villkoren kommer att bli en del av apparaten och förvandla den byråkratiska ordningen. Det är ett antagande, som kan skapa felaktiga föreställningar om en automatisk, spontan process – när istället dessa nya, friska krafter kommer att möta ett aktivt motstånd.”

Det är riktigt att en demokratisering inte uppstår automatiskt, och jag hyser inga illusioner om de svårigheter kampen kan medföra. Men ändå kan jag inte utesluta möjligheten av en allians mellan, å ena sidan, den bästa delen av intelligentian och folket och å den andra, den bästa delen av den styrande apparaten. Författaren till ”Ord är också handling” skriver:

”Eftersom partidemokraternas program har en framtoning, som gör ett lojalt intryck, som inte chockerar, kan och bör det appellera till 'konsumenter' bland partiets och statsapparatusens kadrer. Våra ord kan bli deras handlingar, särskilt som de högre skikten får allt större intresse av en vetenskaplig och teknisk utveckling ... De som har kvalifikationer, energi och praktisk talang måste uppmuntras till att revoltera mot de okunniga, charlatanerna, dagdrivarna, de som 'hamnat fel' och andra figurer i den styrande apparaten.”

Men författaren antyder också att problemet ”med 'exproprieringen' av byråkratin” måste behandlas försiktigt utan ”några omedelbara avskedanden eller ännu mindre några straff – vi förlitar oss i stället på den demokratiska 'rörligheten' som med nödvändighet måste komma”.

En demokratisk förändring måste ske i en jämförelsevis långsam och stegvis process. Den tid det kan ta beror på många faktorer, men inte mindre än tio-femton år. För det första är den demokratiska rörelsen i vårt land fortfarande för svag för att kunna åstadkomma en snabb politisk förändring. För det andra befinner vi oss mitt inne i en period där de politiska programmen utformas. Därför måste det ske en politisk idéutveckling samtidigt som den demokratiska rörelsen utvecklas, där det på grundval av marxism-leninismen skapas nya

¹ G Boffa, *Posle Chrusjtjova* (Efter Chrusjtjov), Progress förlag (se not I 1, kap XV), Moskva, 1965.

politiska doktriner, som kan analysera dagens samhälle. Utan teoretiska förberedelser och ett seriöst program, som diskuteras åtminstone i en trängre krets, skapar ofelbart en snabb politisk omvälvning förvirring och motsättningar. Reformen, som kommer för fort och är för dåligt förberedd, kan förorsaka problem inom det socialistiska blocket (vilket erfarenheten från Tjeckoslovakien lär oss). Improvisationer i politiken slår lätt över i anarki. Och fastän anarki är motpolen till allt slags byråkratiskt envælde och godtycke, erbjuder den väldigt lite av elementära fri- och rättigheter.

Att reformen måste ske steg för steg har också att göra med den egenartade företeelse som byråkratismen är. Som Lenin ofta påpekade går det inte att bara ”öppna” den byråkratiska bölden eller ”avlägsna byråkratin från jordens yta” – det enda som hjälper är behandling. ”Att ta fram kniven i det här läget”, skrev Lenin, ”är absurt, en omöjlighet. Det enda som kan fungera är en långsam läkningsprocess – alla andra metoder skulle avslöja kvacksalveri eller naiva uppfattningar.” Vi borde inte glömma det rådet. Vi har inte bara att skapa en demokratisk plattform, vi måste samtidigt försöka skola människor, samla information och vinna själar över på vår sida – steg för steg. Det kommer att ta sin tid.²

Det finns en spridd uppfattning i samhället idag, att det sätt vi lever och arbetar på inte längre håller – och så resonerar inte bara intelligentian, utan också många ur arbetarklassen, tjänstemännen och kanske också en del av bönderna. Men ändå finns det ingen massrörelse som kräver förändringar eller demokratiska reformer, och utan en sådan kan vi inte räkna på någon snabb omvandling av vårt politiska system eller på en attitydförändring i toppen.³

Våra metoder för en politisk kamp måste vara fullt lagliga och konstitutionella.⁴ Det finns extrema grupper som tror på illegala metoder, även för att t ex organisera underjordiska tryckerier. För några år sedan lyckades en grupp i Moskva sätta upp ett sådant och fick fram ett eller två flygblad. Men tryckpressen upptäcktes snart och organisatörerna arresterades. Det finns grupper av olikänkande, som lierat sig med ytterst tvivelaktiga utländska grupper och till och med tillåtit sig att indirekt samarbeta med sovjetfientliga emigrantorganisationer som NTS*, genom att bl a sprida deras tidskrifter och böcker. I vissa landsortsstäder har missnöjet hos befolkningen lett till isolerade våldshandlingar, som vi måste fördöma. Vi skall undvika att använda metoder utan urskillning både av principiella skäl och av praktiska, för att inte spela nystalinister och reaktionärer i händerna. De skulle få det mycket lättare på det sättet att inför den allmänna opinionen kompromettera fullständigt berättigade krav. Visserligen har vi inte många av de fri- och rättigheter som måste finnas i ett genuint socialistiskt samhälle och som skulle underlätta kampen för demokrati, men vi har fortfarande inte lärt oss att utnyttja de fri- och rättigheter som faktiskt redan finns.

Det finns ett oupplösligt band mellan mål och medel i kampen för en demokratisering, skriver

² Min åsikt om att demokratiseringen måste vara en gradvis process skiljer sig mycket från V Molochovs, som skriver att det under loppet av tretton århundraden inte funnits någon demokrati i Ryssland, att vårt folk på det hela taget egentligen inte är förberett för demokrati och att en snabb demokratisering av den orsaken skulle leda till utvecklingen av extrema högerrörelser och förföljelser. Sålunda drar han slutsatsen att vi behöver flera generationer för att ändra det moraliska klimatet så att vi når ner till folkdjupet, och han anser att detta bör göras med hjälp av en kristen ideologi och den ryska klassiska litteraturen.

³ Att ett tryck underifrån i någon mån kan påverka politiken visas av den tjugofjärde partikongressen. Många av de viktiga sociala programmen och planerna för en snabbare ökning i arbetarnas levnadsstandard, som proklamerades i två kongressrapporter, var redan godkända innan. Men de första förslagen till direktiv och verksamhetsberättelse, som formulerades i december 1970, såg helt annorlunda ut. Helt säkert hade förändringarna att göra med händelserna i Polen liksom olika spontana demonstrationer av arbetare i vårt eget land, som protesterade mot den obefintliga tillgången på kött och mejeriprodukter (i Ivanovo, Sverdlovsk, Gorkij och flera andra ställen).

⁴ Jag använder företrädesvis termen ”konstitutionell” eftersom vissa av de lagar och instruktioner vi har står i motsats till Sovjetunionens författning. Detta har diskuterats i kapitel VIII. Om någon använder ”olagliga” metoder strider han alltså inte nödvändigtvis mot konstitutionen.

* En emigrantorganisation företrädd framförallt i Västtyskland. E. K.

Valentin Turtjin i ”Fruktans tröghet”:

”Det måste finnas en öppen och ärlig diskussion av alla problem, en vädjan till förnuft och samvete, till ömsesidig förståelse, och naturligtvis ett avvisande av alla former av våld och lögn ... Vi måste lära oss att följa våra egna lagar. Sovjetunionens författning garanterar de grundläggande fri- och rättigheterna, så låt oss då kräva våra rättigheter ... Låt oss undvika att få människor att känna främlingskap, misstro och fruktan. Vi måste övertyga, argumentera, förklara och få människor att tänka och – återigen – förklara, bevisa och försöka övertyga.”

Turtjin har rätt – sanning och uppriktighet måste spela en alldeles särskild roll i den demokratiska rörelsen.

Författaren till ”Ord är också handling” hävdar, att framtida revolutionära förändringar i vårt land i avgörande grad kan komma att bero på *ord*. Idéer, som får fotfäste hos massorna, kan idag bli en ”produktivkraft” i ordets omedelbara betydelse.

För fyrtio år sedan var följande sex bud mycket spridda bland vanliga partimedlemmar: ”Tänk inte. Om du redan tänkt, tala inte. Om du talat, skriv inte. Om du skrivit, publicera inte. Om du publicerat, sätt inte ditt namn under. Om du redan satt ditt namn under – förneka det.” Att Stalins maktmissbruk inte mötte motstånd är alltså inte så förvånande med den inställningen hos folk. Men tiderna har förändrats, och vi har fått en ny generation. Många människor lever efter andra principer. Vi måste tänka om och om igen, söka sanningen, publicera den – om det så bara är på maskinskrivna ark – och sprida våra idéer och förslag, även om det fortfarande kan vara nödvändigt att skriva under pseudonym, vilket inte kan fördömas.

Det är förståeligt att litteratur och konst spelade en så stor roll under det första steget i vår demokratiska rörelse för att sprida sann information och riktiga åsikter. Det var ett sätt att nå en så stor publik som möjligt och den lättaste vägen att gå för att påverka människors känslor och förstånd. Ibland är det lättare att börja ifrågasätta fastlagda sanningar med hjälp av fantasi än med generaliseringar. Och i första ledet bland de antistalinistiska och antidogmatiska rörelser, som uppstod efter tjuogoandra partikongressen, befann sig många av våra progressiva författare, regissörer och konstnärer.

Men det har uppenbart blivit ett allt större behov av särskilda filosofiska, sociologiska, politiska, historiska och ekonomiska analyser från en marxistisk utgångspunkt som speglar de enorma förändringar som ägt rum i världen under de senaste femtio åren. I sin artikel ”Från en intellektuell oro till en intellektuell rörelse” efterlyser A Antipov ett intensivt åsiktsutbyte:

”Det är bråttom – vi måste utan rädsla börja undersöka vår sociala organism. Det kan vi bara göra tillsammans, under fria och livliga debatter. Vi har lärt oss talets konst det är dags att vi också lär oss att skriva.”⁵

⁵ Längre fram i sin artikel lägger Antipov fram följande argument: ”... vårt samhälles idévärld måste naturligtvis i stor utsträckning leva sitt liv utanför den sfär, som kontrolleras av censuren. På senare år har vi börjat åse en omfattande spridning av olika manuskript, stenografiska rapporter, inspelade rättegångsförhandlingar, brev, memoarer, sociologiska och historiska studier och även romaner. Mängden material ökar från år till år ... En framträdande egenskap hos litteratur av det här slaget, oavsett genre, är att texterna som är avsedda att spridas i manuskriptform är utarbetade utan hänsyn till den officiella ståndpunkten, dvs utan inblandning av självcensuren, som alltid annars finns där och vaktar på författaren till ett verk som skall publiceras på normal väg. För dem som vant sig vid att ge ut sina skrifter på vanligt sätt, antingen det nu är fack- eller skönlitteratur, är det faktiskt inte så lätt att skriva utan några spärrar, men det är mycket tillfredsställande att genomgå den process där man lär sig detta — där finns nya och behagliga erfarenheter att göra. En annan viktig synpunkt är att den oensurerade litteraturen också skapar en ny läsare. Att svara med kritik i skriftlig form har blivit den vanligaste och naturligaste reaktionen då man läser sådant material. På så sätt har vi ett slags konferens utan någon ordförande — var och en som har något att säga använder sin egen talarstol från vilken han lugnt, och utan att bli avbruten, kan uttrycka sina åsikter. Papper, penna, mod och klokhet — det är allt som behövs. Viktiga verk kommer då att framkalla en lavaström av kritik, kritik av kritiken, kommentarer till kommentarerna. En praktisk synpunkt: för att underlätta hänvisningar i diskussionerna bör alla texter vara undertecknade (ofta med pseudonym, av förklarliga skäl), och indelade i mindre avdelningar med undertitlar. Det är fel, om vi tror att spridning av litteratur i

A Michailov betonar i en artikel, ”Betraktelser över den liberala kampanjen 1968”, behovet av seriöst teoretiskt arbete:

”Den regim vi har nu kommer inte att finnas länge till. Vår uppgift består inte i att få iväg den så fort som möjligt, utan att bereda vägen för en avlösning. Men oppositionen är nästan lika kraftlös som de styrande när det gäller teori. Om det här läget fortsätter fram till en brytningspunkt (och den kommer, oavsett hur oppositionen agerar och förmodligen inom en överskådlig framtid) kan följderna bli bedrägliga ... Folk måste få en helt klar uppfattning om vad som menas med demokratisk socialism ... Vi måste ha ett utarbetat program, som ägnas frågor om produktionens organisering, den politiska strukturen, inkomstfördelningen, regleringen av de sociala processerna osv.”

”Vårt samhälle”, skriver så en annan författare, K Korostelev,

”behöver en positiv plattform som kan ena människor ideologiskt och politiskt i kampen för att demokratisera partiet och hela statsstrukturen. En allians mellan partidemokrater och progressiva element ur intelligentsian kan inte bara baseras på antistalinism. Det är nödvändigt att vi får ett konkret och realistiskt program för en verklig socialism ... Vi får inte ha några illusioner – striden kommer att bli lång och ihärdig och kräva sina offer ... Därför är det så viktigt att grundläggande syften har klarlagts.”

Författaren till ”Ord är också handling” kräver direkt en ny ”marxistisk skriftserie” – med utgåvor av program, teoretiska arbeten och propagandamaterial till stöd för en bred ideologisk kamp.

”Kanske vi inte klarar av mer än att fylla den teoretiska uppgiften, men det vore ingen dålig insats. I en situation av annalkande kris skulle ett programdokument kunna föreläggas partiledarna och den allmänna opinionen med stöd av en *bred* grupp av representanter för den vetenskapliga och partiintelligentsian där *krav på en allomfattande diskussion inom partiet* läggs fram.”

På detta sätt, menar han, blir medlen för omvandlingen ett med målet, och ger en föräning av de demokratiska principer, som kommer att styra partiet och landet. Debatt är det enda sättet att få en social förändring, som inte river ner hela samhällsordningen. Han framhåller behovet av ”att beslutsamt kämpa mot minsta antydning till antisocialistiska eller helt enkelt antisociala attityder; att förena sig med alla progressiva krafter, som kommer att bryta fram på sina håll i partiet och framförallt inom pressen, radion och televisionen”. När de demokratiska krafterna väl visat sig kan den nya politiken fastställas av en *extra partikongress*, med efterföljande förändringar i en särskild lagstiftning.

Som ett alternativ anger författaren en andra möjlighet en mindre genomgripande kris som skulle följas av en diskussion endast i de högre skikten:

”Om en majoritet var för en reform skulle vi få en till viss del utvidgad frihet, och det skulle bli vår uppgift att göra mesta möjliga av den ... Processen skulle förr eller senare nå en gräns för det tillåtna och sedan passera den. Att hålla sig inom gränserna skulle vara detsamma som att åter hamna vid utgångspunkten med alla konsekvenser det för med sig.”

En tredje variant, enligt artikelförfattaren, vore att den demokratiska och till och med den teknokratiska rörelsen besegrades och följdes av en politisk massterror i stor skala. Det håller jag dock för osannolikt (liksom jag inte heller tror på det första alternativet).

manuskriptform påtagligt skulle begränsa läsekretsen, Platon, Euklides och Plutarkos upplysta sina samtida och fortsätter att upplysa oss, trots det faktum att deras arbeten skrevs långt före det att boktryckarkonsten uppfunnits. Boken är äldre än publiceringen. Vi måste ha klart för oss att boktryckarkonstens uppfinnande inte är jämförbart med alfabetets. Det första är ett viktigt tekniskt framsteg, det andra ett stort framsteg i det mänskliga tänkandet. Under nuvarande förhållanden finns det en annan uppfinning, som har stor betydelse och som uppkom ännu senare: i vår situation kan skrivmaskinen göra vad Gutenbergs tryckpress inte kan. Det är viktigt att notera hur verk, som ”publicerats” i manuskriptform, visar sig ha en tendens till självreproduktion; kort tid efter att manuskriptet kommit ut har ett optimalt antal kopior framställts, utan medverkan från författaren eller någon särskild organisation på grundval av en aktiv efterfrågan. Därför visar sig storleken på ’upplagan’ i stort sett sammanfalla med verkets samhälleliga värde.”

2 Om faran av att stalinistiska metoder åter skall uppträda i Sovjetunionen

Man kommer då osökt in på frågan om stalinism: i vilken utsträckning är det fortfarande möjligt att en *terror i massomfattning* kan återupplivas? Man kan även fråga sig om en ny stalinkult kan uppstå, men den frågan är här av sekundär betydelse, eftersom ett massförtryck av oliktankande kan äga rum utan någon glorifiering av Stalin från officiellt håll.

Man kan bara svara att det är fullt möjligt med en stalinism på nytt, eftersom vi fortfarande inte har några garantier för att lagar följs och inga stabila styrmekanismer, där folket finns med för att hindra maktmissbruk. Men hur trolig är en sådan utveckling? För att kunna besvara den frågan måste man undersöka vilka faktorer, som kommer att främja och vilka som kan förhindra antidemokratiska tendenser. Det följande kommer till stor del att bli en upprepning av vad som tidigare sagts i andra sammanhang.

Först har vi de faktorer som kan bidra till en nystalinistisk utveckling:

1. Stalinismen har aldrig någonsin helt försvunnit från det politiska och sociala livet i Sovjetunionen. Efter de tjugonde och tjuogoandra kongresserna avskaffades de extrema formerna av godtycklig maktutövning och diktatur.

Men man talade inte om hela sanningen om Stalins brott vid dessa tillfällen. Huvuddelen av dem som spelade en aktiv och medveten roll har inte ställts till svars vare sig inför domstol eller inför partiet. Många framstående partimedlemmar, som blev offer för Stalins övergrepp, har inte rehabiliterats och av dem som fick rehabilitering och återvände till sina familjer, däribland några av partiets äldsta medlemmar, har nästan ingen tillåtits att delta aktivt i landets politiska och sociala liv.

2. Välkända är de många fall, även efter tjugonde och tjuogoandra kongresserna, av illegala repressalier från förvaltning, parti och domstolar; godtycke och subjektivism finns kvar i den ekonomiska, kulturella och utrikes politiken. I realiteten upprättades en regim av stark personlig maktställning och en begynnande personkult. Efter oktoberplenium minskades inslaget av egenmäktiga beslut inom ekonomin och utrikespolitiken, även om landets ekonomiska läge fortfarande är ytterst instabilt. På senare år har vi fått se allt mer av olagliga rättegångar och förtryckarmetoder, och censuren har skärpts – för att inte tala om den målmedvetna kampanj som försiggått inom vissa kretsar för att återupprätta Stalin.

3. Liksom tidigare är fortfarande en majoritet av folket och partimedlemmarna politiskt passiva. Det gäller också större delen av intelligentian. Samtidigt har en extrem ekonomisk och politisk centralisering behållits. Det byråkratiska inslaget är fortfarande starkt inom alla maktorgan, och det finns inga effektiva mekanismer för kontroll underifrån; myndigheterna fortsätter att vara avskilda från folket. Det finns också ett farligt tomrum mellan de ledande skikten inom stat och parti och de mest betydande kretsarna inom intelligentian.

4. Många tjänstemän i apparaten stöder inte någon demokratisering; de förordar istället ett ”starkare” ledarskap och söker utvägar ur de växande politiska och ekonomiska problem genom att centralisera hårdare, ”dra åt tumskruvarna” och öka repressionen mot de oliktankande.

5. De senare åren har konservativa militärledare haft ett ökande inflytande på inrikes- och utrikespolitiken och har öppet gett sitt stöd åt en rehabilitering av Stalin. Säkerhetstjänsten har ökat i betydelse, liksom storleken på deras stab.

6. Nystalinisterna och de konservativa försöker för att uppnå sina syften att dra nytta av isolerade yttringar av ”ultravänstern”: nationalistiska, antisocialistiska och anarkistiska stämningar som finns hos en mindre del av ungdomen och intelligentian och ofta är svar från politiskt omogna men helt ärliga och uppriktiga människor på de brott, som begicks under

stalintiden.

7. Vi har bevittnat en allt starkare sovjetfientlig hållning utomlands till och med i traditionellt vänligt sinnade länder. Kommunismen, som den företräds av Sovjetunionen, har isolerats, moraliskt och politiskt, vilket i sin tur har förstärkt isolationistiska tendenser i den sovjetiska ideologin: oviljan att ta emot kritik och föra en dialog, och att överhuvudtaget godta normala former för ideologisk kamp.

Vi har alltså upplevt en påtaglig högervridning under de senaste åren. Men jag uppfattar det inte som en återkallelig trend, eller att den kommer att vara särskilt länge, eftersom det finns så många viktiga företeelser, både här hemma och utomlands, som verkar i en motsatt riktning. Jag skall bara ta upp några av dem:

1. Den vetenskapligt-tekniska revolutionen, som på allvar börjar slå omkring sig också i Sovjetunionen, medför förändringar i den sociala strukturen och dess ekonomiska bas, som är oförenliga med stalinistiska eller nystalinistiska former av politisk styrning. Stalinismen hindrar ett fritt informationsutbyte, bromsar rekryteringen av kunniga och begåvade personer och försenar utvecklingen av samhällets produktivkrafter. Den stigande motsättningen måste till slut lösas genom att den politiska överbyggnaden anpassas till den materiella basen.

2. Intelligentian ökar snabbt i omfång och betydelse. Det är en grupp som inte kan fungera effektivt utan tillgång till fri information och rätt till fria diskussioner, d.v.s. intellektuell frihet. När dessutom den ekonomiska strukturen blir alltmer komplicerad och därmed mycket känsligare för klumpiga ingrepp, är det inte längre möjligt att göra sig av med tusentals tekniker och administratörer på ett år och ersätta dem med stachanoviter* – i och för sig värdefulla personer men otillräckligt skolade i både teknik och politik. Därför innebär ett massförtryck av intelligentian en verklig fara idag – den skulle leda till ett tvärt brott i den ekonomiska utvecklingen, och Sovjetunionen skulle hamna långt efter de avancerade länderna.

3. Kapprustningen börjar bli en alltför tung börda. Ökande militärutgifter skadar ekonomin, vilket gör en förändring i utrikespolitiken objektivt nödvändig – vi måste skapa bättre relationer med väst och med Japan. Men några varaktiga förändringar i utrikespolitiken, som kräver en större tolerans, kommer knappast utan att liknande eftergifter görs i den inre politiken.

4. Den vetenskapligt-tekniska revolutionen leder osvikligt till en högre kultur- och bildningsnivå – vilket i sin tur skapar en större politisk aktivitet hos hela den arbetande befolkningen.

5. Det pågår en långsam, knappt märkbar, men oåterkallelig process, där allmänhetens psykologiska mönster och medvetande förändras. En ny "tidsanda" har gradvis utvecklats, en atmosfär, där somliga idéer inte längre har någon plats – även om de styrande gör aldrig så ambitiösa försök att förankra dem. Det skulle t ex vara svårt efter två "personkulturer" att uppamma en kult av någon ny personlighet – hur mycket den officiella propagandan än ansträngde sig. Till och med högst upp finns en ängslan för att någon enskild skall få för mycket makt och inflytande. Att sätta igång en politisk massterror utan att folket först bearbetats med politisk propaganda för en personkult, vore mycket riskabelt.

6. Nystalinismen är så mycket mindre tilltalande än vad stalinismen var. Stalin uppträdde som Lenins arvtagare och kunde spela på den omfattande politiska entusiasmen efter oktoberrevolutionen; han lyckades lura många begåvade personer över till sitt läger – personer som sedan gjorde det lättare att beseгра stalinismen. Den innehöll inte bara politisk

* Aleksej Stachanov, en gruvarbetare som hade överuppfyllt sina skiftnormer många gånger om, blev symbolen för en drive uppifrån att höja arbetsproduktiviteten som sattes igång 1935 ("stachanovismen"). E. K.

terror utan var också ett demagogiskt system, som på många sätt hade utomordentlig framgång. I alla händelser fanns det hos en stor del av den nya intelligentian och ungdomen ett starkt stöd för det stalinistiska maktsystemet. Nystalinisterna däremot har inga populära eller begåvade personer på sin sida. Den fraktionen leds av människor, som både moraliskt och intellektuellt är obetydliga figurer.

7. Särskilt hos intelligentian har vissa okonventionella vetenskapsmän, författare och konstnärer blivit mycket populära. Sociala och politiska riktningar har uppstått som motsätter sig stalinism och nystalinism. Vi kan bevittna hur en kulturmiljö tar form – dvs ett antal inofficiella centra för intellektuell och moralisk påverkan, som redan haft betydelse för den allmänna opinionen och som kommer att spela ännu större roll i framtiden.

8. En ständig förstärkning av den internationella arbetsfördelningen pågår idag, där både socialistiska och kapitalistiska länder finns med. Den gör det ännu mer nödvändigt med en utveckling av alla slags ekonomiska, vetenskapliga och kulturella kontakter. Därför kan vi inte bortse från världsoptionen, eftersom den till stor del avgör hur verkningsfulla kontakterna är.

9. SUKP:s ställning i den internationella kommunistiska rörelsen har förändrats. Många kommunistpartier, som fortsätter att erkänna SUKP:s ledande roll i den revolutionära världsrörelsen, är ändå inte längre beredda att blint stödja allt som sker inom Sovjetunionen. Odemokratiska handlingar -från sovjetiska myndigheter får stark kritik i dessa kommunistpartiers press, en kritik som ledarna i SUKP helt enkelt inte kan nonchalera.

10. I dagens läge har vi fått ett internationellt system för masskommunikation som grundar sig på nya tekniska landvinningar. Idéer och information kan mycket lättare än förr spränga nationsgränser och inget utvecklade land kan isolera sig från det oupphörliga flödet från alla håll. Den teknologiska utvecklingen gör alltså yttrandefriheten till ett faktum, och det begränsar möjligheterna för ett maktövertagande.

Jag är övertygad om att förr eller senare kommer den andra gruppen faktorer att ta överhanden i vårt samhälle.

3 Om utvecklingen av den marxist-leninistiska teorin

När det blir fråga om teoretisk verksamhet och att skapa nya programförklaringar måste vi ta itu med den nuvarande marxist-leninistiska teorin. Marxismen uppstod och utvecklades som en vetenskaplig världsåskådning för arbetarklassen i mitten och slutet av 1800-talet – dvs före imperialismens uppkomst och de proletära revolutionernas epok.

Från första början har marxismen varit en doktrin med många ansikten: den innehåller politisk ekonomi, filosofi och en teori för den vetenskapliga kommunismen (socialismen). Men vid den tiden var marxismens huvuduppgift att analysera karaktären och de inre drivkrafterna hos det kapitalistiska samhället, den kapitalistiska utsugningen och klasskampen mellan proletariatet och bourgeoisien. Dessa problem ägnade Marx och Engels sin mesta uppmärksamhet åt. Men dessa grundare av marxismen underströk alltid det kontinuerliga och kreativa draget i sin lära den var inte avslutad, utan behövde ständigt bättras på och utvecklas. Med Lenins ord: ”Vi betraktar inte på något sätt Marx teori som avslutad och okränkbar; vi är tvärtom övertygade om att den bara lagt en grundsten till den vetenskap som socialister måste vidareutveckla i alla riktningar, om de inte vill att själva livet skall passera dem.”⁶

För varje vetenskapsman är det en självklarhet att ha den ansatsen till en samhällsvetenskaplig teori. Varje teori emanerar ur en mer eller mindre förenklad modell av verkligheten; utan förenklingar skulle vi inte ha några teorier alls. Marxismen innehåller också många medvetna

⁶ Lenin, PSS, IV, s 184.

förenklingar. Modeller av det verkliga livet består av abstraktioner av vissa konkreta situationer och måste med nödvändighet bli enklare än själva verkligheten. Och i sin diskussion om hur det framtida samhället behandlas hos Marx och Engels var det ingen mindre än Lenin som skrev: ”Det är ... ett samhälle som är abstraherat, och som inte kan förverkligas på annat sätt än genom att en rad olika försök görs att skapa det ena eller det andra slaget av ett socialistiskt samhälle.”⁷ Det är knappast förvånande att alla försök att omsätta Marx och Engels rekommendationer i praktiken lett till resultat, som delvis svarat mot teorins förutsägelser, men som också i flera avseenden helt avvikit från teorin. Det var också naturligt att Marx efterföljare preciserade teorin efter sina erfarenheter. Det är inte en fråga om revideringar, utan om en utveckling av marxismen.

Vi vet att marxismen utvecklades i verk av Plechanov, Kautsky, Mehring, Bebel, Lafarge och andra lärjungar och efterföljare till Marx. Men jämsides med att vissa sidor av marxismen utvecklades vid slutet av 1800-talet, förekom också opportunistiska förvrängningar av den. En korrekt utveckling av den genuina revolutionära marxismen förbinds främst med Lenins namn. Leninismen har mer eller mindre vidareutvecklat alla grundläggande aspekter av marxismen. Men på grund av de förhållanden han själv levde i har Lenin framför allt ägnat sig åt teorin om den socialistiska revolutionen och proletariats diktatur. Leninismen har fått sin internationella betydelse genom att vara marxismen i den begynnande imperialismens och de proletära revolutionernas epok. Leninismen är emellertid – liksom marxismen – inte någon fullbordad doktrin. Som andra teorier kräver den en ständig bearbetning och fördjupning. Därför får vi inte ha dogmatiska föreställningar om marxismens och leninismens universella tillämplighet – då tar vi inte hänsyn till att varje vetenskaplig teori och ideologi har sina bestämda begränsningar.

Leninismen uppstod ju inte av en tillfällighet i Ryssland; vid början av 1900-talet hade Ryssland blivit centrum för den revolutionära rörelsen i världen och det var det första landet som genomförde en segerrik socialistisk revolution. Men just det faktum att leninismen uppstod och utvecklades i Ryssland, betydde naturligtvis att den, förutom vissa allmängiltiga sanningar, främst innehöll teorier och påståenden, som gällde Ryssland ensamt och egentligen inte de förhållanden som rådde i de industriellt utvecklade kapitalistiska länderna i väst eller i de efterblivna ickekaptalistiska länderna i öst. Lenin framhöll själv ofta detta förhållande. Det var ju uppenbart att bondefrågan i England eller USA, där bönderna var i minoritet och kapitalistiska förhållanden dominerade även på landsbygden, skilde sig kraftigt från den ryska bondefrågan. Men även bondefrågan i Kina eller i Indien måste ställas annorlunda – där bönderna utgör en överväldigande majoritet av befolkningen och inslaget av utländsk exploatering och feodala kvarlevor har varit mycket starkare än i Ryssland.

Vad som dessutom drar gränser för leninismens allmängiltighet är att Lenin i sina iakttagelser utgick från villkor som rådde i Ryssland och i världen under 1900-talets första tjugo år. Många av de problem som senare dykt upp i den revolutionära rörelsen kunde inte ha förutsetts och kan inte lösas av leninismen. Ofta är de inte mindre komplicerade och grundläggande än de problem som Marx och Engels, och sedermera Lenin, hade att ta ställning till för många årtionden sedan. Vi måste också inse, att leninismen varken som ideologi eller vetenskaplig teori erbjöd en generell analys av samtliga då existerande samhällsproblem. Efterföljande forskare måste med hjälp av Marx och Lenins metoder vidareutveckla analysen. Tyvärr har den här uppgiften långt ifrån genomförts på det sätt den borde.

Dessutom har det ju med tiden och efter vidare forskning visat sig att uttalanden och slutsatser som Marx, Engels och Lenin gjort, varit dåligt preciserade och i en del fall rent felaktiga. Påståenden som gjorts i form av givna sanningar har visat sig giltiga bara i vissa perioder och

⁷ Lenin, *PSS*, XXXVI, s 301-302.

lägen. Och det fanns bedömningar och åsikter hos de klassiska marxisterna, som inte ens stämde särskilt väl in på den tid de själva levde.

När jag talar om marxism-leninismens begränsningar avser jag klassikernas verk. Som något större, som en vidare referensram och en vetenskaplig teori, måste marxism-leninismens gränser, som satts av grundarna, överträdas, breddas och fördjupas i tid och rum för att övervinna de motsättningar, som finns i varje vetenskaplig teori. Vi kan i det avseendet jämföra marxismen med darwinismen (Engels tyckte om att göra den jämförelsen). Som bekant var darwinismen början till den vetenskapliga biologin. Men därefter var det fullkomligt självklart – eftersom det var en vetenskaplig teori – för andra vetenskapsmän att snabbt försöka utveckla teorin i olika riktningar. En studie av idéhistorien visar faktiskt att det bara är ovetenskapliga teorier och doktriner som behåller sin ursprungliga form genom århundradena och utgör kärnan i olika slags religiösa föreställningar.

Tragiskt nog har marxism-leninismen utvecklats dåligt under de senaste femtio åren. Därför har det varit ganska lätt att förvränga eller förvandla doktrinen till en uppsättning dogmer som varit misstänkt lika en ny religion. Marxism-leninismen blev starkt förvriden under stalin-kulten. Därför håller inte vår partiideologi och marxism-leninismen längre jämna steg med de snabbt skiftande förhållandena i världen. Vi har fått en djup klyfta mellan teori och praktik på många områden.

Den viktigaste uppgiften för den kommunistiska rörelsen är för det första att rensa ut alla förvrängningar som kommit in i marxism-leninismen efter Lenins död, och för det andra att vidareutveckla teorin i alla riktningar. För samhällsvetare i de socialistiska länderna innebär det här att de måste utarbeta en bred och djupgående teori om det socialistiska samhället, dess specifika drag och brister och metoderna för förbättring. Vi måste analysera hur förändringar inträder i samhällets olika utvecklingssteg. Socialismens politiska ekonomi måste fördjupas och de ekonomiska vetenskaperna konkretiseras. Marxism-leninismens politiska teori måste vi däremot bygga upp från grunden, med seriösa studier av politiska och sociala problem i det socialistiska lägret. Hur skall vi kunna utveckla den socialistiska demokratin? Vilka svårigheter kan uppstå, när man skapar stats- och partistrukturen under socialismen? För närvarande har vi bara något som på sin höjd till utanverket liknar en vetenskaplig analys.

Vad beträffar de kapitalistiska länderna måste marxistiska forskare studera sociala och politiska förändringar som resultat av den vetenskapligt-tekniska revolutionen, de koloniala imperiernas sammanbrott och uppkomsten av ett internationellt socialistiskt block. Tredje världens nutida och framtida situation måste analyseras. För alla marxister borde det vara angeläget att ägna sig åt problem som hänger samman med relationerna mellan socialistiska och kapitalistiska länder och mellan i-länder och u-länder.

Lenin utvecklade och fulländade marxismen i enlighet med den tidens villkor. Han fann svaret på många frågor, som uppstod under 1900-talets första tjugo år, när Marx och Engels för länge sedan var döda. Därför kan man fram till 1924, och kanske i vissa fall efter det, tala om leninismen som en modern variant av marxismen. Men det har faktiskt gått mer än ett halvsekel sedan Lenins död. Under den perioden har världen genomgått långt större förändringar än den gjorde under de fyrtio åren som låg mellan Marx död (1883) och Lenins. Om marxismen krävde så omfattande bearbetningar efter sin grundares död, hur mycket omarbetningar skall då inte leninismen behöva? Men den uppgiften har man aldrig tagit itu med. Frasen ”leninismen – nutidens marxism” vill i stället få oss att godta en ”dåtidens marxism”; den förvandlar marxismen och leninismen till fasta dogmer. Tyvärr har vi inte någon modern marxism och leninism. Den moderna marxismen består av olika enskilda element som är dåligt relaterade till varandra.

Lenin ägande sig inte heller åt alla de problem, som Marx och Engels formulerade. Vissa frågor som förefallit oerhört brännande vid mitten av 1800-talet kändes mindre angelägna i

början av 1900. Några av dem har dock återfått sin aktualitet: frågan om demokrati t ex – hur den skall förverkligas och utvecklas. Vårt parti har mycket litet av historiska erfarenheter på området. Lenins uttalanden i frågan är otillräckliga – ensidiga och bara tillämpbara på en mycket begränsad period av vår historia. Och faktum är att vissa av Lenins åsikter om demokratin kan ifrågasättas. Därför får vi återvända till Marx och Engels för att få ledning. Håller vi oss uteslutande till leninismen utarmar vi vårt tänkande och begränsar vår teori.

Om vi skall kunna utveckla marxism-leninismen måste alla tendenser till opportunistiska förvrängningar bekämpas. Jag anser, att det grovt sett finns två slags opportunister. En grupp kräver en revidering av marxism-leninismens grundsatser och urvattnar därmed det essentiella i doktrinen. Företrädare för den riktningen tenderar att förringa socialismens framgångar och överdriva de positiva dragen i dagens kapitalism. Varianter av den här sortens ”högeropportunist” dök upp i Tjeckoslovakien 1968. även om det långt ifrån utgjorde ett dominerande inslag i det ”tjeckiska experimentet”.

Jag uppfattar emellertid ”vänsteropportunisten” som en större fara för den kommunistiska rörelsen: maoismen i Kina och nystalinismen i Sovjetunionen (finns även i en ”mjukare” form företrädd av våra dogmatiker här hemma). Den är farlig, därför att den har förankring i mycket inflytelserika kretsar i den sovjetiska kommunismen, och sprids inte sällan av våra massmedia. Visserligen försöker både nystalinisterna och maoisterna att föra sin kamp mot vad de kallar ”revisionism”. Men deras kamp förs ur en reaktionär och dogmatisk position och har mycket litet att bidra med till utvecklingen av marxism-leninismen. De håller sig med vanligtvis föråldrade teorier, som är i behov av översyn och utveckling. Och än mer står de för idéer, som varken är marxistiska eller leninistiska, men som döljs bakom en marxistisk terminologi. Därför missar den dogmatiska kritiken sitt mål, när den skall attackera ”högeropportunisten”; i stället för motsatsen har deras angrepp ofta den effekten att de revisionistiska idéerna får större spridning. Vad dogmatikerna gör är att diskreditera marxismen särskilt i intelligentsans och ungdomens ögon.

Dogmatiska kritiker räknar inte bara dem som revisionister, som verkligen står för sådana åsikter, utan också dem som kämpar för att marxism-leninismen skall utvecklas på grundval av marxist-leninistiska metoder. På så sätt hindrar dogmatismen (för att inte tala om den öppet reaktionära nystalinismen) att marxism-leninismen utvecklas och förfinas och försvagar dess ställning i världen. Vår huvudsakliga teoretiska uppgift är alltså inte bara att vidareutveckla marxism-leninismen, utan också att bekämpa såväl varje form av dogmatism och nystalinism som ”vänster-” och högeropportunist”. Det var också till detta, som besluten från tjugonde och tjugoundra partikongresserna syftade.

4 Ännu en gång några ord om kampens former

Kampen för demokrati är inte bara en fråga om teori. Konkret taktik är också oerhört viktigt: hur skall vi ställa oss inför byråkratiskt godtycke, övergrepp på demokratin och förakt för medborgerliga fri- och rättigheter? Tyvärr

drabbas vi fortfarande ofta av sådant beteende, och allmänheten kan inte tåla längre. Även om protester sällan har någon verkan, betyder det inte att vi skall ge upp allt hopp. Kanske måste vi bara överväga vilken form av protest vi kan välja. Varje enskild händelse måste avgöra på vilket sätt man bäst kan uttrycka sitt missnöje, utan att man sätter för mycket på spel för den ytterst svaga demokratiska rörelsen. Tystnad kan också vara farligt för en socialistisk och demokratisk opposition. I sin artikel om den liberala kampanjen 1968 kritiserar A Michailov naiviteten: ”Liberalromantiker, som inte har något konstruktivt program, deltog i protesterna. De formulerade sitt motstånd enbart negativt.” Även om deras goda avsikter och moraliska mod inte kan ifrågasättas, uppträdde de ofta oansvarigt och bidrog därmed till att rubba förtroendet för oppositionens idé, enligt författaren.

Jag kan inte hålla med om detta. Naturligtvis gjordes misstag, vilket är förståeligt med tanke på gruppens brist på erfarenhet. Men det fick ett starkt gensvar och hade en oerhörd moralisk betydelse (även om jag inte anser att man bör ta upp exakt samma aktivitet idag igen). Michailov hävdar, att innan man fått ett livskraftigt alternativ till regimen är enstaka protester mot maktmissbruk meningslösa och ibland direkt skadliga. Men hela den protestkampanj som sattes igång 1966 har stimulerat och fortsätter att stimulera olika politiska riktningar att skapa ett program.

I *samizdat* har en skrivelse cirkulerat av A Slavin med namnet ”Anteckningar om den sovjetiska demokratiska rörelsen” (1970). Här kritiseras de olika former som funnits för kamp till försvar för fri- och rättigheterna och uppmanas till en konspiratorisk organisation, som kan ”få massorna med sig”. Ett anonymt flygblad dök upp som svar, där Slavins uppfattning kritiserades. Under rubriken ”Mot ett underjordiskt parti” protesterade författaren mot bildandet av varje form av konspiratorisk grupp eller organisation. Han ansåg (och det inte utan grund), att dagens väl utvecklade teknik och undersökningsmetoder inte erbjuder mycket hopp om att en konspiratorisk organisation – några diletteranters verk – skulle kunna lyckas.

Partidemokraterna bör naturligtvis upprätthålla sina band med varandra. Och alla deras aktiviteter behöver inte omedelbart offentliggöras. Men något av det viktigaste för den demokratiska rörelsen är att den upprätthåller principen (den moraliska) om att inte använda illegala metoder i sin kamp. Detta utesluter inte möjligheten att skapa lagliga organisationer som Initiativgruppen eller Kommittén för mänskliga rättigheter.

I sin artikel ”Hinder på vägen mot en demokratisering och hur dessa skall övervinnas”, föreslår E Gnedin att man skapar en frivillig organisation, som skall ha i uppgift att arbeta med problem som hänger samman med den sociala och politiska livets rationalisering och demokratisering. Han skriver:

”Eftersom vi inom alla områden av det sovjetiska samhällslivet befinner oss på ett stadium, som kräver en demokratisering, och med tanke på att byråkratiska misstag påverkar alla sidor av vårt liv, skulle medlemmarna i en sådan frivillig organisation omfatta representanter för olika yrken; resultatet av organisationens verksamhet kunde vara användbart även för olika statliga och partiinstitutioner. Diskussionerna i en sådan förening skulle vara öppna och undersökningsresultaten publiceras och kunna utnyttjas allmänt.”

Gnedin anser, att den typen av organisation inte skall bildas i hemlighet, utan med tillstånd från vederbörande myndigheter. Även om förslaget är litet tvivelaktigt idag, skulle en sådan förening kunna skapas om vissa förändringar äger rum i framtiden, och spela en mycket nyttig roll.

När jag talar i partidemokraternas namn bör jag också undersöka vilka relationer vår rörelse har till andra oppositionella grupper och riktningar. Det är realistiskt att tro att vi skulle kunna få ett gemensamt program för alla oppositionsgrupper (som t ex Michailov föreslagit), eftersom det måste appellera till både marxister och medlemmar av ortodoxa kyrkan, och det vore naturligtvis en omöjlighet. Det viktiga är att hela rörelsen med sitt gemensamma demokratiska syfte, trots olika ideologier, inte slösar krafter på inre stridigheter och käbbel – som en framtida Bonaparte kan ha nytta av. En anonym artikel, ”Den etiska riktningen”, uppmanar kommunister och socialdemokrater att söka en gemensam plattform med alla som kämpar för tankefrihet och nationella rättigheter och att även försöka förstå motståndarens ”sanningar”. Den okände författaren gör följande viktiga anmärkning:

”... det är särskilt viktigt att försöka förstå sin fiende. Antihumanismen närs i samma verklighet som humanismen ... därför måste vi förstå 'sanningen' i den och avslöja den för att beröva den källan till styrka.”

När jag nu kommit till slutet av min bok om socialistisk demokrati vill jag likna vårt samhälle och vår ideologi vid en byggnad som fortsätter att växa sig högre trots en nedsliten och rutten

grund. Det finns fortfarande stöttepelare, men de blir allt svagare. Vi inser vilka faror som kan finnas när den sociala och ideologiska grunden är så dålig.

Men det finns en del bland våra ledare som föredrar att inte se sprickorna i den sociala strukturen och fläckarna på den ideologiska rappningen. De försöker helt enkelt undvika alla svåra problem. Andra försöker att återställa stöttepelarna på deras ursprungliga plats – med hjälp av dogmer som för länge sedan råkat i vanrykte. Och vi har dem som bara ser smärre brister i den sociala konstruktionen och försöker att rätta till dem – men det är redan för sent, det går för långsamt. Nya sprickor uppstår ständigt och växer fortare än de gamla hinner tätas.

Somliga klipska individer är fullt medvetna om felet i samhället och idéerna och kräver att man omedelbart avlägsnar alla spruckna, svaga stöttor, som håller samhället uppe – även om vi inte har något att ersätta de förfallna delarna med. De här företagsamma personerna har själva ingenting annat än oprövat byggmaterial att föreslå i utbyte. De tycks inte bekymra sig om att hela byggnaden kan rasa sönder efter en sådan ”rensningsaktion”.

Slutligen finns det de, som överhuvudtaget inte vill bo kvar utan skulle föredra att flytta till något annat hus. De intresserar sig alltså inte för några reparationer av samhället. Dessa borde ges möjlighet att byta bostad.

Själv delar jag inte någon av dessa uppfattningar. Jag anser, att vi, utan skyggglappar för brister i själva grunderna för vårt samhälles struktur och ideologi, oerhört försiktigt skall plocka bort alla föråldrade bitar ur grunden och ersätta dem med ett stabilare material. Samtidigt måste vi försöka att reparera på de andra nivåerna. Processen måste ske steg för steg. Det nya kan bara komma ur vad som tidigare varit. Denna plågsamma och komplicerade uppgift anser jag måste vara huvuduppgiften för den demokratiska rörelsen, den rörelse som uppstått ur den friskaste delen av partiet och som får allt fler hederliga och uppriktiga anhängare i sina led.

Det gäller ju ingalunda att rasera de värden, som oktoberrevolutionen gett oss. I stället måste vi restaurera och putsa upp just dessa tillgångar – förstärka och bygga vidare. Bara med en systematisk och genomgripande demokratisering av hela samhället kan vårt land återfå sin roll och sitt inflytande bland de progressiva krafterna i världen.